

**TÜRK SİYASİ HAYATINDA
MEMDUH ŞEVKET ESENDAL**

Cevdet TEKE

DOKTORA TEZİ

**ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILAP TARİHİ
ANABİLİM DALI**

**TEZ YÖNETİCİSİ
Prof. Dr. Erdal AYDOĞAN**

2021

Her Hakkı Saklıdır

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILÂP TARİHİ ENSTİTÜSÜ
MÜDÜRLÜĞÜ

Cevdet TEKE

TÜRK SİYASİ HAYATINDA MEMDUH ŞEVKET ESENDAL

DOKTORA TEZİ

TEZ YÖNETİCİSİ
Prof. Dr. Erdal AYDOĞAN

ERZURUM - 2021

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILÂP
TARİHİ ENSTİTÜSÜ

TEZ KABUL TUTANAĞI

ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILÂP TARİHİ ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Prof.Dr.Erdal AYDOĞAN danışmanlığında, Cevdet TEKE tarafından hazırlanan bu çalışma 10/05/2021 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Anabilim Dalı'nda Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Danışman :	Prof.Dr.Erdal AYDOĞAN	İmza:
Jüri Üyesi :	Prof.Dr.Sinever Esin DAYI	İmza:
Jüri Üyesi :	Prof.Dr. Serpil SÜRMELİ	İmza:
Jüri Üyesi :	Doç.Dr.Servet TİKEN	İmza:
Jüri Üyesi :	Doç.Dr. Mehmet PINAR	İmza:

Yukarıdaki imzalar adı geçen öğretim üyelerine aittir. 10/05/2021

Prof. Dr. Sinever Esin DAYI
Enstitü Müdürü

YEMİN METNİ

Doktora tezi olarak sunduğum **Türk Siyasi Hayatında Memduh Şevket Esendal** adlı çalışmanın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek herhangi bir yönteme başvurulmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğundan, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

Adı ve Soyadı: Cevdet TEKE

İmza:

Tarih: 10.05.2021

ÖZET

Türk edebiyatının yanı sıra, Türk siyasi tarihinin de önemli isimlerinden biri sayılan Memduh Şevket Esendal, imparatorluktan ulus devlete geçiş dönemlerine tanıklık etti. Ömrünün büyük bir bölümü politik mücadele ve bürokratik görevlerle geçti. Yirmili yaşlarında iken anayasalı monarşinin yeniden tesisi amacıyla girdiği İttihad ve Terakki Cemiyeti ile başlayan ve ölümüne kadar devam eden yaklaşık yarım asırlık politika hayatındaki ülküsü, devlete hizmet üzerine kuruldu. İttihadcılıktan ulusal hareket saflarına evrililişinin iyi bir örneğini teşkil eden Esendal, I. TBMM'nin yurt dışına gönderdiği ilk elçi olma vasfına sahiptir. Esendal'ın, Ankara Hükümetini temsil görevi ile 1920'de başlayan elçilikleri, aralardaki bazı kesintilerle birlikte 1941 yılına kadar devam etti.

Esendal, 1941'de vefat eden Bilecik Milletvekili Salih Bozok'tan boşalan yere, CHP Bilecik Milletvekili seçildi. 1942-1945 yılları arası CHP Genel Sekreteri oldu. Esendal, CHP'de dengeleri değiştirmek ve yeni bir güç merkezi meydana getirme gayretinde oldu. Bu amaçla 1943 Genel Seçimlerinde, genç münevverlerin mebus olmalarını sağlayarak parti içi murakabenin yolunu açtı. II. Dünya Savaşı sonunda Türkiye'nin, Almanya ve Japonya'ya savaş ilanı hususunda, TBMM'ye sunulan takrirlerle imza attı. 1950 seçimlerinde meclise giremeyen Esendal, böylelikle siyasi hayatına son noktayı koydu. Memduh Şevket Esendal her ne kadar Cumhuriyet ideolojisini şekillendiren kadronun içinde etkin bir rol almamış gibi gözükse de ifa ettiği bürokratik ve siyasi görevleri, onu, Cumhuriyet ideolojisinin inşa sürecinde, önemli vazifeleri yerine getirmiş bir şahsiyet olarak karşımıza çıkartmaktadır.

Nevi şahsına münhasır bir yaşam tarzı olan Memduh Şevket Esendal, Meşrutiyet Dönemi'nin solidarist yaklaşım biçimini destekleyen ve çok partili sisteme karşı olan "Mesleki Temsil" düşüncesinin temsilcisiydi. O, dönemin entelektüellerinden farklı olarak sanayileşmeye karşı olduğu gibi toprak medeniyetinin de savunucusuydu. Türk tarihi, dili ve geleneklerine duyduğu ilgiyle, kültürel bir milliyetçiydi.

Anahtar Sözcükler: Memduh Şevket Esendal, İttihad ve Terakki, Büyükelçi, CHP, Genel Sekreter.

ABSTRACT

Memduh Şevket Esendal, who has been considered one of the important figures in Turkish political history as well as Turkish literature, witnessed the transition from empire to nation-state. He spent most of his life with political struggles and bureaucratic tasks. His ideal of nearly half a century of politics, which started with his participation in Committee of Union and Progress in his twenties to restore the constitutional monarchy, and continued until his death, was founded on service to the state. Esendal, who is a good example of the transformation from the Unionism to the national movement ranks, has the qualification of being the first ambassador sent abroad by the First Grand National Assembly of Turkey. Esendal's embassies, which started in 1920 with the duty of representing the Ankara Government, continued until 1941, with some interruptions.

Esendal was elected Member of Parliament for Bilecik from CHP for the place vacated by Salih Bozok, MP for Bilecik, who passed away in 1941. He became the General Secretary of CHP between 1942 and 1945. Esendal tried to change the balances in CHP and create a new power centre. For this purpose, in the 1943 general elections, Esendal paved the way for internal party scrutiny by enabling young intellectuals to become deputies. At the end of the Second World War, he signed the declarations submitted to the Grand National Assembly of Turkey on Turkey's declaration of war against Germany and Japan. Esendal, who could not enter the parliament in the 1950 elections, thus put an end to his political life. Although Memduh Şevket Esendal did not seem to have played an active role in the staff that shaped the ideology of the Republic, the bureaucratic and political tasks he performed show him as a person who fulfilled important duties in the process of building the Republican ideology.

Memduh Şevket Esendal, who had a unique lifestyle, was the representative of the "Professional Representation" idea, which supported the solidarist approach of the Constitutional Period and opposed the multi-party system. Unlike the intellectuals of his time, he was an advocate of land civilization but not of industrialization. He was a cultural nationalist, with an interest in Turkish history, language and traditions.

Key Words: Memduh Şevket Esendal, Committee of Union and Progress, Ambassador, CHP, General Secretary.

İÇİNDEKİLER

TEZ KABUL TUTANAĞI.....	I
YEMİN METNİ	II
ÖZET	III
ABSTRACT.....	IV
ÖNSÖZ	IX
KISALTMALAR	XII
KAYNAKÇA.....	XIII
GİRİŞ	1
MEMDUH ŞEVKET ESENDAL'IN HAYATI	1
A- AİLESİ VE ÇOCUKLUĞU	1
B- EĞİTİM HAYATI	4
C- SİYASİ HAYATI	7
D-MEMDUH ŞEVKET BEY'İN SOYADI MESELESİ.....	9
E- EDEBİ KİŞİLİĞİ	11
F- ESERLERİ	18
I- Roman	18
II- Hikâye	18
III- Mektuplar	19
IV- Anı.....	19

BİRİNCİ BÖLÜM

MEMDUH ŞEVKET ESENDAL'IN İTTİHAD VE TERAKKİ CEMİYETİNDEKİ YERİ VE FAALİYETLERİ

A- CEMİYETE GİRİŞİ	20
I- Cemiyete Girişinde Kara Kemal ve Kör Ali İhsan Bey'in Etkisi	20
B- CEMİYET İÇİNDEKİ FAALİYETLERİ.....	24
I- Babıali Baskını'na Giden Yolda Memduh Şevket Bey'in Faaliyetleri.....	24
II- Teşkilat-ı Mahsusa'daki Faaliyetleri	27
III- Esnaf Odaları Mümesilliği	33
IV- İaşe İşleri ve Millî Şirketler.....	36
V- Anadolu Vilayetleri Müfettişliği	39

C- CEMİYET İÇİ HİZİPLEŞME: YAKUP CEMİL OLAYI	41
D- MÜTAREKE DÖNEMİ VE YURTDIŞINA KAÇMASI.....	44

İKİNCİ BÖLÜM

MEMDUH ŞEVKET ESENDAL'IN FİKİR DÜNYASI VE BAZI MESELELERE YAKLAŞIMI

A- FİKİR DÜNYASINI ETKİLEYEN AKIMLAR.....	48
I- Korporatist Düşünce.....	48
1- Solidarist Yaklaşım: Halkçılık	49
2- Mesleki Temsilcilik	51
II- Türkçülük.....	60
III- Köycülük	64
IV- Esendal'da Yatay ve Dikey Medeniyet Fikri	68
V- Esendal'ın Batıcılık Fikrine Yaklaşımı	73
B- ESENDAL'IN SİYASİ PARTİLERE BAKIŞI.....	76
I- İdealist Bir Parti: Cumhuriyet Halk Partisi	76
II- Çok Partili Hayata Geçiş ve Demokrat Parti	80
III- İngiliz ve Türk Siyasi Partilerinin Bir Kıyaslaması: İktidar- Muhalefet İlişkileri.....	84
C- LATİN ALFABESİ'NE GEÇİŞ VE ESENDAL.....	87

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MEMDUH ŞEVKET ESENDAL'IN ELÇİLİK GÖREVLERİ

A- BAKÜ MÜMESSİLLİĞİ	91
I- Türkiye – Azerbaycan İlişkilerine Genel Bakış	91
II- Millî Mücadele Dönemi Türkiye-Azerbaycan İlişkileri ve Memduh Şevket Bey'in Bakü Mümessilliği	94
III. Memduh Şevket Bey'in Bakü'deki Faaliyetleri	101
1- Bakü Doğu Halkları Kongresi ve Memduh Şevket Bey'in Kongreye Katılması ile İlgili Gelişmeler.....	101
2- Memduh Şevket Bey'in Bakü'deki İlk Zamanları ve Temasları.....	105
3- Memduh Şevket Bey'in Türkiye İştirakiyun Teşkilatı ile Münasebetleri ...	108

4- Ankara-Moskova İlişkilerinin Seyri ve Memduh Şevket Bey	113
5- Kars Konferansı ve Andlaşması	119
6- Türk Savaş Esirleri Sorunu.....	123
7- Bakü Mümessili Memduh Şevket Bey'in İttihadçı Liderlerle Münasebeti	127
IV- Bakü Mümessilliğinin Kapatılması ve Memduh Şevket Bey'in Yurda Dönmesi	132
B- TAHRAN ELÇİLİĞİ.....	136
I- Türkiye-İran İlişkilerine Genel Bakış	136
II. Memduh Şevket Bey'in Tahran Büyükelçiliği ve Faaliyetleri	140
1- Memduh Şevket Bey'in Tahran Büyükelçiliğine Tayini.....	140
2- İran'da Rıza Şah Dönemi ve Memduh Şevket Bey'in İtimatnamesi Meselesi.....	142
3- Türkiye'de Cumhuriyet'in İlanı ve İran'daki Yansımaları	146
4- Türkiye-İran Emniyet ve Muhadenet Muahedesi ve Memduh Şevket Bey	151
5- Memduh Şevket Bey'in Büyükelçiliği Dönemi Türk-İran Ekonomik İlişkileri	158
6- Türkiye-İran Sınır Anlaşmazlıkları ve Asayiş Sorunu: Ağrı İsyanları.....	162
III- III. Ağrı İsyanı ve Memduh Şevket Bey'in İstifası	167
C- KABİL BÜYÜKELÇİLİĞİ	172
I- Türkiye-Afganistan İlişkilerine Genel Bakış	172
II- Memduh Şevket Bey'in Kabil Büyükelçiliği ve Faaliyetleri.....	175
1- Afganistan'da Zahir Şah Dönemi ve Kabil'in Yeni Büyükelçisi Memduh Şevket Bey	175
2- Memduh Şevket Esendal'ın Kabil Büyükelçiliği Dönemi Türkiye- Afganistan İlişkileri.....	178
III- Türkiye'nin Afganistan'daki Hizmetleri ve Memduh Şevket Esendal	183
IV- Atatürk'ün Ölümünün Afganistan'daki Yansımaları ve Esendal	193
V- Esendal'ın Kabil Büyükelçiliğinden Çekilmesi	195

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

MEMDUH ŞEVKET ESENDAL'IN PARLAMENTO FAALİYETLERİ

A- MİLLETVEKİLLİKLERİ	199
I- Elaziz (Elazığ) Milletvekilliği	199
II- Bilecik Milletvekilliği ve CHP Genel Sekreterliği Dönemi	203
1- Esendal'ın Genel Sekreterlik Döneminde Doğu Vilayetleri Gezisi	205
a) Geziden İzlenimler	207
aa) Bürokratik Zihniyet	207
ab) Etnik Sorunlar	212
2- II. Dünya Savaşı ve Esendal	217
a) Türkiye'nin Savaşa Girme Meselesi ve Esendal	219
b) Türkiye'nin Almanya'ya Savaş İlanı ve Esendal	222
3- 1943 Seçimleri ve Esendal'ın Rolü	225
4- Irkçılık-Turancılık Davası ve Esendal	229
5- Esendal'ın CHP Genel Sekreterliğinden Ayrılması	234
6- 35'ler Hareketi ve Esendal	237
7- 1950 Genel Seçimleri ve Esendal'ın Siyasi Hayattan Çekilmesi	243
B- MEMDUH ŞEVKET ESENDAL'IN VEFATI	246
SONUÇ	248
MEMDUH ŞEVKET ESENDAL'IN KRONOLOJİK HAYATI	254
EKLER	256
BELGELER	257
FOTOĞRAF VE RESİMLER	280

ÖNSÖZ

Memduh Şevket Esendal, (1883-1952) edebiyatçı, bürokrat ve siyasetçi kimliği ile tanınan bir şahsiyettir. Osmanlı Devleti'ni ihya çabalarında ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuyla birlikte yeniden yapılanma aşamalarında politik kimliğiyle de aktif rol oynadı. Bu bağlamda, Memduh Şevket Esendal'ın II. Meşrutiyet, Millî Mücadele ve erken Cumhuriyet dönemlerinde üstlendiği görevleri ve siyasi şahsiyetinin araştırılması, çalışmanın temelini teşkil etmektedir. Bu geniş dönem içinde özellikle, Esendal'ın fikir dünyası yanında elçilikleri, milletvekillikleri ve CHP Genel Sekreterliği konuları üzerine yoğunlaşmıştır.

Akademik düzeyde yapılan çalışmalarda konunun şimdiye kadar detaylı bir biçimde incelenmediği tespit edilmiştir. Esendal ile ilgili bugüne değin yapılan araştırmaların ekseriyetinde, onun edebî yönü irdelenmiş ve siyasî yönü hep eksik bırakılmıştır. YÖK Tez Merkezinde, Esendal hakkında İsmail Çetişli'nin 1989 yılında yaptığı "*Memduh Şevket Esendal -İnsan ve Eser-*" adlı doktora tezi, Esendal'ın edebi kişiliğinin yanı sıra roman ve hikâyelerini tahlil eder. Tabip Gülbay'ın 2008 yılında çalıştığı "*Memduh Şevket Esendal'ın Toplumsal ve Siyasal Görüşleri*" adlı doktora tezi ise roman ve hikâyelerinden yola çıkılarak Esendal'ın toplumsal ve siyasal görüşleri ele alınır. Dolayısıyla arşiv belgeleri ışığında, Esendal'ın siyasi bir şahsiyet olarak şimdiye kadar bir bütün halinde derlenmiş bir şekilde herhangi bir araştırmaya konu olmaması bizi bu araştırmaya yöneltmiştir.

Esasen Memduh Şevket Esendal'ı siyasi bir şahsiyet olarak çalışmak riskli bir uğraştı. Çünkü çocuklarına yazdığı mektuplarda, sürekli hatıralarını yazdığını ifade etmesine rağmen, politik düşüncelerine ve uğraşlarına ışık tutacak böylesi bir metnin varlığına maalesef ulaşılammıştır. Öte yandan, 1945'in başında Almanya ve Japonya ile ilişkilerin kesilmesi, akabinde Almanya ile Japonya'ya savaş ilanı konularında Türkiye Büyük Millet Meclisine verilen önergelere imza atması haricinde, on bir yıllık meclis hayatı süresince, resmi kayıtlara geçen herhangi bir faaliyeti görülmemektedir. Bu durum tabii olarak tez çalışması için önemli bir dezavantajdır. Esendal'ın bu özelliği, onun siyasi yönünün şimdiye kadar detaylı bir şekilde araştırılmasını ve ele alınmasını güçleştirmiştir. Bununla birlikte, Esendal'ın etkin rol aldığı faaliyet sahalarındaki araştırmaların derinliği, Esendal'ın siyasi hayatı hakkında önemli bulguların ortaya çıkmasını sağlamaktadır.

Bu çalışmada, Atatürk Araştırma Merkezi Arşivi, T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı (Başkanlık Cumhuriyet Arşivi, Başkanlık Osmanlı Arşivi),

Cumhurbaşkanlığı Arşivi, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi, İnönü Vakfı Arşivi, Kızılay Arşivi, Neslihan Esendal Özel Arşivi, Taha Toros Arşivi, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi, Türk Tarih Kurumu Arşivi. Türkiye Büyük Millet Meclisi Arşivi ve United States (ABD) arşivinden yararlanıldı. Neslihan Esendal Özel Arşivi'nden yararlanılırken, Memduh Şevket Esendal tarafından kaleme alınmış metinler, Neslihan Esendal tarafından tasnif edildiği şekliyle, yani “*Arap Harfleri*”, “*CHP Sorunları*”, “*Çok Parti*”, “*Demokrat Parti*”, “*Devlet Kuruluşu*”, “*Sanayileşme*” ve “*Yeni Türkiye*” şeklindeki başlıklandırılmalara sadık kalındı.

Tez konusu kapsamında belge temin etmek amacıyla T.C. Dışişleri Bakanlığı Arşivi'ne yapılan müracaat, araştırmanın kapsadığı döneme ait belgeler üzerindeki tasnif çalışmalarının bakanlıkça devam edildiği gerekçesiyle reddedilmiştir. Ayrıca gerek Ankara'daki Azerbaycan, İran ve Afganistan Büyükelçiliklerine ve gerekse Türkiye'nin Bakü, Tahran ve Kabil Büyükelçiliklerine yapılan başvurularda herhangi bir sonuç alınamamıştır. Son olarak, Memduh Şevket Esendal'ın 1924-1925 tarihlerinde öğretmenlik yaptığı Galatasaray Lisesi ve Kabataş Lisesine müracaat edilerek belge temin yoluna gidilmeye çalışıldı. Fakat ilgili okul yöneticileri tarafından, özlük haklarının saklı olduğu gerekçesiyle herhangi bir bilgi elde edilmesine müsaade edilmediğini de belirtmek gerekir.

“Türk Siyasi Hayatında Memduh Şevket Esendal” adlı tez çalışmasında, Memduh Şevket Esendal'ın fikirlerinin yanı sıra, devlet adamı kimliği ortaya konmaya çalışıldı. Bu doğrultuda yapılan çalışma dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, Memduh Şevket Esendal'ın İttihad ve Terakki Cemiyetine katılımıyla başlayan siyasi hayatı ele alındı. II. Meşrutiyet Dönemi'nde yaşanan siyasal, ekonomik ve kültürel dönüşüm çabaları içerisindeki görev ve faaliyetleri incelendi. Araştırmanın ikinci bölümünde, Esendal'ın fikri cephesi değerlendirilmeye tabi tutuldu. Üçüncü bölümde 1920 yılıyla başlayan ve arada bazı kesintilere rağmen 1941 yılına kadar süren Bakü, Tahran ve Kabil elçiliklerindeki faaliyetleri ve Türk dış politikasına etkisi anlatıldı. Dördüncü bölümde, Esendal'ın milletvekillikleri ve CHP Genel Sekreteri sıfatıyla teşkilattaki faaliyetleri irdelendi ve II. Dünya Savaşı süresince göstermiş olduğu temayülleri değerlendirildi.

Çalışma konusunun belirlenmesi ve hazırlanması sürecinde bilgi, deneyim ve metodolojisinden yararlandığım tez danışmanım Prof. Dr. Erdal AYDOĞAN ve Tez İzleme Komitesi'nde yer alan kıymetli hocalarım Prof. Dr. S. Esin DERİNSU DAYI ve

Doç. Dr. Servet TİKEN'e teşekkürü bir borç bilirim. Beni evinde ağırlayarak özel arşivinden faydalanmama müsaade eden Neslihan Esendal Hanımefendi'ye minnettarım. Yine Osmanlıca belgelerin çevirisi aşamasında desteğini esirgemeyen kıymetli dostum Dr. Öğr. Üyesi Ercüment TOPUZ'a, müteşekkirim. Çalışma süresince birçok devlet kurumunda araştırma yapmama rağmen, bilhassa Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı, Milli Kütüphane ve Beyazıt Devlet Kütüphanesinin güler yüzlü çalışanlarına şükranlarımı sunarım. Şunu da ifade etmeliyim ki, çalışmanın her aşamasında desteğini gördüğüm sevgili eşim Ebru TEKE ve bu süre zarfında ihmal ettiğim oğlum Ali Vefa TEKE'ye çok şey borçluyum.

Cevdet TEKE
Erzurum-2021

KISALTMALAR

ARMHC	: Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti
ATAM	: Atatürk Araştırma Merkezi
ATASE	: Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi
AÜ	: Ankara Üniversitesi
AÜSBF	: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi
BCA	: Başkanlık Cumhuriyet Arşivi
bk	: Bakınız
BOA	: Başkanlık Osmanlı Arşivi
CA	: Cumhurbaşkanlığı Arşivi
CHP	: Cumhuriyet Halk Partisi
çev	: Çeviren
DP	: Demokrat Parti
ed	: Editör
haz	: Hazırlayan
İÜ	: İstanbul Üniversitesi
MŞE	: Memduh Şevket Esendal
MK	: Merkez Kurulu
s.	: Sayfa
Sad	: Sadeleştiren
SBFD	: Sosyal Bilgiler Fakültesi Dergisi
SCF	: Serbest Cumhuriyet Fırkası
T.C.	: Türkiye Cumhuriyeti
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
TBMMZC	: Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi
TDK	: Türk Dil Kurumu
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
TİTE	: Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü
TKP	: Türkiye Komünist Partisi
TTK	: Türk Tarih Kurumu
US	: United States
vd	: ve diğerleri

KAYNAKÇA

A- ARŞİVLER

Atatürk Araştırma Merkezi Arşivi (ATAM)

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı

-Başkanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)

-Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

-Cumhurbaşkanlığı Arşivi (CA)

Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi (ATASE)

İnönü Vakfı Arşivi

Kızılay Arşivi

Neslihan Esendal Özel Arşivi

Taha Toros Arşivi

Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi (TİTE)

Türk Tarih Kurumu Arşivi (TTK)

Türkiye Büyük Millet Meclisi Arşivi (TBMM)

United States (ABD)

B- RESMÎ YAYINLAR VE TUTANAKLAR

Ayın Tarihi, No: 18, (Haziran 1935).

Ayın Tarihi, XLIV, (Ağustos 1937).

Ayın Tarihi, XVIII/57, 58, 59, (Birincikânun, İkincikânun, Şubat 1928,1929).

Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyi, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Xarici Siyasəti Sənədlər Məcmuəsi, Bakü, 2009.

C.H.F. Üçüncü Büyük Kongre Zabıtları, 10-18 Mayıs 1931, Devlet Matbaası, İstanbul, 1931.

C.H.P Tüzüğü, Ulus Basımevi, Ankara, 1935.

C.H.P. Nizamnamesi Ulus Basımevi, Ankara, 1939.

Düstur, II. Tertip, II, (13 Şubat 1325).

Düstur, III. Tertip, IX, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1929.

Düstur, III. Tertip, X, Başvekâlet Matbaası, Ankara, 1934.

TBMM Binaları, TBMM Basımevi, Ankara, 2015.

Türk Ocakları 1928 Kurultay Zabıtları, Ankara, 1929

Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtları, I/1, Ankara, 1985.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, I/13, Ankara, 1958.
Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, I/14, Ankara, 1958.
Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, I/3, Ankara 1981.
Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, I/5, Ankara, 1981.
Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, I/7, Ankara 1944.
Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, II/1, Ankara, 1959.
Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, II/25, Ankara, 1977.
Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, III/5, Ankara (Tarihsiz)
Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, IV/1, Ankara, 1931.
Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, IV/16, Ankara, 1933.
Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, V/22, Ankara, 1938.
Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, VI/18, Ankara, 1941.
Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, VI/21, Ankara, 1941.
Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, VI/30, Ankara, 1943.
Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, VII/ 18, Ankara 1945.
Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, VII/13, Ankara, 1944.
Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, VII/15, Ankara, 1945.
Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, VIII/24, Ankara, 1950.
Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, VIII/25, Ankara, 1950.

C- SÜRELİ YAYINLAR

1- Gazeteler

Akşam
Cumhuriyet
Hâkimiyet-i Milliye
İkdam
İkdam
Kurun
Meslek
Milliyet
Pazar Postası
Sabah
Son Posta
Tan

Tanin
Tasvir-i Efkar
Tercüman
Ulus
Vakit
Vatan
Yeni Gün

2- Dergiler

Akademik Bakış
Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi
Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi
Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi
Avrasya Dosyası
Avrasya Uluslararası Araştırmaları Dergisi
Belgi
Belleten
Birikim
Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Çağdaş Eleştiri
Günümüzde Kitaplar
Hareket
Hisar
History Studies
İğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
İmge Öyküler
İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi
Karadeniz Araştırmaları
Kıyı
KÖK Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi
Millet
Milliyet Sanat
Orkun
RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi

Seçilmiş Hikâyeler Dergisi

Somut

Toplum ve Bilim

Türk Dili

Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi

Türk Edebiyatı

Türk Kültürü

Türk Yurdu

Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi

Varlık

Virgöl

Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi

Yazko Somut

Yeni Mecmua

Yenilik

Yenitürk

D- ANSİKLOPEDİLER

Cumhuriyet Ansiklopedisi (1941-1960), II, ed. Bedirhan Toprak, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2005.

Osmanlı Ansiklopedisi, II, İz Yayıncılık, İstanbul 1996.

Tanzimat'tan Bugüne Edebiyatçılar Ansiklopedisi, I, ed. Murat Yalçın, İstanbul, 2010.

Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, II, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985.

TDV İslâm Ansiklopedisi, XXXII, İstanbul, 2006.

TDV İslâm Ansiklopedisi, XXXV, İstanbul, 2008.

TDV İslam Ansiklopedisi, XXXVI, İstanbul 2009.

TDV İslam Ansiklopedisi, EK-1, İstanbul, 2016.

E- KİTAPLAR

1- Hatıralar

AĞAOĞLU, Samet, **Babamın Arkadaşları**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998.

_____, **Siyasi Günlük: Demokrat Parti'nin Kuruluşu**, haz. Cemil Koçak, İletişim Yayınları, İstanbul, 1992.

ALTAY, Fahrettin, **On Yıl Savaş (1912-1922) ve Sonrası**, İnsel Yayınları, İstanbul, 1970.

Arif Cemil, **I. Dünya Savaşı'nda Teşkilat-ı Mahsusa**, Arba Yayınları, İstanbul, 1997.

ATAY, Falih Rıfkı, **Batış Yılları**, Pozitif Yayınları, İstanbul, 2012.

AYDEMİR, Şevket Süreya, **Suyu Arayan Adam**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2004.

BARUTÇU, Faik Ahmet, **Siyasi Anılar (1939-1954)**, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1977.

_____, **Siyasi Hatıralar**, I, 21. Yüzyıl Yayınları, Ankara, 2001.

_____, **Siyasi Hatıralar**, II, 21. Yüzyıl Yayınları, Ankara, 2001.

BAŞAR, Ahmet Hamdi, **Atatürk'le Üç Ay ve 1930'dan Sonra Türkiye**, Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayınları, Ankara, 1981.

BERKES, Niyazi, **Unutulan Yıllar**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.

BİRGİN, Muhittin, **İttihat ve Terakki'de On Sene**, haz. Zeki Arıkan, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2017.

BLEDA, Mithat Şükrü, **İmparatorluğun Çöküşü**, Destek Yayınevi, İstanbul, 2010.

CEBESÖY, Ali Fuat, **Moskova Hatıraları (1920-1922)**, haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul, 2002.

Cemal Paşa, **Hatıralar**, haz. Alpay Kabacalı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2017.

ERİM, Nihat, **Günlükler (1925-1979)**, I, haz. Ahmet Demirel, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2005.

ESENDAL, Memduh Şevket, **Tahran Anıları ve Düşsel Yazılar**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1999.

GEREDE, Hüsrev, **Siyasî Hatıralarım I (İran)**, Vakıf Basımevi, İstanbul, 1952

İLKİN, Qılman, **Hatıralar Türk Ordusu Bakıda**, AzAtam, Bakü, 2003.

KARABEKİR, Kâzım, **İstiklâl Harbimiz**, II, Sad. Faruk Özerengin, Emre Yayınları, İstanbul, 1993.

_____, **İstiklâl Harbimizde Enver Paşa ve İttihat ve Terakki Erkânı**, haz. Ziver Öktem, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2015.

_____, **I. Dünya Savaşı Anıları**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2011.

Rauf Orbay'ın Hatıraları (1914-1945), haz. Osman Selim, Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul, 2005.

- NADİ, Nadir, **Perde Aralığından**, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1979.
- NESİMİ, Abidin, **Yılların İçinden**, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1977.
- NUR, Rıza, **Hayat ve Hatıratım**, III, Altındağ Yayınevi, İstanbul, 1967.
- NURİ, Süleyman, **Çanakkale Siperlerinden TKP Yönetimine Uyanan Esirler**, TÜSTAV Yayınları, İstanbul, 2002.
- ŞENGİL, Salim, **Anılarda Kalan Portreler**, Cem Yayınevi, İstanbul, 1991.
- Talat Paşa'nın Anıları**, haz. Alpay Kabacalı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015.
- TANRIÖVER, Hamdullah Suphi, **Dağ Yolu**, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1987.
- TANSU, Samih Nafiz, **İttihad ve Terakki İçinde Dönenler**, Anlatan: Galip Vardar, Yeni Zamanlar Yayınları, İstanbul, 2003.
- _____, **İki Devrin Perde Arkası**, (Anlatan: Emekli Süvari Albay Hüsamettin Ertürk), Ararat Yayınevi, İstanbul, 1969.
- TENGİRŞEK, Yusuf Kemal, **Vatan Hizmetinde**, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2001.
- TOPUZLU, Operatör Dr. Cemil, **İstibdat-Meşrutiyet-Cumhuriyet Devirlerinde 80 Yıllık Hatıralarım**, İ.Ü. Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1982.
- URAN, Hilmi, **Meşrutiyet, Tek Parti, Çok Parti Hatıralarım (1908-1950)**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2008.
- Vâlâ Nureddin (Vâ-Nu), **Bu Dünyadan Nazım Geçti**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1969.
- VELİDEDEOĞLU, Hıfzı Veldet, **Türkiye'de Üç Devir -İzlenimler- Anılar**, II, Sinan Yayınları, İstanbul, 1973.

2- Araştırma Eserler

- ADIGÜZEL, Hüseyin, **Atatürk, Nerimanov ve Kurtuluş Savaşımız**, İleri Yayınları, İstanbul, 2004.
- AĞAOĞLU, Samet, **Demokrat Partinin Doğuş ve Yükseliş Sebepleri**, Baha Matbaacılık, İstanbul, 1972.
- AHMAD, Feroz, **İttihat ve Terakki (1908-1914)**, çev. Nuran Yavuz, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1999.
- _____, **Modern Türkiye'nin Oluşumu**, çev. Yavuz Alogan, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2005.

- AKAL, Emel, **Milli Mücadelenin Başlangıcında Mustafa Kemal İttihat Terakki ve Bolşevizm**, TÜSTAV Yayınları, İstanbul, 2006.
- AKBABA, Tolga, **Türkiye Cumhuriyeti'nin Afganistan'a Eğitim Alanındaki Katkıları (1932-1938)**, Hiper Yayın, İstanbul, 2018.
- AKBAL, Oktay, **Şairlere Ölüm Yok**, Özgür Yayıncılık, İstanbul, 1994.
- AKCAN, Erol, **İttihat ve Terakki Fırkası'nın Paramiliter Gençlik Kuruluşları**, TTK Yayınları, Ankara, 2015.
- ALANGU, Tahir, **Cumhuriyetten Sonra Hikâye ve Roman (1919-1930)**, I, İstanbul Matbaası, İstanbul, 1968.
- ARIKAN, Zeki, **Tarihimiz ve Cumhuriyet Muhittin Birgen (1885-1951)**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2010.
- ARMAOĞLU, Fahir, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914 – 1995)**, I-II, Alkım Yayınları, İstanbul, 2004.
- ARSLAN, Esat, **Türk Dış Politikasında Ödün Değil, Uzlaş**, Siyasal kitapevi, Ankara, 2003.
- ASLAN, Betül, **Türkiye-Azerbaycan İlişkileri ve İbrahim Ebilov (1920-1923)**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2004.
- ASLAN, Yavuz, **Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi**, TTK Yayınları, Ankara, 1997.
- Atatürk'ün Bütün Eserleri (1920-1921)**, X, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2003.
- Atatürk'ün Milli Dış Politikası (Milli Mücadele Dönemine Ait 100 Belge) 1919-1923**, I, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1994.
- Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, I, TTK Basımevi, Ankara, 1997.
- ATTAR, Aygün, ŞİMŞİR, Sebahattin, **Tarihten Günümüze Türkiye'de Yaşayan Azerbaycan Türkleri**, Berikan Yayınevi, Ankara, 2013.
- AYDEMİR, Şevket Süreyya, **İkinci Adam**, II, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2000.
- AYDOĞAN, Erdal, **İttihat ve Terakki'nin Doğu Politikası (1908-1918)**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2005.
- _____, **Türk Siyasi Hayatında Dr. İbrahim Tâli: Mustafa Kemal'le Trablusgarp'tan Cumhuriyet'e**, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2008.
- Azerbaycan-Türkiye Münasebetleri (1920-1922) Senedler ve Materiallar**, haz. Azerbaycan'da Atatürk Merkezi, Orxan Neşriyatı, Bakü, 2002.
- BAGİDOV, Y. A., **Kurtuluş Savaşı Yıllarında Azerbaycan-Türkiye İlişkileri**, I, çev. A. Hasanoğlu Çağdaş Matbaacılık, İstanbul, 2000.

- BAL, Halil, **Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Kuruluş Mücadelesi ve Kafkas İslam Ordusu**, İdil Yayınları, İstanbul, 2014.
- BAYAR, Celal, **Şark Raporu**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2006.
- BAYKARA, Hüseyin, **Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi**, Gençlik Basımevi, İstanbul, 1975.
- BAYUR, Yusuf Hikmet, **Hindistan Tarihi**, III, TTK Basımevi, Ankara, 1987.
- _____, **Türk İnkılâbı Tarihi**, III, Kısım: IV, TTK Basımevi, Ankara, 1991.
- BERKES, Niyazi, **Türk Düşününde Batı Sorunu**, Bilgi Yayınları, Ankara, 1975.
- BEYAZ, Yasin **Gölgedeki Adam Memduh Şevket Esendal**, Pınar Yayınları, İstanbul, 2018.
- BİLÂ, Hikmet, **Sosyal Demokrat Süreç İçinde CHP ve Sonrası**, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1987.
- BİLGİN, Mehmet, **Teşkilât-ı Mahsusa'nın Kafkasya Misyonu ve Operasyonları**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2017.
- BORATAV, Korkut, **Türkiye İktisat Tarihi (1908-1985)**, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1998.
- BROCKELMANN, Carl, **İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi**, çev. Neşet Çağatay, TTK Yayınları, Ankara, 1992.
- CEFEROV, Nizami, TURAL, Mehmet Akif, **Atatürk'ün Azerbaycan Siyaseti**, QHT Neşriyatı, Bakü, 2013.
- CRİSS, Bilge, **İşgal Altında İstanbul (1918-1923)**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008.
- ÇAVDAR, Tefik, **İttihat ve Terakki**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991.
- _____, **Talat Paşa Bir Örgüt Ustasının Yaşam Öyküsü**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1995.
- _____, **Türkiye'nin Demokrasi Tarihi (1839-1950)**, İmge Kitabevi, Ankara, 2004.
- ÇETİŞLİ, İsmail, **Memduh Şevket Esendal**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1991.
- ÇEVİK, Zeki, **Millî Mücadele'de Müdafaa-i Hukuk'tan Halk Fırkası'na Geçiş (1918-1923)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2002.
- ÇOKER, Fahri, **Türk Parlamento Tarihi, TBMM IV. Dönem (1931-1935)**, II, TBMM Vakfı Yayınları, Ankara, 1996.
- _____, **Türk Parlamento Tarihi, TBMM-IV. Dönem 1931-1935) I**, TBMM Vakfı Yayınları, Ankara, 1996.

DEMİREL, Ahmet, **Birinci Meclis'te Muhalefet İkinci Grup**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015.

_____, **Tek Partinin İktidarı Türkiye'de Seçimler ve Siyaset (1923-1946)**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.

DERİNGİL, Selim, **Denge Oyunu İkinci Dünya Savaşında Türkiye'nin Dış Politikası**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları İstanbul, 2015.

DÜNDAR, Fuat, **Modern Türkiye'nin Şifresi, İttihat ve Terakki'nin Etnisite Mühendisliği (1913-1918)**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015.

ENGİNÜN, İnci, **Cumhuriyet Dönemi Türk Edebiyatı**, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2006.

ERDİNÇ, Erol Şadi, **Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti Yargılamaları, Meclis-i Mebûsân Soruşturması**, I, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2018.

_____, **Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti Yargılamaları, Dîvân-ı Harb-i Örfî Yargılaması**, II, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2018.

_____, **Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti Yargılamaları, Ankara İstiklâl Mahkemesi ve Siyasi Yargılama**, III, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2018.

ESATLI, Mustafa Ragıp, **İttihat ve Terakki Tarihinde Esrar Perdesi Yakup Cemil Niçin Öldürüldü?**, Örgün Yayınevi, İstanbul, 2004.

_____, **İttihat ve Terakki**, Hürriyet Yayınları, İstanbul, 1975.

ESENDAL, Memduh Şevket, **Ayaşlı ve Kiracıları**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2014.

_____, **Bir Kucak Çiçek**, haz. Muzaffer Uyguner, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2005.

_____, **Gödeli Mehmet**, haz. Muzaffer Uyguner, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2007.

_____, **İrkçılık-Turancılık**, TİTE Yayınları, Maarif Matbaası, Ankara, 1944.

_____, **İhtiyar Çilingir**, haz. Muzaffer Uyguner, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2015.

_____, **Kelepir**, haz. Muzaffer Uyguner, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1986.

_____, **Kızıma Mektuplar**, haz. Muzaffer Uyguner, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2001.

_____, **Mendil Altında**, haz. Muzaffer Uyguner, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2004.

_____, **Miras**, haz. Muzaffer Uyguner, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2015.

_____, Memduh Şevket, **Oğullarıma Mektuplar**, haz. Muzaffer Uyguner, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2003.

_____, **Otlakçı**, haz. Muzaffer Uyguner, Bilgi Yayınevi, :Ankara, 2016.

_____, **Şahan Külbastı**, haz. Muzaffer Uyguner, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2008.

- _____, **Veysel Çavuş**, haz. Muzaffer Uyguner, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2007.
- Geçmişten Günümüze Türk-Afgan İlişkileri**, Genelkurmay Başkanlığı ATASE Yayınları, Ankara, 2009.
- Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyanları**, I, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1992.
- Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyanları**, II, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1992.
- GENTİZON, Paul, **Mustafa Kemal ve Uyanan Doğu**, çev. Fethi Ülkü, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1994.
- GÖKBİLGİN, M. Tayyib, **Milli Mücadele Başlarken**, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2011.
- GÖKSOY, İsmail Hakkı, **Çağdaş İslam Ülkeleri Tarihi**, Fakülte Kitabevi, Isparta, 2008.
- GÖNLÜBOL Mehmet, SAR, Cem, **Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası (1919-1938)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2013.
- _____, vd., **Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1973)**, I, AÜSBF Yayınları, Ankara, 1987,
- GÜNEŞ, İhsan, **Birinci TBMM'nin Düşünce Yapısı (1920-1923)**, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2009.
- _____, **Türk Parlamento Tarihi, TBMM-V. Dönem (1935-1939)**, I, TBMM Vakfı Yayınları, Ankara, 2003.
- GÜNYOL, Vedat, **Çalakalem**, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1999.
- KABASAKAL, Mehmet, **Türkiye'de Siyasal Parti Örgütlenmesi (1908-1960)**, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1991.
- KAFADAR, Osman, **Türk Eğitim Düşüncesinde Batılılaşma**, Vadi Yayınları, Ankara, 1997.
- KANSU, Aykut, **İttihadcıların Rejim ve İktidar Mücadelesi (1908-1913)**, çev. Selda Somuncuoğlu, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016.
- KARAÖMERLİOĞLU, Asım, **Orda Bir Köy Var Uzakta**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006.
- KARPAT, Kemal H., **Türk Demokrasi Tarihi (Sosyal, Kültürel, Ekonomik Temeller)**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010.
- KAZIMZADE, Firuz, **Transkafkasya İçin Mücadele (1917-1921)**, çev. Cengiz İ. Çay, T&K Yayınları, İstanbul, 2016.
- KILIÇ, Sezen, **Türk Basınında Hitler Almanya'sı**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2010.

- KOCAHANOĞLU, Osman Selim, **Atatürk'e Kurulan Pusu**, Temel Yayınları, Ankara, 2005.
- KOCATÜRK, Utkan, **Atatürk Çizgisinde Geçmişten Geleceğe**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2005.
- KOÇAK, Cemil, **CHP Genel Sekreterliği (1930-1945)**, Alfa Yayınları, İstanbul, 2018.
- _____, **İkinci Parti Türkiye'de İki Partili Siyâsî Sistemin Kuruluş Yılları (1945-1950)**, I, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.
- _____, **Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945)**, I, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996.
- _____, **Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945)**, II, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007.
- KOLOĞLU, Orhan, **Curnalcilikten Teşkilat-ı Mahsusa'ya**, Kırmızı Kedi Yayınları, İstanbul 2013.
- _____, **Trablusgarp Savaşı (1911-12) ve Türk Subayları**, Basın Yayın Genel Md., Ankara, 1979.
- KORALTÜRK, Murat, **Erken Cumhuriyet Döneminde Ekonominin Türkleştirilmesi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011.
- KUDRET, Cevdet, **Türk Edebiyatında Hikâye ve Roman: Meşrutiyetten Cumhuriyete (1910-1923)**, Varlık Yayınları, İstanbul, 1967.
- KURAN, Ahmed Bedevî, **Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele**, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2012.
- KUTAY, Cemal, **Türkiye İstiklâl ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi**, XVI, Alioğlu Yayınevi, İstanbul, 1961.
- _____, **Türkiye İstiklâl ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi**, XVII, Alioğlu Yayınevi, İstanbul, 1961.
- KÜÇÜKKILINÇ, İsmail, **Jön Türklük ve Kemalizm Kısacasında İttihadçılık**, Historia Yayınevi, İstanbul, 2018.
- LEWİS, Bernard, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Arkadaş Yayınevi, çev. Boğaç Babür Turna, Ankara 2015.
- MARDİN, Şerif, **İdeoloji, Bütün Eserleri III**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1997.
- MERAM, Ali Kemal, **Belgelerle Türk-İngiliz İlişkileri Tarihi**, Kitaş Yayınları, İstanbul, 1969.
- MİKAİL, Elnur Hasan, **Atatürk Dönemi (1919-1938) Türkiye-Azerbaycan İlişkileri**, Derin Yayınları, İstanbul, 2014.

- MUTLUAY, Rauf, **100 Soruda Çağdaş Türk Edebiyatı (1908-1972)**, İstanbul, 1973.
- NESİBZADE, Nesib, **Azerbaycan Harici Siyaseti (1918-1920)**, Ay-Ulduz Neşriyatı, Bakü, 1996.
- ÖBUZ, Ömer, **Süirt'in Cumhuriyet Serüveni (1923-1950) Gelenek, Modernite, Milli Kimlik**, Akıl Fikir Yayınları, İstanbul, 2017.
- ÖKÇÜN, Gündüz, **Türkiye İktisat Kongresi 1923-İzmir, Haberler- Belgeler-Yorumlar**, AÜSBF Yayınları, Ankara, 1971.
- ÖNDEŞ, Osman, **İkinci Dünya Savaşı**, İstanbul, 1976.
- ÖZDOĞAN, Günay Göksu, **“Turan”dan “Bozkurt”a Tek Parti Döneminde Türkçülük (1931-1946)**, çev. İsmail Kaplan, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015.
- ÖZTÜRK, Kâzım, **Türk Parlamento Tarihi TBMM IX. Dönem (1950-1954)**, I, TBMM Vakfı Yayınları, Ankara, 1999.
- ÖZTÜRK, Saygi, **İsmet Paşa'nın Kürt Raporu**, Doğan Kitap, İstanbul, 2007.
- PARLA, Taha, **Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye’de Korporatizm**, haz. Fisun Üstel - Sabir Yücesoy, İstanbul, İletişim Yayınları, 1993.
- PINAR, Mehmet, **Anadoluculuk ve Köycülük Bağlamında Türkiye Köylü Partisi (1952-1958)**, Libra Yayınları, İstanbul, 2020.
- QASIMLI, Musa, **Azerbaycan Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1920-1945)**, çev. N. Necef, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2006.
- SAFA, Peyami, **Türk İnkılâbına Bakışlar**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2010.
- SANDER, Oral, **Siyasi Tarih (1918-1994)**, İmge Kitabevi, Ankara, 2001.
- SARAY, Mehmet, **Afganistan ve Türkler**, Kitabevi Yayını, İstanbul, 1997.
- _____, **Azerbaycan Türkleri Tarihi**, Nesil Matbaacılık ve Yayıncılık, İstanbul, 1993.
- _____, **Dünden Bugüne Afganistan**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1981.
- _____, **Türk-Afgan Münasebetleri**, Veli Yayınları, İstanbul, 1984.
- _____, **Türk-İran İlişkileri**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2019.
- SARIAHMETOĞLU, Nesrin, **Mücadeleye Adanan Hayat: Neriman Nerimanov**, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2012.
- SARIHAN, Zeki, **Kurtuluş Savaşı Günlüğü (Açıklamalı Kronoloji)**, III, TTK Yayınları, Ankara, 1995.
- SERTOĞLU, Midhat, **Mufassal Osmanlı Tarihi**, VI, TTK Yayınları, Ankara, 2011

- SEZGİN, Ömür, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Siyasal Rejim Sorunu**, İmge Yayınları, Ankara, 2005.
- SILAN, Necmeddin Sahir, **Doğu Sorunu Necmeddin Sahir Silan Raporları (1939-1953)**, haz. Tuba Akekmekçi-Muazzez Pervan, Tarih Vakfı Yurt Yayınları İstanbul, 2010.
- SOYSAL, İsmail, **Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları (1920-1945)**, I, TTK Yayınları, Ankara, 2000.
- SOYYER, A. Yılmaz, **Bir İdeolojinin İzdüşümü: Taliban**, Fakülte Kitabevi, Isparta, 2002.
- SPENGLER, Oswald, **Batının Çöküşü**, çev. Giovanni Scognamillo- Nuray Sengelli, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1997.
- STODDART, Philip H., **Teşkilat-ı Mahsusa**, Yarın Yayınları, İstanbul, 2014.
- SÜREYYA, Mehmet, **Sicill-i Osmani**, I, haz. Nuri Akbayar, Numune Matbaacılık, İstanbul, 1996.
- ŞAHİN, Mustafa, **Atatürk Dönemi ve Sonrası Türk – Afgan İlişkileri**, Tasam Yayınları, İstanbul, 2015.
- ŞİMŞİR, Bilâl N., **Atatürk ve Afganistan**, TTK Yayınları, Ankara, 2019.
- _____, **Azerbaycan**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2011.
- _____, **Türk Yazı Devrimi**, TTK Yayınları, Ankara, 2008.
- _____, **Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları**, I, TTK Basımevi, Ankara, 1993.
- _____, **Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları**, II, TTK Yayınları, Ankara, 2001.
- _____, **Azerbaycan'da Türk Alfabesi**, TDK Yayınları, Ankara, 1991.
- _____, **Bizim Diplomatlar**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1996.
- _____, **İlk Dönem Türk Diplomasisi Üzerine İncelemeler (1878-1946)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2017.
- _____, **Kürtçülük (1924-1999)**, II, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2009.
- ŞİMŞİR, Sebahattin, **Azerbaycan'ın İstiklal Mücadelesi**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2013.
- TAHİR, Kemal, **Bozkırdaki Çekirdek**, İthaki Yayınları, İstanbul, 2015.
- TANİLLİ, Server, **Devlet ve Demokrasi, Anayasa Hukukuna Giriş**, Adam Yayıncılık, İstanbul, 2000.

- TANÖR, Bülent, **Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1999.
- TEKELİ, İlhan, İLKİN, Selim, **Cumhuriyetin Harcı, I, Köktenci Modernitenin Doğuşu**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2003.
- _____, **Dış Siyaseti ve Askerî Stratejileriyle İkinci Dünya Savaşı Türkiye'si, I**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.
- TETİK, Ahmet, **Teşkilat-ı Mahsusa (Umûr-ı Şarkıye Dairesi) Tarihi (1914-1916)**, I, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2019.
- TKP MK, 1920-1921, **Dönüş Belgeleri I**, çev. Yücel Demirel, Tüstav Yayınları, İstanbul, 2004.
- TOKER, Metin, **Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları-Tek Partiden Çok Partiye (1944-1950)-**, Bilgi Yayınları, Ankara, 1990.
- TONGUÇ, Engin, **Bir Eğitim Devrimcisi İsmail Hakkı Tonguç (Yaşamı, Öğretisi, Eylemi)**, Güldiken Yayınları, İstanbul, 2001.
- TOPRAK, Zafer, **İttihat-Terakki ve Cihan Harbi (1914-1918)**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2016.
- _____, **Türkiye'de Ekonomi ve Toplum (1908-1950)-İttihat-Terakki ve Devletçilik**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1995.
- _____, **Türkiye'de Milli İktisat (1908-1918)**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2019.
- TUNAYA, Tarık Zafer, **Siyasal Kurumlar ve Anayasa Hukuku**, Ekin Yayınlar, İstanbul, 1982.
- _____, **Türkiye'de Siyasal Gelişmeler (1876-1938), Kanun-ı Esasî ve Meşrutiyet Dönemi (1876-1918)**, I, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2016.
- _____, **Türkiye'de Siyasal Partiler, I**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015.
- _____, **Türkiye'de Siyasal Partiler, III**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015.
- TUNÇAY, Mete, **Mesai Halk Şûrâlar Fırkası Programı 1920**, AÜSBF Yayınları, Ankara, 1971.
- _____, **Türkiye'de Sol Akımlar (1908-1925)**, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1978.
- TURAN, Şerafettin, **İsmet İnönü Yaşamı, Dönemi ve Kişiliği**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2000.
- TURHAN, Mümtaz, **Garphlaşmanın Neresindeyiz?**, Yağmur Yayınevi, İstanbul, 1972.

- TÜRKDOĞAN, Orhan, **Türk Toplumunun Kültürel Dinamikleri**, Kum Saati Yayınları, İstanbul, 2007.
- ULUDEREN, Erol, **İngiliz Gizli Belgelerinde Türkiye**, Yayıncılık Matbaası, İstanbul, 1967.
- UYGUNER, Muzaffer, **Memduh Şevket Esendal-Yaşamı Sanatı yapıtlarından Seçmeler**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1991.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, **Osmanlı Tarihi**, II, TTK Yayınları, Ankara, 1988.
- _____, **Osmanlı Tarihi**, III, TTK Yayınları, Ankara 1988.
- YALÇIN, Hüseyin Cahit, **İttihatçı Liderlerin Gizli Mektupları: Bir Tarihi Aydınlatan Tarihi Mektuplar**, haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul, 2002.
- YERASİMOS, Stefanos, **Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye**, III, çev. Babür Kuzucu, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1976.
- YERMAN, Celal, AĞAOĞLU, Samet, **Türkiye İktisadi Teşkilatında Ticaret ve Sanayi Odaları, Esnaf Odaları ve Ticaret Borsaları**, Ankara, 1943.
- YEŞİL, Ahmet, **Türkiye’de Çok Partili Siyasî Hayata Geçiş**, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2001.
- YILDIRIM, Dursun, ÖZÜNDER, Cihat **Karabağ Dosyası**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1990.
- Ziya Gökalp, **Türkçülüğün Esasları**, Nilüfer Yayıncılık, Ankara, 2008.
- YETKİN, Çetin, **Türkiye’de Tek Parti Yönetimi**, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 1983.
- YILDIRIM, Tahsin, **Edebiyatımızda Müstear İsimler**, Selis Kitaplar, İstanbul, 2006.
- ZÜRCHER, Erik Jan, **Millî Mücadelede İttihatçılık**, çev. Nükhet Salihoğlu, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.
- _____, **Modernleşen Türkiye’nin Tarihi**, çev. Yasemin Saner Gönen, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000.

3- Lisansüstü Tezler

a) Yüksek Lisans Tezleri

- KOLCU, Abdurrahman, **Musavver Fen ve Edeb Mecmuası (İnceleme, Tahlilî Fihrist ve Seçme Metinler)**, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Yrd. Doç. Dr. Erdoğan Erbay), Erzurum, 2004, s.28.

ŞİMŞEKER, Somer Alp, **İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Ekonomi Politikalarında Topyekün Harbin Etkisi ve Kara Kemal Bey'in Yeri**, Harp Akademileri Stratejik Araştırmalar Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Yrd. Doç. Dr. Kahraman Şakul), İstanbul, 2014, s.82-84.

b) Doktora Tezleri

ERDEM, Demirhan F., **Korporatizm ve Türkiye'de Tek Parti Yönetimi (1930-1945)**, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi, Danışman: Prof. Dr. Mehmet Ali Ağaoğulları), Ankara, 2007, s.177.

GÜLBAY, Tabip, **Memduh Şevket Esendal'ın Toplumsal ve Siyasal Görüşleri**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi, Danışman: Prof. Dr. Mehmet Ali Ağaoğulları), Ankara, 2008, s.152.

HAMŞİOĞLU, Oğuz, **Afgan Modernleşmesi ve Türkiye (1880-1933)**, Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi, Danışman: Dr. Derviş Kılınçkaya), Ankara, 2006, s.261.

KAYA, Mehmet, **Türk-İran İlişkileri (1923-1938)**, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi, Danışman: Yrd. Doç. Dr. Rahmi Doğanay), Elazığ, 2004, s.108.

YÜKSEL, Çağdaş, **Birinci Dünya Savaşı yıllarında Teşkilat-ı Mahsusa**, Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi, Danışman: Prof. Dr. Ayfer Özçelik), Denizli, 2019, s.31.

F- MAKALELER

"Meslek Temsilcilik Ne Demektir?", **Meslek**, 15 Kânunuevvel 1340, 5-6.

AKDEVELİOĞLU, Atay, KÜRKÇÜOĞLU, Ömer, *"Arap Olmayan Ülkelerle İlişkiler"*, **Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar (1919-1980)**, I, ed. Baskın Oran, İletişim Yayınları İstanbul 2004. 204-212.

_____, *"Orta Doğu'yla İlişkiler"*, **Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar (1919-1980)**, I, ed. Baskın Oran, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, 357-369.

AKGÜL, L. Hilal, *"Rıza Han'ın Türkiye Ziyareti"*, **Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi**, IV/7, (2005), 1-42.

AKPINAR, Yavuz, *"Resulzâde, Mehmet Emin (1884-1955)"*, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, XXXV, İstanbul, 2008, 2-5.

- ALTAN, Çetin, “*Esendal’ın Dürtüklediği ‘Oldu Oldu’ Sayıklaması*”, **Sabah**, 13 Mayıs 1998, 4.
- ARISOY, M. Sunullah, “*Çağdaş Türk Hikâyesinin Ustalarından Memduh Şevket Esendal*”, **Günümüzde Kitaplar**, 6, (Ekim 1973), 31-32.
- _____, “*Memduh Şevket Esendal’la Bir Konuşma*”, **Varlık**, 385, (1 Haziran 1952), 7-8.
- ARMAOĞLU, Fahir, “*İkinci Dünya Harbinde Türkiye*,” **AÜ. SBFD**, XIII, (Haziran 1958), 139-179.
- ATAY, Falih Rıfkı, “*Şark Pakı*”, **Ulus**, 6 Temmuz 1937, 1-6.
- ATTAR, Aygün, “*Atatürk’ün Kafkasya Politikası*”, **Türkler**, XVI, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, 256-262.
- AYDOĞAN, Erdal, “*Pantürkçülük: Kafkas İttihad ve Terakkî Fırkası ve Protokol Metni*”, **Belgi**, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi, 4, (Yaz 2012/II), 356-374.
- _____, “*Üçüncü Umumi Müfettişliği’nin Kurulması ve III. Umumi Müfettiş Tahsin Üzer’in Bazı Önemli Faaliyetleri*”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, XXXIII-XXXIV, (Mayıs-Kasım 2004), 1-14.
- BANGUOĞLU, Tahsin, “*Millî Şef Devri Hatıraları*”, Yazan: Sefa Kaplan, **Tercüman**, 18 Mayıs 1986, 5.
- _____, “*Millî Şef Devri Hatıraları*”, Yazan: Sefa Kaplan, **Tercüman**, Tercüman, 23 Mayıs 1986, 5.
- _____, “*Millî Şef Devri Hatıraları*”, Yazan: Sefa Kaplan, **Tercüman**, 26 Mayıs 1986, 5.
- BARLAS, Cemil S., “*Memduh Şevket Esendal’ın Ölümü*”, **Pazar Postası**, 25 Mayıs 1952, 4.
- BAŞARAN, Mehmet, “*Doğallık, Yalınlık, İçtenlik, Sevgi ve Babacan Bir Anlatıcı*”, **Somut**, Sayı 38, (22 Nisan 1983), 9.
- BAYIR, Emre, “*Fars Milliyetçiliğinin Gelişimi ve Güney Azerbaycan’da Milli Direniş Hareketi*”, **Avrasya Dosyası**, V/3, (Sonbahar 1999), 90-124.
- BAYUR, Hikmet, “*Kurtuluş Savaşı’nda Atatürk’ün Dış Siyaseti*”, **Türkler**, XVI, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, 244-255.
- BEKİN, Rıza, “*Ölümünün 50.Yılında Memduh Şevket Esendal*”, **Türk Yurdu**, XXII/178, (Haziran 2002), 47-54.

- BENİCE, Etem İzzet, “Başvekilin Tarihî Nutku ve Türkiye’nin Tarihi Günü”, **İkdam**, 2 Ağustos 1944, 1.
- BEYAZ, Yasin, “Memduh Şevket Esendal’ın Eserleri Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi”, Kırklareli Üniversitesi, **RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi**, 14, (Mart 2019), Kırklareli, 103-117.
- BİRGEN, Muhittin, “İttihad ve Terakki Devrinde Fikir Hareketleri”, **Son Posta**, 27 İkincikanun 1937, 13.
- _____, “İttihad ve Terakki Devrinde Fikir Hareketleri”, **Son Posta**, 4 Şubat 1937, 13.
- _____, “Harbin İktisadî Vaziyeti”, **Son Posta**, 15 İkincikânun 1937, 13.
- _____, “Harbin İktisadi Vaziyeti”, **Son Posta**, 18 İkincikanun 1937, 13.
- _____, “Harbin İktisadî Vaziyeti”, **Son Posta**, 9 İkincikânun 1937, 13.
- _____, “İttihad ve Terakki Devrinde Fikir Hareketleri”, **Son Posta**, 3 Şubat 1937, 13.
- BORA, Tanıl, “M. Şevket Esendal’ın Mektuplarında Kemalizm ve Pragmatizm”, **Birikim**, 239, (Mart 2009), 14-25.
- BOZKURT, Uğur, “II. Abdülhamid’in Valilerinden İşkodralı Tahir Paşa’nın (1848-1913) Hayatı ve Devlet Adamlığı”, **Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, XVIII, (Iğdır 2019), 237-254.
- BUĞRA, Mehmet Emin, “Esendal ve Türklük”, **Pazar Postası**, 74, 20 Temmuz 1952, 6.
- BUYRUKÇU, Muzaffer, “Bizim Çehov’umuz”, **Somut**, Sayı 36, (Nisan 1983), 9.
- CANTEK, L. Funda Şenol, “Mektuplarla Büyümek”, **Virgül**, 39, (Mart 200), 41-42.
- CÖHCE, Salim, “Atatürk Döneminde Türk-Afgan Münasebetleri”, **Atatürk 4. Uluslararası Kongresi II, (Türkistan-Kazakistan, 25-29 Ekim 1999)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2000, 1131-1161.
- ÇELİK, Behçet, “Esendal’ın Hikâyelerinde Bize Özgü Olan”, **İmge Öyküler**, 2, (Nisan-Mayıs 2005), 141-147.
- ÇETİNSAYA, Gökhan, “Atatürk Dönemi Türkiye-İran İlişkileri (1926-1938)”, **Avrasya Dosyası**, V/3, (Sonbahar 1999), 148-175.
- _____, “Milli Mücadele’den Cumhuriyet’e Türk-İran İlişkileri (1919-1925)”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, XVI/48, (Kasım 2000), 769-796.
- _____, “Tanzimat’tan Birinci Dünya Savaşı’na Osmanlı-İran ilişkileri”, **KÖK Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi Osmanlı Özel Sayısı**, (2000), 11-23.

ÇETİŞLİ, İsmail, “Memduh Şevket Esendal (1884-1952)”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, EK-1, İstanbul, 2016, 424-425.

_____, “Ölümünün 50. Yıl Dönümünde Memduh Şevket Esendal”, **Türk Dili**, LXXXIII/605, (Mayıs 2002), 415-428.

ÇORUK, Ali Şükrü, “İttihat ve Terakki Tarafından Birinci Dünya Savaşı Sırasında Basın ve Edebiyat Dünyasına Yapılan Örtülü Ödenek Harcamaları”, **İÜ. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, LVIII/1, (2018), 75-97.

DAYI, Esin, “Atatürk ve Türk Dünyası”, **Atatürk 4. Uluslararası Kongresi I, (Türkistan-Kazakistan, 25-29 Ekim 1999)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2000, 515-546.

DEĞERLİ, Esra Sarıkoyun, “Amerikan Basınında Doğu İsyanları (1925-1938)”, **Akademik Bakış**, III/6, (Yaz 2010), 97-121.

DELİORMAN, Altan, “Yarınlara Bir Ses-3”, **Türk Edebiyatı**, (Haziran 1989), 188, 14-17.

DEMİRBAŞ, Osman, “Liderlerinin Yurt Dışına Kaçması Üzerine İttihat ve Terakki İçinde Meydana Gelen Tepkiler”, **Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi**, 1, (2013), 131-145.

DİZDAROĞLU, Hikmet, “Ölümünün 13. Yıl Dönümünde Memduh Şevket Esendal”, **Türk Dili**, 164, (Mayıs 1965), s.546-549.

DURSUNOĞLU, Cevat, “M.Ş.E. Kırk Yıllık Dostun Arkasından”, **Türk Dili**, I/10, (Temmuz 1952), 555.

EKİNCİ, Necdet, “İnönü Dönemi ve II. Dünya Savaşı Yılları”, **Türkler**, XVI, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, 703-745.

EMEÇ, Selim Ragıp, “Politikamız Esaslı Bir Değişiklik Geçirecek mi?”, **Son Posta**, 2 Ağustos 1944, 1.

ERDAL, İbrahim, “Atatürk Dönemi (1923-1938) Türk-İran İlişkileri ve Sadabad Paktı”, **Karadeniz Araştırmaları**, 34, (Yaz 2012), 77-88.

ERİM, Nihat, “Kendi Felsefesini Yaratan Adam”, **Seçilmiş Hikâyeler Dergisi**, VI/5, (Haziran 1952), 36-38.

ERTOP, Konur, “M.Ş.E: Günlük Yaşamdan Gösterişsiz Kesitler, Çevremizden Alınma, Olağan İnsan Yüzleri”, **Milliyet Sanat**, 71, (1 Mayıs 1983), 25-27.

ESEN, Mekki Said, “Falih Rıfkı Atay 35'lere Hücum Ediyor”, **Cumhuriyet**, 16 Kasım 1947, 1-4.

- ESENDAL, Memduh Şevket, “*Geçmiş Yıllar’dan Kısaltma: Rüştîye*”, **Türk Dili**, 1, (Ekim 1951), 9-16.
- FEYZİ, Muharrem, “*Türkiye – İran ve Efganistan*”, **Cumhuriyet**, 20 Mayıs 1934, 2.
- GÖL, Hacer, “*Geçmişten Günümüze Azerbaycan*”, **Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, V/1, (Haziran, 2016), s. 153-170.
- GÜLEK, Kasım, “*Memduh Şevket Esendal*”, **Seçilmiş Hikâyeler Dergisi**, VI/5, (Haziran 1952), 57-58.
- İNALCIK, Halil, “*Osmanlılar’da Raiyyet Rûsûmu*”, **Belleten**, XXIII/92, (Ekim 1959), 575-610.
- JAESCKHE, Gothard, “*I. Ve II. Dünya Savaşlarında Türkiye’nin Dış Politikası*”, **Türkler**, XVI, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, 798-802.
- KAKINÇ, Tarık Dursun, “*Esendal: Bir Çağın Tanığı Hikâyelerle...*”, **Çağdaş Eleştiri**, (Eylül 1983), 48-50.
- KANSU, Aykut, “*Türkiye’de Korporatist Düşünce ve Korporatizm Uygulamaları*”, **Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce: Kemalizm**, II, ed. Tanıl Bora, Murat Gültengil, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, 253-268.
- KARA, İsmail, “*Osmanlı Hilafeti ve İktidar*”, **Osmanlı Ansiklopedisi**, II, İz Yayıncılık, İstanbul 1996, 180-187.
- KARAKILIÇ, Cem, AYDIN, Oğuzhan, “*Azerbaycan’daki Latin Alfabesi Tartışmalarına Türkiye’deki Azerbaycan Matbuatının Bakışı (1923-1930)*”, **A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, 43, (2010) Erzurum, 181-203.
- KARAÖMERLİOĞLU, Asım, “*Türkiye’de Köycülük*”, **Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce: Kemalizm**, II, ed. Tanıl Bora, Murat Gültengil, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, 284-297.
- KEMAL, Mehmed, “*Raftaki Demokrasi*”, **Cumhuriyet**, 28 Nisan 1980, 10.
- KOÇLAR, Bekir, “*Çok Partili Hayata Geçiş Döneminde Hükümet-Muhalefet İlişkisi*”, **Türkler**, XVI, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, 754-764.
- KURTULUŞ, Rıza, “*Nâdir Şah*”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, XXXII, İstanbul, 2006, 278.
- KÜLEBİ, Cahit, “*M. Ş. E.*”, **Yenilik**, 29, (Mayıs 1955), 12-13.
- _____, “*Memduh Şevket Esendal*”, **Türk Dili**, I/10, (Temmuz 1952), 556-558.
- NADİ, Nadir, “*Kararımızdan Çıkan Manalar*”, **Cumhuriyet**, 3 Ağustos 1944, 1-3.
- _____, “*Şahıs Değil Zihniyet*”, **Cumhuriyet**, 11 Eylül 1947, 1-3.

NADİ, Yunus, “C.H. Fırkası Grubunda Hizip Teşekkülü Efsanesi”, **Cumhuriyet**, 22 Temmuz 1931, 1-2.

_____, “Çiftçi ve Amele Mebuslar: Halk Fırkası Memleketin Her Tarafında Tetkikat İcra Ettirmiştir”, **Cumhuriyet**, 18 Nisan 1931, 1.

_____, “Komşumuz İran”, **Cumhuriyet**, 10 Ağustos 1927, 1.

_____, “Mesleki Temsilde İntihap”, **Hâkimiyet-i Milliye**, 24 Teşrinievvel 1336, 1.

_____, “Şark’taki Hâdise ve İran”, **Cumhuriyet**, 13 Temmuz 1930, 1.

NASKALİ, Esko, “Sasaniler”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, XXXVI, (İstanbul 2009), 174-176.

NESİMİ, Abidin, “Esendal’ın Fikir Cephesi”, **Seçilmiş Hikâyeler Dergisi**, VI/5, (Haziran 1952), 83-89.

ONARAN, M. Şerif, “Ellinci Ölüm Yılında Esendal’ı Anımsamak”, **Varlık**, (Temmuz 2002), 55-57.

_____, “Esendal”, **Türk Dili**, 286, (Türk Öykücülüğü Özel Sayısı Temmuz, 1975), 34-44.

ORAT, Jülide Akyüz, “Yabancı Güçler Gölgesinde Osmanlı Devleti’ne Yönelik Şia Hareketleri”, **Avrasya Uluslararası Araştırmaları Dergisi**, III/5, (Türkiye 2014), 62-73.

ÖZCAN, Azmi, “Nadir Şah”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, XXXII, (İstanbul 2006), 276-277.

ÖZÇELİK, O. Fehmi, “M. Ş. E. İle İki Saat”, **Hisar**, 19, (1 Kasım 1951), 10-11, 16-17.

ÖZGİRAY, Ahmet, “İngiliz Belgeleri Işığında Türk-İran Siyasi İlişkileri (1920-1938)”, **Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası (Makaleler)**, ed. Berna Türkdoğan, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2010, 301-313.

PINAR, Mehmet, “Cevat Dursunoğlu’nun Şark Raporu (Öneriler, Farklılıklar, Benzerlikler)”, **Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 46 (Kış 2019), 383-405.

SADAK, Necmeddin, “Dörtlü Şark Andlaşması”, **Akşam**, 6 Temmuz 1937, 1.

_____, “Türkiye’nin Yeni Kararı Karşısında”, **Akşam**, 4 Ağustos 1944, 1.

_____, “Tehlikeli Bir Komşu Kapısı”, **Akşam**, 7 Temmuz 1930, 1.

Sait Faik, “Ölen İyi Hikayeciye”, **Seçilmiş Hikâyeler Dergisi**, VI/5, (Haziran 1952), 38-39.

- SANIMER, Gündoğdu, “Muzaffer Uyguner’le Söyleşi”, **Kıyı**, 17, (Ağustos 1987), 10-11.
- SARIKAYA, M. Saffet, “Dini ve Siyasi Bakımından Osmanlı İran Münasebetler”, **Türk Kültürü**, 363, (Temmuz 1993), 406-422.
- SELEK, Sabahattin, “Demokrasiye Geçiş”, **Milliyet**, 1 Ocak 1975, 6.
- SERTELLİ, İskender F., “Parti Genel Sekreteri Memduh Şevket Esendal’ın Teftişleri”, **Yenitürk**, İstanbul Halkevleri Mecmuası, X/5-6, (Mayıs-Haziran 1942), 1-3.
- SÜMER, Faruk, “Selçuklular”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, XXXVI, İstanbul 2009, 365-371.
- SÜRGEVİL, Sabri, “İttihat ve Terakkiden Milli Mücadele’ye”, **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırma Dergisi**, I/2, (Haziran 1992), 329-338.
- ŞENER, Bülent, “Ağrı İsyanı (1926-1930) ve Türkiye-İran Krizi (1930): Türk Dış Politikası Tarihinde Bir Zorlayıcı Diplomasi Uygulaması”, **History Studies**, IV/4, (Kasım 2012), 385-413.
- ŞENGİL, Salim, “Esendal’ın Hayatı”, **Seçilmiş Hikâyeler Dergisi**, VI/5, (Haziran 1952), 7-8.
- TANER, Haldun, “M.Ş.E. 100 Yaşında”, **Milliyet**, 17 Nisan 1983, 2.
- TANYU, Hikmet, “Türkiye Köylerinin İç Yüzü”, **Orkun**, 2, 13 Ekim 1950, 14-15.
- Tanzimat’tan Bugüne Edebiyatçılar Ansiklopedisi**, I, “Memduh Şevket Esendal”, ed. Murat Yalçın, İstanbul, 2010.
- TARANCI, Cahit Sıtkı, “İşte Hikâyeci”, **Seçilmiş Hikâyeler Dergisi**, VI/5, (Haziran 1952), 66-67.
- TARUS, İlhan, “Esendal’ın Sanatı”, **Seçilmiş Hikâyeler Dergisi**, VI/5, (Haziran 1952), 41-45.
- TAŞER, Suat, “Öz İnsan, Özlü Hikâyeci”, **Seçilmiş Hikâyeler Dergisi**, VI/5, (Haziran 1952), 67-68.
- TATARLI, İbrahim, “Atatürk’ün Jeopolitik ve Jeostratejik Görüşleri ve Türkiye İle Türk Topluluklarının 21. Yüzyılda Avrasya’daki Konumları”, **Atatürk 4. Uluslararası Kongresi, I, (Türkistan-Kazakistan, 25-29 Ekim 1999)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2000, 353-370.
- TECER, Ahmet Kutsi, “Esendal I”, **Seçilmiş Hikâyeler Dergisi**, VI/5, (Haziran 1952), 21-25.
- TEKE, Cevdet, “II. Dünya Savaşı’nda Adana Görüşmeleri ve Etkileri”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, IX/45, (Ağustos 2016), 302-310.

- TEKELİ, İlhan, İLKİN, Selim, “(Kör) Ali İhsan (İloğlu) ve Temsili-Meslek Programı”, **Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Sorunları Sempozyumu (1923-1938)**, İstanbul Yüksek İktisat ve Ticaret Mektebi Mezunları Derneği Yayınları, İstanbul, (14-16 Ocak 1977), 283-357.
- TİRALİ, Naim, “Esendal’ı Son Ziyaret”, **Seçilmiş Hikâyeler Dergisi**, VI/5, (Haziran 1952), 68-71.
- TOLO, Tahsin, “Köycülüğün Gelişmesi”, **Millet**, 16, (Ağustos 1943), 97-99.
- TOPAL, Coşkun, “Soğuk Savaş Öncesi Dönemde Türkiye’nin Afganistan’daki Faaliyetleri”, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, 168, (Mayıs-Haziran 2007), 179-190.
- TOPÇU, Nurettin, “Hakikat Dini”, **Hareket**, 8, (Birinci Kanun 1942), 225-230.
- TOPRAK, Zafer, “Halkçılık İdeolojisinin Oluşumu”, **Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Sorunları Sempozyumu (1923-1938)**, İstanbul Yüksek İktisat ve Ticaret Mektebi Mezunları Derneği Yayını, İstanbul, (14-16 Ocak 1977), 13-31.
- _____, “II. Meşrutiyet’te Solidarist Düşünce: Halkçılık”, **Toplum ve Bilim**, (Bahar, 1977), 93-123.
- _____, “Osmanlı Devleti’nde Korporatif Dünya Görüşü: Meslekçilik”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, II, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, 371-376.
- _____, “Türkiye’de Korporatizmin Doğuşu”, **Toplum ve Bilim**, 12, (Kış 1980), 41-49.
- TUNAYA, Tarık Zafer, “Doğu’nun Sorusu: Türkler Milli Bir Devlet Kurmalı mı?”, **Birinci Doğu Halkları Kurultayı (Belgeleri I)**, Çağdaş Matbaacılık, Bakü, 2000, 1-5.
- TÜRKEŞ, Ömer, “Memduh Şevket Esendal”, **Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce: Kemalizm**, II, ed. Tanıl Bora, Murat Gültengil, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, 238-243.
- TÜRKKAN, Reha Oğuz, “44 Olaylarında Doğrular, Yanlışlar”, **Türk Yurdu**, XXII/178, (Haziran 2002), 34-36.
- UYGUNER, Muzaffer, “Esendal Hakkında Yanlış Bildiklerimiz ve Bilmediklerimiz I”, **Yazko Somut**, (29 Temmuz 1983), 52.
- _____, “Ölümünün 35. Yılında... Esendal Konusunda”, **Kıyı**, (Mayıs, 1987), 6.
- UZER, Suat, “Kaybettiğimiz Değer Memduh Şevket Esendal”, **Hisar**, 27, (Temmuz 1952), 6.
- Vâ-Nû, “Kapı Kulu Nazariyesi”, **Cumhuriyet**, 30 Ocak 1956, 2

_____, “Memduh Şevket Esendal”, **Akşam**, 31 Mayıs 1952, 5.

VELİDEDEOĞLU, Hıfzı Veldet, “Bir Varmış Bir Yokmuş!”, **Cumhuriyet**, 18 Temmuz 1971, 2.

YALÇIN, Hüseyin Cahit, “Tarihî Mektuplar”, **Tanin**, 15 Şubat 1945, s.1-3.

_____, “Tarihî Mektuplar”, **Tanin**, 16 Şubat 1945, 1-3.

_____, “Tarihî Mektuplar”, **Tanin**, 18 Şubat 1945, s.1-6.

_____, “Tarihî Mektuplar”, **Tanin**, 19 Şubat 1945, s.1-3.

_____, “Tarihî Mektuplar”, **Tanin**, 20 Şubat 1945, s.1-6.

_____, “Tarihî Mektuplar”, **Tanin**, 21 Şubat 1945, 1-6.

YALMAN, Ahmet Emin, “Almanlarla Münasebetlerimizin Bilançosu”, **Vatan**, 4 Ağustos 1944, 1.

_____, “Tahran Misakı”, **Tan**, 10 Temmuz 1934, 1-10.

YAVUZ, Bige Sükan, “Türk Kurtuluş Savaşı Yıllarında Uluslararası Rekabet Alanı Olarak Transkafkasya ve Türkiye’nin Ekonomik İlişkileri”, **İÜ. Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi**, 4,(2003), 101-158

YURDAKUL, Şükran, “M. Şevket Esendal: Doğallığın, Günlük Yaşamımızın Hikâyecisi”, **Milliyet Sanat**, 231, (13 Mayıs 1977), 8-9, 29.

ZEKERİYA, M., “Yeni Meclisin Siması Ne Olacaktır?”, **Son Posta**, 29 Mart 1931, 3.

Ziya Gökalp, “Halkçılık”, **Yeni Mecmua**, II/ 32, (14 Şubat 1918), 102-104.

_____, “Milletçilik ve Beynelmilliyetçilik”, **Yeni Mecmua**, II/35, (14 Mart 1918), 162-164.

G- ELEKTRONİK KAYNAKLAR

İsmail, Sevük <http://www.memduhsevketesendal.com/hakkinda/sevuk.html>. Erişim Tarihi: 15.06.2020.

Nebi Barkın, <http://www.memduhsevketesendal.com/hakkinda/barkin.html> Erişim Tarihi: 10.02.2020.

H- SÖZLÜ KAYNAKLAR

ESENDAL, Neslihan, (Memduh Şevket Esendal’ın Büyük Oğlu Kaptan Mehmet Suat Esendal’ın Kızı ile Mülakat. Tarih: 12.01.2020-13.01.2020).

GİRİŞ

MEMDUH ŞEVKET ESENDAL'IN HAYATI

A- AİLESİ VE ÇOCUKLUĞU

Türk siyasetinin ve edebiyatının önemli isimlerinden biri sayılan Memduh Şevket Esendal, Osmanlı Devleti'nin dâhili ve harici pek çok siyasal, sosyal problem ve ayrılıkçı hareketlerle mücadele ettiği bir dönemde, Çorlu'nun Papayani Mahallesi'nde dünyaya geldi.¹ Esendal'ın gerek 29 Mart 1929 tarihli günlüğünde² belirttiği, gerek 28 Mart 1937'de oğlu Ahmet Esendal'a yazdığı mektubunda³ ve gerekse kendisinden bahseden kaynakların ekseriyeti, doğum yeri ve tarihi olarak 29 Mart 1883 Çorlu üzerinde birleşmiş olmalarına rağmen; TBMM Arşivi, Tercüme-i Hal Varakası'nda Esendal'ın kendi el yazısında 1884'te İstanbul'da doğduğunu ve gençliğinin Çorlu'da geçtiğini belirtir.⁴ Esendal'ın nüfus hüviyet cüzdanında ise doğum tarihi 1301, yani 1885 olarak yazılıdır.⁵ Kızı Emine Hanım da babasının doğum tarihini Mart 1884 olarak bildirmektedir.⁶ Esendal'ın doğduğu sürecin şartları göz önüne alındığında, doğan çocuğun nüfusa kayıt işlemleri, doğumdan çok uzun zaman sonra yapıldığı kanaati böyle bir ikileme sebebiyet vermiş olabileceği gibi rumi ve miladi takvim farklarından da kaynaklanmış olabilir.

Memduh Şevket Bey'in asıl adı Mustafa Memduh'tur. Memduh Şevket Bey doğmadan önce annesi, çocuğu olduğunda peygamberin adlarından olan “*Mustafa*” adını koyacağını adanmış. İlk çocukları Ali Necip öldüğünden bu çocuğa, bu sebeple Mustafa adı ile ölmüş dedesinin “*Memduh*” mahlasını vererek adını Mustafa Memduh koymuşlardır.⁷ Fakat yetişkinlik döneminde Memduh Şevket isminde karar kıldığı görülmektedir. 15 Kânunusani 1928'de oğlu Ahmet Şevket'e gönderdiği mektupta, on sekiz yaşına geldiğinde Memduh Şevket ismini kullanmaya başladığını yazmaktadır.⁸

¹ Esendal, kendisini anlattığı küçük biyografisinde 1883/1884'te dünyaya gelmiş olduğunu söyler. (Memduh Şevket Esendal, *Ayaşlı ve Kiracıları*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2014, s.7.)

² Memduh Şevket Esendal'ın torunu Neslihan Esendal Özel Arşivi'nde temin edilen günlüğün 29 Mart 1929 tarihli kısmını paraflayan Esendal: “*Doğduğum Gün*” olarak belirterek 1883'te dünyaya geldiğini ve 46 yaşında olduğunu ifade etmektedir.

³ M. Ş. Esendal, *Oğullarıma Mektuplar*, haz. Muzaffer Uyguner, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2003, s.212.

⁴ **TBMM Arşivi**, Tercüme-i Hal Varakası, (Dosya No: 305/22).

⁵ **Neslihan Esendal Özel Arşivi**,

⁶ Muzaffer Uyguner, “*Esendal Hakkında Yanlış Bildiklerimiz ve Bilmediklerimiz I*”, **Yazko Somut**, (29 Temmuz 1983), s.52.

⁷ M. Uyguner, **Memduh Şevket Esendal-Yaşamı Sanatı yapıtlarından Seçmeler-** Bilgi Yayınevi, Ankara, 1991, s.9.

⁸ M. Ş. Esendal, *Oğullarıma Mektuplar*, s.30-31.

Memduh Şevket Bey, oğlu M. Suat'a gönderdiği 28 Şubat 1928 tarihli mektubunda da konuya açıklık getirir. Memduh Şevket Bey, babasının koymuş olduğu Mustafa Memduh isminin belli bir yaştan sonra kendisine demode geldiğini, dolayısıyla dönemin modasına uyarak babasının “Şevket” mahlasını aldığını, böylece Memduh Şevket ismini kullanmaya başladığını ve öylece kaldığını belirterek şöyle devam etmektedir:⁹

“Vakia fena da olmadı. Bu ismin birçok zamanlar bir tesiri oldu. Hayatta moda ve süslü bir ismin tesiri olduğunu ihtimal bugün sen dahi hissedersin.”

Memduh Şevket Bey, Mehmet Şevket Bey ve Emine Şadiye Hanım'ın üç erkek çocuğundan biridir. Büyük kardeşi olan Esat, çok küçükken ateşli bir hastalıktan ölmüş; küçük kardeşi Rafet Bey ise hayatı boyunca tarımla uğraşmış, bir ara Çorlu Belediye Başkanlığı yapmıştır.¹⁰

Memduh Şevket Bey'in soyu Girit Hanya'ya dayanır.¹¹ Baba soyu dört, anne soyu ise üç nesil geriye; bir başka ifadeyle XVIII. yüzyıla kadar götürülebilmektedir. Çorlu'da bu aileye Kâhyabeyler denilirdi. Bu ad, Memduh Şevket Bey'in annesinin babası Ahmet Efendi'den gelir. Ahmet Efendi, Topkapı'da Silahtar Ocağı Kâhyası olan İbrahim Ağa'nın oğludur. Ahmet Efendi, Divan-ı Hümayunda kâtip iken Vidin Eyaleti Valiliğinde bulunan ve 1826'da Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasında önemli rol oynayan Ağa Hüseyin Paşa'ya kâhya olarak verilmiş ve kendisine Karakâhya denilmiştir.¹² Bununla birlikte Neslihan Esendal,¹³ Memduh Şevket Esendal'ın anne tarafından soyunun, Yanık Hüseyin Kaptan'a da dayandığını belirtmektedir.¹⁴

Memduh Şevket Bey'in babasının ailesi ise Nişastacızadeler olarak tanınır. Büyükbabası Necip Bey, Divan-ı Hümayundan Süleyman Naili Efendi'nin oğludur. Süleyman Naili Efendi de Nişastacızade Hüseyin Efendi'nin oğludur. Esendal, bunu,

⁹ Memduh Şevket'e göre, evvela insanın öyle bir ismi olmalı ki, bir yerde birisi söylediğinde, karşısındaki: “*Hangi*” diye sormaya mecbur olmasın. (M. Ş. Esendal, **Oğullarıma Mektuplar**, s.368.)

¹⁰ İsmail Çetışli, **Memduh Şevket Esendal**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1991, s.2.

¹¹ **Neslihan Esendal ile Mülakat**, 12.01.2020.

¹² Mehmet Süreyya, **Sicill-i Osmani**, I, haz. Nuri Akbayan, Numune Matbaacılık, İstanbul, 1996, s.188; M. Uyguner, **Memduh Şevket Esendal**, s.9.

¹³ Neslihan Esendal 1956'da İstanbul'da doğdu. Memduh Şevket Esendal'ın büyük oğlu Kaptan Mehmet Suat Esendal'ın kızıdır. Memduh Şevket Esendal'ın eşi Faide Hanım ve kızı Emine Hanım ile bir müddet aynı evde yaşadı. Dolayısıyla dedesiyle ilgili muhabbetlere tanıklık etti. Neslihan Esendal, Boğaziçi Üniversitesi mezunudur. Alman havayolları şirketi SKY Lufthansa'da Pazarlama Müdürü olarak görev yaptı ve aynı kurumda emekli oldu. İyi düzeyde İngilizce ve Almanca bilen Neslihan Esendal eski Türkçeye vakıftır. Dilek, Cem, Doğan ve Selen adında dört çocuğu vardır. (**Neslihan Esendal ile Mülakat**, 13.01.2020.)

¹⁴ **Neslihan Esendal ile Mülakat**, 12.01.2020.

büyük amcası Defterdar Tevfik Efendi'nin mezar taşını bulduğunda öğrenmiştir.¹⁵ Memduh Şevket Bey'in babası, Kâhyabeyler ailesi içinde yetiştiği için asıl baba soyu olan Nişastacıade adından ziyade, karısının aile adını kullanmış ve “*Kâhyabeylerin Şevket Bey*” diye anılmış.¹⁶

Memduh Şevket Bey, 20 günlük torunu Hüseyin Tuğrul'a 28 Kasım 1948'de yazdığı mektupta, insanın geçmişi tanımakla kendini daha iyi tanıyacağını ifade ederek şunları söyler:¹⁷

“Ben soyumuzdakilerin resimlerini, el yazılarını saklamaktan hoşlanırım. Bunun ne faydası vardır bilmiyorum. Senin dedenin dedesi olan Ahmet Necip Fatin Bey'in bir resmini buldum saklarım. Onun babası olan Süleyman Naili Efendi'nin, onun da babası olan Nişastacıade Hüseyin Bey'in resimleri yok. Daha büyükbabalarımızı da bilmiyoruz. Yazık ki bu büyükbabalarımızın nasıl adamlar olduklarını, nasıl yaşadıklarını, pek az biliyoruz.”

Memduh Şevket Bey'in babası Mehmet Şevket Bey, yetiştiği günlerin töresince İstanbul Fatih'te rüştiye mektebinde okuduktan ve bir süre boş gezdikten sonra Adliye Nezaretine zabıt kâtibi mülazımı olarak yazdırılmış idi. Sonra, bir yolunu bulup Maliye Nezaretine geçmiş. Memduh Şevket Bey, babasının inatçı ve biraz kibirli olduğunu belirterek devlet işlerinde tutunamadığını ve aykırılık yaparak istifasını verip annesinin çiftlikleri ile geçinmeğe Çorlu'ya gittiğini belirtir.¹⁸

Esendal'ın doğumundan çok önce İstanbul'dan Çorlu'ya göç eden ailesi, Avlanbey, İmrallı ve Çevrimkaya çiftliklerini satın alarak tarımla uğraşmışlardır. Memduh Şevket Bey'in torunu Neslihan Esendal, Giraylardan boşalan yerlere Karakâhyaların yerleşmiş olabileceğini ve söz konusu çiftlikleri de bu vasıtayla almış olabileceklerini belirtmektedir.¹⁹ Babalarının ölümü üzerine uzun süre kardeşler arası miras çekişmelerine sebep olan mezkûr çiftliklerden Avlanbey, Mehmet Şevket Bey'e intikal etmiştir.²⁰ Esendal'ın, çocukluk ve gençlik yılları bu çiftlikte geçmiştir.

Dayısının kızı Faide Hanım ile evlenen Memduh Şevket Bey, M. Suat (1912), Ahmet (1915), ve Emine (1923) isminde üç çocukları olur.²¹

¹⁵ M. Uyguner, **Memduh Şevket Esendal...**, s.10.

¹⁶ M. Ş. Esendal, **Oğullarıma Mektuplar**, s.484.

¹⁷ M. Ş. Esendal, **Oğullarıma Mektuplar**, s. 583.

¹⁸ M. Ş. Esendal, **Oğullarıma Mektuplar**, s. 466-467.

¹⁹ **Neslihan Esendal ile Mülakat**, 12.01.2020.

²⁰ İ. Çetişli, **Memduh Şevket Esendal**, s.3.

²¹ Faide Hanım, Cumhuriyet döneminde pek aktif olmasa da Cumhuriyet Halk Partisi İstanbul teşkilatındaki çalışmalarda yer alacak; hatta 1938 yılında, Beyoğlu Belediye Meclis azası seçilecektir. (**Cumhuriyet**, 11 Birinciteşrin, 1938, s.7.)

Balkan Savaşı yenilgisiyle Osmanlı Devleti'nin, Makedonya başta olmak üzere önemli toprak kayıplarına uğraması, buradaki Türk nüfusunun büyük kabileler halinde İstanbul'a göç etmesine sebebiyet verdi. Memduh Şevket Bey, Ağustos 1913'te kaleme aldığı *"Baba Halil"* adlı hikâyesinde, bu zorlu göç esnasında yaşanan güçlükleri şöyle betimlemektedir.²²

"Bu öyle bir felakettir ki, analara evlatlarını çamurlar içine attırır, kaçakçılığın verdiği zaruret ve sefalet içinde insan ne yaptığını bilmez bir halde her fenalığa katlanabilir, ahlak, namus, din her şey susar. Dağlarda, anaları tarafından bırakılmış ve ölmüş çocuklar gördük. Biz o zaman için bunlara hayret ve teessüf edemiyorduk. Dört-beş gün süren bu yolun iki tarafı ölmüş neferler, kırılmış nakliye arabaları, bırakılmış cephane sandıkları, hayvan ve insan ölüleri ile dolmuştu."

Memduh Şevket Bey ve ailesi de savaşın olumsuz sonuçlarından etkilendi ve Çorlu'dan ayrılmak zorunda kaldı. Ardından 1914'te patlak veren I. Dünya Savaşı sebebiyle hükümet tarafından ailenin topraklarına el konuldu. Bir müddet sonra Memduh Şevket Bey'in babaannesinin başvurularına rağmen sonuç değişmedi ve çiftliklere göçmenler yerleştirildi.²³ Cevdet Kudret ve Salim Şengil, söz konusu toprakların I. Dünya Savaşı yıllarında askeri tarıma ayrıldığını belirtmektedirler.²⁴ Netice itibariyle bu dönemde ciddi yoksulluk çeken aile, İstanbul'a yerleşmek zorunda kaldı. Cumhuriyet Dönemi'ne gelindiğinde ise Avlanbey Çiftliği'nin, Memduh Şevket Bey'in kardeşi Rafet Esendal'a intikal ettiği görülmektedir.²⁵

B- EĞİTİM HAYATI

Dönemin siyasal ve sosyal seyri içinde düzenli ve sürekli bir eğitim hayatı görmeyen ve kendi deyişiyle; başta ilköğretim olmak üzere hiçbir mektepten mezun olamayan Memduh Şevket Bey, Çorlu'dan ilk olarak altı yaşında iken ayrıldı.²⁶ Babasıyla birlikte İstanbul'a gelerek annesinin babası Ahmet Efendi'nin yanında Gedik Paşa Mahalle Mektebinde ilköğrenimine başladı. Okulun hocası, mahallenin de imamı

²² M. Ş. Esendal, **Gödeli Mehmet**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2007, s.86.

²³ Neslihan Esendal ile Mülakat, 12.01.2020.

²⁴ Cevdet Kudret, **Türk Edebiyatında Hikâye ve Roman: Meşrutiyetten Cumhuriyete (1910-1923)**, Varlık Yayınları, İstanbul, 1967, s.340; Salim Şengil, *"Esendal'ın Hayatı"*, **Seçilmiş Hikâyeler Dergisi**, VI/5, (Haziran 1952), s.8.

²⁵ **Cumhuriyet**, 8 Ekim 1949, s.6.

²⁶ Neslihan Esendal, Memduh Şevket Esendal'ın ilk mektep dâhil eğitim almamış olmasını onun kurduğu bir efsane olduğunu, aslında düzenli bir eğitim aldığını ifade etmektedir. (Neslihan Esendal ile Mülakat, 12. 01. 2020.)

Abdullah Efendi idi.²⁷ Bağırkan, münakaşalı ve gürültülü terbiyeden korkan Memduh Şevket Bey, bu mektebe bir müddet devam ettikten sonra bir dayak olayına şahit olunca mektebi bırakmak zorunda kalır. Mektebe devam etmemeyi şiddet unsuruna bağlayan Memduh Şevket Bey, şöyle devam eder:

”...Bizim Kadri Efendi adında bir hocamız vardı. Ayağı topal bir adam... Hani siz duymuşsunuzdur ya, eti senin kemiği benim diye, hakikattir o. Çocuklar öyle teslim edilirdi mektebe. Bu Kadri Efendi de çocukların etini alıp kemiğini bırakan cinsinden bir adamdı. Bir gün sebebini bilmiyorum, bir çocuğu dövdü. Çok fena dövdü ama... Bizim evde dayak yoktu. Dayağı ilk defa görüyordum. Bıraktım mektebi.”²⁸

Bu dönemin özelliğinin tabii bir sonucu olarak, bir takım aileler, çocuklarını mekteplere başlatırken öğretmene: “Eti senin, kemiği benim” anlayışında olup bunu bir hüner addederlerdi. Toplumda da genel bir kanı olarak; “Hocanın vurduğu yerde gül biter” metaforuyla izah edilirdi. Bu söyleyiş ve anlama biçimiyle talebeler dayak yemeğe, öğretmenler de talebe dövmeğe alıştırılıyordu.

Esendal, “Seni Kahve Paklar” adlı hikâyesinde eğitimin dayaktan geçtiğine inanmış, “Bilmiyorsa, döversin, öğrenir; okuyamıyorsa, döversin, okur” zihniyetinde olan Enver Efendi karakteri örneklemesinde, bilinçsiz, ezberci ve şiddete müstenit terbiye biçimini eleştirir.²⁹

Yedi, sekiz yaşlarında iken okulunu değiştiren Memduh Şevket Bey, Rehber-i Maarif isminde bir mektebe devam etti.³⁰ Rehber-i Maarif mektebini bitirdikten sonra Çorlu’ya döndü ve Çorlu Rüştîyesinde eğitim hayatına devam etti. Memduh Şevket Bey’in eğitimi ile ilgili bilgiler, anı özelliği taşıyan “Rüştiye” isimli hikâyesinde belirtilir. Hoca Ömer Efendi’nin müdürü olduğu Çorlu Rüştîyesinde daima sınıf birincisi olduğunu belirten Memduh Şevket Bey, iki katlı olan okulun elli kadar öğrencisinin bulunduğunu, iki geniş ders odasının olmasına rağmen birinin kapalı olduğunu ve üç sınıfın da bir ders odasında öğrenim gördüğünü belirtir.³¹

Memduh Şevket Bey, rüştiye yıllarından bahsederken dönemin ezberciliğinden ve okuma yazma bilmeyen öğretmenlerin çokluğundan yakınır. Geometri, coğrafya,

²⁷ M. Uyguner, **Memduh Şevket Esendal...**, s.11.

²⁸ Sunullah Arısoy, “Memduh Şevket Esendal’la Bir Konuşma”, **Varlık**, 385, (1 Haziran 1952), s.7.

²⁹ M. Ş. Esendal, **Otlakçı**, Bilgi Yayınevi, :Ankara, 2016, s.162.

³⁰ M. Ş. Esendal, **Oğullarıma Mektuplar**, s.27.

³¹ M. Ş. E. “Geçmiş Yıllar’dan kısaltma: Rüştiye”, **Türk Dili**, 1, (Ekim 1951), s.9; Memduh Şevket Bey’e göre, esasen mektep ve hocalık güç bir uğraştır: “Çocukları tek tek okutmak, terbiye etmek, yetiştirmek kabil olmadığına göre bu surete katlanılıyor. Yoksa esasen ahlakı, yaradılışı, meşrebi, terbiyesi birbirine benzemeyen birçok çocuğu bir eve doldurup bunlara yaşam boyunca lazım olan malumatı öğretmek basit bir uğraş değildir.” (M. Ş. Esendal, **Oğullarıma Mektuplar**, s.388.)

gülistan, emsile (Arapça temel gramer kitabı), Kur'an, tecvit gibi derslerin sürekli ezberletildiğini belirterek dönemin eğitim manzarasını da tasvir edecek şu ifadeyi kullanır:³²

"...Bunları ezberledik de ne oldu? Hiç. Ne o günler işimize yaradı, ne de ondan sonra. Bu kadar yıl arapça okuduk. İzhâr okuduk, kâfiye okuduk, bu kadar yıl Kuran okuduk, biraz olsun arapça konuşamam, başkası konuşursa anlamam, yazamam; yalnız ben değil bütün arkadaşlarım! Türkçenin içine girmiş Arap sözlerini bile doğru okuyamazdık. Bizim Ömer Efendi bile, medresede yıllarca dirsek çürütmüş, arapçayı bilmezdi. ...“Kavâidi lisani Osmanî, eser-i Yüzbaşı Mehemmet Sabrî” diye bir kitap ezberletip bizi Osmanlıca Türkçesini okumuş saydılar. ...Dil bizim iken dersimiz, kitabımız bizim yabancımız oldu.”

Bununla beraber Memduh Şevket Bey, hafızaya kazınan bazı bilgileri ise okul müdürü Hoca Ömer Efendi'ye bağlamaktadır. Hoca Ömer Efendi'nin temel vasıflarından biri de bildiğini ezberletmek değil de iyice okutmasından kaynaklanırdı.³³

Memduh Şevket Bey, sınavlara birkaç ay kalmasına rağmen ailesinin işleri dolayısıyla rüştiyeyi bitiremeden okulu bırakmak zorunda kaldı. Memduh Şevket Bey'in kendi kaleminden çıkan hatırat niteliğindeki yazılarında, rüştiyeden sonra Çorlu'da bir Yahudi mektebine gittiği,³⁴ daha sonra Edirne İdadisinde öğrenim hayatına devam ettiği belirtilir.³⁵

Çocukluk yıllarında, içinde yetiştiği ortamın elverişli olmadığını belirten Memduh Şevket Bey, kendi gayretleri sonucu okuma-yazma öğrenir. Kızı Emine'ye yazdığı 12 Eylül 1938 tarihli mektubunda da Rusçayı, Frenkçeyi ve Farsçayı kendi gayretleri ile çalışıp öğrendiğini, tarihten, coğrafyadan ne biliyorsa, bunları okula borçlu olmadığını tekrarlar.³⁶

Memduh Şevket Bey, sistemli bir okul hayatı görmemesine rağmen, kendisini geliştirmeyi başarmış, bürokratik ve siyasi yaşamında önemli görevlerde bulunmuş ve ön plana geçmeyi başarmış bir şahsiyettir.

³² M. Ş. E. “Geçmiş Yıllar'dan kısaltma: Rüştiye”, s.12

³³ M. Ş. E. “Geçmiş Yıllar'dan kısaltma: Rüştiye”, s.11.

³⁴ M. Ş. Esendal, **Oğullarıma Mektuplar**, s.467.

³⁵ M. Ş. Esendal, **Oğullarıma Mektuplar**, s.27.

³⁶ M. Ş. Esendal, **Kızıma Mektuplar**, haz. M. Uyguner, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2001, s.198.

C- SİYASİ HAYATI

Memduh Şevket Bey'in siyasi hayatı, 1906'da İttihad ve Terakki Cemiyetine girmesiyle başladı. İttihad ve Terakki Cemiyeti ile başlayan siyasi hayatı, ölümüne kadar devam edecektir. II. Meşrutiyet Dönemi'nde Esnaf Odaları Temsilciliği, cemiyetin İstanbul Kâtib-i Mesulu ve cemiyet müfettişliği gibi görevler ifa etti. Mezkûr görevlerinden dolayı Anadolu'nun birçok şehrini görme imkânını elde etti. 1915'te cemiyetin Ankara mümessili oldu.³⁷

Mondros Mütarekesi'ni müteakip, İttihad ve Terakki erkânı yurt dışına kaçtı. İttihad ve Terakki Fırkası kendisini feshedince İttihadcılar, İstanbul Hükümetince takibe uğradı. Takibe uğrayanlardan biri de Memduh Şevket Bey'di. Memduh Şevket Bey, bir süre İstanbul'da muhtelif evlerde saklandıktan sonra İtalya'ya kaçmak zorunda kaldı. Birkaç ay İtalya'da kaldıktan sonra Antalya yoluyla Ankara'ya döndü ve Milli Mücadele Dönemi'nde ulusal hareket saflarında yer aldı.

Ölümüne kadar devletine hizmet edecek olan Memduh Şevket Bey, Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM)³⁸ Hükümetini temsil göreviyle yurt dışında bulunduğu yıllar, hayatının önemli bir bölümünü teşkil etti. 1920'de başlayan hariciye görevleri, aralardaki bazı kesintilerle birlikte 1941 yılına kadar sürdü.

1920'de Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin başkenti Bakü'ye mümessil olarak atanan Memduh Şevket Bey'in bu görevi 1924 yılına değin devam etti. Memduh Şevket Bey, TBMM'nin hariciyeye gönderdiği ilk temsilci olmasının yanında, görev sahası bütün Kafkasya oldu. Henüz o tarihte Kafkasya'da, Orta Asya'da ve Rusya'da TBMM'nin başka bir temsilcisi yoktu. 1924 yılında Rusların Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin bağımsızlığına son vermesi üzerine Memduh Şevket Bey, Bakü'den ayrılarak İstanbul'a döndü.

Azerbaycan'daki darbe sonucunda Bakü'den ayrılan Memduh Şevket Bey bir yıl aradan sonra Tahran'a atandı. 1925-1930 yılları arasında Tahran Büyükelçiliği görevini yaptı. 1931-1933 yılları arasında Elaziz (Elazığ) Milletvekili oldu. 1933-1941 tarihleri arasında ise Afganistan'ın başkenti Kabil'de Büyükelçi olarak hizmet ettiği sekiz sene boyunca Türk-Afgan ilişkilerinin gelişme seyrine etki etti. 1941 yılına gelindiğinde kendi isteği ile memlekete avdet etti.

³⁷ **TBMM Binaları**, TBMM Basımevi, Ankara, 2015, s.5.

³⁸ Meclis, 23 Nisan 1920'de "*Büyük Millet Meclisi (BMM)*", ismiyle açılmışsa da bu çalışmada, 1921 yılından itibaren "*Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM)*" şeklinde süreklilik kazanan tabiri kullanılmıştır.

Memduh Şevket Esendal, 25 Nisan 1941’de vefat eden Bilecik Milletvekili Salih Bozok’tan boşalan yere, Cumhuriyet Halk Partisi (CHP)’nin Bilecik Milletvekili seçildi. Dâhiliye Bakanı Faik Öztrak sağlık problemleri sebebiyle bakanlık vazifesinden affını rica edip ayrılınca, bu görev Esendal’a önerildi. Fakat Esendal bu öneriyi kabul etmedi. Bunun üzerine 1942 Mayıs’ında CHP Genel Sekreteri Fikri Tüzer Dâhiliye Vekili olarak atanınca, Esendal da CHP Umumi İdare Heyeti Azalığı ve CHP Genel Sekreterliği görevlerini üstlendi.³⁹

Parti teşkilatına hareketlilik kazandıran Esendal, Genel Sekreterliği dönemindeki siyasi faaliyetleri yanında, kültürel çalışmalara da ehemmiyet verdi. Özellikle halkevleri ve halkodaları ıslahı için yoğun çaba içerisinde oldu. Esendal, halkevlerini teftiş etmek ve yol göstermek amacıyla Halkevleri Yüksek Danışma Kurulunu kurdu. Halkevleri ve halkodalarının memlekette yaygın bir hal almalarını sağladı.⁴⁰ Muhtelif şehirlerdeki halkevlerini ziyaret ederek eksiklerini gidermeye çalıştı. Esendal’ın dikkat ettiği en önemli unsurlardan biri kütüphanelerdi. Haziran 1942’de Eminönü Halkevini teftiş ederken, ilk teftişi halkevi kütüphanesi oldu. Bu duruma şahit olan İskender F. Sertelli şu ifadede bulunur:⁴¹

“Ben devlet adamlarının bu gibi müesseseleri ziyaretlerinde işe ve teftişe, kütüphanelerden başlamalarına ilk defa rastladım.”

Esendal, Türkiye genelinde konferanslar yapılması yönünde uğraşlar verdi. 1943 yılında sadece Ankara Halkevinde 1724 konuşma ve konferans verilmesini sağladı. Bu etkinliklerde bir milyona yakın dinleyici kitlesi bulunmuştur. 1942-1943 yılı içinde halkevleri ve halkodaları kütüphaneleri için 230 çeşit eser alınarak halka ulaştırılması sağlanmıştır.⁴²

Esendal, 1945’in başında Mihver Devletleri ile münasebetlerin kesilmesi, Almanya ve Japonya’ya savaş ilanı hususlarında TBMM’ye sunulan takrirlere imza attı. 1942 yılında başladığı CHP Genel Sekreterliği görevini 1945 yılında bıraktı.

Esendal, 1946’da VIII. Dönem TBMM Genel Seçimlerinde tekrar Bilecik Milletvekili seçildi. Bu dönemde siyaseten geri planda kalmayı yeğleyen Esendal, milletvekilliği yanında, 1945-1950 yılları arasında çeşitli görevlerde de bulundu. 1946-1948 yıllarında Kızılay Yönetim Kurulunda yer alan Esendal, Kızılay İkinci Başkanlığı

³⁹ **Ulus**, 7 Mayıs 1942, s.1; **İkdam**, 7 Mayıs 1942, s.1.

⁴⁰ Tahsin Banguoğlu, “*Millî Şef Devri Hatıraları*”, Yazan: Sefa Kaplan, **Tercüman**, 18 Mayıs 1986, s.5.

⁴¹ İskender F. Sertelli, “*Parti Genel Sekreteri Memduh Şevket Esendal’ın Teftişleri*”, **Yenitürk**, İstanbul Halkevleri Mecmuası, X/5-6, (Mayıs-Haziran 1942), s.2.

⁴² **Ulus**, 20 Şubat, 1944, s.2.

görevini yürüttü.⁴³ Dil Kurumu Bilim Heyeti⁴⁴ ile 1947-1950 yılları arasında Birleşmiş Milletler Türk Derneği Başkanlıklarını yaptı.⁴⁵ 1949'da kurulan Avrupa Parlamentolar Birliği Türk Gurubu Başkanı oldu.⁴⁶ Yine 1949'da ilk genel kurul toplantısını yapan UNESCO Türkiye Milli Komisyonunun Başkanvekili seçildi.⁴⁷ 1950 Genel Seçimlerinde meclise giremeyen Esendal'ın Dil Kurumu Bilim Heyeti Başkanlığı hariç olmak üzere, siyasi hayatıyla birlikte belirtilen diğer bütün görevleri de sona erdi.

D-MEMDUH ŞEVKET BEY'İN SOYADI MESELESİ

Toplumsal hayatın düzenlenmesi hususunda Cumhuriyet dönemi inkılapları içinde en belirgin olarak ortaya çıkanı Soyadı Kanunu'dur. 21 Haziran 1934'te meclisin onayından geçen Soyadı Kanunu, 1 Ocak 1935 itibariyle yürürlüğe girdi.⁴⁸

Soyadı Kanunu kabul edildiğinde Memduh Şevket Bey Kabil Büyükelçisi'ydi. Memduh Şevket Bey'in, aileye uyumlu bir soyadı vermek gayesiyle bu duruma kafa yorduğu ve çocuklarıyla sürekli istişare halinde olduğu görülmektedir. Oğlu Ahmet'e yazdığı 7 Aralık 1934 tarihli mektubunda, soyadı konusunda bir türlü karar veremediğini belirterek kendisine yardımcı olmalarını istiyordu.⁴⁹ Esendal'a göre ad, uzun olmalı, insan onu kısaltmak isteyince kısaltmalı ve adın kendine göre bir dalgalanması, bir çetinliği de olmalı.⁵⁰

Memduh Şevket Bey, oğlu Suat'a yazdığı 22 Aralık 1934 tarihli mektupta:

"Soyadımız ne olacak? İş aldı yürüdü. Millet koyan koyana. Bizi geride bıraktılar. Tuhaftır, ben de sanki gevşer gibi oldum. Yardım isterim. Bütün bir soya ad koymak kolay değil. İnsan sevmediği bir adı taşımağa borçlu olursa biraz kırılır. Sana, bu mektupta bulduğum adları yazacağım. Herkes acele ediyor" diyerek Kâhyabeyler, Nişastacığlu, İstemen, Dikenli ve Esli gibi isimler üzerine yoğunlaştığı görülmektedir.⁵¹

⁴³ **Kızılay Arşivi**, Türkiye Hilâliahmer Cemiyeti Merkezi Umumi Zabıt Defteri, 2 Nisan 1946, 4 Haziran 1946. (Belgeler araştırmaya açık olmadığından, belge numarası konulmamış); M. Ş. Esendal, **Kızıma Mektuplar**, s.467.

⁴⁴ M. Ş. Esendal, **Kızıma Mektuplar**, s.589.

⁴⁵ **Cumhuriyet**, 18 Mayıs 1947, s.3.

⁴⁶ M. Ş. Esendal, **Kızıma Mektuplar**, s.588. Avrupa Parlamentolar Birliği Türk Grubunun kuruluş amacı, Avrupa birleşik devletleri fikrini memleket içinde yaymak ve bu fikrin gerçekleşmesi yolunda meclis içinde çalışmaktır. (**Cumhuriyet**, 3 Nisan 1949, s.3.)

⁴⁷ Komisyon Başkanlığına Ord. Prof. Tevfik Sağlam seçildi. (**Cumhuriyet**, 10 Mayıs 1949.)

⁴⁸ **Başkanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)**, 272.0.0.12.63.190.9.

⁴⁹ M. Ş. Esendal, **Oğullarıma Mektuplar**, s.93.

⁵⁰ M. Ş. Esendal, **Oğullarıma Mektuplar**, s.97.

⁵¹ M. Ş. Esendal, **Oğullarıma Mektuplar**, s.484-486.

Memduh Şevket Bey'in oğlu Ahmet Esendal, İ. Çetişli ile yaptığı özel mülakatta, babasının soyadı alma hikâyesini şöyle anlatır:⁵²

“Babam soyadını bir dert edindi. Neredeyse hasta olacak. Şapkalar dolusu kâğıtlar yazıyor. Bakılmadık eski kitap kalmıyor. ‘Çek oğlum bir tane isim’ diyor, çekiyoruz. Tam karar verecekken vaz geçiyor. ‘Nişastacioğlu’ veya ‘Nişastacızâdeler’ ‘Karakâhyalar’ı istemedi. ‘Nişastacızâdeler’i ticaretten zengin olmuş göbekli adamlar tasavvur eder, beni de öyle zannederler, diye endişe ederdi. ‘Karakâhya’ için de teninden dolayı mı, yoksa hain, acımasız bir insan olduğundan dolayı mı bu lâkap verilmiş olduğunu bilmediği için karar veremedi. ‘Kötü, acımasız bir adam ise onun soyadını taşımak istemem!’ derdi.”

Türkçe karakter kullanımına önem veren Memduh Şevket Bey, Karakâhya ve Nişastacioğlu gibi kendi soylarını ifade eden kavramların tam olarak Türkçe kökenli olmaması, onu başka arayışlara yönlendirdi. Eski Türkistan ve Asya’da kullanılan eski Türkçe adları bile araştırmaya başladı.⁵³ Kızı Emine’ye yazdığı 14 Şubat 1935 tarihli mektupta şunları yazıyordu:⁵⁴

“Bizim bilinen asıl soyadımız Karakâhya ve Nişastacioğlu’dur. Bu adları ben beğenmiyorum. Değiştirip başka ad almakta da bir kötülük ve yolsuzluk görmüyorum... Bizim eski adlarımızın ikisi de tam Türkçe değildir. Kâhya sözü, Farsça ‘Ket-hüdâ’ sözlerinden çıkmış sayılıyor. Nişasta da Türkçe değildir. Nişastanın Türkçesi ‘Urvağ’dır. Kethüdâ’nın Türkçesini bilmiyorum. Bilsem de Türkçeye tercüme edebilsem belki güzel bir ad olurdu. Nişastacioğlu yerine ‘Urvağcioğlu’ benim kulağıma hoş gelmiyor. Yahut yalnız ‘Urvağ’, yahut ‘Urvağçoğlu’. Hepsi birbirinden ağır adlar... Bu adı alacak olur isek, bizim bilinen asıl baba adımızın Türkçeye çevrilmişini almış olacağız.”

Özellikle soy temsili bağlamında kendisinden sonra geleceklere de iyi ve beğenilecek bir soyadı bırakmak isteği, Memduh Şevket Bey’in kesin bir karara varmasını engelleyen bir unsurdur. Oğlu Ahmet’e gönderdiği 24 Ocak 1935 tarihli mektupta şöyle yazıyordu:⁵⁵

“Bizim soy içinde ben, az çok belirmiş bir adamım. Elçi olmam dolayısıyla değil, 21 yaşında bir ihtilal cemiyetine girmiş ve şaşırmamış ve savaşmayı bırakmamış olmakla. Bizim büyükbabalarımızdan bildiğimiz arasında, benim kadar gözü karası

⁵² İ. Çetişli, **Memduh Şevket Esendal**, s.2.

⁵³ M. Ş. Esendal, **Kızıma Mektuplar**, s.76.

⁵⁴ M. Ş. Esendal, **Kızıma Mektuplar**, s.74.

⁵⁵ M. Ş. Esendal, **Oğullarıma Mektuplar**, s.106.

çıkmamış! Soyadı benden başlarsa, çocuklarımız ve onların çocukları arasında benim adım kimseyi utandırmayacaktır.”

Memduh Şevket Bey, nasıl bir isim bulmak istediğini biliyordu. Ona göre isim, özenmiş gibi Frenk adına benzemeyecek. İçinde “Ö”, “Ü” harfleri olmayacak, sonu “U”, “İ”, “A”, “N”, “E” harflerinden biri ile bitecek. Ermeni ve Rum adlarına benzemeyecek. Kadın adına yakışacak. Manası çok açık olmayacak, manasız da olmayacak. Okumuşların koydukları moda ve şehirli isimlerden çok köylü isimlerine benzeyecek.⁵⁶ Fakat istediği o ismi bir türlü bulamıyordu. Kâğıtlara yazdığı onlarca isim kalabalığı kargaşası içinde çıkamaz bir hal alınca; “*Eski Türklerde ismi büyükler verirdi*” anlayışıyla İsmet Paşa’dan (İnönü) yardım almaya karar verdi.⁵⁷ Sonunda yıllık izin münasebetiyle Ankara’da bulunduğu sıralarda, bir gün konu ile alakalı söz açılınca vaziyeti İnönü’ye arz etti. Bunun üzerine İnönü de “*Günden*” soyadını uygun gördü. Ancak nüfus idaresinde “*Günden*” soyadı başkasına verilmişti. Memduh Şevket Bey ikinci defa İnönü’ye durumu anlatınca, İnönü bu sefer “*Esendal*” soyadında karar kılar.⁵⁸

Memduh Şevket Esendal’ın, soyadı meselesini “*Şu Soyadı Konusu*” adlı hikâyeye taşıdığı görülmektedir. Mezkûr hikâyede soyadı seçme konusunda güç beğenen ve son çare olarak bir büyüğüne danışan Eczacı Ethem Efendi karakteri, aslında Memduh Şevket Esendal’ın kendisidir.⁵⁹

E- EDEBİ KİŞİLİĞİ

Memduh Şevket Esendal, birçok bakımdan önemli vasıflara sahip bir değer idi. Devlet adamı kimliği yanı sıra, Türk edebiyatının da önemli şahsiyetlerinden biridir. 1950’lere kadar diplomatlık kariyerini de içeren siyasi ve devlet adamı kimliğine sahip olan Esendal, 1950’lerden sonra ise daha çok edebi kişiliği ile hatırlanmaktadır. Esendal sırasıyla çiftçi, siyasetçi, diplomat, öğretmen ve hikâye yazarı oldu. Uzun bir siyaset kariyerine sahip olmakla birlikte, hikâyeciliğe tutkuyla bağlıydı ve kendini milletin hikâyecisi olarak görürdü.⁶⁰

⁵⁶ M. Ş. Esendal, **Oğullarıma Mektuplar**, s.105.

⁵⁷ M. Ş. Esendal, **Oğullarıma Mektuplar**, s.492.

⁵⁸ **Neslihan Esendal ile Mülakat**, 12.01.2020.

⁵⁹ M. Ş. Esendal, **Bir Kucak Çiçek**, haz. Muzaffer Uyguner, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2005, s.25-32.

⁶⁰ Kendisini milletin hikâyecisi olarak gören Esendal, 25 Kasım 1935’te oğlu Suat Esendal’a yazdığı mektupta bu durumu şöyle izah etmektedir: “*Diğer işlerde, sabanını bırakıp harbe gitmiş bir köylüden farkısızım... Hayat istedi, birçok işlere girdim ve çalıştım, ama beni kendi kendime bıraktıkları gün oturup hikâye yazarım.*” (M. Ş. Esendal, **Oğullarıma Mektuplar**, s.502)

Türk hikâyeciliğinin gelişim çizgisinde kendine özgü bir yeri olan ve yeni bir tarz getiren Esendal, Çehov tarzı hikâyenin edebiyatımızda tanınmasına öncü olmuş aydınımızdır. Bununla beraber edebi kişiliği ve sanat hayatının birçok yönleri, uzun bir süre karanlıkta kalmıştır. Bu durum, Memduh Şevket Esendal'ın çoğu zaman imzasız yazılarının yanında birden çok müstear isimler kullanması, yaşamı boyunca eserlerinin çok az bir bölümünü yayınlatabilmesi ve belki de politikadaki tanınırlığını sanat çalışmalarına karıştırmak istememesine bağlanabilir.

Esendal'ın edebiyata olan ilgisi ve sanat hayatının ne zaman başladığıyla ilgili kesin bilgiye ulaşmak mümkün değildir. Sunullah Arısoy'un kendisine yönelttiği; “Edebiyata karşı alaka sizde ne zaman ve nasıl uyandı?” sorusuna, Esendal şu cevabı verir:

*“Vallahi beyefendi, edebiyata karşı bende hiç alaka uyanmadı. Edebiyatı, sanatı bilmem. Alakam yok bunlarla. Edebiyatı bilmek bir iştir. Hiç mi hiç meşgul olmadım bunlarla. Usulünü kaidesini doğru dürüst beceremem. Mesela, teşbih, istiare neye derler deseniz cevap veremem. Okuduğum bir roman veya hikâye, romantik midir, realist midir, hangisidir ayırt edemem...”*⁶¹

Çocukluğunda hekim olmak isteyen Esendal'ın edebiyata olan ilgisi ve sanat hayatının başladığı süreçlerle alakalı edebiyat çevresinde muhtelif görüşler söz konusudur. Yazı yazmaktan hoşlandığını ve çocukluğunda bile uzun mektuplar yazdığını belirten Esendal'ın⁶² ölümü üzerine 18 Mayıs 1952 tarihli “Ulus” gazetesinde verilen Esendal biyografisinde, 17 yaşında iken Çorlu'nun mahalli gazetesinde yazı yazmaya başladığı belirtilir.⁶³ İsmail Çetişli ve Muzaffer Uyguner, Esendal'ın sanat hayatının II. Meşrutiyet'in ilanından hemen sonra başladığı konusunda hemfikirler. Söz konusu yazarlara göre Esendal'ın ilk eseri “M.Ş.” imzasıyla 17 Aralık 1908'de “Tanin” gazetesinde yayınlanan “Veysel Çavuş” hikâyesidir.⁶⁴ Ancak Esendal'ın bilinen ilk edebi eseri “M Memduh” mahlasıyla “Reşâşe-i Garam” adıyla 1902'de “İrtika” gazetesinde ve “Musavver Fen ve Edeb” dergisinin 1318 (1902) tarihli nüshasında çıkar.⁶⁵ Tahir Alangu da ilk yazılarının “İrtika” (20 Mart 1889 - 14 Mart 1902) ve

⁶¹ S. Arısoy, “Memduh Şevket Esendal'la Bir Konuşma”, s.7.

⁶² M. Ş. Esendal, **Oğullarıma Mektuplar**, s.36.

⁶³ **Ulus**, 18 Mayıs 1952, s.3.

⁶⁴ İ. Çetişli, **Memduh Şevket Esendal**, s.23; İ. Çetişli, “Ölümünün 50. Yıl Dönümünde Memduh Şevket Esendal”, **Türk Dili**, LXXXIII/605, (Mayıs 2002), s.416; M. Uyguner, **Memduh Şevket Esendal...**, s.51.

⁶⁵ Abdurrahman Kolcu, **Musavver Fen ve Edeb Mecmuası (İnceleme, Tahlilî Fihrist ve Seçme Metinler)**, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum, 2004, s.28; Yasin Beyaz, “Memduh Şevket Esendal'ın Eserleri Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi”,

“Muzavver Fen ve Edeb” (31 Ağustos 1899 – 1900)⁶⁶ gazete ve dergilerinde çıktığını belirtmektedir.⁶⁷ Ancak; verilen bilgiyi ispatlayacak herhangi bir detay vermez. Mustafa Şerif Onaran ise Esendal’ın bilinen ilk hikâyesinin “El Malının Tasası” adıyla 1912’de çıktığını, bu hikâyenin 31 Mart 1925’te “Meslek” gazetesinde “Vapur Davası” adıyla yayınlandığını ve son olarak “Temiz Sevgiler” adıyla yeniden işlendiğini belirtmektedir.⁶⁸

Esendal’ın ilk hikâyesi “Veysel Çavuş”tur. Mezkûr hikâye, 17 Aralık 1908’de “Tanin” gazetesinde neşredildi. Bununla birlikte aynı gazetede “Rüyada” ve “Mevla Kavuşturursun” isimli hikâyeleri de neşredildi.⁶⁹ Esendal’ın, “Tanin” gazetesindeki hikâyeleri yanında “Kara Mehmed: Kandiye Muhasarası Vekayiinden”, “Ziraate Dair” ve “Geçen Lakırdılar” adlı yazıları da neşredilmiştir.⁷⁰ Esendal’ın, 1912 ve 1913 tarihlerinde “Gödeli Mehmet” hikâyesi dâhil olmak üzere sekiz hikâye yayımladığı bilinmektedir.⁷¹ Ancak bu tarihten 1924 yılına değin bir suskunluk dönemine girerek eser yayımlamaz. Dönemin konjonktürü göz önüne alındığında, meydana gelen siyasal ve toplumsal hadiseler ve İttihad Terakki içindeki aktif görevleri, Esendal’ı bu tür bir tavır sergilemekten alı koyduğu muhtemel dâhilindedir. Ancak Esendal’ın eser yayınlamayışı, onun söz konusu dönemde eser yazmadığı anlamına gelmez. Çetişli’nin ifade ettiğine göre mezkûr dönemde yazdığı ve şartların düzelmesi için bir kenara koyduğu hikâye sayısı elli beştir.⁷²

Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından Bakü Mümessili olarak Azerbaycan’a gönderilen Memduh Şevket Bey, burada hayatın bir parçasının konu edindiği ve “Durum Hikâyeciliği” denilen Çehov tarzı hikâyeden etkilenerek Türk hikâyeciliğine yeni bir tarz getirir. Memlekete döndüğünde 1924-1925 yıllarında arkadaşlarıyla çıkardıkları “Meslek” gazetesinde⁷³ 35 hikâyesi ve “Miras” romanı yayımlanır. Bu

Kırklareli Üniversitesi, **RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi**, 14, (Mart 2019), Kırklareli, s.104.

⁶⁶ II. Abbduhamid Dönemi dergilerinden olan Muzavver Fen ve Edeb’in neşir tarihi, Tahir Alangu’nun belirttiği şekliyle değil; 31 Ağustos 1899 – 17 Şubat 1904 tarihleri arası ve 222 sayı olarak çıkmıştır. (A. Kolcu, **Musavver Fen ve Edeb Mecmuası...**, s.1.)

⁶⁷ Tahir Alangu, **Cumhuriyetten Sonra Hikâye ve Roman (1919-1930)**, I, İstanbul Matbaası, İstanbul, 1968, s. 125.

⁶⁸ Mustafa Şerif Onaran, “*Esendal*”, **Türk Dili**, (Türk Öykücülüğü Özel Sayısı), 286, (Temmuz, 1975), s.36.

⁶⁹ Yasin Beyaz, **Gölgedeki Adam Memduh Şevket Esendal**, Pınar Yayınları, İstanbul, 2018, s.124.

⁷⁰ Y. Beyaz, **Gölgedeki Adam**, s.124.

⁷¹ İ. Çetişli, **Memduh Şevket Esendal**, s.24.

⁷² İ. Çetişli, **Memduh Şevket Esendal**, s.24.

⁷³ 15 Aralık 1924’de yayın hayatına başlayan, başyazarlığını Muhittin Bey’in (Birgen) yaptığı ve Mesleki Temsilcilik fikri çerçevesinde faaliyet gösteren gazete, İzmir Suikastı sonunda takibata uğrar ve 1 Eylül 1925’te kapatılır. Bu süre zarfında sadece 38 sayı çıkmıştır.

süreçle beraber Esendal'ın sanatçı kişiliğinin ortaya çıktığı ve Türk edebiyatında yavaş yavaş yer edinmeye başladığı görülmektedir.

1925-1930 tarihleri arasında Tahran Büyükelçiliği yapan Esendal, bu süre zarfında bir suskunluk dönemine daha girerek eser yayınlamaz. 1932'de "Vakit" gazetesinde 4 hikâye yayımlanır. Daha sonra Kabil Büyükelçiliği (1933-1941) sırasında yine aynı gazetede "Ayaşlı ve Kiracıları" adlı romanı yayımlanır.⁷⁴ "Ayaşlı ve Kiracıları" Cumhuriyet Halk Partisinin 1942'de düzenlediği CHP Roman Yarışması'nda beşincilik aldı. Esendal'ın söz konusu elçilik yıllarında, bahsedilen roman haricinde eser yayımlamamıştır.⁷⁵ Rauf Mutluay, Esendal'ın eser yayımlamayışını, onun yazdıklarını bekletme yoluyla hem onlar üzerinde yeni zamanlar beğenisiyle durarak düzeltme, hem dilini özleştirme olanaklarına kavuşmasına bağlamaktadır.⁷⁶

Esendal'ın siyasî hayatının, sanat hayatını etkilediği ve ürün vermesinin önüne geçtiği muhtemeldir. Siyasî kimliğini ve önemli görevlerini sanatçı kimliğinden ayırmak isteyen Esendal'ın İttihad ve Terakki disipliniyle yetiştiği perspektifinden bakıldığında bu suskunluk dönemini, onun yaptığı dış görevlerin ehemmiyet ve önceliğinde, devlet geleneğine olan hassasiyetinde aramak gerekir. Bununla birlikte sanat hayatı, siyasal hayatına göre ikinci planda kalmasına rağmen yazdığı 300'ü aşkın hikâye ve 3 romanla Türk edebiyatının önemli isimlerinden biri olacaktır.

Esendal, dış görevlerinden döndükten sonra "Ülkü" (1942-1945), "Sanat ve Edebiyat" gazetesi (1947), "Seçilmiş Hikâyeler" (1951-1952), "Türk Dili" (1951) dergileri ve özellikle "Ulus" gazetesinin pazar eklerinde yayımlanan hikâyeleriyle şöhretini genişleterek edebiyat hayatının en verimli dönemini, CHP Genel Sekreterliğinden ayrıldıktan sonraki son 7 yılında geçirdiği söylenebilir.

Esendal'ın bilinen bir özelliği de birden çok isim kullanmış olmasıdır. M.Ş.E., M.Ş., Mustafa Memduh, Mustafa Yalınkat, M. Oğulcuk, İstemenoğlu, Esendoğlu, Esli, Meşe gibi müstear isimler kullanmıştır.⁷⁷ Hikâyelerine neden ismini koymadığı sorusuna şu cevabı verir:⁷⁸

"Hâlbuki sanata ehemmiyet vermezsem yazılarıma imzayı koymamazlık yapar mıyım? Onlara imzayı koymamam ehemmiyet verdiğimi göstermez mi? Yazılarımın

⁷⁴ **Vakit**, (12 Mart-21 Mayıs 1934).

⁷⁵ Esendal'ın üçüncü romanı "Vassaf Bey"dir. "Ayaşlı ve Kiracıları" romanından sonra yazılmış olmasına rağmen, ancak 1983'te Bilgi Yayınevi tarafından edebiyata kazandırıldı.

⁷⁶ Rauf Mutluay, **100 Soruda Çağdaş Türk Edebiyatı (1908-1972)**, İstanbul, 1973, s.281.

⁷⁷ Tahsin Yıldırım, **Edebiyatımızda Müstear İsimler**, Selis Kitaplar, İstanbul, 2006, s.157.

⁷⁸ O. Fehmi Özçelik, "M. Ş. E. İle İki Saat", **Hisar**, 19, (1 Kasım 1951), s.11.

altına imzayı koymuyorsam onların imza koyacak kadar değerli olduğunu kabul etmememden ileri geliyor... Nitekim namı müstearla yazılmış daha nelerim var. İnandığım hikâyeyi yazdığım zaman, bakın imzayı nasıl şakır şakır atacağım.”

1949 Mart’ında Esendal’ı evinde ziyaret eden Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, söz arasında Esendal’a, niçin adını açıkça yazmadığını sordu. Esendal da: “*Artık böyle tanındı, şimdi değiştirmek istemiyorum*” cevabını verir.⁷⁹

Esendal’ın birden çok isim kullanması, edebiyat çevresinde muhtelif yorumlara sebebiyet verdi. Şengil ve Uyguner, Esendal’ın birden çok imza kullanmasını, politikada kullandığı adını sanatına karıştırmak istememesine bağlarlar.⁸⁰ Mehmet Başaran, Esendal için imzadan ziyade, okuru anlatılana, hikâyeye yöneltmek istemesine yorar.⁸¹ Sait Faik de bu durumu, Esendal’ın edebiyata olan saygısına yorar.⁸²

“Edebiyatı pek çok sevdiğini umuyorum. Adeta ondan korkar bir hal sezdim yazılarında... Hikâyelerini okudukça sever, hem sinirlenirdim. Sonunda elime Ayaşlı ile Kiracıları geçti. O zaman anladım ki bu çekinme hali edebiyata saygısındanadır. Ayaşlı ile Kiracıları’na ismini bile koymamıştı. İsim yerine yalnız M. Ş. Hâlbuki siyaset adamı idi. Bir edebi şöhret az mı işine yarardı? Kalemimi bu yolda da kullanmadı. Sevdiğini üzmemek, sevgilisini erişilmez görmek sevenlerin şanından olduğunu biliyordu gibime geliyor.”

Esendal asıl ününü romanlarından ziyade hikâyeleriyle yaptı.⁸³ Sıradan insanların hayat dramını çözmeyi kendine iş edinmiş ve çözmüş usta bir gözlemciydi.⁸⁴ Çetişli, Esendal’ın hikâyeciliğini birincisi “*arayış*”, ikincisini de “*ustalık*” olmak üzere iki devreye ayırmaktadır.⁸⁵

Esendal, 1908-1920 yıllarını kapsayan arayış döneminde ele aldığı hikâyeleri ve “*Miras*” romanında, Türk edebiyatının genel karakteristik çizgisine bağlı kalır. Harici dünya ile ruhsal halin söylemini temel olarak ele aldığı devirde, eleştirici, betimleyici, çözümleyici olmasıyla göze çarpan toplumsal realizm anlayışı ön plandadır. İletmek

⁷⁹ M. Ş. Esendal, **Kızıma Mektuplar**, s.559.

⁸⁰ Salim Şengil, “*Esendal’ın Hayatı*”, s.8; Gündoğdu Sanımer, “*Muzaffer Uyguner’le Söyleşi*”, **Kıyı**, 17, (Ağustos 1987), s. 11.

⁸¹ Mehmet Başaran, “*Doğallık, Yalınlık, İçtenlik, Sevgi ve Babacan Bir Anlatıcı*”, **Somut**, 38, (22 Nisan 1983), s.9

⁸² Sait Faik, “*Ölen İyi Hikâyeciye*”, **Seçilmiş Hikâyeler Dergisi**, VI/5, (Haziran 1952), s.39.

⁸³ İnci Enginün, **Cumhuriyet Dönemi Türk Edebiyatı**, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2006, s.296. Esendal, hikâyelerini, edebiyat yapmak, edebiyat adamı olmak için yazmadığını, bunları kış geceleri çocuklarına okutmak, vakit geçirmek ve eğlenmek için yazdığını ifade etmiştir. M. S. Arısoy, “*Çağdaş Türk Hikâyesinin Ustalarından Memduh Şevket Esendal*”, **Günümüzde Kitaplar**, 6, (Ekim 1973), s.31.

⁸⁴ Suat Taşer, “*Öz İnsan, Özlü Hikâyeci*”, **Seçilmiş Hikâyeler Dergisi**, VI/5, (Haziran 1952), s.67. M. Şerif Onaran, “*Esendal*”, s.40.

⁸⁵ İ. Çetişli, **Memduh Şevket Esendal**, s.61.

istediği vurguyu belirgin bir şekilde tasvir eder ve böylece okuyucuyu kendi görüşlerine ortak etmeğe çalışır. Bazı hikâyelerinde ferdiyetçi ve duyguludur.⁸⁶ Kuvvetli bir mekân-insan, mekân-konu münasebetinin mevzubahis olduğu mezkûr öyküler, okurun merak hissini pekiştirecek olay örgüsüne sahiptir. Genellikle alt katmandan seçilmiş olan karakterler idealize edilmiştir.⁸⁷ Sait Faik, Esendal'ın kahvelerde oyun oynayan, kimseye zararı olmayan kendi halinde olan insanları, pansiyonlarda ilgiden uzak kalan şahısları merak ettiğini, onların yaşayışından hikâyeler yapıp bize sunduğunu ifade etmektedir.⁸⁸

Esendal, daha çok Edebiyât-ı Cedîde hikâyesi geleneğine bağlı olmak ve Millî Edebiyat hareketinin ortaya koyduğu sonuçlardan bazı unsurları taşımakla birlikte, aynı zamanda kendine has bir hikâye yapısı arayışı içindedir.⁸⁹

Esendal, Bakü Mümessilliği sürecinde başlayan ve sanat hayatının ustalık devresini kapsayan 1921-1952 yılları arasında yukarıda da belirtildiği gibi Çehov tarzı hikâyeyi benimsemiştir.⁹⁰ Bu dönem hikâyelerinde ve romanında yine gerçekçi sanat telakkisine sahip olmakla beraber, harici dünyayı hikâyeye konu ederken önemli derecede doğallığı temel alır. Kişilerin karakterlerine, mizaçlarına özgü durumlar abartı öğelerine başvurulmadan işlenir.⁹¹ Yepyeni bir tarzın mahsulü olan hikâyeleri, hayatı gerçek taraflarından yakalar, gösterir.⁹² İlk etapta çok basit kaleme alındığı hissini veren hikâyeleri üzerinde biraz durulduğu zaman aslında yoğun bir düşüncenin ve emeğin ürünü olduğu anlaşılır.⁹³ Genellikle giriş, gelişme ve sonuç döngüsünün dışına çıkarak direkt olayla start veren hikâye örgüsü, belli bir sonuca varmadan nihayete erer. Haldun Taner'in ifade ettiği gibi, bizde klasik hikâye kalıplarına yüz çeviren ilk hikâyeci Esendal'dır.⁹⁴

Hem ele aldığı konular, hem de konu edindiği insanlar bakımından Esendal'ı, sosyal realitenin öncüsü kabul etmek gerekir.⁹⁵ Kendisi, “*Ayaşlı ve Kiracıları*” romanını o günkü toplumun şiddetli bir tenkidi olarak yorumlar. Olağan gibi yansıyan

⁸⁶ İ. Çetişli, “*Memduh Şevket Esendal (1884-1952)*”, TDV İslam Ansiklopedisi, EK-1, İstanbul, 2016, s.424.

⁸⁷ S. Faik, “*Ölen İyi Hikâyeciye*”, s.39.

⁸⁸ S. Faik, “*Ölen İyi Hikâyeciye*”, s.39

⁸⁹ İ. Çetişli, *Memduh Şevket Esendal*, s.69.

⁹⁰ Muzaffer Buyrukçu, “*Bizim Çehov’umuz*”, *Yazko Somut*, 36, (Nisan 1983), s.9.

⁹¹ Şükran Yurdakul, “*M. Şevket Esendal: Doğallığın, Günlük Yaşamımızın Hikâyecisi*”, *Milliyet Sanat*, 231, (13 Mayıs 1977), s.8

⁹² Ahmet Kutsi Tecer, “*Esendal I*”, *Seçilmiş Hikâyeler Dergisi*, VI/5, (Haziran 1952), s.23.

⁹³ Suat Uzer, “*Kaybettiğimiz Değer Memduh Şevket Esendal*”, *Hisar*, 27, (Temmuz 1952), s.6.

⁹⁴ Haldun Taner, “*M.Ş.E. 100 Yaşında*”, *Milliyet*, 17 Nisan 1983, s.2.

⁹⁵ “*Memduh Şevket Esendal*”, *Tanzimat’tan Bugüne Edebiyatçılar Ansiklopedisi*, I, ed. Murat Yalçın, İstanbul, 2010, s.420.

yaşamları, içtimai problemleri, günlük hayatı, sade bir şekilde dile getirerek hikâyeleştirdi.⁹⁶ Karakterlerinin çoğu fakir ama canlı insanlardır.

Sanatı iyimserliğe dayanan Esendal, bu durumu şöyle ifade etmektedir:⁹⁷

“Ben, insanlara yaşamak için ümit, kuvvet ve neşe veren yazılardan hoşlanırım. İnsanları yuğunmuş mutfak paçavrasına çeviren ve umutsuzluğa düşüren yazılardan hoşlanmam. Zaten tam bir refah içinde yaşamıyoruz. Bir de karanlık, kötü şeylerden bahsederlerse bize, onları okursak... Bu, insanları bir havana koyup ezmeye benzer... Hâlbuki insanların içlerinde bir umut olmalı... Yaşama umudu, neşe vermeli insanlara okudukları.”

*“Benim dilim kısa”*⁹⁸ diyen Esendal, eserlerinde yalın bir dil ve kısa cümleler kullanır. Esendal’a göre, sade ve anlaşılır bir lisan kullanmak daha çok halkçı olmak, manasına gelmekteydi.⁹⁹ Tarık Dursun K., 1912’ye ait olan *“El Malının Tasası”* hikâyesine örnek vererek, Esendal’ın yalın, arı ve günümüz hikâyecilerinde bile rastlanması pek kolay olmayan bir dil kullandığını belirtmektedir.¹⁰⁰

Esendal’a göre eserin iyisi, kendi kendini yazdırandır. Eserlerindeki kişiler canlıdır ve onları çevremizde görmek muhtemeldir.¹⁰¹ Sıkı bir gözlemciydi ve eserleri adeta tasarlanmış birer senaryo gibiydi.¹⁰² Onun sanatında okuma zahmeti diye bir şey yoktur. Sinemanın en canlısı ve başarılısı bile, onun yazısı kadar sinici değildir.¹⁰³ Cahit Sıtkı Tarancı, Esendal’ın sanat hayatındaki mütevazılığına vurgu yaparak Esendal’ın anlatmak istediğini, şaşılacak bir doğallıkla konuştuğumuz Türkçenin en güzeliyle anlatan ve kendini beğenmiş, bilgiç hikâyeci edası olmadığını belirtmektedir.¹⁰⁴ M. Şerif Onaran, Esendal hakkında şu analizi verir:¹⁰⁵

“Yaptıklarının gerisinde durmaya çalışan alçakgönüllü bir insandı o! Siyasette de edebiyatta da sessiz bir gülümsemenin arkasına çekilmek istedi. Siyaset çığırkanlarıyla edebiyat çığırkanlarının ortalığı sardığı durumlarda, o gene kendi köşesine çekilmekle yetindi.”

⁹⁶ **Cumhuriyet Ansiklopedisi (1941-1960)**, II, ed. Bedirhan Toprak, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2005, s.210.

⁹⁷ Hikmet Dizdaroğlu, *“Ölümünün 13. Yıl Dönümünde Memduh Şevket Esendal”*, **Türk Dili**, 164, (Mayıs 1965), s.546.

⁹⁸ S. Arisoy, *“Memduh Şevket Esendal’la Bir Konuşma...”*, s.8.

⁹⁹ Asım Karaömerlioğlu, **Orda Bir Köy Var Uzakta**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006, s.176.

¹⁰⁰ Tarık Dursun K., *“Esendal: Bir Çağın Tanığı Hikayelerle...”*, **Çağdaş Eleştiri**, 2, (Eylül 1983), s.50.

¹⁰¹ M. Uyguner, *“Ölümünün 35. Yılında... Esendal Konusunda”*, **Kıyı**, 14, (Mayıs, 1987), s.6.

¹⁰² L. Funda Şenol Cantek, *“Mektuplarla Biyyümek”*, **Virgül**, 39, (Mart 2000), s.41.

¹⁰³ İlhan Tarus, *“Esendal’ın Sanatı”*, **Seçilmiş Hikâyeler Dergisi**, VI/5, (Haziran 1952), s.44-45.

¹⁰⁴ Cahit Sıtkı Tarancı, *“İşte Hikâyeci”*, **Seçilmiş Hikâyeler Dergisi**, VI/5, (Haziran 1952), s.67.

¹⁰⁵ M. Ş. Onaran, *“Ellinci Ölüm Yılında Esendal’ı Anımsamak”*, **Varlık**, (Temmuz 2002), s. 57.

Memduh Şevket Esendal, alışılmışın dışına çıkarak yeni bir nizamın, yeni bir toplumsal ahengin, yeni bir neslin temsilcilerinden biri olmuş, Türk hikâyeciliğine yeni bir tarz getirmiş ve değeri sonradan anlaşılmış bir aydınımızdır. Onun belki de en önemli özelliği, Anadolu insanının yalınlığını, dolaysızlığını ve iyimserliğini güçlü bir gözlemle yakalaması ve hikâyelerine işlemesidir.

F- ESERLERİ

I- Roman

Miras, “*Meslek*” gazetesinde tefrika edilir.1924-1925 (İlk Baskı 1984)

Ayaşlı ile Kiracıları, 1934

Vassaf Bey, 1983

II- Hikâye

Hikâyeler I, 1946 (23 Hikâye)

Hikâyeler II, 1946 (25 Hikâye)

Otlakçı, 1958

Mendil Altında, 1959

Temiz Sevgiler, 1965

Ev Ona Yakıştı, 1972

Sahan Külbastısı, 1983

Veysel Çavuş, 1984

Bir Kucak Çiçek 1984

İhtiyar Çilingir 1984

Hava Parası 1984

Bizim Nesibe, 1985

Kelepir 1986

Gödeli Mehmet 1986

Güllüce Bağları Yolunda 1992

Gönül Kaçanı Kovalar 1993

Mutlu Bir son, 2005

III- Mektuplar

Kızıma Mektuplar, 2001

Oğullarıma Mektuplar, 2003

IV- Anı

Tahran Anıları ve Düşsel Yazılar, 1999

BİRİNCİ BÖLÜM

MEMDUH ŞEVKET ESENDAL'IN İTTİHAD VE TERAKKİ CEMİYETİ'NDEKİ YERİ VE FAALİYETLERİ

A- CEMİYETE GİRİŞİ

I- Cemiyete Girişinde Kara Kemal ve Kör Ali İhsan Bey'in Etkisi

Osmanlı Devleti 1876'da yeni bir sürece adım attı. 23 Aralık 1876'da Osmanlı Devleti'nin ilk anayasası olan Kanûn-ı Esâsî'nin ilanı ve Meclis-i Mebusanın da açılmasıyla birlikte I. Meşrutiyet Dönemi başladı. Fakat anayasalı monarşi döneminin başlamasından bir yıl sonra Sultan II. Abdülhamid, Osmanlı-Rus Harbi'nin zuhur etmesi ve uyanmış olan milliyetçilik akımı karşısında devletin dağılma endişesini gerekçe göstererek Meclis-i Mebusanı feshetti ve anayasayı yürürlükten kaldırdı. II. Abdülhamid, devleti uzun yıllar Yıldız Sarayı'nda, kendine has bir anlayışla yönetti. II. Abdülhamid'in yönetim anlayışına karşı zamanla gizliden gizliye kendisine karşı geniş bir muhalefetin ortaya çıkmasına sebep oldu. Nitekim II. Abdülhamid'e karşı en ciddi muhalefet, 1889'da beş Tıbbiye öğrencisi tarafından, İtalya'daki Carbonari örgütünden etkilenererek kurulan ve bazı gelişmelerin ardından kısa sürede ülkede en önemli güç haline gelen İttihad ve Terakki Cemiyeti oldu.¹⁰⁶ Oldukça idealist gayelerle ortaya çıkan İttihad ve Terakki Cemiyeti, meşruti monarşiyi törpüleyerek mutlak monarşiyi yeniden ihya eden II. Abdülhamid'in idaresine karşı mücadele ederek, Meclis-i Mebusanı tekrar faaliyete geçirmek ve Kanûn-ı Esâsî'yi tatbik etmek için kurulan gizli bir cemiyetti. Cemiyet mensupları, ideallerini gerçekleştirmek için her türlü fedakârlıkta bulunmayı, cemiyetin vereceği her emri yerine getirmeyi milli bir dava olarak gördüler.

Memduh Şevket Bey de siyasi hayatı, anayasalı monarşiyi yeniden tesis etmek amacıyla hayatını adayacağı İttihad ve Terakki Cemiyetine 1906'da girmesiyle başladı.¹⁰⁷ İttihad ve Terakki Cemiyeti ile başlayan siyasi hayatı, ölümüne kadar devam edecektir. Cemiyet'e girişi, kendi ifadesiyle hayatının ihtilali oldu.¹⁰⁸ Memduh Şevket

¹⁰⁶ Cemiyet, Ohrili İbrahim Temo, Arapkirli Abdullah Cevdet, Diyarbakirli İshak Sükutî, Kafkasyalı Mehmet Reşit, Bakülü Hüseyinzade Ali tarafından ilk olarak İttihad-ı Osmanî adıyla İstanbul'da, Demirkapı'da (Sirkeci) Askeri Tıbbiye (Tıbbiye-i Şahane) Mektebinde kuruldu. Aynı yıl Paris'teki Jön Türklerin lideri Ahmet Rıza Bey'le ilişki kuruldu ve cemiyet Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti adını aldı. (Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler**, I, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015, s.51.)

¹⁰⁷ Memduh Şevket Bey, oğlu Suat Şevket'e yazdığı 9 Mart 1934 tarihli mektupta, II. Meşrutiyet Dönemi'nin sonuna kadar İttihad ve Terakkide çalıştığını ve komitacılık faaliyetlerinde bulunduğunu belirtir. (M. Ş. Esendal, **Oğullarıma Mektuplar**, s.452.)

¹⁰⁸ M. Ş. Esendal, **Oğullarıma Mektuplar**, s.469.

Bey'in oğlu Prof. Dr. Ahmet Esendal'ın verdiği malumata göre, babasının cemiyete girişini, onun ağzından şöyle nakleder:¹⁰⁹

*“Bir gün beni aldılar, İttihad ve Terakkinin Karaköy'deki merkezine götürdüler ve yemin ettirdiler. Kendimi partinin, politikanın içinde buldum. Benim hiçbir niyetim, hazırlığım yoktu. Oradan çıktım, korkudan dizlerim titriyor. Herkes beni biliyor, tanıyor, şimdi yakalayacaklar diye. Eve gelinceye kadar ne çektiğimi ben bilirim ”*¹¹⁰

İttihad ve Terakki Cemiyetine girmeden önce İstanbul'da tutunma gayretleri içerisinde olan Memduh Şevket Bey, cemiyete girdikten sonra cemiyetin İstanbul teşkilatının yazı işlerini üstlenmiş idi.¹¹¹ Daha sonra kendisine reji muhafaza memurluğu teklifi edildi. Teklifi kabul etmesiyle birlikte, İttihad ve Terakkinin memuru olarak işe başladı. Memduh Şevket Bey, bu durumu, kafasındaki realizmin idealizme dönüşmesinde önemli bir etken olarak belirtir.¹¹²

Memduh Şevket Bey'in ifa ettiği memuriyeti, Meşrutiyet'in ilanından sonraya tekabül eder. Oğlu Suat'a yazdığı 12 Haziran 1937 tarihli mektupta, 31 Mart karışıklığı çıktığında Edirne'ye gittiğini, bir gün Çorlu'da iken Fatih Kulübü tarafından, kendisinin İttihad ve Terakki büyük kongresine delege seçildiğine dair telgraf aldığını ve böylece tekrar İstanbul'a geldiğini belirtir. Fatih Kulübündeki arkadaşlarının kendisine Reji Muhafaza Müdürlüğünde iş bulduklarını sözlerine ekler.¹¹³ Yalnız, Memduh Şevket Bey'in memuriyetinin niteliği ilgili herhangi bir bilgiye rastlanılmamıştır.

Memduh Şevket Bey'in Kara Kemal ile tanışması, İttihad ve Terakki Cemiyetine katılımında önemli bir etken oldu.¹¹⁴ Öte yandan cemiyete girişi ile beraber, düşünce

¹⁰⁹ İ. Çetişli, **Memduh Şevket Esendal**, s.8.

¹¹⁰ Neslihan Esendal'ın ifadesine göre, İttihad ve Terakkinin Karaköy'deki merkezi, o zamanki adıyla Tahtaburunyan Hanı idi. (**Neslihan Esendal ile Mülakat**, 12.01.2020).

¹¹¹ Ahmed Bedevî Kuran, **Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele**, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2012, s.593.

¹¹² M. Ş. Esendal, **Oğullarıma Mektuplar**, s.469.

¹¹³ M. Ş. Esendal, **Oğullarıma Mektuplar**, s.533.

¹¹⁴ Asıl adı Ahmet Kemal Bey olan ve aslen Türkmen olup soyu Dulkadiroğulları'na dayanan Kara Kemal, 1875, İstanbul doğumludur. Kara Kemal, İzmir Suikastı olayına adı karıştığı için söz konusu olayın davaları dışında hakkında ciddi bir araştırma bulunmayan eski komitecilerdendir. Etkin bir komiteci olan Kara Kemal'in araştırmacıya yön verecek herhangi bir siyasi hatırat kaleme almamış olması da önemli bir etkidir. Kara Kemal'in İttihad ve Terakki Cemiyetine girişi henüz örgüt resmi bir kimlik kazanmamışken gerçekleşti. Kara Kemal, Talat Paşa gibi memur olarak posta kurumunda çalıştı ve birçok şehirde kâtiplik görevinde bulundu. Bu şehirlerden biri olan Edirne'de bulunduğu sırada Talat Paşa ile tanışması hayatına yeni bir yön vermiştir. (Osman Selim Kocahanoğlu, **Atatürk'e Kurulan Pusu**, Temel Yayınları, Ankara, 2005, s.781.) İttihad ve Terakki Cemiyetinin sivil kanadının “*Büyük Efendi*”si olan Talat Paşa'nın himayesinde faaliyetlerini sürdüren Kara Kemal, “*Küçük Efendi*” olarak biliniyordu. Posta memuru olarak görev yapması hasebiyle cemiyetin gizliden gizliye ülkeye getirdiği mecmua ve yayınların dağıtımına yardım ediyordu. Yusuf Hikmet Bayur'un ifade ettiği şekliyle, nargile içmeyi çok sevdiği için kahvehaneleri sık sık ziyaret eder ve kendisi için gelmiş olan dergilerin bu kahvehaneler aracılığıyla dağıtımını sağlardı. Bu sayede, kahvehaneleri ziyaret eden vatandaşlar, Kara Kemal'in

dünyasındaki asıl şekillenme, siyasal ve sosyal şahsiyetinin oluşumunda Kör Ali İhsan (İloğlu) Bey'in önemli rolü vardır.¹¹⁵ Konur Ertop'a göre ise, Memduh Şevket Bey'in İttihad ve Teraki Cemiyeti'ne girmesine amcası, Devlet Şûrası Üyesi Daniş Bey ve İbrahim Paşazade Hamdi Bey aracı oldu.¹¹⁶

Memduh Şevket Bey'de, İttihad ve Terakki Cemiyetindeki ilk zamanlarında, ülkenin içinde bulunduğu sorunlar hakkında ideolojik bir bakış açısı yoktu. “*Miras*” romanındaki “*Asım*” karakteri, bu dönemin Memduh Şevket'inden izler taşıdığı ve kendi yaşamıyla ilgili kimi bağlantılar taşıdığı muhtemeldir. Adı geçen karakter, Sarayköy'den gelip bir kısım cemiyet üyeleriyle münasebetlerde bulunarak kendini siyasal faaliyetlerin içinde bulması, Memduh Şevket Bey'in İttihad ve Terakki ile ilişkilerinin yansıtılmasının bir tezahürü de olabilir. Bu süre zarfında Kanûn-ı Esâsî'yi okumak da “*Asım*” karakterinin hatırına gelmemiştir.¹¹⁷ Memduh Şevket Bey, oğlu Ahmet Esendal'a yazdığı 3 Şubat 1937 tarihli mektupta, İttihad ve Terakkiye girenlerin

Avrupa'dan yurda sızdırdığı Türkçe ve Fransızca yazıları okuma fırsatı bulurlardı. Örgütçülükteki tecrübesi ve cemiyetteki mühim mevkisi Kara Kemal'in Teşkilat-ı Mahsusa'nın kuruluş aşamasında da yer almasını sağladı. Talat Paşa, Kara Kemal'den gerek siyasi gerek organizasyon işlerinde tecrübesinden ötürü çok faydalandı. (Somer Alp Şimşeker, **İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Ekonomi Politikalarında Topyekün Harbin Etkisi ve Kara Kemal Bey'in Yeri**, Harp Akademileri Stratejik Araştırmalar Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2014, s.82-84.) Babıali Baskını; İttihad ve Terakki Cemiyetinin ülkedeki iktidarı tek başına ele almasını sağlayan en önemli gelişmedir. Bu baskında Harbiye Nazırı Nazım Paşa, Yakup Cemil tarafından vurularak öldürülmüş ve Sadrazam Kâmil Paşa'ya istifa mektubu silah zoruyla yazdırılarak hükümet görevden düşürülmüştür. Bu baskındaki en önemli rollerden birini Posta Teşkilatını ele geçiren Kara Kemal oynadı. Hükümetin, kurumlarla posta ve telgraf yoluyla kurduğu iletişimi kesti, darbe nihayete ulaşana kadar darbenin duyulmasını engelledi. (Tevfik Çavdar, **Talat Paşa Bir Örgüt Ustasının Yaşam Öyküsü**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1995, s.246). İttihad ve Terakki ile başlayan ve iktisadi Türkçülüğün sahadaki ilk uygulayıcısı olan Kara Kemal'in teşkilatlanmadaki başarısı, ketum yapısı ve girişimciliği onu Esnaflar Cemiyeti Başkanlığından İaşe Nazırlığına, Teşkilat-ı Mahsusa saflarından Malta sürgününe ve nihayetinde 1926 İstiklal Mahkemesi yargılamalarına kadar sürüklemiştir.

¹¹⁵ A. Nesimi, “*Esendal'ın Fikir Cephesi*”, **Seçilmiş Hikâyeler Dergisi**, VI/5, (Haziran 1952), s.85; Ali İhsan Bey, 1870 yılında İstanbul Koska'da (Aksaray) doğdu. Darülfedris adında bir okula devam ederek burada Doğu ve Arap kültürlerinde uzmanlaşmış Hacı İbrahim Efendi'nin öğrencisi oldu. “*Kör*” lakabı ile anılan Ali İhsan Bey, gözündeki arızanın ilerlemesi sonucu Darülfedristen sonra başka bir okula devam etmeyerek, Harbiye Nezaretinde memur oldu. II. Meşrutiyet Dönemi'nden önce İttihad ve Terakki Cemiyetine girdi ve faaliyetlere katıldı. Yine İttihad ve Terakki Cemiyetinde bulunan, okul ve semt arkadaşı olan Kara Kemal ve daha sonra İttihad ve Terakkiye giren Memduh Şevket Bey, kendisinin en yakın arkadaşları olmuşlardır. II. Meşrutiyet Dönemi'nde Meslek Temsilciliği programı çalışmalarına hız verdi. 1909 yılında, İttihad ve Terakkinin esnafı güçlendirme kararından sonra esnaf için 1909'da kurulan derneklerde yer aldı. Ayrıca küçük işletmeleri organize etmek için Ticaret Şirketleri Esnaf Odası Cemiyetlerini kurdu. Yerel esnaf ağları organizasyonunda partinin aktif üyesi oldu ve İstanbul'da parti müfettişi olarak çalıştı. (İlhan Tekeli-Selim İlkin, **Cumhuriyetin Harcı, I, Köktenci Modernitenin Doğuşu**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2003, s.357-360.) Yıllarca İttihad ve Terakki içindeki faaliyetleri ve savaş yıllarında çok aktif bir rol oynayan Ali İhsan Bey, 1926'da İstiklal Mahkemeleri tarafından yargılandı, ancak beraat etti. Bundan sonra resmi görev almadı ve uzun yıllar ticaretle uğraştı. 1942'de Bakırköy Akıl Hastanesinde öldü. (İ. Tekeli-S. İlkin, **Cumhuriyetin Harcı, I...**, s.418-419.)

¹¹⁶ Konur Ertop, “*M.Ş.E: Günlük Yaşamdan Gösterişsiz Kesitler, Çevremizden Alınma, Olağan İnsan Yüzleri*”, **Milliyet Sanat**, 71, (1 Mayıs 1983), s.25.

¹¹⁷ M. Ş. Esendal, **Miras**, haz. Muzaffer Uyguner, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2015, s.203.

Kanûn-ı Esâsî'ye bağlılık yemini etmelerine rağmen kendisinin de okuyamayanlardan olduğunu belirtir.¹¹⁸ Nitekim Abidin Nesimi de Memduh Şevket Bey'in cemiyete girdiği süreçte Kanûn-ı Esâsî'yi dahi okumadığını ve anayasalı monarşinin de ne anlam ifade ettiğini bilmediğini kendisine defalarca itiraf ettiğini belirterek bu hususu teyit etmektedir.¹¹⁹ Bununla beraber Memduh Şevket Bey siyasal yaşamına devam etti ve siyasal yaşamı, Kara Kemal ve Kör Ali İhsan Bey'in rehberliğinde hayatında ana faktör haline geldi.

Osmanlı Devleti'nin gerilemesinin başlıca sebebinin işbaşına gelen ve toplum işleyişi ile ülke yönetmeyi birbirinden uzak gören bir kısım beceriksiz idealist yöneticiler hegemonyasında kalmış olmasında gören Memduh Şevket Bey'in¹²⁰ cemiyete girişi, fikri sebeplerin yanı sıra, memleket ve millet sevdasının bir tezahürüdür.

Memduh Şevket Bey, İttihad ve Terakkinin idealist bir komite olarak işi ele almasını, II. Meşrutiyet'i ilan etmesini ve işbaşına gelmesini Sultan II. Abdülhamid ve onun kötü yönetimine de bağlar:¹²¹

“1908'den önceki yıllarda büyük devletler Talin'de (eski Reval) toplanıp Türkiye'nin aralarında bölüşülmesine karar vermişlerdir. Memleketi elinde tutan kimseler, Sultan Hamit, Arap İzzet adında biri ve eski birtakım paşalardı. Sultan Hamit hemen okuma yazması olmayan bir adam idi. Elektrikten korkardı. Sarayında elektrik vardı ama memlekette yoktu. ...Hükümet idaresi hem ağlanacak, hem gülünecek kadar acıklı idi. O günleri görmüş olanların, bu kargaşalık içinden bu milletin bir Türkiye Cumhuriyeti çıkarabilmiş olmasına şaşmağa hakları vardı.”

Komitacılığın veya komita hükümetlerinin olgun, iyi işleyen ve ileri memleketlerde değil, işi bozulmuş, sistemi çökmüş memleketlerde ortaya çıktığı görüşünde olan Memduh Şevket Bey, İttihad ve Terakkinin ortaya çıkışını, dönemin şartlarının sonucu olarak görmektedir. Memduh Şevket Bey, fonksiyonlarını yitirmiş bir devletin tedavi yönteminin Kanûn-ı Esâsî ve meclisin yeniden ilanı ile mümkün olacağını ifade etmektedir. Bu yöntemin yönetimini de İttihad ve Terakki Cemiyetinde gördü ve cemiyete girişi ile beraber memleketin ihyası amacını güden siyasi faaliyetler içerisinde oldu.

¹¹⁸ M. Ş. Esendal, **Oğullarıma Mektuplar**, s.186.

¹¹⁹ Abidin Nesimi, *“Esendal'ın Fikir Cephesi”*, s.84.

¹²⁰ M. Ş. Esendal, **Oğullarıma Mektuplar**, s.178.

¹²¹ M. Ş. Esendal, **Oğullarıma Mektuplar**, s.179.

B- CEMİYET İÇİNDEKİ FAALİYETLERİ

I- Babıali Baskını'na Giden Yolda Memduh Şevket Bey'in Faaliyetleri

İttihad ve Terakki Cemiyeti geniş bir toplumsal tabana dayanan bir özelliğe sahipti. Cemiyet, ülkede geniş bir kitleyi arkasından sürüklemeyi beceren ilk siyasal kuruluş olmuş ve böylece siyaset de halkçı bir özellik elde etmişti.¹²² İttihadcılar, çevirdikleri siyasi manevralarla şehirli kitleden büyük bir beceriklilikle yararlandılar. Mitingler ve gösteriler düzenleyerek, gerektiğinde şehirli kitleyi kendi çıkarları için kullanmayı bildiler.

II. Meşrutiyet'in ilanını sağlayan İttihad ve Terakki Cemiyeti, 31 Mart Olayı'nın (1909) sonunda II. Abdülhamid'i devirerek iktidarda söz sahibi oldu. İttihad ve Terakkinin yönetim anlayış ve uygulamaları, 1911 yılında kurulan Hürriyet ve İtilâf Fırkası gibi hızla tekâmül eden bir muhalefet cephesini de ortaya çıkardı. Tazyik altında yapılan ve akabinde “*Sopalı Seçimler*” olarak tanımlanan 1912 seçimleri, partileşen İttihad ve Terakkinin zaferiyle sonuçlandı. İttihad ve Terakki Fırkası bu süreçle beraber her istediğini yapan ve muhalefeti hesaba katmayan partici bir anlayışa yöneldi.

İttihad ve Terakkinin siyasetinden memnun kalmayan muhalif subaylar Halaskâr Zabitan Grubu adında bir oluşuma yöneldiler. Halaskâr Zabitan Grubu, 1911 yılında kurulmuş gizli karşı-devrimci bir askeri örgüttü.¹²³ Amaçları, silahlı kuvvetlerin politikadan çekilmesi ve hükümetin, siyaset adamlarıyla devlet memurlarına bırakılmasıydı.¹²⁴ Halaskâr Zabitan Grubu'nun 16 Temmuz 1912'deki muhtırası üzerine Sait Paşa bünyesindeki İttihad ve Terakki kabinesi istifa etti. Balkanlar'da bir savaşın zuhur edeceği böylesi bir dönemde İttihadcılar, şaşılacak bir anlayışla iktidarı muhalefete bıraktılar.¹²⁵ İttihad ve Terakkinin iktidar için daha fazla uğraşma isteğinin kalmayışını, Talat Paşa'nın şu cümlesi özetlemektedir:¹²⁶

”...Bir bunalımı atlatıyoruz, ikincisi çıkıyor karşımıza. Devamlı olarak kendi kendime, ülkeyi batırıyor muyuz, diye sormaktayım. Öyleyse bırakalım, öbürleri başa geçsinler. Onlar da bu vatanın evlatları değil mi? Belki de bizden daha iyi başarırlar. Biz de yardım ederiz. Amaç, vatana hizmet değil mi?”

¹²² Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki (1908-1914)*, çev. Nuran Yavuz, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1999, s.196.

¹²³ Aykut Kansu, *İttihadcıların Rejim ve İktidar Mücadelesi (1908-1913)*, çev. Selda Somuncuoğlu, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016, s.373.

¹²⁴ Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki (1908-1914)*, s.134,

¹²⁵ Fuat Dündar, *Modern Türkiye'nin Şifresi, İttihat ve Terakki'nin Etnisite Mühendisliği (1913-1918)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015, s.58.

¹²⁶ Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki (1908-1914)*, s.134,

İttihad ve Terakkinin iktidardan çekilmesi, nüfuzunu tekrar kazanma arzusuyla ileride yapacağı darbeye zemin oluşturma ve iktidarı tekrar elde etmenin bir planı olarak görülebilir. T. Z. Tunaya'nın ifade ettiği gibi fiili yoldan iktidara geçmeyi planlamışlardır.¹²⁷ Nitekim Memduh Şevket Bey, mezkûr durumu şöyle ifade eder:¹²⁸

“Güdümlü seçimlerden sonra Arnavutluk'ta açıkça Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılma hareketi baş gösterdi. Ayrıca Suriye'den de bu doğrultuda haberler gelmeye başladı. Bunun üzerine Talât Paşa eski arkadaşlarını ve bu arada beni de Vezneciler'de Arşimet Hilmi beyin evine çağırdı, orada toplandık. Orada Talât Paşa memleketin kötüye gittiğini, bunun için iktidarı terk etmemiz ve yeni bir iktidara devretmemiz gerektiğini, bu suretle durumun vehametini kaybedeceğini söyledi. İttihat Terakki'nin iktidarı devretmekle bir şey kaybetmeyeceğini, bilâkis kuvvet kazanacaklarını öne sürdü. Çünkü baskı grupları ve iktidarın kilit yerleri elimizdedir, istediğimiz anda yeni iktidarı devirir ve iktidar oluruz.”

Muhalefete geçen İttihad ve Terakki için bundan sonra yapılması gereken unsur, iktidara karşı bir baskı unsuru olarak özellikle de öğrencilere dayanarak kitle gösterilerine gitmekti. İttihadcılar, Balkan Devletlerine karşı savaş ilan etmesi için hükümete baskı kurdular. İttihadcı öğrenci derneklerinin de olduğu mitingler ve gösteriler tertip edildi. İttihadcıların, kitleyi bu denli verimli şekilde harekete geçirmeleri komitacılık ruhlarından ileri gelmiştir. Halk arasına karışan İttihad ve Terakki adına görevli kişiler, halkı hazırlayıp bu gösterileri organize ettiler. Organizede yer alanlardan biri de Memduh Şevket Bey idi.

İttihad ve Terakkiyi, ihtiyaçlar karşısında tabii olarak ortaya çıkan idealist bir hareket olarak niteleyen Memduh Şevket Bey¹²⁹, kayıtlara “*Balkan Harbi Mitingi*” olarak geçecek olan organizeyi ve olayın iç yüzünü şöyle izah eder:

“Balkan Muharebesi başlangıcında ‘Harp isteriz’ diye bir büyük nümayiş yapılmış idi. Bu nümayişin asıl içyüzü halkı toplayıp Babıâli'ye götürmek ve orada bir kargaşalık çıkarıp hükümeti ele almaktı. ...İşte o gün biz halkı İstanbul içinde dolaştırdık. Babıâli önüne de getirdik. Bizi görünce iç kapıları kapadılar. Nutuklar, herkesi ateşlendirecek sözler oldu. Sadrazam olan Gazi Muhtar Paşa çıktı, nutuk etti, yeniden kapıları kapadılar. Biz istedik ki kapılara saldıralım, kıralım, ölen ölsün kalan

¹²⁷ T. Z. Tunaya, **Türkiye’de Siyasal Partiler**, III, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015, s.512.

¹²⁸ A. Nesimi, **Yılların İçinden**, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1977, s.194-195.

¹²⁹ Neslihan Esendal Özel Arşivi, Memduh Şevket Esendal, “*CHP Sorunları*”, s.2.

kalsın, 'bir Coup d'Etat' (darbe) olsun.”¹³⁰ Çünkü Memduh Şevket Bey’e göre, inkılabı yapan İttihad ve Terakki, hükümetten çekilmekle zaten büyük bir yanlışlık yapmış oluyordu.

İttihadcılar, Balkan Harbi öncesi organize ettikleri “*Harp İsteriz*” gösterisinden muvaffak olamadılar. Memduh Şevket Bey, kapıların zorla açılmasına rağmen içeri girenler az olduğu için bu işi çıkaramadıklarını belirtmektedir.¹³¹ Kuran’a göre, İttihad ve Terakki Merkezi Umumî adına gösterilere katılan Kara Kemal, Hamal Ferid, Memduh Şevket Beylerin, halka sakin olmaları tavsiyesine başlamaları, diğer taraftan da Gazi Muhtar Paşa’nın, halkın duygularına hitap eden bir nutukta bulunması, meselenin rengini değiştirmiş ve kalabalık, sakin bir hava içinde dağılmak mecburiyetinde kalmıştı. Böylece gizli emel elde edilememişti.¹³² “*İkdam*” gazetesinin 24 Eylül 1328/11 Ekim 1912 tarihli haberinde, Babıali önünde toplanmış kitleyi dağıtmak için hazır bulunan askerlere, öğrenciler sevgi tezahüründe bulununca ortam yumuşamıştır.¹³³ Yine de İttihad ve Terakkinin oluşturmuş olduğu ve İstanbul merkez heyeti bünyesinde uygulanan gösteri yöntemleri, İttihad ve Terakkinin iktidara gelme noktasında önemli bir yöntem olacaktır.

I. Balkan Harbi’nin ağır sonuçları¹³⁴ İttihad ve Terakkiyi uzun süredir düşündükleri ve hazırladıkları hükümet darbesini gerçekleştirmek için harekete geçirdi.¹³⁵ Memduh Şevket Bey, yine halkı teşkilatlandırarak Ocak 1913’te hükümet darbesi gerçekleştirdiklerini ifade etmektedir.¹³⁶ Memduh Şevket Bey, Babıali Baskını’na değinirken, o anki ruh halini şu sözlerle belirtmektedir.¹³⁷

¹³⁰ M. Ş. Esendal, **Oğullarıma Mektuplar**, s.172.

¹³¹ Memduh Şevket Bey, bu olayda kendilerinin dışında gelişen bir hadiseyi şöyle izah eder: “*Halk kapılara doğru giderken gördüm ki, Askeri Hekim Fakültesi’nden iki genç çocuk, kapının yanındaki pencereleri kırıp içeri atladılar ve kapıları zorla açıp bizleri içeri aldılar. ...İçeri girenler az oldu, onlar da ne yapacağını bilemedi. İş soğudu. ...Bu çocukları biz hazırlamadık. Bunu ben çok iyi bilirim.*” (M. Ş. Esendal, **Oğullarıma Mektuplar**, s.173.)

¹³² A. B. Kuran, **Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele**, s.570.

¹³³ “*Tezahürat-ı Milliye: Darülfünun Milli Alayı*”, **İkdam**, 24 Eylül 1912, s.1.

¹³⁴ Balkan Harbi öncesi “*Harp isteriz*” gösterisine şahit olan dönemin İstanbul Şehremini Operatör Dr. Cemil (Topuzlu), o gün Sultan Reşat ve Hükümet erkânının bu uğursuz harbe iştirak etmemeleri halinde hayatlarının tehlikeye gireceği kaygısını taşıdıklarını ve bu kaygının, arzu etmedikleri bir savaşa sürüklenmelerine sebebiyet verdiğini belirtmektedir. (Operatör Dr. Cemil Topuzlu, **İstibdat-Meşrutiyet-Cumhuriyet Devirlerinde 80 Yıllık Hatıralarım**, İÜ. Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1982, s.120.)

¹³⁵ Bu sefer İttihadcılarının elini kuvvetlendiren en önemli argüman, iktidarın Edirne’yi Bulgarlara terk edildiği propagandasının kitlesel açıdan karşılık bulmasıdır.

¹³⁶ M. Ş. Esendal, **Oğullarıma Mektuplar**, s.173; Cemal Kutay’ın belirttiği bir iddiaya göre, eğer İttihad ve Terakki, perşembeye denk gelen Babıali Baskını yapmamış olsaydı, onu takip eden cumartesi, aynı hareket Hürriyet ve İtilaf’ın teşkil ettiği bir komite tarafından yapılacaktı. (Cemal Kutay, **Türkiye İstiklâl ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi**, XVI, Alioğlu Yayınevi, İstanbul, 1961, s.9947.)

¹³⁷ **Taha Toros Arşivi**, İsmail Habib Sevik, “*Esendal’ın Ölümü Karşısında*”, 29 Mayıs 1952.

“Korkmadım diyenlerin lafına aldırmayın, belki Enver gibi askerler korkmuyordu. Ama ben kalbimin küt küt çarpıp, bacaklarımın gövdeyi taşıyamıyacağını sanıyordum.”

Sonuç itibarıyla İttihad ve Terakki, Memduh Şevket Bey gibi halk arasında karışabilen ve halkı ikna etme becerileri olan kâtiplerine de dayanarak 23 Ocak 1913’te gerçekleştirdiği Babıali Baskını sonucu iktidar sahibi oldu.¹³⁸ Bu tarihten itibaren muhalefeti bertaraf eden İttihad ve Terakki, ülkeyi 1918’e kadar baskıcı ve otoriter bir anlayışla yönetecektir.

II- Teşkilat-ı Mahsusa’daki Faaliyetleri

Türk istihbarat geleneğinin temelini teşkil eden Teşkilat-ı Mahsusa, siyasetin yetersizliği öngörülerek Enver Paşa tarafından kurulan bir teşkilattır. Bu teşkilatın amacı, bir yandan bütün Müslümanları tek bayrak etrafında birleştirmek suretiyle Panislamizm’e vasil olmaktır. Öte yandan da Türkleri siyasal birlik etrafında toplayarak Türkçülüğü hakikat sahasına sokmaktır.¹³⁹ Philip H. Stoddard, Teşkilat-ı Mahsusa’nın ortaya çıkışını ve gayesini şöyle değerlendirir:¹⁴⁰

“Teşkilat-ı Mahsusa, İttihad ve Terakki iktidara geldikten sonra, Enver Paşa’nın hükümetin yetersizliklerini değerlendirmesi sonucu ortaya çıktı. Ona göre var olan kurumlar ve politikacılar (yani parlamento ve ayrılıkçı, ideolojik akımlar) Osmanlı İmparatorluğu’nun dağılmasını hızlandıracaktı. Pozitif yönden bakıldığında, bu örgütün sadece Enver Paşa’nın Osmanlı sistemini en iyi nasıl koruyacağı gibi mantıksız düşüncelerinden çıkmadığı anlaşılır. Diğer taraftan, aynı şekilde Teşkilat-ı Mahsusa’nın bazı gerçekçi ve net amaçları, aynı zamanda iç güvenliği sağlama, devletin korunması ve Osmanlı topraklarının daha fazla erozyona uğramaması için gerekli olduğu düşünülen Türkçe konuşan azınlığın hâkimiyetinin devamını temin gibi oldukça geniş kapsamlı hedefleri vardı.”

¹³⁸ Tefik Çavdar, Babıali Baskını diye bilinen hükümet darbesinin aklın alamayacağı derecede cüretkâr bir girişim olduğunu belirtir: *“Bugünün bilgisayar olanaklarını kullanarak darbenin başarı şansını hesaplamak isteseydik, bulacağımız olasılık böyle bir eyleme girişmemizi engelleyecek seviyede düşük olurdu. İşte baskınla böyle imkânsız bir olay başarılmış, harekâtı çevreleyen tehlikelerden hiçbirine aldırılmamıştır. Bu başarı İttihat ve Terakki’nin gözü pek militan gücünün ve önderlerinin eseridir.”* (T. Çavdar, **İttihat ve Terakki**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991, s.71; T. Çavdar, **Türkiye’nin Demokrasi Tarihi (1839-1950)**, İmge Kitabevi, Ankara, 2004, s.143.)

¹³⁹ Samih Nafiz Tansu, **İki Devrin Perde Arkası**, (Anlatan: Emekli Süvari Albay Hüsamet Ertürk), Ararat Yayınevi, İstanbul, 1969, s.116.

¹⁴⁰ Philip H. Stoddard, **Teşkilat-ı Mahsusa**, Yarı Yayınları, İstanbul, 2014, s.15.

Makedonya tecrübesini yaşamış, illegal yöntemlere ve komitacılığa alışmış bir teşekkül olan İttihad ve Terakki Cemiyetinin kuruluş felsefesi ve karakteristik özellikleri göz önüne alındığında Teşkilat-ı Mahsusa'nın kuruluş tarihinin, resmî kuruluş tarihinden önce olması muhtemeldir. Bu konuda muhtelif görüşler söz konusudur. Eşref Kuşçubaşı'na göre, Süleyman Askeri Bey'in sorumlu olduğu mezkûr örgüt 1911 ve 1913 yılları arasında bir tarihte Teşkilat-ı Mahsusa adıyla gayri resmi olarak adlandırılmaya başlandı.¹⁴¹ Örgütün ilk çalışmaları hakkında bilgi veren Cemal Paşa, Balkan Savaşları ve Batı Trakya Geçici Hükümeti faaliyetlerinde, hükümetle ilişkisi bulunmayan ve tam resmi olmayan bir örgüt olan Teşkilat-ı Mahsusa'dan söz etmektedir.¹⁴² Tunaya'ya göre, Teşkilat-ı Mahsusa resmen 1913'te kuruldu.¹⁴³ Stoddart, Teşkilat-ı Mahsusa olarak tanınan örgütün, 1903 ve 1907 yılları arasında geliştiğini belirtir.¹⁴⁴ İsmail Küçükkılınç, İtalya'nın Trablusgarp'ı işgali üzerine Osmanlı Devleti'nin burayı fiilen/resmen savunamayacak olması, bölgeye asker ve cephane gönderemeyecek zafiyeti sebebiyle savunma ve direnme için ayrıca Teşkilat-ı Mahsusa diye bir teşkilat formülü bulunduğunu belirtmektedir.¹⁴⁵ Orhan Koloğlu, Teşkilat-ı Mahsusa'nın, Ağustos 1914 öncesi bazı gönüllü birlikleri ve çeteleri nitelemek için kullanıldığını belirtir.¹⁴⁶ Trablusgarp ve Balkan Savaşları'nın böyle bir teşkilata olan gereksinimi kaçınılmaz kıldığını belirten Erdal Aydoğan ise, Teşkilat-ı Mahsusa adıyla bilinen istihbarat teşkilatının I. Dünya Savaşı öncesinde, 17 Kasım 1913'te İstanbul'da kurulduğunu ifade etmektedir.¹⁴⁷ Bu izahlar, teşkilatın gayri resmi kuruluşunun çok öncelere dayandığını göstermektedir.

I. Dünya Savaşı başladıktan sonra 2 Ağustos 1914'te Osmanlı Devleti ile Almanya arasında gizli bir ittifak anlaşması imzalandı ve akabinde Osmanlı Devleti seferberlik ilan etti. Seferberliğin ilan edildiği günün akşamı, İttihad ve Terakki Genel Merkezinde önemli bir toplantı yapıldı ve en kısa sürede hayata geçirilmek üzere önemli bir karar alındı. Bu karar, ordularımızın ileride düşman memleketlerinde daha

¹⁴¹ Philip H. Stoddart, **Teşkilat-ı Mahsusa**, s.69.

¹⁴² Cemal Paşa, **Hatıralar**, haz. Alpay Kabacalı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2017, s.61-62.

¹⁴³ Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Gelişmeler (1876-1938), Kanun-ı Esasî ve Meşrutiyet Dönemi (1876-1918)**, I, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2016, s.153.

¹⁴⁴ Philip H. Stoddart, **Teşkilat-ı Mahsusa**, 69-70.

¹⁴⁵ İsmail Küçükkılınç, **Jön Türklük ve Kemalizm Kısacasında İttihadçılık**, Historia Yayınevi, İstanbul, 2018, s.168-169.

¹⁴⁶ Orhan Koloğlu, **Curnalcilikten Teşkilat-ı Mahsusa'ya**, Kırmızı Kedi Yayınları, İstanbul 2013, s. 85.

¹⁴⁷ Erdal Aydoğan, **İttihat ve Terakki'nin Doğu Politikası (1908-1918)**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2005, s.73.

rahat hareket etmelerini temin için özel bir teşkilat oluşturulmasını hedefliyordu.¹⁴⁸ Nitekim Teşkilat-ı Mahsusa, Enver Paşa bünyesindeki Harbiye Nazırlığına tabi olarak 4 Ağustos 1914'te kuruldu.¹⁴⁹

Teşkilat-ı Mahsusa, kendine has bir genel kurulu, hiyerarşisi, bütçesi, merkez yöneticileri, bölge yöneticileri ve çalışma yöntemleri olan bir kurumsal yapıya sahipti.¹⁵⁰ Talat Paşa, hatıralarında Teşkilat-ı Mahsusa'nın doğrudan doğruya Harbiye Nezareti tarafından oluşturulan ve devletin genel müesseselerinden bir daire, bir iç şube olduğunu, işleri görmekle mükellef birtakım memurları ve çalışanları bulunduğunu ve bunların maaşlarının da devletin genel bütçesinden ödendiğini belirtmektedir.¹⁵¹

Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na girmesi Teşkilat-ı Mahsusa'yı harekete geçirdi. Yoğun bir mesaiye başlayacak olan teşkilatın ilk faaliyet sahalarından birisi de Kafkasya bölgesi oldu. Kafkaslar, Orta Asya seferlerinin geçiş noktası olarak teşkilat mensuplarını ziyadesiyle alakadar etmiştir.¹⁵² Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'da Çarlık Rusya'sına karşı harekete geçme mecburiyeti, Teşkilat-ı Mahsusa'nın da resmi bir şekilde doğmasını beraberinde getirdi.

Seferberlik başladığında İttihad ve Terakki merkez kademesi, aldığı kararla merkez azası ve Kâtib-i Mesullerin¹⁵³ de Teşkilat-ı Mahsusa bünyesinde harbe katılmalarını öngördü.¹⁵⁴ İttihad ve Terakkinin gayesini aşlamış cesurca mesai harcayan Kâtib-i Mesullere bu süreçte önemli vazifeler düşmüştü.

¹⁴⁸ Arif Cemil, **I. Dünya Savaşı'nda Teşkilat-ı Mahsusa**, Arba Yayınları, İstanbul, 1997, s.9. Bu durumu Kazım Karabekir de teyit eder. (Kazım Karabekir, **I. Dünya Savaşı Anıları**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2011, s.144.)

¹⁴⁹ “Teşkilat-ı Mahsusa'nın ilk başkanı, Enver Paşa'nın yakın arkadaşı olan Süleyman Askeri Bey oldu. Görev süresi Ağustos ile Kasım (1914) ayları arasındadır. İttihad ve Terakkinin önde gelen isimlerinden olup Teşkilat-ı Mahsusa'da çalışan Bahattin Şakir Bey ve çevresi ile sorun yaşayan Süleyman Askeri Bey, Irak'a gönderildi ve yerine Halil (Kut) Bey getirildi. İstanbul Muhafızı olan Halil Bey bir süre iki görevi birlikte yürüttü. Halil Bey'in de Irak cephesine gönderilmesi üzerine Cevat Bey hem İstanbul Muhafızı hem de Teşkilat-ı Mahsusa başkanı oldu. Teşkilat-ı Mahsusa'nın son resmi başkanı Ali Başhampa'dır.” (Çağdaş Yüksel, **Birinci Dünya Savaşı yıllarında Teşkilat-ı Mahsusa**, Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi) Denizli, 2019, s.31.)

¹⁵⁰ E. Aydoğan, **İttihat ve Terakki'nin Doğu Politikası...**, s.73-74.

¹⁵¹ **Talat Paşa'nın Anıları**, haz. Alpay Kabacalı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015, s.118.

¹⁵² T. Z. Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler**, III, s.353.

¹⁵³ Kâtib-i Mesul, İttihad ve Terakki Merkez-i Umumisi tarafından seçilmiş ve yüksek tahsil görmüş kişilerden oluşan sekreter idi. İttihad ve Terakkinin 1913 Tüzüğü'ne göre, cemiyetin her sancakta bir merkezi olacak, her sancak Kâtib-i Mesul ve bir merkez heyetince yönetilecektir. Bu durumdan hareket eden Mehmet Kabasakal, Kâtib-i Mesullerin, bugünün il başkanı görevlerini üstlendiklerini belirtmektedir. (Mehmet Kabasakal, **Türkiye'de Siyasal Parti Örgütlenmesi (1908-1960)**, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1991, s.63.)

¹⁵⁴ Mithat Şükrü (Bleda) Bey, Dîvân-ı Harb-i Örfî yargılamasındaki ifadesinde, asker olmayan Kâtib-i mesullerin kendi arzularıyla vatana hizmet etmek amacıyla harbe iştirak ettiklerini belirtir. (Erol Şadi Erdinç, **Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti Yargılamaları, Dîvân-ı Harb-i Örfî Yargılaması**, II, İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2018, s.62.)

Bu dönemde İstanbul Kâtib-i Mesullerinden biri de Memduh Şevket Bey idi.¹⁵⁵ Kâtib-i Mesullere verilen ilk vazife, Erzincan'a gitmek ve orada emirleri beklemek olacaktı. Nitekim Teşkilat-ı Mahsusa bünyesindeki Kâtib-i Mesuller, İstanbul'dan kara vasıtasıyla Erzincan'a hareket edeceklerdi. Kâtib-i Mesullerin savaş bölgesine gönderileceği söz konusu olduğunda, İstanbul Murahhası Kara Kemal Bey, bu durumda İstanbul'da baş gösteren Kâtib-i Mesul boşluğunun kimlerle doldurulacağını Enver Paşa'ya sorar. Enver Paşa da Kâtib-i Mesuller görev yerlerine hareket ettiklerinde, bu boşluğun okur-yazar birkaç inzibat neferiyle sağlanacağını ve onların da aynı görevi ifa edebileceklerini belirtir. Bunu üzerine Kara Kemal, Enver Paşa'ya:

“Paşam, bu sözlerinizden anlaşıyor ki, bizim teşkilatımızın ruhunu henüz kavrayamamışsınız. Maiyetimde çalışan Kâtib-i mes'uller yüksek tahsil görmüş zevattır ve cümlesi de Merkez-i Umumi tarafından intihap edilmiştir.” cevabını verir.¹⁵⁶

İstanbul Murahhası Kara Kemal, Memduh Şevket Bey nezdinde, bünyesinde olan Kâtib-i Mesullere büyük değer atfetmekteydi. İstanbul Kâtib-i Mesulleri, Kara Kemal'in en yakınında olan ve onun işlerini yürüten kişilerdi. Memduh Şevket Bey'in de Kara Kemal ile ilişkisi, 1906'da Cemiyet'e girişiyle sıkı bir yakınlığa dönüştü ve bu yakınlığın Milli Mücadele Dönemi'ne kadar devam ettiği görülmektedir. Tanıl Bora'nın ifade ettiği şekliyle, politik kimliğiyle, muammalı bir karaktere sahip olan Memduh Şevket Bey'in:¹⁵⁷ *“Ben öncülerden olamaz isem, öncü arkası olmak ve bilerek öncülerin arkalarından yürümek isterim”*¹⁵⁸ sözünden yola çıkarak arka planda kalmayı tercih ettiği ve işleri bu tarzda yürütmeyi benimsediği değerlendirilebilir. Söz konusu tarih aralığında Kara Kemal'in etkinlik ve faaliyet sahasına, rol oynadığı unsurlara, Memduh Şevket Bey de ilişkilendirilebilir.

Kâtib-i Mesullerin Erzincan'a hareketleri çok gizli tutuldu. Bu hareket için verilen kararın ehemmiyeti, Kâtib-i Mesullerin ailelerine bile haber vermeye vakit bulamadan acelece yola çıkmalarını gerektirdi. Hareket edecek olan kâtiplere, kendilerini her ne sebep olursa olsun açığa çıkarmayacakları emri verildi. Sadece gittikleri vilayetlerin en yüksek memuruna müracaat edebileceklerdi. Bunun için de kendilerine resmi bir belge verildi. Bu belgede, görevlendirilen kâtiplerin olağan üstü

¹⁵⁵ Memduh Şevket Bey ile beraber diğer Kâtib-i Mesuller, Hamal Ferit, Hasan Basri, Ethem ve Kâtib-i Mesullerin kâtipliğini yapan Küçük Hasan Beylerden oluşuyordu. (A. Cemil, **I. Dünya Savaşı'nda Teşkilat-ı Mahsusa**, s.14.)

¹⁵⁶ A. Cemil, **I. Dünya Savaşı'nda Teşkilat-ı Mahsusa**, s.13.

¹⁵⁷ Tanıl Bora, *“M. Şevket Esendal'ın Mektuplarında Kemalizm ve Pragmatizm”*, **Birikim**, 239, (Mart 2009), s.14.

¹⁵⁸ M. Ş. Esendal, **Oğullarıma Mektuplar**, s.484.

bir durum söz konusu olduğunda yalnız vilayetin en yüksek memuruna ibraz edecekleri belirtiliyordu. Kâtib-i Mesuller, seferberliğin olduğu karışık bir ortamda Haydarpaşa'dan Ankara'ya trenle hareket ettiler. Ankara'dan Sivas'a, oradan da Erzincan'a hareketleri, güç bela tedarik ettikleri arabayla meşakkatli bir şekilde oldu.¹⁵⁹

Memduh Şevket Bey ve arkadaşları Erzincan'a vardıklarında, başka bir heyetin kendilerinden bir gün önce Erzincan üzerinden Erzurum'a vardığını tesadüfen öğrendiler. Bunlar Dr. Bahaeddin Şakir ve Ömer Naci Beylerin bulunduğu bir heyet idi. Memduh Şevket Beylerden önce Erzurum'a giden bu ikinci grup, Talat Paşa tarafından Erzurum'a gönderildi. Talat Paşa'nın Dr. Bahaeddin Şakir'e verdiği görev, Erzurum'da Teşkilat-ı Mahsusa işlerini ifa etmesinin yanında, harbe girme ihtimali durumunda Erzurum valiliğini üstlenmesi idi.¹⁶⁰

Erzurum'a ulaşan Dr. Bahaeddin Şakir de kendilerinden sonra bir grubun Erzincan'a vardığını öğrenir ve grup hakkında malumat almaya çalışır. Dr. Bahaeddin Şakir, İttihad ve Terakki Umumi Kâtipliğine çektiği şifreli telgrafta, Erzincan'da, İstanbul merkez heyetine mensup olduğunu belirten Şevket ve Ferid isminde iki zat olduğunu ve eğer teşkilattan iseler kendisi ile irtibat kurmaları için emir verilmesini rica eder.¹⁶¹

Teşkilat-ı Mahsusa'da bu şekil birbirlerinden habersiz heyetlerin olması, İttihad ve Terakki içinde yaşanan güç çekişmelerinin bir tezahürü olarak kabul edilebilir. Enver Paşa'nın faaliyetlerine karşı Talat Paşa da kendi ekibini oluşturma gayretinde oldu. Harbiye ve Dâhiliye Nezaretleri arasındaki güç çekişmeleri, Teşkilat-ı Mahsusa'nın işleyiş aşamalarında da kendini gösterdi. Tabii sivil ve asker arasındaki bu güç çekişmeleri, İslâm birliği ve Türkçülük ülküsü amacıyla birleşiyordu.

Memduh Şevket Bey ve arkadaşlarının Erzincan'a varışlarından yaklaşık 18 gün sonra Merkez-i Umumiden gelen bir telgrafta; hemen Trabzon'a hareket etmeleri isteniyordu. Kara Kemal Bey'in Trabzon'da kendilerine katılmasından sonra teşkilatı harekete geçirecekleri bildirildi. Kâtib-i Mesuller 7-8 gün süren zorlu bir yolculuktan

¹⁵⁹ A. Cemil, **I. Dünya Savaşı'nda Teşkilat-ı Mahsusa**, s.14-15; Teşkilat-ı Mahsusa başkanlığını da ifa etmiş olan Hüsamettin (Ertürk) Bey, Cemiyetin, Yakup Cemil'i teşkilata dâhil ederek bir birlik ile Kafkas Cephesi'ne gönderdiğinde, vatanperver yardımcılar arasında Memduh Şevket Bey'in de bulunduğunu belirtir. (S. N. Tansu, **İki Devrin Perde Arkası**, s.137-138.) Fakat bu bilgi doğru değildir. Memduh Şevket Bey'in de içinde bulunduğu Kâtib-i Mesuller grubu, Eylül 1914 başlarında Bahaeddin Şakir grubundan hemen sonra Erzincan'a intikal etti. Yakup Cemil ve müfrezesi ise Aralık 1914'te Kafkasya Cephesi'ne sevk edilecektir.

¹⁶⁰ A. Cemil, **I. Dünya Savaşı'nda Teşkilat-ı Mahsusa**, s.18.

¹⁶¹ **Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA)**, DH, ŞFR, 440.122.

sonra Trabzon'a vardılar.¹⁶² Memduh Şevket Bey ve arkadaşlarını Merkez-i Umumi üyelerinden Yusuf Rıza Bey ve İstanbul eski Kâtib-i Mesullerinden olup Trabzon'a murahhas olarak atanan Nail Bey tarafından karşılandılar.¹⁶³

İttihad ve Terakkinin Merkez-i Umumi üyelerinden ve İstanbul Murahhası Kara Kemal Bey, deniz yoluyla 26 Eylül'de Trabzon'a ulaştı.¹⁶⁴ Kara Kemal Bey ulaştığı günün akşamı Kâtib-i Mesuller ve Trabzon teşkilatı onun başkanlığında toplandı. Erzurum ile irtibata geçerek Trabzon-Erzurum arasında yer alan Bayburt'ta bir araya gelmek konusunda mutabık olundu. Dr. Bahaeddin Şakir ve Filibeli Hilmi Bey Erzurum'dan, Kara Kemal ve Yusuf Rıza Beyler Trabzon'dan hareketle 12 Ekim 1914'te Bayburt'ta bir araya geldiler. Hemen mesaiye başlayan heyet, birkaç gün devam eden içtima neticesinde, son gelişmeler değerlendirilerek bundan sonrası için nasıl hareket edileceği konusunun çözümlemesi yapılarak bir tüzük hazırlandı.¹⁶⁵ Bu tüzük gereğince Teşkilat-ı Mahsusa'nın Kafkasya kanadı, bundan böyle Kafkasya İhtilal Cemiyeti adı altında çalışmalarını yürütecekti.¹⁶⁶

Bir süre Trabzon'da bazı temaslarda bulunan Kara Kemal, son gelişmeleri Merkez-i Umumiye iletmek, teşkilatın gereksinimlerinin tedarik edilmesindeki problemlere çözüm yolu bulmak üzere, Kâtib-i Mesullerden Memduh Şevket Bey ile birlikte İstanbul'a avdet etti.¹⁶⁷

Trabzon Valisi Cemal Azmi Bey ve Yusuf Rıza Bey, 1915 Ocak ayının son haftasında Talat Paşa'ya gönderdikleri ortak imzalı yazıda, İstanbul'dan gelen kişilerin, çeşitli sebeplerden geri döndüklerini belirtirler ve bir arkadaş olarak Memduh Şevket Bey'in her ne sıfat veya unvanla olursa olsun Trabzon'a gönderilmesi için müsaade buyurulmasını isterler.¹⁶⁸ Memduh Şevket Bey'in, Kâtib-i Mesul olarak Trabzon'da kaldığı kısa süre zarfında Yusuf Rıza Bey ve Cemal Azmi Bey'i etkilediği muhakkaktır. Bu durum Memduh Şevket Bey'in cemiyet içerisindeki faaliyetlerinin yanı sıra, şahsiyeti ve tesis ettiği güveni belirtmesi açısından önemli bir örnektir.

¹⁶² A. Cemil, **I. Dünya Savaşı'nda Teşkilat-ı Mahsusa**, s.20.

¹⁶³ Mehmet Bilgin, **Teşkilât-ı Mahsusa'nın Kafkasya Misyonu ve Operasyonları**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2017, s.146.

¹⁶⁴ M. Bilgin, **Teşkilât-ı Mahsusa'nın Kafkasya Misyonu ve Operasyonları**, s.169; İttihad ve Terakkinin mühim şahsiyetlerinden Kara Kemal Bey, Teşkilat-ı Mahsusa'nın Erzurum ve Trabzon'daki faaliyetlerini koordine etmek ve Gürcü misyonunun Teşkilat-ı Mahsusa ile işbirliğini şekillendirmek amacıyla Trabzon'a gönderilir.

¹⁶⁵ Tüzük metni için bk. A. Cemil, **I. Dünya Savaşı'nda Teşkilat-ı Mahsusa**, s.27-31.

¹⁶⁶ M. Bilgin, **Teşkilât-ı Mahsusa'nın Kafkasya Misyonu ve Operasyonları**, s.125.

¹⁶⁷ A. Cemil, **I. Dünya Savaşı'nda Teşkilat-ı Mahsusa**, s.35.

¹⁶⁸ Ahmet Tetik, **Teşkilat-ı Mahsusa (Umûr-ı Şarkıyye Dairesi) Tarihi (1914-1916)**, I, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2019, s.353.

III- Esnaf Odaları Mümesillığı

Esnaf tabiri II. Meşrutiyet'e kadar lonca olarak zikredilirdi. Bizzat devlet tarafından yönetilen lonca sistemi, Şark-İslam ve Garp-Bizans geleneklerinin karışımı olarak Tanzimat'a kadar uzun yıllar süregelmıştır.¹⁶⁹

Kapitalist toplum öncesinin bir unsuru şeklindeki loncalar, sabit bir iktisadın ve denetimli bir üretimin en önemli parçasını teşkil etmekteydi. Usta-çırak ilişkilerinin ve hiyerarşisinin hâkim olduğu, iş alanı açmayı, üretimi, çalışma ücretlerini ve ürün fiyatlarını denetleyen bir kurum olan lonca teşkilatı kapitalist üretim sistemine ters bir mantıkla çalışmaktaydı.¹⁷⁰

1838'de İngiltere ile imzalanan Serbest Ticaret Andlaşması ve Tanzimat'ın ilanı ile birlikte Osmanlı Devleti içinde, özellikle de yabancıların çok geniş ticaret serbestisi olunca, serbest rekabete alışkın olmayan esnaf loncası, yeni düzene uyamadığı gibi eski düzendeki ekonomik gücünü de kaybetmeye başladı. Bununla beraber, küçük ve orta sermayeli Türk ve Müslüman esnaf unsurlar zayıf, dağınık ve örgütsüzdü.

II. Meşrutiyet gerçekleştiğinde Osmanlı Devleti'nin ekonomik durumu pek iç açıcı değildi. Bu dönemde de Serbest Ticaret Andlaşması geçerliliğini sürdürürken; yabancı sermaye yatırımları ve ülkedeki gayrimüslim azınlık burjuvazisi neredeyse tüm ekonomik alanlarda söz sahibiydi. Bu durumun doğal bir tezahürü olarak devletin ekonomik sektörü genellikle gayrimüslimlerin elindeydi. Memduh Şevket Bey, bu dönemde Türklerin elinde yalnız çiftçilik ve memurluğun olduğunu belirtmektedir.¹⁷¹ II. Meşrutiyet, gayrimüslimlerin ekonomideki etki ve güçlerinin sorgulanmaya başlandığı bir dönem olacaktır.

Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu sosyo-ekonomik koşullar, İttihad ve Terakkiyi, milli bir ekonomik politika tercihine itti. Milli ekonomi fikri, gerektiğinde harbin oluşturduğu olumsuz şartlardan yararlanarak bir ulusal burjuvazinin geliştirilmesinin icap ettiğini, bunun ilerleme ve çağdaşlaşma için mecburi bir adım olduğunu öne sürmekteydi.¹⁷² Milli ekonomi tercih, II. Meşrutiyet Dönemi boyunca meşruluk kazanmış ve I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte giderek etkili olmuştur.

¹⁶⁹ Celal Yerman, Samet Ağaoğlu, **Türkiye İktisadi Teşkilatında Ticaret ve Sanayi Odaları, Esnaf Odaları ve Ticaret Borsaları**, Ankara, 1943, s. 7.

¹⁷⁰ Aykut Kansu, "*Türkiye'de Korporatit Düşünce ve Korporatizm Uygulamaları*", **Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce: Kemalizm**, II, ed. Tanıl Bora, Murat Gültengil, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s.254.

¹⁷¹ M. Ş. Esendal, **Oğullarıma Mektuplar**, s.179.

¹⁷² Korkut Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi (1908-1985)**, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1998, s.18.

Milli ekonomi, Osmanlı Devleti tebaasının yabancılar karşısında avantajlar elde etmesi olarak da ifade edilebilir.¹⁷³ II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte İttihad ve Terakki, hem siyasal alanda anayasalı monarşi sistemde çalışan yeni bir iktidar yapısını hayata geçirmek, hem sosyal alanda hayatı modernleştirmek, hem de ekonomik alanda kapitalist üretim ilişkilerini düzenlemek için etkin bir şekilde uğraştı.¹⁷⁴

Öncelikle ülke ekonomisini geliştirme ve milli burjuvazi oluşturma gayesiyle 1910 yılında Sanayi ve Ticaret Odaları Nizamnamesi yeniden düzenlendi. 26 Şubat 1910'da Esnaf Cemiyetleri Talimatnamesi'yle loncalar kaldırıldı.¹⁷⁵ Mezkûr talimatname mucibince küçük esnaf, Şehremaneti murakabesi ve cemiyet bünyesinde örgütlendi. Böylece ticaret, ziraat ve sanayi odalarının yanı sıra, topluluk alışkanlığındaki halk kitlesinin, Batılı şahıslar gibi meslek teşkilatlanmalarına gitmelerinin temin edilmesi gayesiyle meslekleri temsil eden esnaf odaları kurulmaya başlandı.¹⁷⁶ Bu teşekkülde Memduh Şevket Bey, Kör Ali İhsan Bey ve Kara Kemal Bey faal rol oynadı. Esnaf loncalarının ekonomik hayatın geliştirilmesine yardımcı olmaları amacıyla, modern meslek kuruluşları olarak yeniden canlandırılmalarını sağlamakla görevlendirilen Memduh Şevket Bey, Esnaf Odaları Mümessilliğine getirildi.¹⁷⁷ Kara Kemal Bey de esnaf cemiyetlerindeki gücünü kullanarak İttihad ve Terakkinin yerel teşkilatını kontrol etti ve İstanbul'un Murahhası oldu.¹⁷⁸

Esnaf ve küçük girişimciler, XIX. yüzyıldan beri Osmanlı Devleti'nin liberal iktisat politikalarının ve II. Meşrutiyet Dönemi kapitalistleşme sürecinin mağdur unsurlarıydı. Dolayısıyla esnaf odaları bünyesinde faaliyet göstermeye hazır idiler. Esnaf kısmı, İstanbul'da hatırı sayılır bir kalabalık oluşturduğundan, bunları denetleyenler de İttihad ve Terakki Fırkası içinde güçlü bir tabana sahip olabilecekti.

¹⁷³ Murat Koraltürk, **Erken Cumhuriyet Döneminde Ekonominin Türkleştirilmesi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, s.21.

¹⁷⁴ A. Kansu, **İttihadcıların Rejim ve İktidar Mücadelesi (1908-1913)**, s.2

¹⁷⁵ Esnaf Cemiyetleri Hakkında Talimat (26 Şubat 1910/13 Şubat 1325), **Düstur**, II. tertip, II, s. 123-127.

¹⁷⁶ Zafer Toprak, **Türkiye'de Ekonomi ve Toplum (1908-1950),-İttihat-Terakki ve Devletçilik**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1995, s.99.

¹⁷⁷ Bilge Criss, **İşgal Altında İstanbul (1918-1923)**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, s. 147.

¹⁷⁸ II. Abdülhamid Dönemi'nde Kurulu düzene, mevcut yönetime karşı yapılan her eleştiri İttihad ve Terakki Cemiyeti eleştirisi olarak algılanır ve o kişi cemiyet mensubu sayılırdı. II. Meşrutiyet'in ilanını müteakip, ortamdaki yararlanan siyasi veya adı bütün sürgünler, hapistekiler kendilerini İttihad ve Terakki Cemiyeti mensubu ilân etmişlerdi. Böylece uydurma İttihadçı da türedi. 1908'den sonra uydurma İttihadcılar parlamentoda ve bürokraside yer aldılar. İttihad ve Terakkinin gizli döneminin üyelerinin çoğu parlamentoya ve bürokrasiye itibar etmediler. Parti kademelerinde çalışmayı tercih ettiler. Partiyi ve üretici güçlerin kuruluşlarını, meslek odalarını, emniyet teşkilatını, Teşkilat-ı Mahsusa'yı, meclisin ve bürokrasinin üstünde gördüler ve bu kuruluşları ele geçirmeyi uygun buldular. Esenalı da esnaf birliklerini kurma işiyle görevlendirdiler. (A. Nesimi, **Yılların İçinden**, s.245.)

İlk yıllarda Kara Kemal, Ali İhsan Bey ve Memduh Şevket Bey'in etkinliği sadece İstanbul'un yerel politikasında iken, İttihad ve Terakkinin 1912 Ağustos'unda yapılan kongresinden sonra, Kara Kemal, Talat Paşa'nın da desteğiyle Merkez-i Umumi azası seçildi.¹⁷⁹ 1912 Kongresinde Talat Paşa kontrolü sağlarken, Kara Kemal'in çevresine dayanmış olması, liberal ekonomi kuramını destekleyen ve Merkez-i Umumi içinde etkin olan Cavit Bey ve grubuna karşılık, Kara Kemal grubunun İttihad ve Terakki içindeki etkinliğini artırdı.¹⁸⁰ Tunaya'ya göre, hiçbir zaman teorisyen olmayan Kara Kemal Bey'e ideolojik temel, Kör Ali İhsan Bey'den gelmekteydi. Politika tarafındaki muavin de Memduh Şevket Bey'di.¹⁸¹

Balkan Savaşlarında yaşanan toprak kayıpları, elde kalan topraklarda yaşayan nüfusun dinî ve ırki açıdan homojenleşmesini beraberinde getirdi.¹⁸² Bunun tabii bir sonucu olarak Balkan Savaşları, ülke gidişatında radikal kararların alındığı yeni bir yapılanma sürecinin habercisi oldu. Tanzimat Dönemi'nin temel siyasal fikri olan Osmanlıcılığın uzantısı olarak devleti bir arada tutma gayretleri uygulanamaz oldu ve savaşa verilen tepkinin de etkisiyle sosyal zemindeki Türkçülük kavramının siyasal ve ekonomik alanlarda da ön plana çıktığı ve liberal anlayışın karşısına milli ekonomik kavramının yerleşmeye başladığı görüldü.

Balkan Savaşları sonunda Selanik kaybedilince (1912) İttihad ve Terakki yönetimi, İstanbul'u merkez yaptı. İstanbul'un kamuoyu büyük oranda esnaf kesimi tarafından tayin ediliyordu. İstanbul'un iaşesi, sistemi genellikle esnafın kontrolündeydi.¹⁸³ Dolayısıyla İttihad ve Terakkinin İstanbul'da gücünü dayayabileceği en önemli unsurlardan biri de esnaflar olacaktı. Esasen, ekonomik faaliyetlerin yürütülmesi için esnaf kesimiyle ilişki kurulması kaçınılmazdı. Bu ilişki ağını sağlayacak olan da Memduh Şevket Bey'in de içinde olduğu İstanbul Kâtib-i Mesulleri idi. Esnaf odalarına, bütün esnafların katılması zorunluluğu yoktu. Bundan yararlanarak esnaf odalarının Türkler ve Müslümanlar elinde gelişmesi amaçlandı. Böylece İttihad ve

¹⁷⁹ Mustafa Ragıp Esatlı, **İttihat ve Terakki**, Hürriyet Yayınları, İstanbul, 1975, s.246

¹⁸⁰ İlhan Tekeli, Selim İlkin, "(Kör) Ali İhsan (İloğlu) ve Temsili-Meslek Programı", **Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Sorunları Sempozyumu (1923-1938)**, İstanbul Yüksek İktisat ve Ticaret Mektebi Mezunları Derneği Yayınları, İstanbul, (14-16 Ocak 1977), s.287.

¹⁸¹ T. Z. Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler** III, s.409.

¹⁸² Balkan Savaşlarından sonra Osmanlı Devleti'nin elinde kalan topraklarda nüfusun büyük çoğunluğu Müslümanlardan oluşuyordu. Bu sosyal olgunun zuhur etmesinde, kaybedilen toprakların daha çok gayrimüslimlerle meskûn olması ve muhacir vaziyetine düşürülmek zorunda bırakılan Müslümanların Anadolu'ya iskân edilmesi etkili olmuştur. (Erol Akcan, **İttihat ve Terakki Fırkası'nın Paramiliter Gençlik Kuruluşları**, TTK Yayınları, Ankara, 2015, s.127).

¹⁸³ Z. Toprak, **Türkiye'de Milli İktisat (1908-1918)**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2019, s.11.

Terakki yönetimi Müslüman ve Türk müteşebbisleri kollayan bir iktisat politikasına yöneldi. Artık devletin iktisadi pozisyonu, Müslümanın ve Türk müteşebbislerin merkeze alındığı ve ayrıcalık tanındığı bir istikamete evrilecekti.¹⁸⁴

İttihad ve Terakki, kurduğu esnaf odalarıyla kısa müddet zarfında muhtelif esnaf kümelerini kontrolü altına aldı. İttihad ve Terakki'nin bilhassa İstanbul teşkilatı, I. Dünya Savaşı sonuna kadar esnaf örgütlerine dayandı. İstanbul Murahhası Kara Kemal ve Memduh Şevket Bey'in etkin rol aldığı ve organize ettiği esnaf cemiyetleri ile İttihad ve Terakki arasında bağ kurularak cemiyetlerin başına İttihadcı kâhyalar atandı. Sıkı bir teşkilatçı olan Memduh Şevket Bey, esnaf cemiyetinin örgütlenmesi ve milli beka davasının bir zorunluluğu olarak ekonominin millîleştirilmesi uğraşının önemli şahsiyetlerinden oldu.

Esnaf Cemiyetleri Talimatnamesi'nin yürürlüğe girdiği 1910 yılından I. Dünya Savaşı'na değin İstanbul'da 51 esnaf cemiyeti oluşturuldu ve 1915 yılında bu cemiyetlerin tümü, İttihad ve Terakkinin çabasıyla Esnaflar Cemiyeti çatısı altında birleştirildi.¹⁸⁵ Böylece esnaf cemiyetleri ile İttihad ve Terakki arasındaki organik bağlar kurulmuş oldu.

IV- İaşe İşleri ve Millî Şirketler

II. Meşrutiyet Dönemi, Osmanlı Devleti'nin sermaye birikimi sorununa çözüm aradığı yıllardı. I. Dünya Savaşı, Batı'dan İstanbul'a varan ticaret güzergâhlarına önemli derecede set vurdu. Bu durum, İstanbul halkının gıda tedarik etme konusunda sıkıntıya girmesine sebebiyet verdi.¹⁸⁶ Harbin tabii bir sonucu olarak serbest piyasa mekanizması çöktü, devlet doğrudan ekonomiye müdahale etme gereği duydu.

I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesi ve seferberliğin ilan edilmesi üzerine, Osmanlı Devleti'nde iaşe problemi zuhur etti. İttihad ve Terakkinin savaş dönemi ekonomi siyaseti içinde İstanbul'un iaşe meselesi, ilk el atılması gereken meselelerden biri olarak değerlendirilmeye alındı.

Başlangıçta piyasayı tamamıyla denetlemeyen İttihad ve Terakki, temel ihtiyaç unsurlarını karneye bağlamak suretiyle talebi karşılamaya çalıştı. Ancak karaborsa ve stokçuluğun yayılması karşısında gıda fiyatlarının artması İttihad ve Terakki iktidarının

¹⁸⁴M. Koraltürk, **Erken Cumhuriyet Döneminde Ekonominin Türkleştirilmesi**, s.30; Demirhan F. Erdem, **Korporatizm ve Türkiye'de Tek Parti Yönetimi (1930-1945)**, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara, 2007, s.177.

¹⁸⁵ Z. Toprak, **Türkiye'de Ekonomi ve Toplum**, s.99.

¹⁸⁶ K. Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi (1908-1985)**, s.19.

müdahale etmesini gerektirdi. Karaborsacılığın ve stokçuluğun hâkim olduğu bir ortamda iâşe sorununa çözüm üretmek gayesiyle Şehremaneti, İttihad ve Terakki İstanbul Merkez Heyetinden Ekmekçiler Cemiyeti Kâtibi İzzet Bey'in başkanlığında bir örgüt oluşturdu.¹⁸⁷ Heyet-i Mahsusa-i Ticariye adını alan örgüt, kısa zamanda etkinlik sahasını genişleterek sıkıntısı çekilen diğer temel tüketim unsurları olan gaz, bulgur, zeytin, şeker, sabun gibi ihtiyaçları karşılıyordu. Bu örgütün denetimini İttihad ve Terakkinin İstanbul Murahhası Kara Kemal üstlendi.¹⁸⁸

Savaş ortamında İstanbul'un iâşe işlerinde büyük güçlüklerle karşılaştı. Buğdayın değirmenlerde öğütülmesi ve sevkiyatında meydana gelen rötarlar, ekmek satışı sırasında fırınların önünde büyük bir kitlenin yığılmasına sebep olması kavgaları kaçınılmaz kılıyordu. Polis aracılığıyla organize edilmek istenen dağıtım işlerinden muvaffakiyet sağlanamayınca İttihad ve Terakki İstanbul Merkez Heyeti kontrolü sağlamak amacıyla meseleye el attı. İstanbul'u bölgelere bölerek her bölgede bir ekmek dağıtım lokali oluşturuldu.¹⁸⁹ Dağıtım, İttihad ve Terakkinin mıntika memurları ve Memduh Şevket Bey'in içinde bulunduğu Kâtib-i Mesuller aracılığıyla denetlendi. Tabii, resmi olarak Şehremanetine ait olan iâşe işlerini, Kara Kemal Bey gayri resmi olarak üzerine almıştı ve organizasyonu Memduh Şevket Beyler yapmaktaydı. İâşe işleri, savaş sürecinin zorunlu bir sonucu olarak İttihad ve Terakki, ekonominin bir parçası olarak uygulamaya soktu. İâşe işleri 1916'da Şehremanetine devredilişine kadar sürecektir.

I. Dünya Savaşı'yla beraber Osmanlı Devleti'nde olaylar farklı bir perspektifte inkişaf etti. Savaş koşullarında uygulanan millî ekonomi fikirleri, millî şirketlerin öne çıkmasını sağladı. İstanbul iâşesinden elde edilen kâr, dönüp dolaşıp bir nevi genel ve müşterek bir sermaye şekline girdi. Bununla İstanbul Merkez Heyeti, bilahare Türkler arasında ekonomik etkinlik hareketini uyandıracak bazı girişimlerde bulunarak millî şirketler tesis etti.¹⁹⁰ Kara Kemal tarafından vücuda gelen bu şirketlerden ilki Anadolu Millî Mahsulat Osmanlı Anonim Şirketi oldu. Akabinde elde edilen sermayelerle Millî İthalat Kantariye Anonim Şirketi ve Milli Ekmekçi Anonim Şirketi kuruldu.¹⁹¹

¹⁸⁷ Z. Toprak, **İttihat-Terakki ve Cihan Harbi (1914-1918)**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2016, s.174.

¹⁸⁸ Dönemin İstanbul Şehremini Operatör Dr. Cemil (Topuzlu), fırsatı ganimet olarak gören Kara Kemal Bey'in, İstanbul iâşe işlerini bütünüyle üstlendiğini belirtir. (Op. Dr. C. Topuzlu, **İstibdat-Meşrutiyet-Cumhuriyet Devirlerinde 80 Yıllık Hatıralarım**, s.143.)

¹⁸⁹ Z. Toprak, **İttihat-Terakki ve Cihan Harbi (1914-1918)**, s.180.

¹⁹⁰ Muhittin Birgen, "Harbin İktisadi Vaziyeti", **Son Posta**, 15 İkincikânun/Ocak 1937, s.13.

¹⁹¹ Kara Kemal Bey, Meclis-i Mebusan soruşturmasında verdiği ifadesinde söz konusu şirketlerin kurulması meselesinin, siyasi sıfatından ziyade kendi şahsi teşebbüsü olduğunu belirtir. (E. Ş. Erdinç,

Karaborsacılığın ve stokçuluğun bir arada görüldüğü savaş ortamında Heyet-i Mahsusa-i Ticariyenin ekonomik uğraşları kamuoyunda değişik tepkilere sebep oldu. İttihadcılara yakın çevreler, girişimi destekleyip elde edilen kazançların, sermaye yolunda atılan önemli adımlar olarak gördüler. Bununla beraber, İttihad ve Terakki Cemiyetinin ticari faaliyetleri geniş bir muhalif kesimi ortaya çıkardı. “*Vagon ticareti*” adı verilen bir gayri meşru ticaret zuhur etti.¹⁹² Cemiyet kanalıyla bir takım şahısların servet elde ettiği haberleri gün geçtikçe arttı.¹⁹³ İttihad ve Terakki karşıtı olan Hürriyet ve İtilaf taraftarları da gizliden gizliye yaptıkları propagandayla savaş zenginlerinin İttihadcılar olduğunu söylediler.¹⁹⁴ İktidarda olan siyasi bir örgütün bu şekilde müdahil olup ticari faaliyetlerde bulunması tasvip edilen bir durum değildi. Nitekim tepkilerin artması İttihad ve Terakkinin, sorunu 1916 Kongresine taşımaya sebep oldu. İttihad ve Terakkinin ticari faaliyetlerine netlik kazandırmak üzere İstanbul Murahhası Kara Kemal Bey, üyelere İstanbul’un on beş aylık iase çalışmalarını belirten bir İzahatname hazırladı.¹⁹⁵ Bu arada Kara Kemal Bey’i aklamak amacıyla oluşturulan bir alt kurul, Heyet-i Mahsusa-i Ticariye ile ilgili şirketleri incelemeye aldı ve oluşturduğu raporu kongreye sundu. Komisyonun raporunda belirtildiğine göre, Heyet-i Mahsusa-i Ticariye, ticari işlemleri sonucu 1.762.377 lira ciroya karşılık 273.374 lira net kâr elde etmişti. Böylece heyet yüzde 15,5’lik bir kâr oranıyla iş görmüştü. Öte yandan 65.110 lirayı bulan işletme giderlerinin ciroya oranının yüzde 2,67 dolayında oluşu, komisyonca takdirle karşılanmış, isnat edilen usulsüzlük iddiaları reddedilerek, muvaffakiyetli teşebbüslerinden ötürü Kara Kemal Bey kutlanmıştı.¹⁹⁶

İttihad ve Terakkinin 1916 Kongresinde ele alınan konulardan biri de elde edilen paranın ne yapılacağı ile ilgiliydi. Kara Kemal Bey’in önerisi, toplamı 400.000 lirayı bulan bu parayla, halkın da katılımı sağlanarak 1.000.000 liralık bir millî banka

Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti Yargılamaları, Meclis-i Mebûsân Soruşturması, I, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2018, s.389.)

¹⁹² Mithat Şükrü Bleda, **İmparatorluğun Çöküşü**, Destek Yayınevi, İstanbul, 2010, s.150; Anadolu’dan İstanbul’a hububat sevki, savaş yıllarının en kârlı uğraşı olarak zuhur etti. Savaş sevkiyatının da tıkadığı demiryolu şebekesinden buğday nakli için vagon tahsisinde elde edebilen tüccar, İstanbul’a getirdiği gıda maddelerini çok yüksek fiyatlardan pazarlama imkânı buldu. İttihadcılar, bir yandan kara borsa ve istifilikle mücadele eder görünürlerken, bir yandan da kendilerine yakın kişilerin nemalandığı bir durumun ortaya çıkmasına sebep oldular. (K. Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi (1908-1985)**, s.20.)

¹⁹³ Yusuf Hikmet Bayur, o devri yaşamış biri olarak çok kötülük işlendiğini, yersiz olarak bir kısım halkın yoksulluk ve açlık içinde kıvrandığını ve bir takım kimselerin zengin edildiğini belirterek hükümeti eleştirir. (Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi**, III, Kısım: IV, TTK Basımevi, Ankara, 1991, s.526.)

¹⁹⁴ M. Birgen, savaş zenginlerinin İttihadcı değil; Yahudiler, Ermeniler ve Rumlar olduğunu belirtir. (M. Birgen, “*Harbin İktisadi Vaziyeti*”, **Son Posta**, 9 İkincikânun 1937, s.13.)

¹⁹⁵ Z. Toprak, **Türkiye’de Ekonomi ve Toplum (1908-1950)**, s.97.

¹⁹⁶ Z. Toprak, **Türkiye’de Ekonomi ve Toplum (1908-1950)**, s.97.

kurmaktı.¹⁹⁷ Banka vakıf niteliği taşıyacak ve Memduh Şevket Bey’inde dâhil bulunduğu yönetimi, Evkaf Nazırının sorumluluğunda bulunacaktı. Kara Kemal Bey’in önerisi kabul edilerek para vakfedildi.¹⁹⁸

İstiklal Mahkemesi yargılamalarında Kör Ali İhsan Bey’in aktardığına göre, İaşe işleri Şehremaneti tarafından devralınırken ve İstanbul merkez heyeti elini çekerken 213 bin lira para elde kaldı. Bu elde kalan para emanet namına değildi, Heyet-i Mahsusa adına idi. Bu paranın ne olacağı mevzu bahis olunca, “*Bu mal kazananındır. Gasp ile alınan maznûn değildir*” kararına karşılık, Kara Kemal Bey ve arkadaşları da bu işi milletin menfaati için tuttuklarını, para istemediklerini belirttiler. Müzakere sonunda bu paranın Kara Kemal ve Memduh Şevket Beylerin vâkıf olduğu hayır işlerine tahsisi kararlaştırıldı. Tabii bunun üzerine bir vakıfname tanzim ve tescil olundu. Hükümet de bu muamelenin meşruiyetine hükmetti.¹⁹⁹

Yine, İttihad ve Terakki Kâtib-i Mesullerinden ve Kara Kemal Bey’in gözde adamlarından Vehbi Bey, ekmek dağıtımından 700 bin lira kadar meblağ kaldığını ve bu paranın yaklaşık 400 bin lirasıyla bir banka yapıldığını, kalan 300 bin liranın da kaldığını ve Kara Kemal Bey’in girişimi sonucu vakfedildiğini belirtir.²⁰⁰ Vehbi Bey, vakıfta Memduh Şevket Bey ile birlikte beş görevli olmalarına rağmen, para yüzü görmediklerini iddia etmiştir.²⁰¹ Paranın ve hisselerin işleyişi tamamen Kara Kemal Bey’in tasarrufunda idi.²⁰² Sonuç olarak vakıf teşekkül edildiği zaman ortada para yoktu; çünkü bu para, şirketlere yatırılmıştı.

V- Anadolu Vilayetleri Müfettişliği

İttihad ve Terakki örgütü, 1908 Meşrutiyet’inden sonra doğrudan iktidarı sahiplenemedi. Hükümeti ve siyasal alanı denetlemek ve yönlendirmekle yetindi. 31 Mart Hadisesi (1909) sonunda, iktidarı denetlemekle yetinmenin zafiyetini gören cemiyet, II. Abdülhamid’in saltanatına son verdi ve devlet kademesinin her alanında

¹⁹⁷ Z. Toprak, **Türkiye’de Ekonomi ve Toplum (1908-1950)**, s.100.

¹⁹⁸ **Taha Toros Arşivi**, “İzmir Suikastının İç Yüzü.”

¹⁹⁹ Erol Şadi Erdinç, **Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti Yargılamaları**, Ankara **İstiklâl Mahkemesi ve Siyasi Yargılama**, III, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2018. s.141-142

²⁰⁰ E. Ş. Erdinç, **Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti Yargılamaları**, Ankara **İstiklâl Mahkemesi ve Siyasi Yargılama...**, s.427.

²⁰¹ Bunlar, Memduh Şevket Bey, Vehbi Bey, Edhem Bey, Tevfik Bey, Hüsnü Bey, Hüseyin Bey’den oluşurdu ve kâtip maaşı alırlardı.

²⁰² E. Ş. Erdinç, **Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti Yargılamaları**, Ankara **İstiklâl Mahkemesi ve Siyasi Yargılama...**, s.428-429.

atılması gereken adımlar çerçevesinde harekete geçti. Bu bağlamdaki temel politikaları ise merkezîyetçi bir yönetim anlayışını takip etmek oldu.

İttihad ve Terakki, hükümete tamamıyla yerleştikten sonra, devlet içinde baş gösteren bir takım olayları takip etmek ve memleketin ihtiyaçları göz önüne alınarak siyasal, sosyal, kültürel ve ekonomik kademelerde denetleme yoluna gitti ve müfettişlik makamı tesis etti. Asayiş ve istikrar sağlamak amacıyla değer atfettiği müfettişler, Merkez-i Umumi tarafından atanan cemiyete mensup kişilerden oluşturuldu.²⁰³

Cemiyet içinde müfettişlik rolünü ifa edenlerden biri de Memduh Şevket Bey'di. Memduh Şevket Bey, İttihad ve Terakki İstanbul Kâtib-i Mesulü olmasının yanı sıra, vilayet müfettişliği yaptığı da bilinmektedir. Fakat emsal teşkil edecek bir-iki belge haricinde, Memduh Şevket Bey'in müfettişlik görev alanı ve faaliyetleri hakkında yeterince bilgi sahibi değiliz. 12 Haziran 1937'de oğlu Suat'a yazdığı mektupta, yirmili yaşlarında İttihad ve Terakki Cemiyetine girdiğini ve bir müddet sonra da cemiyetin İstanbul teşkilatının kâtibi olduğunu ve bu görevi dört yıl ifa ettiğini belirten Memduh Şevket Bey, aynı mektubun devamında, İstanbul merkezine müfettiş olarak atandığını ifade etmektedir.²⁰⁴ Yine Memduh Şevket Bey'e ait TBMM Tercüme-i Hal Varakası'nda, 1908'den 1918'e kadar İttihad ve Terakki Cemiyeti İstanbul merkezi müfettişi olduğu belirtilmektedir.²⁰⁵ Bu hususlar, Memduh Şevket Bey'in Anadolu vilayetlerinde müfettişlik görevinde bulunduğu tezini doğrulamaktadır. Örneğin, Kayseri Mutasarrıflığından, Dâhiliye Vekâleti Şifre Kalemine gelen bir telgrafta, Fırka Kumandan Vekili Şahap ve Murahhas Cemil Beylerin dolandırıcılık yaptıkları ileri sürülüyordu.²⁰⁶ Bunun üzerine, iddianın tahkiki için mezkûr vilayete müfettiş gönderildi.²⁰⁷ Dâhiliye Nezareti Kalem-i Mahsusa 11 Mayıs 1918'dee, Kayseri Mutasarrıflığına çektiği şifreli telgrafta şöyle yazıyordu:²⁰⁸

“Ahvallerini tahkik için Cemiyet müfettişlerinden Memduh Şevket Bey gönderilmiştir”

Cemiyet müfettişlerinden Memduh Şevket Bey'in Kayseri'deki tahkikatı sonucu Şahap ve Cemil Beylerin dolandırıcılıkları ispatlandı ve gerekli işlemler yapıldı.²⁰⁹ Söz

²⁰³ M. Kabasakal, **Türkiye’de Siyasal Parti Örgütlenmesi...**, s.61.

²⁰⁴ M. Ş. Esendal, **Oğullarıma Mektuplar**, s.532-534.

²⁰⁵ **TBMM Arşivi**, Tercüme-i Hal Dosyası, (Dosya No: 305/22)

²⁰⁶ **BOA**, DH. ŞFR. 513.7.

²⁰⁷ **BOA**, DH. KMS. 37.27

²⁰⁸ **BOA**, DH. ŞFR. 62.32.

²⁰⁹ **BOA**, DH. KMS. 38.10.

konusu olay haricinde Memduh Şevket Bey'in müfettişlik görevleri konusunda herhangi bir bilgiye rastlanılmadı.

Memduh Şevket Bey'in Anadolu vilayetlerinde ifa ettiği görevlerine örnek teşkil edecek bir unsur da sonradan I. Türkiye Büyük Millet Meclisi (Kurtuluş Savaşı Müzesi) adını alacak binanın yapım aşamasında yer almış olmasıdır. Siyasal ve toplumsal alanda etkin bir uğraş gayreti içerisinde olan İttihad ve Terakki Cemiyeti, belirli vilayetlerde kulüp binaları vücuda getirdi. Bu kulüp binalarından biri de 1915 yılında yapımına başlanan; fakat I. Dünya Savaşı'nın olumsuz şartları sebebiyle yarım kalan ve 23 Nisan 1920'de açılmasıyla Milli Mücadele'nin merkezi olan I. TBMM binasıdır.

I. TBMM binası 1915 yılında, İttihad ve Terakki Fırkası tarafından kulüp binası olarak tahsis edilmek amacıyla, Enver Paşa'nın oluruyla tasarısı Mimarı Salim Bey tarafından yapılmış ve tasarıyı uygulama vazifesi, dönemin İttihad ve Terakki Fırkası Vilayet Mümessili Memduh Şevket Bey'e tevdi edilmişti. Tasarı inşa çalışması ise kolorduya bağlı Askerî Mimar Hasip Bey'e verilmişti. Hasip Bey, yapının büyük bölümünü bitirmesine rağmen, çatı ve muhtelif kısımlar, devam etmekte olan savaş ve gerekli malzemenin tedarik edilememesinden kaynaklanan sorunlar sebebiyle tamamlanamamıştı.²¹⁰

C- CEMİYET İÇİ HİZİPLEŞME: YAKUP CEMİL OLAYI

Yakup Cemil, Çerkez kökenli bir aileye mensuptu. Harp Okulundan 1903 yılında mezun oldu ve Manastır'a atanarak Enver Bey'in emrine girdi. Arnavut, Yunan Sırp, Bulgar, çetelerine karşı çetin savaşlar verdi. Yakup Cemil, burada İttihad ve Terakkiye girerek yaradılışıyla uyumlu bir şekilde inandığı ideallerinin fedaisi oldu.

Yakup Cemil, II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte İttihad ve Terakki adına gerçekleştirilen tüm faaliyetlerde hazır bulunmuş, bütün olay ve durumlardan kendisine pay çıkarmayı bilmiştir. Yakup Cemil, İttihad ve Terakkinin gerçekleştirdiği Babıali Baskını'nda, Babıali binasına giren ilk baskıncılar arasındaydı ve kargaşa ortamında Bahriye Nazırı Nazım Paşa'yı öldüren kurşun muhtemelen Yakup Cemil'in silahından çıkmış idi. Zamanla başına buyruk hareket eden Yakup Cemil, emir ve kural dinlemeyerek çevresine korku ve dehşet saldı. Babıali Baskını'nda Nazım Paşa'yı öldürmekle İttihad ve Terakkiyi yeniden iş başına geçirenin kendisi olduğuna inanmış,

²¹⁰ TBMM Binaları, s.5.

kanuna göre binbaşından yükseğe çıkamayacağı için kanunun değiştirilmesini istemekte ve gözünü tümen ve kolordu kumandanlıklarına kadar dikmişti.²¹¹

I. Dünya Savaşı seyri içinde İttifak Devletleri bloğunda olan İtalya'nın bu bloktan ayrılıp İtilaf Devletleri tarafına geçmeye başlaması üzerine İttihad ve Terakki içinde bazı kimseler, Osmanlı Devleti'nin de İtalya gibi davranmasını önermeye başladı. Yakup Cemil bu hareketin önderlerindendi.²¹²

Yakup Cemil'e göre, Osmanlı Devleti, Balkan Savaşlarının acılarını çıkarmak için, I. Dünya Savaşı'na alelacele girmişti. Osmanlı'nın savaşta gösterdiği bütün gayretler Almanya ve bağlaşıklarının yararına seyretmiş ve Osmanlı Devleti, askerlerini gereksiz bir şekilde zayiata uğratmıştır. 1916 yılı ile birlikte artık savaşın akıbeti kendini göstermiştir. Yakup Cemil için bu, Türkler için bir intihardır. Almanya ve bağlaşıkları mutlaka büyük kayıplarla mağlup olacaklardır. Ülkeyi kurtarmak için, inat etmeyi bırakmalı, Fransa ve İngiltere ile temasa geçilerek münferit bir barışa gidilmelidir.²¹³

Yakup Cemil, İttihad ve Terakki büyüklerini münferit barışa ikna etmek için birtakım görüşmeler gerçekleştirdi. Bunlardan birini de Kara Kemal Bey'le yaptı. Yakup Cemil görüşme isteğinde bulunduğu Kara Kemal Bey hasta olduğunu ileri sürerek kendisiyle görüşmesi için Memduh Şevket Bey'i gönderdi. Memduh Şevket Bey, Erenköy'e giderek Yakup Cemil'le görüştü. İkili arasındaki görüşmede Yakup Cemil, kendisinin artık İtilaf Devletlerini tuttuğunu, savaştan bir medet ummadığını, Alman bloğundan ayrılmak gerektiğini ve ne olursa olsun münferit barışı yapacağını vurguladı. Memduh Şevket Bey de aynı görüşte olduğunu ima ederek, bu fikri efendiye de (Kara Kemal) iletceğini söyler.²¹⁴ Memduh Şevket Bey, görüşmenin detaylarını Kara Kemal Bey'e söyleyince, Memduh Şevket Bey'in vasıtasıyla Yakup Cemil'in düşüncelerine vakıf olan Kara Kemal Bey de durumu Talat Paşa'ya iletir.²¹⁵ Bu izahattan memnuniyetini gizlemeyen Talat Paşa:

“Hükümet devirmeye alışmış olan bu insanlara kendimizi beğendiremeyiz. Bir gün bizi de aynı akıbete düşürecekler!.. İyisi mi biz evvel davranıp onları temizleyelim.

²¹¹ Y. H. Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi**, III, Kısım: IV, s.319.

²¹² Abidin Nesimi, **Yılların İçinden**, s.247.

²¹³ S. N. Tansu, **İttihad ve Terakki İçinde Dönenler**, Anlatan: Galip Vardar, Yeni Zamanlar Yayınları, İstanbul, 2003, s.393.

²¹⁴ Mustafa Ragıp (Esatlı), **İttihat ve Terakki Tarihinde Esrar Perdesi Yakup Cemil Niçin Öldürüldü?**, Örgün Yayınevi, İstanbul, 2004, s.523.

²¹⁵ M. Ragıp, **İttihat ve Terakki Tarihinde Esrar Perdesi...**, s.524.

Hem harbin içinde cür'et ettikleri bu teşebbüse bal gibi (hıyânet-i vataniye) damgası vurulabilir. Haydi bakalım Kemal Bey, iş başına!..” diyerek harekete geçeceklerdir.²¹⁶

A. Nesimi, Talat Paşa'nın, Memduh Şevket Bey'i Yakup Cemil'le ilişki kurmakla ve onu bu düşüncesinden caydırmakla görevlendirdiğini; fakat Memduh Şevket Bey'in Yakup Cemil üzerinde etkili olamadığını²¹⁷ belirtse de Talat Paşa, İttihad ve Terakki içinde bir hizip olan ve kendileri için tehlike arz eden bu fedaileri etkisiz kılmak istiyordu. Bundan sonra yapılması gereken, Yakup Cemil'in harekete geçmesini beklemektir.

Yakup Cemil, münferit barış için hükümeti ikna etme konusunda muvaffak olamayınca, amacına ulaşmak için köylerden eli silahlı kimseleri getirip Sirkeci'deki bir otele yerleştirerek, bu defa da kendi parti arkadaşlarını öldüreceğini söyleyip Babıali Baskını benzeri bir darbe planı yaptı.²¹⁸

Yakup Cemil'in teşkilatlanması ve hükümeti devirme planları yaptığı yönünde istihbarat bilgilerinin alınması üzerine, durumun ciddiyetini gören Enver Paşa'nın talimatıyla tevkif edildi ve yargılanmaya başlandı.

Yakup Cemil'in yargılanması sırasında oluşturulan Tahkik Heyeti, soruşturmanın nihayete erdirilmesi için şahitlerin ve Yakup Cemil olayına vakıf kişilerin görüşlerini de aldı. İfadesine başvurularlarda birisi olan Memduh Şevket Bey, Tahkik Heyetine, Yakup Cemil'le olan görüşmesini şöyle izah etmektedir:²¹⁹

“Yakup Cemil bey Kemal beyi evine çağırmişti. Fakat Kemal bey hasta olduğundan ben gittim. Beni görür görmez: “Ben sizlerden ayrıldım, İtilaf devletleri taraftarı oldum” dedi. Harita üstünde düşmanın nerelere kadar ilerlediğini gösterdi. Sulhu münferit yapılması lüzumundan bahsettikten sonra kendisinin bu sulhu temine karar verdiğini söyledi. Ben de bunları Kemal beye anlattım. Sonra Yakup bey Kemal beyle de görüşmüş, aynı şeyleri tekrar etmiş. Benim bu hadisedeki malumatım bundan ibarettir.”

Yakup Cemil, Divan-ı Harp tarafından Eylül 1916'da hükümeti devirmeye teşebbüs suçundan idama mahkûm edilerek kurşuna dizildi.

Memduh Şevket Bey, Kabil Büyükelçiliği sırasında oğlu Ahmet Esenal'a yazdığı 20 Ocak 1937 tarihli mektubunda; I. Dünya Savaşı sürecinde İngilizlerin

²¹⁶ S. Nafiz Tansu, *İttihad ve Terakki İçinde Dönenler*, s.477.

²¹⁷ A. Nesimi, *Yılların İçinden*, s.247.

²¹⁸ S. Nafiz Tansu, *İttihad ve Terakki İçinde Dönenler*, s.424.

²¹⁹ M. Ragıp, *İttihat ve Terakki Tarihinde Esrar Perdesi*, s.747-748.

Osmanlı'yı parçalamak adına İttihad ve Terakki içine nifak sokmaya çalıştığını ve Yakup Cemil'in İngiliz oyununa geldiğini belirtmektedir.²²⁰

Yakup Cemil olayından sonra Enver Paşa, Memduh Şevket Bey'i de tasfiye etmeyi kararlaştırdı. Fakat Talât Paşa, Memduh Şevket Bey'i Yakup Cemil' in akıbetine uğramaktan kurtardı. Memduh Şevket Bey'in ömrünün son 10 yılında sürekli yakınında olan A. Nesimi'nin aktardığına göre, Memduh Şevket Bey hayatını iki kişiye borçlu olduğunu söylemiştir. Bunlar; Talat Paşa ve İsmet Paşa idi.²²¹

D- MÜTAREKE DÖNEMİ VE YURTDIŞINA KAÇMASI

I. Dünya Savaşı öncesi ve sırasında İttihad ve Terakki Cemiyeti birçok konuda meclis ve politika üzerinden etkili olmuştu. Toplum üzerinde de etkisini kurmak isteyen cemiyet, milli burjuvazi yaratma, kapitülasyonlardan kurtulma ve dünya sahnesinde Osmanlı Devleti'ni yalnızlıktan kurtarma gibi birçok düşüncesi olmuştur. Bu yalnızlıktan kurtarmanın en önemli girişimi ise ittifak bir devlet grubu içerisinde yer alma arayışıydı. Jön Türklerin fikir akımlarının etkisi yeni bir toplum yaratma düşünceleri de ön plandaydı.²²²

I. Dünya Savaşı'ndan sonra alınan yenilgi ile Osmanlı siyasetinde çok sert bir kutuplaşma, ayrışma dönemi oluştu. I. Dünya Savaşı sürecinde siyasi sorumluluk üstlenen İttihadcılar, Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasının ardından 1-2 Kasım 1918'de İttihadcı liderler Talat, Enver ve Cemal Paşalar ile Dr. Nâzım, Dr. Bahaeddin Şakir ve Cemal Azmi Beyler ülkeyi terk ettiler. İktidar Ahmet İzzet Paşa yönetimindeki yeni kabineye geçti. Osmanlı Devleti'ni harbe sokan ve harp müddetince idareyi elinde

²²⁰ M. Ş. Esendal, **Oğullarıma Mektuplar**, s.174.

²²¹ A. Nesimi, **Yılların İçinden**, s.247. İsmet Paşa'nın Memduh Şevket Bey'i kurtarması, İzmir Suikastı olayıyla ilişkilendirilir. İzmir Suikastı'nın olduğu tarihlerde Tahran Büyükelçiliği görevinde bulunmasına rağmen suikasta teşebbüs edenlerle birlikte onun da adı geçer. İzmir Suikastı sonrasında kurulan Ankara İstiklal Mahkemesinde yargılanan Kör Ali İhsan Bey'in verdiği ifadede, Halk Fırkasına karşı yeni bir siyasal parti kurma hususunu belirtmek amacıyla Memduh Şevket Bey'in de katılımıyla Cavid Bey'in evinde toplantılar yaptıklarını belirtmektedir. Fakat Cavid Bey, Memduh Şevket Bey'i ömrü hayatında görmediğini belirterek Kör Ali İhsan Bey'in ifadelerini tekzip etmiştir. (E. Ş. Erdinç, **Osmanlı İttihad ve Terakki Yargılamaları, Ankara İstiklal Mahkemesi ve Siyasi Yargılama**, III, s.373.) A. Nesimi'nin aktardığına göre, yeni bir siyasal partinin kurulması düşüncesi karşısında toplantıya iştirak edenlerin bir bölümünün yeni bir fırkadan ziyade Halk Fırkasına katılma görüşünü önerdiler. Memduh Şevket Bey de bu fikirde olanlardandı. Cavid Bey, bunun üzerine sonraki toplantılara Memduh Şevket Bey'i çağırılmayacaktır. Sonuç itibarıyla Cavid Bey'le beraber yeni bir fırka teşkil etmede ileri gidenler 1926 İstiklal Mahkemesi tarafından asıldı. Bir bölümü de mahpus ve sürgünle cezalandırıldı. Halk Fırkasına dâhil olmayı belirten ve suikastla hiçbir münasebeti bulunmayan Memduh Şevket Bey'in İstiklâl Mahkemesi tarafından mahkûm olmayışını sağlayan ise İsmet Paşadır. (A. Nesimi, **Yılların İçinden**, s.249-250.)

²²² Sabri Sürgevil, *"İttihat ve Terakkiden Milli Mücadele'ye"*, **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırma Dergisi**, I/2, (Haziran 1992), s.334.

bulunduran, akabinde iktidarı kaybeden İttihad ve Terakki etrafında bir “*devr-i sâbık*” tartışması yaşandı.²²³

II. Meşrutiyet Dönemi, iktidar-muhalefet olgusu açısından ilginçtir. O dönemin politikası bugünkü gibi halk tabakalarına incek kadar olgunlaşmadığından, iktidar tarafından yasal veya örfi baskılar gören muhalefetin kaderi “*terk-i vatan*” etmektir.²²⁴ Bu anlayış garipsenmeyen doğal bir gelenek haline geldi. Muhalefet mensupları zora düştükleri zaman, manevi olarak kendilerine yakın gördükleri yabancı bir devlet ideolojisinin himayesine sığınarlardı. 1913 yılının başından itibaren muhalefeti tasfiye ederek iktidarını pekiştiren İttihad ve Terakki Fırkası, I. Dünya Savaşı sonucu, iktidarına hâlel getirdiğinde, fırka mensupları doğal geleneğin icabına uyarak terk-i vatan ettiler.

Ülkeyi terk eden lider kadro ve cemiyet için zor günler başladı. Savaş sonrası ortaya çıkan durum, muhaliflerin elini güçlendirdi. Savaşın yenilgisi ile memleketin içinde bulunduğu felaket, halkı şiddetle İttihadcılar aleyhine döndürmüş bulunuyordu. Hatta İttihad ve Terakkiyi hiç eleştirmeyen yazarlar bile artık cemiyeti eleştiri merkezine almıştı. Yayın organı “*Tanin*” gazetesi ise susmayı tercih etmişti.²²⁵

Lider kadrosunun memleketi terk etmelerine rağmen, İttihadcılar yine de meclis ve ordu başta olmak üzere devletin birçok kurumuna hâkimlerdi. Fakat İttihadcı liderlerin yurt dışına kaçmalarından sonra memlekette kalan İttihad ve Terakki erkânı için tehlike çok uzak değildi. 1919’da yeni yönetim tarafından siyasi temizlik hareketlerine girişildi ve İttihadcı avı başladı. Ayrıca mütarekeden hemen sonra kendini fesheden İttihad ve Terakki Cemiyetine ait menkul ve gayri menkul bütün emlak ve mallara, nakit ve tahvillere hükümetçe el konulması yönünde karar alındı.²²⁶ İstanbul Hükümetince alınan mezkûr karar doğrultusunda, Dâhiliye Nezaretinden tüm vilayetlere çekilen 1 Mayıs 1919 ve 8 Mayıs 1919 tarihli şifreli telgraflarda; alınan kararın derhal uygulanmasını ve memleketin asayiş ve

²²³ Ali Şükrü Çoruk “İttihat ve Terakki Tarafından Birinci Dünya Savaşı Sırasında Basın ve Edebiyat Dünyasına Yapılan Örtülü Ödenek Harcamaları”, *İÜ. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, LVIII/1, (2018), s.79.

²²⁴ Cemal Kutay, *Türkiye İstiklâl ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi*, XVII, Alioğlu Yayınevi, İstanbul, 1961, s.10030.

²²⁵ Osman Demirbaş, “Liderlerinin Yurt Dışına Kaçması Üzerine İttihat ve Terakki İçinde Meydana Gelen Tepkiler”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, 1, (2013), s.137; Midhat Sertoğlu, *Mufasssal Osmanlı Tarihi*, VI, TTK Yayınları, Ankara, 2011, s.3581.

²²⁶ BOA, MV.214.51; M. Tayyib Gökbilgin, *Milli Mücadele Başlarken*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2011, s.41.

güvenliğini tehdit edenlerin sürekli takibata alınmasını istemekteydi.²²⁷ Cemiyet liderlerinin, iktidarda bulundukları yıllarda yolsuzluklarla servetler elde ettikleri yolundaki ithamlar ortaya atıldı. Söz konusu itham ve isnatlara inanmadığını belirten Rauf (Orbay) Bey, teftiş ve soruşturmaların da bu durumu ispatladığını, yine bu soruşturmalar sonucunda, İttihad ve Terakki Umumî Merkezinin sahip olduğu bütün paranın iki yüz bin liraya yakın kâğıt paradan ibaret olduğunun anlaşıldığını ifade etmektedir.²²⁸

İttihad ve Terakki mensupları mütarekeden sonra yurt dışına kaçarken Kara Kemal Bey, Kör Ali İhsan ve Memduh Şevket Beylere iâşe meselesinden dolayı sıkıntı yaşamamaları için memleketten çıkmaları teklifinde bulundu. Fakat Ali İhsan ve Memduh Şevket Bey sorumluluktan kaçmayacaklarını ifade ettiler.²²⁹ Bir müddet sonra başlayan baskınlarla tutuklanmalar oldu. Bu tutuklamalarda birçok İttihad ve Terakki mensubu yanında Memduh Şevket Bey'in ismi de geçer.²³⁰ Fakat Suat Esendal'ın babasıyla ilgili anılarında İngiliz askerlerinin Nuruosmaniye'deki İttihad ve Terakki parti merkezini bastıklarında babasının dama çıkıp kurtulduğunu belirtmektedir.²³¹ Memduh Şevket Bey, İttihad ve Terakki hiyerarşisi içerisinde arka planda olsa da hem İngilizler hem de mevcut hükümet tarafından aranan bir kaçak olmuştur.²³²

Memduh Şevket Bey'in, bir müddet İstanbul'da saklandığı bilinmektedir. Çetin Altan, babasının eski bir İttihadçı olması hasebiyle Mütareke Dönemi İngiliz işgali sırasında Çamlıca kuytularındaki evinden Anadolu'ya adam kaçırmaya başladığını ve Memduh Şevket Bey'in de bir müddet babasının evinde saklandıktan sonra Anadolu'ya geçtiğini belirtir.²³³ Fakat Memduh Şevket Bey, Altan'ın ifade

²²⁷ BOA, DH. ŞFR.96.33; BOA, DH. ŞFR.96.126.

²²⁸ Rauf Orbay'ın Hatıraları (1914-1945), haz. Osman Selim, Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul, 2005, s.124.

²²⁹ E. Ş. Erdinç, Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti Yargılamaları, Ankara İstiklâl Mahkemesi ve Siyasi Yargılama. s.157.

²³⁰ İkdâm, 31 Kânunusani 1335/31 Ocak 1919; Vakit, 1 Şubat 1335/1 Şubat 1919; Yeni Gün, 3 Şubat 1335/3 Şubat 1919; Tasvir-i Efkar, 5 Şubat 1335/5 Şubat 1919; Tutuklamalarda ismi geçen Muhittin Birgen, küçük bir çaycı ve berber dükkanında gazetelere göz gezdirirken tutuklandığına ve Bekirağa bölüğüne gönderildiğine dair haberin yazıldığını belirtir. (Muhittin Birgen, İttihat ve Terakki'de On Sene, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2017, s.556.)

²³¹ Aktaran M. Uyguner, Memduh Şevket Esendal..., s.16.

²³² Dîvân-ı Harb-i Örfî Yargılamasında Memduh Şevket Bey ve biraderi Refet Bey'in ismi de geçer. Söz konusu kardeşler, Ermeni tehciri sırasında Ankara'ya giderek usulsüzlük yaptıkları ve şahsi zenginlik elde ettikleri belirtilir. (E. Ş. Erdinç, Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti Yargılamaları, Dîvân-ı Harb-i Örfî Yargılaması, II, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2018, s.24.)

²³³ Çetin Altan, "Esendal'ın Dürtüklediği 'Oldu Oldu' Sayıklaması", 13 Mayıs 1998.

ettiği gibi Anadolu'ya değil, sahte bir İtalya pasaportuyla İtalya'ya kaçtı.²³⁴ Bu kaçıŖta Gözlüklü Mithat Bey, sonradan Washington Elçisi olan Muhtar Bey ve Alfred Rüstem Bey de vardı.²³⁵ Daha önce Berlin'e geçmiŖ olan Talat PaŖa, 25 Nisan 1920'de Cavid Bey'e yazdığı mektubunda, Memduh Ŗevket Bey'e telgraf çekerek Berlin'e gelmesini ve sonra dâhile gitmesini istemesine rağmen Memduh Ŗevket Bey'in Roma'ya geçtiğini ifade etmektedir.²³⁶

Bir yıldan daha kısa bir süre İtalya'da kalan Memduh Ŗevket Bey, Antalya yoluyla Anadolu'ya geçerek Milli Mücadele'de yer alacaktır.

²³⁴ Pasaportun orijinal metni, Neslihan Esendal özel arŖivinde muhafaza edilmektedir. Neslihan Esendal, mezkûr pasaportun herhangi bir çalışmada kaynak olarak kullanılmasını, uygun görmedi.

²³⁵ Bazı kaynaklarda, Memduh Ŗevket Bey'in Tadla adlı bir gemiyle İtalya'ya geçtiği ifade edilir. M. Uyguner, **Memduh Ŗevket Esendal...**, s.17; M. Ŗerif Onaran, "*Esendal, Türk Dili*", 286, (Temmuz 1975), s.34. Ancak Neslihan Esendal, Memduh Ŗevket Bey'in kara yoluyla İtalya'ya geçtiğini ifade etmektedir. (**Neslihan Esendal ile Mülakat**, 12.01.2020).

²³⁶ T. Çavdar, **Talat PaŖa...**, s.465.

İKİNCİ BÖLÜM

MEMDUH ŞEVKET ESENDAL'IN FİKİR DÜNYASI VE BAZI MESELELERE YAKLAŞIMI

A- FİKİR DÜNYASINI ETKİLEYEN AKIMLAR

Aydınlanma çağıyla birlikte vuku bulan liberal dünya görüşüne karşı, gelenekçi kaynaktan beslenen korporatizm düşüncesi doğdu. Sonraki dönemlerde korporatizmin daha yumuşak bir evrilişi olan solidarizm zuhur etti. Memduh Şevket Esendal da Meşrutiyet Dönemi'nin solidarist yaklaşım biçimi olan ve halkçılığa dayanan Mesleki Temsilcilik düşüncesinin mümessiliydi. Dolayısıyla Esendal'la özdeşleşen Mesleki Temsilcilik dünya görüşüne geçmeden önce, onun tamamlayıcısı konumundaki mezkûr yaklaşımları belirtmekte fayda vardır.

I- Korporatist Düşünce

XVIII. yüzyılın sonlarında Avrupa'da gerçekleşen Sanayi Devrimi ve Fransız İnkılabı, geleneksel toplum düzenini temelden sarstı. Eski düzen olarak tanımlanabilecek içtimai münasebetlerin devamını sağlayan birçok yapı, tahakkuk eden bu devrimlerle sarsılarak bireyin aşırı derecede serbest bırakıldığı ve devletin ticari alanlara müdahalesinin kısıtlandığı ekonomi iş bölümüne dayanan liberal dünya görüşünü ön plana çıkardı.

Ancak, yeni oluşumların yarattığı tedirginlik, bir taraftan ortaya çıkan sorunlara yeni çözüm önerilerini gündeme getirirken diğer taraftan, dönüşüme tepki duyanlarca eski yöntemlere dönülmesi ve geçmişin yeniden ihya edilmesi yönünde yeni fikirler üretilmesine sebep oldu.²³⁷ Böylece 1850'lerden itibaren Batı ülkelerinde gelenekçi fikir yapısının yeni bir unsuru olarak tahakkuk eden ve XX. yüzyılın başlarından itibaren hatırı sayılır bir siyasal etkinliğe ulaşan korporatizm düşüncesi doğdu.

Devlet sosyalizmi olarak da anılan korporatizm Parla'ya göre, anti-Marksist ve anti-sosyalist olan ve kapitalizme anti-liberal bir teorik-moral rasyonel sağlamaya çalışan korporatizm, tanımı gereği sağ bir ideoloji ve dünya görüşüdür.²³⁸ Liberalizmin ferdiyetçiliği yanında, toplumsal katmanların mevcudiyetini, sınıf mücadelesini ve

²³⁷ Aykut Kansu, "Türkiye'de Korporatist Düşünce ve Korporatizm Uygulamaları", **Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce: Kemalizm**, II, ed. Tanıl Bora, Murat Gültengil, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s.253.

²³⁸ Taha Parla, **Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm**, haz. Fisun Üstel - Sabir Yücesoy, İstanbul, İletişim Yayınları, 1993, s.90.

emek-sermaye ikilemini de reddeder. Aykut Kansu'ya göre korporatizm, kapitalizm ve sosyalizm dışında bir üçüncü yol projesiydi.²³⁹

Bilhassa Fransa ve Almanya'daki bilim camiasının muhtelif muhitlerinde rağbet gören bu gelenekçi fikir, Bismarck idaresi altında merkezileşen Almanya gibi bir memlekette, hemen hemen devlet siyaseti namına uygulamaya başlandı. Fransa'da ise, korporatizmin daha yumuşak bir şekli olan solidarizm (dayanışmacılık) bu ülkenin resmî politikası olarak I. Dünya Savaşı öncesi dönemde uygulandı.²⁴⁰

Korporatist düşünce, II. Meşrutiyet Dönemi'nde Osmanlı Devleti'nin düşünce sistemi içerisinde yer almaya başladı. Meşrutiyet'in getirdiği ekonomik ve siyasal liberal anlayış, yarı sömürge durumunda olan Osmanlı Devleti'nde, yerli küçük üreticinin ve esnafın yıkımını getirdi. Toplumsal buhranların artması ile ekonomik yapının kontrol altına alınması yönündeki çabalar da ön plana çıktı. Korporatizm, Osmanlı Devleti'nin son yıllarının içtimai yıkımına bir çare arayıştıydı.²⁴¹

1- Solidarist Yaklaşım: Halkçılık

II. Meşrutiyet Dönemi'nde halkçılık kavramı, toplumsal sınıfların ve sınıf çatışmasının gereksizliğine inanan solidarist, yani dayanışmacı bir anlam üzerinde şekillendi.²⁴² Solidarist düşünce, halkçı değerleri yüksek tutuyordu. Solidarizm, iktisadi alanda devletin müdahilliğini savunan, emekçileri ve zayıfları kollayan, toplumsal konuları gündemine alan, sosyal hayatta sınıf mücadelesinin lüzumsuzluğuna inanan, uzlaşma temeli eksenindeki dayanışmayı özümseyen, seküler eğitimi müdafaa eden, barışçıl bir düşüncedir.²⁴³

Solidarist fikir, II. Meşrutiyet'in son yıllarında Ziya Gökalp ve muhiti tarafından benimsendi ve halkçılık adıyla Türk politik yaşamına sokuldu.²⁴⁴ Şerif Mardin'e göre, halkçılığın Türk siyasal yaşamına girmesinin temel sebebi de eski bir kültür şifresinin

²³⁹ A. Kansu, "Türkiye'de Korporatist Düşünce ve Korporatizm Uygulamaları", s.254.

²⁴⁰ A. Kansu, "Türkiye'de Korporatist Düşünce ve Korporatizm Uygulamaları", s.254.

²⁴¹ Z. Toprak, "Türkiye'de Korporatizmin Doğuşu", **Toplum ve Bilim**, 12, (Kış 1980), s.42.

²⁴² Niyazi Berkes Türkiye'deki halkçılık akımının ortaya çıkışını XIX. yüzyılını ikinci yarısında Çarlık Rusya'sında ortaya çıkan Narodnik hareketine, yani Rus halkçılığına bağlar. Berkes, Rus Narodnik hareketinin, Türkiye'de halkçılık ideolojisinin ortaya çıkması ve gelişmesi üzerinde etkili olduğunu ifade eder. (Niyazi Berkes, **Türk Düşününde Batı Sorunu**, Bilgi Yayınları, Ankara, 1975, s.231-232.)

²⁴³ Z. Toprak, "Osmanlı Devleti'nde Uluslaşmanın Toplumsal Boyutu: Solidarizm", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, II, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s.377.

²⁴⁴ Z. Toprak, "Halkçılık İdeolojisinin Oluşumu", **Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Sorunları Sempozyumu (1923-1938)**, İstanbul Yüksek İktisat ve Ticaret Mektebi Mezunları Derneği Yayını, İstanbul, (14-16 Ocak 1977), s.14; T. Parla'ya göre, Türkiye'deki egemen korporatist düşüncenin ilk ve hala en yetkin sistematik düşünürü Ziya Gökalp'tir. (T. Parla, **Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm**, s.8.)

yeni bir tarzda aksettirilmesi idi. Dayanışmacılık, münevverlerin rahatça razı olacakları, geçmişten bu yana aşına oldukları, mensubu bulunduğu toplum bünyesindeki kıymetlerle benzerlik arz eden sosyal değerler getirmekteydi.²⁴⁵

Meslek kuruluşlarının hâkimiyetini esas alan bir halkçılık, Gökalp'in tasavvur ettiği içtimai nizamdır. Gökalp'e göre, cemiyetlerin tekâmülünde sınıflı toplumları, meslek devri takip edecektir.²⁴⁶

Gökalp'e göre, harbin bir ürünü olan ve dolayısıyla yeni bir mefkûre olan halkçılık düşüncesini açıklamak ve kavramak için tarihi köklerine inerek, zaman içerisinde nasıl bir ilerleme kaydettiği ve II. Meşrutiyet yıllarına nasıl ulaştığı anlaşılabilir. Bu düşünceden hareketle halkçılık kavramının “*Semiyye Devri*”, “*Kast Devri*”, “*Tarik Devri*”, “*Derebeylik Devri*”, “*Sınıf Devri*”, “*Meslek Devri*” olmak üzere 6 aşamadan geçtiğini ifade eden Gökalp'e göre Türkiye'de halkçı düşüncenin ulaştığı son evre Meslek devridir.²⁴⁷

Bu düşünce biçiminin ortaya çıkışının saikleri vardır. Bir cemiyetin içindeki muhtelif toplumsal sınıflar, aralarında anlaşamayan, sürekli çatışmalara yol açan düşman zümreler halindedir. Oysa muhtelif meslek grupları birbirlerine rakip ve düşman olacakları yerde birbirlerine lazım ve muhtaçtırlar. Muhtaçlık dayanışmayı getirir.²⁴⁸ Bir cemiyette fırıncı kasapsız, kasap fırıncısız, terzi kunduracısız, kunduracı terzisiz, doktor avukatsız, avukat doktorsuz şair filozofsuz, filozof şairsiz, kalmayı hiçbir zaman isteyemez. Mezkûr zümrelerin her biri bir diğerine bağlı bir şekilde hayatlarını idame ettirirler. O halde sınıfların yerine meslek grupları kuvvetli bir şekilde oluşunca, toplumsal darvinizm işlevsiz kalarak, cemiyet içinde iç barış egemen olmaya başlar.²⁴⁹ Kolektif bir rabita vasıtasıyla ferdiyetçilikten çok toplumsal dinamikleri baz alır.

Gökalp'e göre, bölücü nitelik taşıyan sınıflı cemiyetlerin varlığı sona erecek, yerini içtimai dokusu meslek grupları olan meslek cemiyetlerine terk edecek. Gökalp görüşlerini şöyle özetlemektedir:

“Bir cemiyetin dâhilinde birtakım tabakaların yahut sınıfların bulunması, dâhili müsâvâtın bulunmadığını gösterir. Binaenaleyh, halkçılığın gayesi, tabaka ve sınıf farklarını, kaldırarak, cemiyetin birbirinden farklı zümrelerini, yalnız iş bölümünün

²⁴⁵ Şerif Mardin, **İdeoloji, Bütün Eserleri**, III, İletişim Yayınları, İstanbul, 1997, s.235-236.

²⁴⁶ Z. Toprak, “*Türkiye’de Korporatizmin Doğuşu*”, s.44.

²⁴⁷ Ziya Gökalp, “*Halkçılık*”, **Yeni Mecmua**, II/32, (14 Şubat 1918), s. 103.

²⁴⁸ Z. Gökalp, **Türkçülüğün Esasları**, Nilüfer Yayıncılık, Ankara, 2008, s.82.

²⁴⁹ Z. Gökalp, “*Milletçilik ve Beynelmilliyetçilik*”, **Yeni Mecmua**, II/35, (14 Mart 1918), s.163.

doğurduğu meslek zümrelerine hasretmektir. Yani halkçılık, felsefesini bu düsturda icmal eder: Sınıf yok, meslek var!”²⁵⁰

Anlaşıldığı üzere Gökalp’in tasavvur ettiği ülke biçimi, meslek zümrelerinden müteşekkil, yani korporatist bir ülkedir.

Gökalp’in benimsediği halkçılık, ünlü sosyolog Durkheim’in toplumsal iş bölümü ilkesinin, geleneksel Osmanlı lonca sistemine uyarlamasının bir yansımasıdır. Gökalp, mesleki örgütlenmeye dayanan halkçılık görüşleriyle I. Dünya Savaşı’yla birlikte hayata geçirilen millî ekonomi siyasasının sebep olduğu vurgunculuk ortamına da bir çözüm yolu bulmayı hedefliyordu.²⁵¹ Harbin getirdiği iktisadi buhranlar, karaborsacılığın ve stokçuluğun bir arada görüldüğü bir ortamda gelir düzensizliği, vurguncu denilen yeni zenginleri ortaya çıkardı. Vatani ahlaktan sonra mesleki ahlakın geldiğini belirten Gökalp’e göre bu gelişmeler, mesleki ahlakın yetersizliğinden kaynaklanıyordu. Ahlakı yükseltmek için ilk çare meslek zümreleri oluşturmaktır.²⁵² Dayanışmacı anlayışa göre, bir iş alanıyla ilişkili olan kişi, eğer o iş alanı lonca şeklinde teşkilatlanmışsa, mesleki vicdan denilen içsel gücün haricine çıkamayacaktır.

Halkçılık adıyla Türk politik hayatına giren ve içtimai tesanüte uygun ortam yaratan dayanışmacı korporatist akım, içtimai teşkilatlanma merhalesinde meslekçiliğe tahavvül etmektedir. Bu bağlamda, Memduh Şevket Esendal’ın fikir dünyasına da zuhur eden, temelde Meşrutiyet Dönemi’nin solidarist bir yaklaşım biçimi olan halkçılığa dayanan ve “*Meslekî Temsilcilik*” adıyla problemlerin çözümüne yönelik arayışların yoğunlaştığı yeni bir dünya görüşü ortaya çıkacaktır.

2- Mesleki Temsilcilik

Fikir ve düşünce hareketlerinin ortaya çıkışı, toplumların içinde bulundukları siyasal, sosyal, kültürel ve ekonomik şartların bir tezahürüdür. Milletlerin ihtiyaç, arzu ve ülkülerine ulaşma noktasındaki çözüm arayışları, düşünsel bir hareketin çevresinde anlam bulur. Korporatist bir yaklaşım olan Meslekî Temsilcilik, Osmanlı Devleti’nin siyasi, içtimai, iktisadi ve kültürel değişim ve dönüşüme sahne olduğu II. Meşrutiyet yıllarında, çözüm arayışının bir sonucu olarak yeşeren, Millî Mücadele yıllarında tartışılan ve Cumhuriyet’in belli bir fikir zeminine oturtulmasına kadar geçen süreçte fikir ve siyasi tarihimizde yer alan bir dünya görüşüdür. Toprak, bunu yüzyılların

²⁵⁰ Z. Gökalp, “*Milletçilik ve Beynelmilliyetçilik*”, s.162.

²⁵¹ Z. Toprak, “*Halkçılık İdeolojisinin Oluşumu*”, s.14-15.

²⁵² Z. Toprak, “*II. Meşrutiyet’te Solidarist Düşünce: Halkçılık*”, **Toplum ve Bilim**, (Bahar, 1977), s.111.

fütüvvet ve lonca geleneğiyle, Osmanlı fikir dünyasına zuhur eden ve Fransız korporatizminin sosyo-psikolojik temelini teşkil eden dayanışmacı, tesianüt bakış açısının bir birleşimi olarak belirtir.²⁵³

1908’de Meşrutiyet’in tesis edilmesinden sonra baş gösteren Trablusgarp, Balkan ve I. Dünya Savaşı gibi siyasi hadiseler, Osmanlı Devleti’ni bir çöküşün eşiğine getirdi. Siyasi hadiselerin olumsuz sonuçlarına bağlı olarak etkinleşen ayrılıkçı hareketler, Osmanlı toplumsal sistemini parçaladı. Bu dönemde kurtuluş ve ihya reçeteleri olarak İttihad ve Terakki içinde pek çok fikir zuhur etti. Kaynağını halkçılık fikrinden alan Mesleki Temsilcilik de mezkûr dönemin parçalanmış toplumsal yapısına bir çözüm arayışıdır.

Balkan Savaşlarından sonra İstanbul’u merkez yapan İttihad ve Terakki, İstanbul kamuoyunu büyük oranda tayin eden esnaflara dayanarak gücünü muhafaza etme gayretinde oldu. Osmanlıcılık anlayışının anlam yitirmesini yaşadığı bu dönemde millî ekonomi tercihine yönelen İttihad ve Terakki, Müslüman-Türk nüfuza dayanarak esnaf cemiyetlerini canlandırma gayretiyle meslek örgütlemelerine gitti. Bunun sonucu olarak esnaf odaları kuruldu. İttihad ve Terakkinin İstanbul Merkez Heyetine mensup olan Memduh Şevket Bey, Kara Kemal Bey ve Kör Ali İhsan Bey bu faaliyetlerin en etkin şahsiyetleridir.²⁵⁴ Onların bu gayretlerini, Mesleki Temsil fikrini pratiğe yansıtmaya girişimi olarak değerlendirmek gerekir.

Esnaf dernekleri ve bunların birliklerinin belli bir dönemde İttihad ve Terakki, Mebusan Meclisi ve bürokrasiye tesir edecek bir nitelik kazandığı görülmektedir. Bunun üzerine İttihad ve Terakki içerisinde Memduh Şevket Bey’in çevresinde esnaf odalarına, mesleki birliklere dayanan bir grup oluştu. Nitekim Nesimi, bu grubun en kuvvetli kişisinin esnaf odaları birliğini yöneten Memduh Şevket Bey olduğunu belirtir. Esenal bu konuda Nesimi’ye şunları aktarmıştır:²⁵⁵

“Bizim gruptan olmayan kişiler kurdurduğum herhangi bir esnaf derneğini parçalamaya veya ona karşı aynı işkolunda bir başka esnaf derneği kurmaya

²⁵³ Z. Toprak, “Türkiye’de Korporatizmin Doğuşu...”, s.42. Türkiye tarihinde meslekçilik, halkçılık ve tesianütçülükle (dayanışmacılık / solidarizm) beraber ele almak gerekir. Çoğulcu demokrasi öncesi ulus-devlet yapılanmasında bu üç görüş belirleyici bir nitelik taşır. Türkiye’de milliyetçiliğin tekâmülü bu görüşler ışığında ele alındığında, doğru bir pozisyona yerleştirilebilir. Türkiye’nin demokrasi problemleri ancak bu görüşlerin yansımalarında zuhur eden korporatif beklentilerin aşılmasıyla çözüm bulur. (Z. Toprak, “Osmanlı Devleti’nde Korporatif Dünya Görüşü: Meslekçilik”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, II, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s.376.

²⁵⁴ Memduh Şevket Bey ve arkadaşları, devlet kadrosundan çok esnaf odalarında, Teşkilât-ı Mahsusa’da ve parti kademelerinde görev aldılar.

²⁵⁵ A. Nesimi, **Yılların İçinden**, s.246.

kalkıştılar. Genellikle bu girişimlerin çoğunluğu başarısızlığa uğramıştır. Bunun üzerine İttihat Terakki genel merkezi beni partinin esnaf odalarıyla ilgili kol başkanlığından aldı. Yerime Cavit beyin güvendiği kişisi Sami beyi getirdi. Ama örgüt beni tanıdığı için Sami beyin gelişi örgütte esaslı bir değişiklik yaratmadı.”

Memduh Şevket Bey ve çevresi, Mesleki Temsil düşüncesini güçlendirecek bir hareket içine girdiler.²⁵⁶ Çetişli’ye göre, düşüncenin ideoloğu ve fikir babası Kör Ali İhsan Bey’dir. Memduh Şevket, Kara Kemal, Muhittin (Birgen), Sadık Vıcdani, Nail Beyler de düşüncenin cemiyet içindeki çekirdek kadrosunu teşkil etmektedirler.²⁵⁷

Yetişkinlik dönemine kadar hayatının önemli bir bölümünün geçtiği kozmopolit bir yer olan Çorlu’da, Rumların Amerika’dan getirdikleri biçerdöverlerle ekin yaptığını, buna karşın Müslüman-Türk çiftçinin perişan durumunu gören ve “*Türk de öğrensin*” çabası içinde olan Memduh Şevket Bey’deki bu anlayışın olgunlaşarak, Mesleki Temsille fikir zemininde örtüştüğü görülmektedir.²⁵⁸

Sonraları Mesleki Temsil fikrine iştirak eden ve çeşitli zamanlarda fikrin ilmi izahıyla meşgul olan M. Birgen, Mesleki Temsil düşüncesinin İttihad ve Terakki İstanbul merkez heyetinden çıktığını belirtir.²⁵⁹ Birgen, iki münevver şahsiyet olarak bahsettiği Memduh Şevket Bey ve Kör Ali İhsan Bey’in, tarih hadiselerinin tetkik ve mütalaalarından çıkardıkları nazariyeler üzerine kurulan Mesleki Temsilcilik fikrinin gelişmesindeki rollerini şöyle izah eder:²⁶⁰

“Hayati ve tarihi mütalaa kuvvetlerine daima hayranlıkla baktığım bu iki insanın müşterek eserleri olmak lazım gelen fikirleri, bence Türkiye’de o tarihe kadar görülmemiş bir şey, bütün inşa malzemesi yerli olan tamamen orijinal bir sistem vücuda getirmiştir. Bu sistemin onlardan hangisinin malı olduğu adeta belli değildir, biri diğerine, öteki de ona atfeder. İşin en dikkate layık olan tarafı da şudur ki, bu iki insanın kafalarında yeni bir devlet sistemi hakkında yeni fikirler doğduğu ve bunlar

²⁵⁶A. Nesimi’ye göre, II. Meşrutiyet’ten sonra büyük ümitlerle tesis edilen parlamenter sistemin bizdeki tezahürlerinin ve İttihad ve Terakkinin baskıcı politikalarının Memduh Şevket Bey’i memnun etmemeye başladı. Onda, parlamenter demokrasiye karşı bir istikrah (tiksinme) hissi uyandı. Türkiye’deki mevcut parlamenter rejimin iflas etme sebeplerini araştırmaya kalktı. Bu konuda kendisine hocalık ve arkadaşlık eden zat Kör Ali İhsan Bey’dir. Memduh Şevket Bey’in, sosyal ve siyasal şahsiyetinin oluşunda Kör Ali İhsan Bey’in rolü büyüktür. (A. Nesimi, “*Esendal’ın Fikir Cephesi*”, s.85.)

²⁵⁷ İ. Çetişli, **Memduh Şevket Esendal**, s.43.

²⁵⁸ **Neslihan Esendal ile Mülakat**, 12.01.2020.

²⁵⁹ M. Birgen, “*Harbin İktisadi Vaziyeti*”, **Son Posta**, 18 İkincikanun/Ocak 1937, s.13.

²⁶⁰ M. Birgen, “*İttihad ve Terakki Devrinde Fikir Hareketleri*”, **Son Posta**, 3 Şubat 1937, s.13. M. Birgen, “*İttihad ve Terakki’de On Sene*” başlığıyla kaleme aldığı hatıraları 1936-1937 yıllarında “*Son Posta*” gazetesinde bir dizi halinde yayımlandı. Söz konusu hatıralar, Zeki Arıkan Tarafından güncelleştirildi ve 2006’da ilk baskısı Kitap Yayınevi tarafından yayımlandı. (M. Birgen, **İttihat ve Terakki’de On Sene**, haz. Zeki Arıkan, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2017.)

vazih şekiller aldığı tarihte, Avrupa’da bu yolda geniş bir fikir hareketi ve büyük bir edebiyat meydana gelmiş bulunduğu halde bunların o edebiyattan, zaruri dahi olsa hiç haberleri yoktu. Bu edebiyatı, bilahare kısmen ben buldum ve buldurdum. Onlar da Avrupa’daki bu hareketten benim vasıtamla haberdar oldular.”

Mütareke yıllarında Mesleki Temsil fikri siyasi bir program olarak tezahür ettiğinde, Kör Ali İhsan Bey’in şöyle bir açıklaması olacaktır.²⁶¹

“Program şahsıma izafe olunuyor, hâlbuki İstanbul İttihat ve Terakki heyet-i merkeziyesine aittir. Ve tertibine iştirak eden zevat meyanında ihtiram-ı umumiye kazanmış simalar vardır. İsimlerini zikretmek şimdilik muvafık-ı ihtiyat olmaz. İstanbul heyet-i merkeziyesi memleketi kurtarmak için icabat-ı iktisadiye rehber-i hareket etmek iktiza ettiğine kanidir. Bu program o kanaat mahsulüdür.”

Mesleki Temsil anlayışına göre, ekonomik ve siyasal oluşum korporatist esaslar çerçevesinde yeniden örgütlenecekti. Ferdiyetçi ve sınıfsal menfaatlerin kabul görmediği bu korporatif sistemde çok partili yaşama ihtiyaç görülmeyen bir siyasal platform kurulmalıydı. Hayata geçirilmesi lüzumlu, çalışma kollarını kendi içinde tek tek teşkilatlandırmak, benzer iş alanında iş gören emekçi ve çalıştıranları tek bir organizasyon bünyesinde bir araya getirerek müşterek olduğu öne sürülen meslekî menfaatlerin bir mutabakat ortamı içinde muhafaza etmekte.²⁶²

Mesleki Temsil düşüncesi, parlamentonun politikacılar tarafından değil, belli meslek grupları tarafından teşekkül edilmesini ön görüyordu. Merkezi devlet fikrine sıcak bakmayan Memduh Şevket Bey, memlekette belirli meslek sahiplerinin bir araya gelerek, eski tarih devirlerinde olduğu gibi, fakat modern şekillerde, birer meslek teşkilatı vücuda getirmelerini istiyordu. Devletin bu meslek teşkilatları tarafından idare ve kontrol edilmesi, birçok fenalıklara mani olacaktı.²⁶³ Hatta meclisin, bunların delegelerinden oluşması icap ediyordu.²⁶⁴ Kör Ali İhsan Bey, meclisin kanun yapma ve devlet masraflarına halkın katılım şeklini tayin etme işlevi, meclisin oluşumuna göre, ülkenin genel hasılatlarını illere bölme hali aldığını belirtmektedir. Buna örnek olarak da mebusların, Ankara mebusu, İstanbul mebusu şeklinde oluşunu gösterir. Oysa Kör Ali İhsan Bey’e göre meclis, devlet gelirlerini illere göre taksim işi ile meşgul

²⁶¹ Hâkimiyet-i Milliye, 7 Teşrinisani/Kasım 1920, s.2.

²⁶² A. Kansu, “Türkiye’de Korporatist Düşünce ve Korporatizm Uygulamaları”, s.258.

²⁶³ Mesleki Temsilcilere göre, siyaset bir meslek değildir; onlara devlet içinde kontrol hakkı verilmemelidir. Mebusluk bir meslek değil, her insanın mensup olduğu meslek teşkilatının kendi sahası içinde münasip gördüğü bir veya birden ziyade fertlere tevdi edeceği bir vazifedir. Bu suretle meclis de, çeşitli meslek gruplarının delegelerinden oluşan bir kongre özelliğini alır. (M. Birgen, “İttihad ve Terakki Devrinde Fikir Hareketleri, **Son Posta**, 3 Şubat 1937, s.13.)

²⁶⁴ M. Birgen, “Harbin İktisadi Vaziyeti”, **Son Posta**, 18 İkincikanun/Ocak 1937, s.13.

olmadığına göre, hazırda bulunan mebusların durumu zorlanmakta ve vaziyeti korumak için birbirlerine iftira atma yoluna gittiklerini iddia etmektedir. Bu durumu bertaraf etmenin yolu, illerin temsili yerine mesleklerin temsili usulüne gidilmesi gerektiğini belirtmektedir. Bu durumda mebuslar, İzmir mebusu, İstanbul mebusu biçiminde değil; şoförler mebusu, marangozlar mebusu biçiminde olacağını ifade etmektedir²⁶⁵

Mesleki temsilcilere göre demokratik seçim yöntemi imtiyazsız sınıf hâkimiyetini yok edemez. Meslekî örgütlenmeye gidilmedikçe hâkimiyet muayyen muhitlerin kontrolünde kalmaya devam edecektir. Ahali, meslekler şeklinde gruplandırılmadıkça ve çoğulcu seçim yöntemi yerine meslekî temsil yöntemi konmadıkça, hâkimiyet filvaki ahaliye geçmeyecektir. Bu düşünce biçimi merkeziyetçi teamüllere uyuşmadığından dönemin iktidarları tarafından kabul görmedi.

Memduh Şevket Bey, siyasi hayatı boyunca Mesleki Temsilcilik fikrine ehemmiyet verdi.²⁶⁶ Serbest Cumhuriyet Fırkası (SCF)'nin kapatılmasını müteakip Atatürk'ün çıktığı yurt gezisinde, kendisine bağlı müşavir sıfatıyla eşlik edenler arasında Ahmet Hamdi Başar ve Memduh Şevket Bey de vardı. Başar, seyahat boyunca sürekli yakınlık duyduğu ve muhabbet etme imkânı bulduğu Memduh Şevket Bey'e dair hatıralarında, Memduh Şevket Bey'in Mesleki Temsilcilik taraftarı olduğu vurgusunu yaparak şöyle devam etmektedir.²⁶⁷

“Memduh Şevket Bey, halkın halk tarafından idare olunmasını, halk ve meslek teşekkülleri meydana getirilmesini, bunlara dayanmış bir idare kurulmasını isterdi. Bu hususta, İttihat ve Terakki zamanında olduğu gibi, şimdi de fikirlerini söyler, müdafaa ederdi.”

Memduh Şevket Bey, çeşitli mesleklerin temsilcilerinden müteşekkil bir meclisin varlığına kıymet verirdi. Ona göre, her meslek grubu, kendi içinde birleşecek; onların birleşmesinden oluşacak güç de bir arada bütünleşecek ve böylelikle iktidar mekanizması teşekkül etmiş olacak. Doğal olarak meclisin de bu şekilde kurulması gerekir. Böylece devlet ve millet kavuşması sağlanmış olur. Şayet meclis, yani meslek

²⁶⁵ A. Nesimi, “Esendal'ın Fikir Cephesi”, s.85.

²⁶⁶ Türkiye'nin çok partili hayata geçtiği 1945'lerde, iktidar-muhalefet rekabetine değinerek Türkiye'de, şimdiye kadar hiçbir yerde iki idealist partinin yumuşak mücadele etmediğini ve bu durumun politikaya olumsuz yansıdığını belirten Memduh Şevket Bey, bu dönemlerde bile gelişmeyi mesleki temsilcilikte görmüştür. Esendal'a göre bekleyeceğimiz şey, iktidar ve muhalefet partileri, bünyelerini, kuruluşlarını değiştirerek Türkiye'nin ekonomik durumuna göre bir takım meslek erbabının menfaatlerini, parlamentoda müdafaa eder partiler haline girdiklerini görmektir. (Neslihan Esendal Özel Arşivi, Memduh Şevket Esendal, “CHP Sorunları”, s.5.)

²⁶⁷ Ahmet Hamdi Başar, **Atatürk'le Üç Ay ve 1930'dan Sonra Türkiye**, Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayınları, Ankara, 1981, s.16.

temsilcileri, çoğunlukla bir ilke üzerinde anlaşıyor ve ilkeyi uyguluyorlarsa o ilke, ülke çoğunluğunun arzusuna yararlı demektir.²⁶⁸

Kör Ali İhsan Bey, İstiklal Mahkemesi yargılamalarında yaptığı açıklamada İttihad ve Terakki bünyesinde parti müfettişi olarak gittiği bölgelerdeki durumun, kendisinde deneyim kazandırdığını ve böylece Mesleki Temsil inancının kuvvetlendiğini belirtmektedir.²⁶⁹

“Memleketin genel siyasetinde halka çok hak verildiğini görmüyorduk... Bendeniz Haleb’te bulunduğum zaman sadece memur Türklerden oluşan bir merkez heyetine tesadüf ettim. Merkez-i umumiye yazdım, burada çok suni bir heyet var dedim. Halktan oluşan, Araplardan oluşan bir merkez heyeti olması lazım gelir dedim. Merkez-i umumi o vakit bu nokta-i nazarı kabul etti. Türklerden oluşan merkez-i heyet istifa etti. Ben Araplardan ibaret bir heyet-i merkeziye teşkil ettim. Ve intihâbâtı onlar vasıtasıyla idare ettim. Ahaliye vekâlet etmek ve onların haklarını istimâle alıştırmak lazım gelir... Bendeniz düşündüm ki hükümetler daima Türkiye’de politikacıların elinde bulunuyor, içtimai ve iktisadi hayatta taksim-i amâl yoktu.”

Mesleki Temsil esasları çerçevesinde bir program I. Dünya Savaşı’nın son yılında hazırlandı. Ali İhsan ve Memduh Şevket Beyler, İttihad ve Terakkiden ayrılmak ve bir kooperatif kurmak ve buna dayanan bir siyasal örgütlenmeye gitmek eğiliminde idiler. Ali İhsan Bey, İstiklal Mahkemesi yargılamalarında verdiği bir ifadesinde, I. Dünya Savaşı zamanlarında İttihad ve Terakki’den ayrılmak ve bir fırka teşkil etme fikrinde olduklarını tekrarlamaktadır. Yeni bir politika girişimi için Memduh Şevket Beyler ile temsili meslek esasına yönelik bir program hazırladıklarını sözlerine ekler.²⁷⁰ Ali İhsan Bey’in kardeşi Asım Süreyya Bey’in aktardığına göre; bu program 1917 yılları sonuna doğru hazırlanarak İttihad ve Terakki Genel Merkezine sunuldu. Fakat ilk uyandırdığı tepki tamamen olumsuzdur.²⁷¹

²⁶⁸ A. H. Başar, *Atatürk’le Üç Ay ve 1930’dan Sonra Türkiye*, s.53; Mesleki Temsil fikrini eleştiren Vâlâ Nureddin (Vâ-Nû) aynı görüşte değildir. Mesleki Temsilcilerin ideallerindekine benzer bir meclis tipinin daha sonraki tarihte Musolini tarafından keşif ve tatbik edildiğini ve en yaman diktatör olduğunu belirtmektedir. (Vâ-Nû, “Kapı Kulu Nazariyesi”, *Cumhuriyet*, 30 Ocak 1956, s.2.)

²⁶⁹ E. Ş. Erdinç, *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti Yargılamaları, Ankara İstiklâl Mahkemesi ve Siyasi Yargılama*, s.153-154.

²⁷⁰ Ali İhsan Bey, Posta Telgraf Sicil Müdürü Hamdi Bey’in evinde yaptıkları bir toplantıda, Memduh Şevket Bey, İstanbul Mebusu Muhtar Bey, Ayıntablı Muhtar Bey ve arkadaşlardan Edhem ve Hüsnü’nün bulunduğunu, İstanbul merkez heyeti adına, Mesleki Temsile müstenit bir program tanzim ettiklerini ifade etmektedir. (E. Ş. Erdinç, *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti Yargılamaları, Ankara İstiklâl Mahkemesi ve Siyasi Yargılama*, s.151-152.)

²⁷¹ Aktaran, İ. Tekeli, S. İlkin, “(Kör) Ali İhsan (İloğlu) ve Temsili-Meslek Programı”, s.293. İttihadçı çevrelerin anlattığına göre, 1917’de bu programın hazırlanmasına Talat Paşa çok kızmıştır. “Bu körü

Memduh Şevket Bey ve çevresi Millî Mücadele yıllarında Mesleki Temsil ilkelerini geliştirirler. Yeniden güncellenen Mesleki Temsil Programı ilk defa 11 Ekim 1920’de Ankara’da “*Yeni Gün*” gazetesinde yayımlandı.²⁷² Programı, “*Anadolu’da Yeni Gün*” ve “*Hâkimiyet-i Milliye*” gazeteleri tarafından savunuldu.²⁷³

Meslekî Temsilcilik; Osmanlı Devleti’nin içine düştüğü bunalım sürecince ortaya konmuş, devlete ve topluma yeni bir yön kazandırmayı amaçlayan bir reçete özelliği arz etmektedir. Bu sebeptendir ki, Memduh Şevket Beylerin sundukları programda ilk olarak devletin gerileme ve çökmesini dört sebebe bağlarlar:²⁷⁴

1. *Vaktiyle hakikî tımar sahiplerinin mağlubiyet ve indirası üzerine halkın idare-i memleketten katiyyen uzaklaştırılarak hükümetin kapı kulu ananâtına vâris ve halkın ihtiyaçlarını gayr-i müdrik zümreye intikal ve inhisarı.*
2. *Bunun neticesi olarak memur ve bittabi müstehlik sınıfın bütün hüsn-ü niyetine rağmen ıslahâta şiddetle taraftar olduğu zamanlarda bile idarenin tanziminde umûr-ı iktisadiyeye bîgane kalması.*
3. *Fakr ü sefalet neticesi akâit ve fezâil hakkındaki telakkilerin za’fa dıçar olarak dinî, ahlâkî düsturların mürde ve bîmeal ibareler hâlinde kalması.*
4. *Ecânip tarafından tahrik edilen bazı anâsırın “Hâkim Kavim”, addolunan Türk ve Müslüman halk ile mücadelesi*

Meslekî Temsilcilerin toplum ve devletin gidişatındaki bu tespitleri yaptıktan sonra, istikrarlı bir Türkiye ihya etmenin yöntemini de şöyle izah ederler:²⁷⁵

“Fırkanın kanaatine göre sukutumıza (çökme) sebep olan bu âmilleri ortadan kaldırarak yeni bir Türkiye te’sis edebilmek için yalnız bir çare vardır ki, o da idareyi halk idaresi şeklinde tebdil ve idarenin tanziminde halkın iktisadî ihtiyaçlarını rehber ittihaz eylemektir...”

gözüm görmesin” diyerek Ali İhsan Bey’i çevresinden uzaklaştırmıştır. (İ. Tekeli, S. İlkin, “(Kör) Ali İhsan (İloğlu) ve Temsili-Meslek Programı”, s.293.)

²⁷² M. Birgen, “İttihad ve Terakki Devrinde Fikir Hareketleri”, **Son Posta**, 4 Şubat 1937, s.13. Programın metni için bk. İ. Tekeli, S. İlkin, “(Kör) Ali İhsan (İloğlu) ve Temsili-Meslek Programı”, s.345-352.

²⁷³ Programın yayımlanmasından iki gün sonra M. Birgen, Ali İhsan Bey’in programını uzun bir inceleme ve araştırmanın mahsulü olarak belirttikten sonra onu Karl Marks’a benzeterek şöyle devam etmektedir: “Karl Marks dünya tarihi üzerinde ne yapmışsa Ali İhsan Bey’de Osmanlı tarihi üzerinde aynı şeyi yapmıştır. Denebilir ki bütün dünya hayatını okurken Marks nasıl bir gözlük kullanmışsa, Ali Bey de Osmanlı Türkü’nün hayatını okurken aynı gözlüğü kullanmıştır. Marks tarihi okuyarak istikbali haber vermiştir. Ali İhsan Bey de Osmanlı tarihini okuyarak, Anadolu’nun istikbalini keşfe çalışmıştır.” (Zeki Arıkan, **Tarihimiz ve Cumhuriyet Muhittin Birgen (1885-1951)**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2010, s.38.)

²⁷⁴ İ. Tekeli, S. İlkin, “(Kör) Ali İhsan (İloğlu) ve Temsili-Meslek Programı”, s.345.

²⁷⁵ İ. Tekeli, S. İlkin, “(Kör) Ali İhsan (İloğlu) ve Temsili-Meslek Programı”, s.345.

Görüldüğü üzere Meslekî Temsilcilik, temelde halk idaresini merkeze alan ve dayanışma esasları üzerine inşa edilen halkçı bir dünya görüşüdür.

TBMM'nin açılış döneminde Memduh Şevket Bey ve diğer arkadaşlarıyla Ankara'ya geçen Ali İhsan Bey, Celal Bey (Bayar) aracılığıyla Mustafa Kemal Paşa'ya da Mesleki Temsil fikrini kabul ettirmeye çalışmıştır.²⁷⁶ Daha sonra Bakü Mümessili olan Memduh Şevket Bey, İttihadçı liderlerden Cemal Paşa'ya yazdığı 9 Kânunusani/Ocak 1921 tarihli mektubunda programı, bugün Ankara'nın en kuvvetli fikri olduğunu ifade ederek, memleketin yeni bir ihtiyacı ve ümidi olarak görmektedir.²⁷⁷

Mesleki Temsil, Cumhuriyet'in ilk yıllarına kadar yani, Cumhuriyet'in belli bir fikir zeminine oturmasına kadar gündemi meşgul eden bir düşünce olacaktır. Yunus Nadi, 24 Ekim 1920 tarihli bir yazısında, Meslekî Temsilin amacının, ülkedeki yönetim mekanizmasını özellikle erbâb-ı saye, yani emekçiye vermek olduğunu ifade etmekteydi.²⁷⁸ 15 Aralık 1924 tarihli ilk sayısında “*Meslek*” gazetesi, Mesleki Temsile ilişkin bir yazıda şu görüşlere yer veriyordu:²⁷⁹

“Gazetemiz ‘Mesleki Temsil’ fikrine muasır ilmin en yeni fütuhâtı nazarıyla bakıyor ve bunu Türk karilerine (okuyucularına) tanıtmayı neşriyat ve programının ilk maddesi olarak kabul ediyor.”

Mesleki Temsil Programı, I. TBMM’de gündeme geldi ve 18-20 Kasım 1920 tarihli görüşmelerde uzun tartışmalara sebep oldu. Mebuslardan bazıları Mesleki Temsil ilkesine olumlu bakmazken, bazı mebuslar da ilkenin, memleketin realitesine en elverişli esasları içerdiğini öne sürmüşlerdir. Mesleki Temsili müdafaa edenler ekseriyetle parlamentonun mutedil sosyalist cenahından oluşan mebuslardır.²⁸⁰ Mesleki Temsil esasları, Mahmut Esat (Bozkurt), İsmail Suphi (Soysalıoğlu), Ragıp (Soysal),

²⁷⁶ Celal Bayar, Ali İhsan Bey ve arkadaşları ile Mustafa Kemal Paşa arasındaki bu görüşme hakkında şunları anlatmıştır: “*Ali İhsan Bey’i eskiden tanırdım... Şeref sokağını her ziyaretimde kendisine uğrar ve görüşürdüm... Ali İhsan ile Memduh Şevket (Esental) Bey arkadaşlarıyla birlikte Ankara’ya geçtiklerinde toplu halde yaşıyor... Bana geldiler... Mustafa Kemal ile temas edemiyoruz bize delalet et dediler...*” Celal Bey bu teklifi Paşa’ya götürmüş ve onları görüştürmüştür. Celal Bey, Mustafa Kemal Paşa’nın bu görüşmeden sonra ikna edilmemiş olduğunu ve Paşa’nın kendisine: “*korkarım sen de o fikirde olmayasın*” dediğini aktarmıştır. (İ. Tekeli, S. İlkin, “(Kör) Ali İhsan (İloğlu) ve Temsili-Meslek Programı”, s.302-303.); Mete Tunçay, **Mesai Halk Şûrâlar Fırkası Programı 1920**, AÜSBF Yayınları, Ankara, 1971, s.28-29; M. Tunçay, **Türkiye’de Sol Akımlar (1908-1925)**, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1978, s.162.)

²⁷⁷ Hüseyin Cahit Yalçın, “*Tarihi Mektuplar*”, **Tanin**, 16 Şubat 1945, s.3.

²⁷⁸ Yunus Nadi, “*Mesleki Temsilde İntihap*”, **Hâkimiyet-i Milliye**, 24 Teşrinievvel 1920, s.1.

²⁷⁹ “*Meslek Temsilcilik Ne Demektir?*”, **Meslek**, 15 Kanunuevvel 1924, s.5.

²⁸⁰ İhsan Güneş, **Birinci TBMM’nin Düşünce Yapısı (1920-1923)**, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2009, s.242.

Dr. Abidin (Atak), Mehmet Şükrü (Koç) tarafından hararetli bir şekilde savunuldu.²⁸¹ Mesleki Temsilden yana olan mebuslara göre Mesleki Temsil esasının, halkı yönetimin gerçek sahibi kılmanın tek yolu olduğu belirtilmiş ve mecliste istedikleri havayı yaratma konusunda başarı da sağlamışlardır.²⁸² Ancak daha sonra Anayasa düzenlenirken Mustafa Kemal Paşa'nın Mesleki Temsilden yana tavır almayışı, Mesleki Temsilin kabulünü zorlaştırdı.²⁸³ Tabii Müslüman ve Türk müteşebbislerin esnaf-ticaret alanına sahip olmaması ve bu uygulamanın Gayrimüslimlerin işine yarayacağı endişesi de Mesleki Temsil fikrinin kabul görmemesinde önemli etkendi.

Memduh Şevket Bey, 21 Ocak 1922'de Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdiği mektupta milleti, memur ve halk olarak iki kısma ayırmakta ve memuru tüketici, gayri münevver olan halkı ise üretici olarak tanımlamaktadır. Osmanlı Devleti'nin çöküş sebeplerinden birinin, iktisadi yöntemleri keşfedememiş münevver sınıfına bağlayan Memduh Şevket Bey, memuriyetçilikten doğan hantal yapıya vurgu yaparak Mesleki Temsil usulüne dikkat çekmeye çalıştı.²⁸⁴ Mustafa Kemal Paşa da 7 Mart 1922'de Memduh Şevket Bey'e çektiği telgrafta hizmetine teşekkür ederek, Hariciye Vekâletinin bu hususlarda kendisiyle irtibat halinde olacağını ve lazım gelen talimatı tebliğ edeceğini belirtmekteydi.²⁸⁵

Mustafa Kemal Paşa'nın Memduh Şevket Bey'in fikirlerine sıcak yaklaşmadığını, kendisine çektiği ve geçiştirmeye çalıştığı kısa telgraftan anlaşılmaktadır Zira Mustafa Kemal Paşa için temel unsur Mesleki Temsil esası değil, halkın genelinin temsil esasıydı.

Ortaya attığı fikirlerin anlaşılamadığından yakınan Memduh Şevket Bey, Kabil Büyükelçiliği sırasında 9 Kasım 1934'te oğlu Suat M. Şevket'e yazdığı mektupta tarihi

²⁸¹ **Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMMZC)**, I/5, Ankara, 1981, s.409-417; **TBMMZC**, I/5, s.418-432; **TBMMZC**, I/5, s.435-437; **TBMMZC**, I/5, s.459-467. Örneğin, İzmir Mebusu Mahmut Esat (Bozkurt) Bey, meslekî temsil taraftarı olmakla, tarihin önünde vatani vazifesini ifa ettiğine inandığını belirtmektedir. (**TBMMZC**, I/5, s.435); Bolu Mebusu Tunalı Hilmi Bey, 20.11.1920 tarihli konuşmasında, Mesleki Temsil esaslarına göre iş gören bir meclisin, vilayetlerdeki meslekler erbabınca temsil edileceği bir tabirin kullanılacağını, dolayısıyla Mesleki Temsil esaslarına karşı çıkararak ehemmiyetsiz bir durum olarak görür. (**TBMMZC**, I/5, s.464.)

²⁸² Ahmet Demirel, **Birinci Meclis'te Muhalefet İkinci Grup**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015, s.198.

²⁸³ Mustafa Kemal Paşa, Mecliste yaptığı 20 Ocak 1921 tarihli konuşmasında, gerçekten meslekler erbabı temsil edilmek üzere bir seçim yapılmış olsa 800 - 1000 kişilik muazzam bir Meclisin husule geleceğini, dolayısıyla o kadar büyük bir Meclisin salâhiyeti icra ile ifayı vazife etmesinin fevkalâde müşkül olduğunu belirtmektedir. (**TBMMZC**, I/7, Ankara 1944, s.327.)

²⁸⁴ **Atatürk Araştırma Merkezi Arşivi (ATAM Arşivi)**, Dosya No: 31, Belge No: 49.

²⁸⁵ **ATAM Arşivi**, Dosya No: 31, Belge No: 43.

öngörülerinden bahsederken Mesleki Temsil düşüncesinin gelecek nesil tarafından uygulanacağını belirterek şu açıklamayı yapar:²⁸⁶

“Bizim bir zaman mesleki temsil diye anlatmak istediğimiz iktisadi devlet sistemi o kadar yeni şeylerdi ki belki bunları gelecek nesil insanları tatbik edebileceklerdir. Ancak ne kadar yazıktır ki, bu düşünülmüş şeyleri yeni adamlara anlatmak ve bırakmak pek güç oluyor.”

Meslek gruplarından müteşekkil bir meclisin, devletin ihyası bağlamında önem arz ettiğini düşünen Memduh Şevket Bey, emekleri ile yurdu kuran, koruyan ve yaşatan küçük insanların ülkenin geleceğinde söyleyecek sözleri olmasını isterdi. Fakat Memduh Şevket Bey’in mezkûr isteği, onun düşünce dünyasından öteye gidemeyecektir.

II- Türkçülük

Türkçülük, XIX. yüzyılın sonlarında ortaya çıkan ve Osmanlı Devleti’nin kurtuluşu için bir umut olarak görülen bir fikir hareketidir. Bütün iyi niyetli çalışmalara rağmen ne yazık ki devletin kurtuluşuna çare olamamıştır. Ancak yeni Türk Devleti’nin kurulmasına yardımcı olan siyasal ve kültürel bir hareket olarak tarihe geçmiştir.

Fransız İnkılabı’nın bir neticesi olarak ortaya çıkan milliyetçi fikirlerin bütün dünyada taraftar toplamasıyla birlikte çok uluslu devletlerin de yıkılma süreci hızlanmış oldu. Dolayısıyla bu gerçeklikten Osmanlı Devleti’nin de etkilenmesi mukadder olmuştur. Tanzimat Dönemi’nin birleştirici unsuru olan *“Osmanlı Milleti”*, *Osmanlı İttihadı*, ya da *“İttihad-ı Anasır”* görüşleri kendilerinden beklenen birleştiricilik rolünü oynayamadılar.²⁸⁷ Balkan ve Ermeni milliyetçiliği, Osmanlıcılık anlayışını nasıl sekteye uğrattıysa, Arapların veya Balkan Savaşlarında Arnavutların milliyetçiliğe sarılmaları, Osmanlıcılık fikrinin alternatifi olan İslâmcılık anlayışının da sonunu getirdi. Böylece, Türk olmayan milletlerin ayaklanma ve ayrılmaları Türklerde: *“Bizim bizden başka dostumuz yok, biz bize benzeriz”* sözlerinin bir yansıması olarak Türkçülük kavramı en belirgin bir biçimde siyasal zemine oturdu. Peyami Safa bu durumu, Balkan Savaşlarının verdiği küçülme duygusunu bertaraf etmek amacıyla Türk tarihinin bütün şereflerine sarılmış, geleceğe umutla bakan bir Türklük bilincinin fışkırmasının

²⁸⁶ M. Ş. Esendal, *Oğullarıma Mektuplar*, s.483.

²⁸⁷ Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1999, s.210.

kaçınılmaz olduğunu ifade etmektedir.²⁸⁸ Bu dönemi anlatırken: “*Türkçülükle idealsiz kalmaktan ve boşlukta sallanmaktan kurtulmuştuk*”²⁸⁹ diyen Falih Rıfkı Atay’a göre, 1908 Meşrutiyeti’nin en önemli yapıtı, sonraki nesillere Türkçülük idealini kazandırmak ve dili Türkçeleştirmeye doğru götürmekti.²⁹⁰

Osmanlı Devleti’nden Türkiye Cumhuriyeti’ne geçiş döneminin canlı tanıklarından olan ve dönemin siyasal-ideolojik konjonktüründen etkilenen/beslenen Memduh Şevket Bey’in Türkçülük yönü ağır basacaktı. Memduh Şevket Bey ve çağdaşları, Osmanlı Devleti’nin dağılmasının ağır yıllarını yaşadılar. İmparatorluğun yaşadığı faciaların yarattığı ortamda Türklük şuuru ön plana çıktı. Nitekim II. Meşrutiyet Dönemi’nde, Memduh Şevket Bey için millet sistemi anlamını yitirmeye başlamıştı ve bu terim Osmanlı’nın mevcut yapısına artık uygun değildi.²⁹¹

“Osmanlı İmparatorluğu yurttaşı olup da Türk olmayan başka İslam ve Hıristiyan milletler, hele son yıllarda İmparatorluğun dağılmasını istediler. Yalnız Türkler İmparatorluğu tutmak istediler, bunun için kan da döktüler ise de kurtaramadılar. Eski Rus savaşları, Yunan savaşları, Trablusgarp ve Balkan seferleri ve bizim bakımımızdan 1914-18 seferi bu İmparatorluğu korumak seferleridir.”

Esendal’ın gerek Milli Mücadele ve gerekse Cumhuriyet Dönemi’nde ifa etmiş olduğu elçilik görevleri esnasındaki etkinlikleri, Türk topluluklarına ve eski Türk geleneklerine yaklaşım biçimi, onun birçok çevrede Türkçü olarak tanınmasını sağladı.²⁹² Türk tarihi, dili ve kültürüne duyduğu ilgiyle motive oldu. Memduh Şevket Bey’in yakın dostlarından Türkistan milli mücahitlerinden Hoten Emiri Mehmet Emin Buğra, Esendal’ın hayatındaki uğraşlarının en mühiminin Türklüğe yaptığı hizmetler olduğunu ifade ederek Memduh Şevket Bey’in Türkçülüğüne vurgu yapar. Buğra, şöyle devam eder:²⁹³

“(Esendal) Türklük için yaptığı hizmetlerini sessiz sedasız yapardı. O Türklüğün yükselmesi yolunda kendisini unutmuş, bu konuda şöhret kazanmayı hatırına bile getirmemiş bir fedakârdı. Esendal’ın tetkik etmediği hiçbir Türk oymağı yoktur. Her

²⁸⁸ Peyami Safa, **Türk İnkılâbına Bakışlar**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2010, s.146.

²⁸⁹ Falih Rıfkı Atay, **Batış Yılları**, Pozitif Yayınları, İstanbul, 2012, s.91.

²⁹⁰ F. R. Atay, **Batış Yılları**, 2012, s.89.

²⁹¹ **Neslihan Esendal Özel Arşivi**, Memduh Şevket Esendal, “*Yeni Türkiye*”, s.1

²⁹² Esendal’ın, ırkçı denecek kadar Türkçü olduğunu dile getiren Hıfzı Veldet Velidedoğlu, Esendal’ın kendisiyle bir sohbetinde, Afganistan’da elçilik yaptığı yıllarda keşfettiği bir Türk kabilesinde(Kalaçlar), birçok eski Türk geleneğinin yaşadığını ve eski Türklerin tarihini aydınlığa kavuşturmak için Afganistan’daki Türk kabilesinde yaşayan bu eski geleneklerin araştırılıp incelenmesi gerektiğini söylemiştir. (Hıfzı Veldet. Velidedoğlu, **Türkiye’de Üç Devir -İzlenimler- Anılar**, II, Sinan Yayınları, İstanbul, 1973, s.24.)

²⁹³ Mehmet Emin Buğra, “*Esendal ve Türklük*”, **Pazar Postası**, 74/20 Temmuz 1952, s.6.

oymağın dili, tarihi ve kültürünü gayet iyi bilirdi. Her bir Türk ilinin hayatta kalma, yükselme yollarının ne olduğunu yapıcı bir bakışla biliyordu. Her fırsattan faydalanarak bu yolda elinden gelen her işi yapardı. Esendal'ın tezi hiçbir Türk mahvolmasın, her Türk mümkün olan yolu takip ederek dirilsinden ibaretti. Esendal Turancılık, Pantürkistlik nazariyelerini reddederdi. Çünkü bu nazariyenin müsbet cephesi olmadığına kani idi. Türk ilinin kendi siyasî, iktisadî, coğrafî imkânlarına göre kurtulma yollarını aramaları gerektiğini ileri sürerdi.”

Esendal'ı, Bakü Büyükelçiliği yıllarında tanıyan Nebi Barkın'ın ifadesine göre, Esendal için şahsın varlığı milli özyapı demekti. Bunun bozulması halinde o şahıslardan iftihar edilecek yapıt ve bu çeşit insanların cemaatinden de bir uygarlık zuhur edemeyeceğine inanırdı. Bu itibarla Esendal, milli özyapıyı önemli bir unsur olarak gören, onu her türlü kargaşadan muhafaza etmek isteyen bir milliyetçi, bir Türkçü idi.²⁹⁴ Bu, çok ince bir dünya görüşü idi. Esendal'ın toprak medeniyeti nazariyesi ve eserlerindeki sıradan ve köylü temaları bu Türkçü düşüncesinin bir tezahürüdür.

Esendal'ın CHP Genel Sekreterliği zamanında, Hıfzı Veldet Velidedeoğlu ile olan bir sohbetinde millî karakter duygusuna vurgu yaparak aydınlara düşen görevi şöyle belirtir:²⁹⁵

“Biz bir yandan inkılap prensiplerimizi muhafaza ederken, öte yandan eski Türk karakterini yeniden canlandırarak, iyi niyete, karşılıklı inanaşa dayanan, erdemli, vakarlı bir toplum kurmakla kalkınabiliriz. Böyle bir toplumda hayat çok mutlu olur. Anadolu'ya sık aralıklarla serpilmiş küçük topluluklar içinde, millî karaktere ve ahlâka dayalı hayat biçimini hâkim kılmak lâzımdır. Bu topluluklar bu millî karaktere dayanan çalışma tarzıyla vatani verimli ve yemyeşil bir hale getirir.”

Yine Esendal'ın Kabil Büyükelçiliği döneminde sahip çıkıp Türkiye'ye okumak için gönderdiği Rıza Bekin, Esendal'ı Türkçü olarak belirterek onun milli duygulardaki hassasiyetine vurgu yapar. Bekin de Buğra'nın sözlerini tekrar ederek: “Esendal, Hiçbir Türk mahvolmasın... Her Türk mümkün olan yolu takip ederek dirilsin...” derdi” şeklinde Esendal'ın Türkçülük özetinin bu kelimelerde saklı olduğunu belirtmektedir.²⁹⁶

Bekin, Esendal'ın kendilerine Namık Kemal'in vatan sevgisi ile ilgili şiirlerini okuduğunu, kendilerinin anlayabileceği şekilde şiirleri kâğıda yazıp okumalarını istediğini belirtir. Hatta cuma günleri elçilikte Türk bayrağı çekilirken, Esendal, bazen

²⁹⁴ (Nebi Barkın, <http://www.memduhsevketesendal.com/hakkinda/barkin.html>)

²⁹⁵ H. V. Velidedeoğlu, **Türkiye’de Üç Devir...**, s.25.

²⁹⁶ Rıza Bekin, “Ölümünün 50.Yılında Memduh Şevket Esendal”, **Türk Yurdu**, XXII/178, (Haziran 2002), s.53.

merasime Türkmen çocuklarını çağırır, o havayı kendilerine teneffüs ettirirdi. Esendal'ın bu ilgisi, Türkmen çocuklarının milli benliklerini kazanmak, kim olduklarını öğretmek hedefini güdüyordu. Doğu Türkistan'a ve Türklüğe faydalı olacakların ancak, Türkiye'de yetişebileceklerini söylerdi.²⁹⁷

Esendal, Turancılık fikrine karşı çıkarak bütün Türk devlet ve topluluklarının bir bayrak altında birleşmesi düşüncesini hayalcilik ve gereksiz olarak görürdü. O, daha gerçekçi bir milliyetçilik anlayışıyla tüm devlet ve topluluklarının kendi topraklarında ayrı ayrı bağımsız devlet olmalarını savunur, kendi varlıklarını sürdürmelerini isterdi. Güçlü bir Türkiye'nin her alanda bu kardeş Türk topluluklarına destek olabileceğini, ama zayıf kalmış yalnız bir Türkiye'nin hiçbir fayda veremeyeceğini söylerdi. Dolayısıyla Türkiye'yi uluslararası alanda zora sokacak hareketlere karşı çıkar, yeni cepheler açılmasını istemezdi.²⁹⁸ Bu yönüyle Macar Turancılarının, Türklüğün ortak bir coğrafyada birleşmesinin olanaksızlığı teziyle benzerlik arz etmektedir.

Esendal gibi düşünenler, 1920-23 seferini kazanmakla yeni Türkiye'nin kurulmuş bitmiş olmadığını, bu yeni devleti yaşatmak için Osmanlı Devleti'ni dağıtan tutumdan kaçıp devlete yeni esaslar vermek gerektiği anlayışı hâkimdi.

Esendal'ın ifade ettiği Atatürk'ün “Öğün, Çalış, Güven” sözleri, onun Türkçülüğe bakışını ortaya koyması bakımından önemlidir. Türklere hedef belirleme ve yürüyecekleri yolu aydınlatmak amacıyla Atatürk'ün bir taş üstüne üç söz yazdırıp o taşı Ankara'nın ortasına diktirdiğine dikkat çeken Esendal:

“Atatürk'ün taşa yazdırdığı üç sözden birincisi “Öğün” sözüdür. Bu söz ile Atatürk yurttaşlarımız gençlerini, eskilerin kendilerini başkalarından aşağı, kendi uluslarını başka uluslardan aşağı bulmaları duygusundan kurtarmak istemiştir. Bundan sonra gelen “Çalış” sözü, Türk ulusu arasında kimlerin eyi sayılacaklarını gösterir bir ölçüdür. Öğünmek kendini başkalarına beğendirmeye çalışmaktan çok kendini beğenmek, kendinde beğenilecek şeyler bulmak demektir. “Güven” bizlere bu coğrafi alan dâhilinde bir milliyetçilik sınırı belirler. Yaşadığımız bu coğrafi alan içinde bize özgü, kendi ananemize uygun, tecrübi ilmini esas alan bir uygarlık inşa edebiliriz” diyerek böylece ileri millet şiarıyla Atatürk'ün yeni Türkiye Devleti'nin hayat istikametini belirlediğini vurgular.²⁹⁹

²⁹⁷ Rıza Bekin, “Ölümünün 50.Yılında Memduh Şevket Esendal”, s.47.

²⁹⁸ Rıza Bekin, “Ölümünün 50.Yılında Memduh Şevket Esendal”, s.53.

²⁹⁹ Neslihan Esendal Özel Arşivi, Memduh Şevket Esendal, “Yeni Türkiye”, s.1. (Neslihan Esendal Arşivi'nde temin edilen bu yazının ne zaman kaleme alındığı ile ilgili herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Bununla birlikte, ele alınan konu itibarı ile 1943 sonrası kaleme alındığı muhtemeldir).

Osmanlı Devleti'nin çok kültürlü toplum modelinde, millet-i necip olarak Arapları, millet-i sadıka olarak Ermenileri ve millet-i ecnebiye olarak Yörük ve Tatarları kabul ediyor; asli unsur konumunda bulunan Türkleri devreden çıkarıyordu.³⁰⁰ Osmanlı Devleti'nin bu ümmetçi ve çok kültürlü toplum modeli, Cumhuriyet'in kurulmasıyla ulus-devlet modelinde, üniter bir yapıya dönüşerek Türklük şemsiyesine bürünecektir.

Türkçülüğün temel sloganlarından biri olan “*Biz bize benzeriz*” vurgusunu yapan Esendal, Osmanlı Devleti'nde Türk adının anılmamasını eleştirir. Esendal, Osmanlı Devleti içinde bulunan milletleri devlete bağlı kılmak isteyen Türklerin kendi adını kullanmaktan çekindiği bir dönemden geçtiğini belirterek şöyle devam eder:³⁰¹

“Biz Türküz denilmeğe başlandığı günlerde birçokları bunu devleti dağıtacak tehlike görmüş, birçokları da, biz neden Türk olalım, biz İstanbulluyuz, Osmanlıyız, demişlerdi.”

Esendal'a göre, bir yandan kendimizden bu kaçış, bir yandan da Avrupa'nın siyasal ve ekonomik baskısı ile geri kalmamız Osmanlı Devleti'nin dağılması sonucunu vermiştir.

III- Köycülük

Köycülük, XIX. yüzyılda gelişmiş kapitalist ülkelerde kentleşme ve sanayileşmeye tepki olarak ortaya çıkmış bir fikir yapısıdır. Köycülük fikrinin her ne kadar ideolojik bağlamda Batı'daki gelişmelerin bir etkisi olarak Osmanlı Devleti'ne girdiği belirtilse de Osmanlı'nın tarım eksenli bir topluma dayandığı ve köy ile ilgili düzenlemelere ehemmiyet verdiği gerçeğini kabul etmek gerekir. Nitekim raiyyet rüsûmu gibi vergilerle toprak sistemini belirleyen kaidelerin, muhtelif zamanlarda çıkarılan kanunnamelerle yasal bir sisteme oturduğu bilinmektedir.³⁰²

Köycülük düşüncesi, II. Meşrutiyet Dönemi'nde gündeme geldi. Bunda milliyetçilik faktörünün ortaya çıkmasının önemli rolü oldu. XX. yüzyılda Türkiye ile

³⁰⁰ Orhan Türkdoğan, **Türk Toplumunun Kültürel Dinamikleri**, Kum Saati Yayınları, İstanbul, 2007, s.19.

³⁰¹ **Neslihan Esendal Özel Arşivi**, Memduh Şevket Esendal, “*Yeni Türkiye*”, s.3. Çocukluk yıllarına değinen Muhittin Birgen, etrafında daima Arapların necip bir kavim olduğu, Arnavutların asaletin timsali olduğu anlayışıyla Türk'ten gayri insanların şereflerinden kahramanlıklarından bahsedildiğini ve Türk topraklarında “*Türküm*” demenin birçok kimselerce ayıp karşılandığını belirtir. (M. Birgen, “*İttihad ve Terakki Devrinde Fikir Hareketleri*”, **Son Posta**, 27 İkcikanun 1937, s.13).

³⁰² Halil İncalcık, Osmanlı raiyyet rüsûmunun sadece bir vergi sisteminden ibaret olmadığını, aynı zamanda devlet içinde reayanın statüsünü tespit eden bir sistem olduğunu belirtmektedir. (Halil İncalcık, “*Osmanlılar'da Raiyyet Rüsûmu*”, **Bellekten**, XXIII/92, (Ekim 1959), s.600.)

alakalı en önemli unsurlardan biri de köylü toplumu olma özelliğini devam ettirmiş olmasıdır. Köycüler, en basit halleriyle, modernite, sanayileşme ve şehirleşmeyle birlikte yapılan değişimleri eleştirmiştir. İstikrarı ve refahı tercih ettikleri köylü kültüründe ve insanlarında bulunabileceğine inanmaktadırlar.

II. Meşrutiyet Dönemi'nde köylülere karşı başlayan ilgi özellikle dönemin etkin dergilerinden “*Türk Yurdu*”nda dile getirildi. Bu dergide Yusuf Akçura ve özellikle de İttihad ve Terakkinin ekonomik politikalarının şekillenmesinde etkili olan Aleksander Helphand (Parvus Efendi), milliyetçi ideoloji ve hareket için köylünün desteğinin önemini vurguluyorlardı.³⁰³ Aydınlar, köycülük meselesinde devletin çarklarının daha iyi işleyebilmesi için bütünsel bir yaklaşımla konuya eğilmişlerdir. Böylece, Köylülük ve Köycülük gibi kavram ve akımlar filizlenip gelişti.

Türkiye’de köye ve köylüye yönelik ilgi asıl olarak erken Cumhuriyet döneminde gündeme geldi. Bunda, yeni rejimin siyasal tabanının artırılması kaygılarının önemli bir yeri vardı.³⁰⁴ Bu devirde köylere ve köylülere yönelik alakayı dile getiren pek çok faaliyet görmek mümkündür.³⁰⁵

Köycü söylemin en belirleyici özelliklerinden biri şehirleşmeye karşı oluşuydu. Şehirlerde yaşamının güçlüğüne vurgulayan aydınlardan biri de Memduh Şevket Esendal’dır. Şevket Süreyya Aydemir, Esendal’ın kendisine verdiği bir tavsiyeyi şöyle nakleder:³⁰⁶

“*Şehirlere boş verip, kırlarda, bir derecik boyunda, bacasından duman tüten bir dam altında saadeti aramak!*.”

Her ne kadar muhtelif kaynaklarda Esendal Anadoluculukla özdeşleştirilmişse de kendisinin fikri tespitleri konusunda Anadoluculuk ile ilgili herhangi bir söylemine rastlanılmamıştır. “*Her Anadolucu Köycü’dür; fakat her Köycü Anadolucu değildir*” fikriyle hareket edildiğinde esasen Esendal’ın toprak medeniyeti kavramında Köycülük

³⁰³ Mehmet Pınar, *Anadoluculuk ve Köycülük Bağlamında Türkiye Köylü Partisi (1952-1958)*, Libra Yayınları, İstanbul, 2020, s.17-18; Tahsin Tolo, “*Köycülüğün Gelişmesi*”, *Millet*, 16, (Ağustos 1943), s.97.

³⁰⁴ A. Karaömerlioğlu, “*Türkiye’de Köycülük*”, *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce: Kemalizm*, II, ed. Tanıl Bora, Murat Gültengil, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s.285.

³⁰⁵ İzmir İktisat Kongresi’nde, köylü ve çiftçilere ücretsiz kitap ve dergi dağıtılması, köylerde tarım dersleri verilmesi, Aşarın kaldırılması ve köy yollarının yapılması planlandı. (Gündüz Ökçün, *Türkiye İktisat Kongresi 1923-İzmir, Haberler- Belgeler- Yorumlar*, AÜSBF Yayınları, Ankara, 1971, s.396.) 1928 Türk Ocağı Kurultayında köycülük faaliyetlerine ağırlık verilmesi, gündem konularından biri oldu. (*Türk Ocakları 1928 Kurultay Zabıtları*, Ankara, 1929, s.89.); Hikmet Tanyu, Türkiye’nin kalkındırılması için köyün kalkındırılması gerektiğini vurgular: “*Köylü yükseltilirse Türklük yükseltilmiş olur. Köyü düşkün bırakmak, Türkiye’ye hıyânet etmek, köylüyü yükseltmemek Türklüğü felâkete gömmek demektir.*” (Hikmet Tanyu, “*Türkiye Köylerinin İç Yüzü*”, *Orkun*, 2, (13 Ekim 1950), s.15.)

³⁰⁶ Şevket Süreyya Aydemir, *İkinci Adam*, II, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2000, s.400.

yönü ortaya çıkar. Esendal, köylerin köylerle bağlandığı, bir karış boş toprak parçası kalmamış, toprak medeniyetinin nimetleriyle, istikrarlı, huzur içinde yaşayan bir Türkiye hayali kurardı.³⁰⁷ Bu sebeple, Esendal'ı Köycü kategorisine almak gerekir.

Kerim Yund, Esendal'ın Köycülük yönünü şöyle betimlemektedir:³⁰⁸

“Esendal Avrupa'nın kuzeyinde ve Baltık kıyılarında yaşayan insanların hayatını beğenirdi. Türkiye'nin de omuzuna heybesini atınca bir ucundan öbür ucuna kadar adım adım dolaşabilecek bayındır yerler olmasını, köylerin, bağların, bahçelerin yol boyunca sıralanması ülküsünü taşırdı.”

Ömer Türkeş de Esendal'ın Köycülük yanına vurgu yaparak 1940'lara gelindiğinde onun medeniyet denilen şeyden ve büyük şehirlerde oturmaktan hoşlanmaz olduğunu, Köycülük fikrinin yaygın söylem olarak ifade edildiği erken Cumhuriyet döneminde, Esendal da ferdi ve içtimai saadeti, menşesine uygun şekilde toprağa müstenit bir yaşamda görmekte olduğunu ifade eder.³⁰⁹

Türkiye için yeni bir yaşayış görüşünü dile getiren Esendal, gençleri aydınlatma ve halkın çoğunluğunu bir istek ve düşünce ve çalışmada işbirliğine çağırmağa mecbur olduklarını belirtir. Esendal'a göre bu yeni yaşayış görüşü, bizi başkalarını beğenip taklit etmekten kurtaracak, türlü çalışmaların birikmesini kolaylaştıracak ve milletimizin güzel yaradılışından faydalanmağa yol açacaktır. Bu yeni hayat görüşü yalnız bir veya birkaç kişinin değil, Türk milletinden, düşünen herkesin söyleyerek, yazarak hazırlayıp kuracağı bu yurt çocuklarına armağan edeceği bir eser olacağını belirterek, şöyle devam etmektedir:³¹⁰

“Toprakta biraz ekini olan, bir kır yerde evi, ahır, samanlığı olan, bir sağmal ineği olan, evinde gömlekligi dokunan, yazdan tedarikli davranıp kendi yemekliğini ve hayvanlarının yemliğini bir yana koymuş olan adam, için bir geçim güçlüğü yoktur. Hele kendisi ve çoluğu ve çocuğu, sade yaşayıp sadelik için süslenmeyi ve güzel olmağı düşünmüş ve yapmağı öğrenmiş olursa yaşamak büsbütün kolaylaşır. Bu bakımdan güçlük, şehirde yaşamaktadır. Şehirli yemek, ekmek, giymek, ısınmak için pazara düşmüştür. Pazara para yetişmediği günler olur. Gün geçtikçe yaşayış sadelikten uzaklaşır. Uzaklaştığı kadar da ağırlaşır. Geçim darlaşır.”

³⁰⁷ M. S. Arısoy, “Memduh Şevket Esendal'la Bir Konuşma”, s.8.

³⁰⁸ **Taha Toros Arşivi**, Kerim Yund, “Memduh Şevket Esendal'dan Anılar”, 15.5.1959.

³⁰⁹ Ömer Türkeş, “Memduh Şevket Esendal”, **Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce: Kemalizm**, II, ed. Tanıl Bora, Murat Gültengil, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s.241.

³¹⁰ **Neslihan Esendal Özel Arşivi**, Memduh Şevket Esendal, “Yeni Türkiye”, s.9.

Esendal'a göre her köy yaşantısı da istenilen standartta değildir ve hükümet, şehirlerde olduğu kadar köylerde güler yüzlü ve sevimli değildir. Köyün kaderini, devletin atayacağı kaymakam ve jandarma subayı gibi mülki amirlerin köylüye davranış biçimlerine bağlar.³¹¹ Bu durum Esendal'ın hikâyelerinde de işlenen bir temadır. Hikâyelerinde sıradan insanlara, köylülere problem çıkarttıkları için bürokratlarla hükümet yetkilileri sürekli tenkit edilir.³¹² İdeal bir yaşayışın esas hatlarını, başka bir deyişle, yurdumuzun ve milletimizin büyümesi ve yükselmesini, köylerin ve köylünün işleyişine, refahına ve yükselmesine bağlar. Bu bağlamda Esendal'ın köycülüğe yaklaşımı, tek partinin merkezden okuma teamülleriyle paralellik gösterir. Köyün kendi dinamiklerinden hareketle köyün gelişiminin aksine, merkezin tayin ettiği kaymakam ve idareciler kanalıyla köyün gelişimini hedefler.

Köylü ve yarı köylü bir yaşayışa doğru gitmenin gerektiğine inanan Esendal'a göre toprağa yakın yaşamak geçim yükünü hafifletir. Bu inancının da iki dayanağı vardı.³¹³

- Böyle yarı köylü bir yaşayışa geçebilmek için gerekli olan iktisadi kurumları, terbiye ve yeni ahlak okul ve müesseselerini Türk milletinin kendi sağlam duygusu ile kurup işleteceğine inanmış bulunması,
- Bu, bugün yapılan harpler ve bunlardan sonra gelecek olan buhran, karışıklık ve kargaşalıklardan sonra Batının yeni bir denge sürecine gireceğine ve kuvvet yarışını bırakacağına inanması.

Esendal, köy hayatına, köylülere ilişkin gerçekçi, betimlemelere yer vermiştir.³¹⁴ Başka birçok konu yanında köy temaları üzerine de eserler vermiş Esendal'ın “*Yurda Dönüş*” adlı hikâyesi irdelendiğinde kanunları, müesseseleri ve mekanizması ile yekparelik bir içtimai düzen teklif etmektense, hâlihazırdaki düzeni daha Köycü, ekine dayalı, daha gelenekçi bir nitelik kazandırmayı hedeflemek yoluyla yeni bir hayat tarzını vurgular.³¹⁵ Onun köy ve köylüye ilgi duyan bir aydın olması, olağan insanları hikâyelere aktarma gayretinin bir parçasıdır.

³¹¹ Neslihan Esendal Özel Arşivi, Memduh Şevket Esendal, “*Yeni Türkiye*”, s.9.

³¹² Esendal'ın, “*Müdürün Züğürdü*” adlı hikâyesi, Hükümet yetkililerini eleştirdiği hikâyelerinin güzel bir örneğidir. Esendal, ağanın gücünü de dayanarak gariban köylülere zulüm edip cebren para devşiren bir devlet görevlisinin bozulmuş münasebetlerini dile getirir. (M. Ş. Esendal, *Mendil Altında*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2004, s.127-130.)

³¹³ Neslihan Esendal Özel Arşivi, Memduh Şevket Esendal, “*Yeni Türkiye*”, s.10.

³¹⁴ A. Karaömerlioğlu, *Orada Bir Köy Var Uzakta*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006, s.172.

³¹⁵ M. Ş. Esendal, *Gödeli Mehmet*, haz. Muzaffer Uyguner, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2007, s153-192.

Anadolu'nun toplumsal, kültürel ve ekonomik dinamiklerinin toprağa dayandığı perspektifinden hareket eden Esendal, köy/köylüyü somut bir şekilde ön plana çıkararak istikrarın ve refahın Köycülükte bulunabileceğine inanmaktaydı. Türkiye'nin bir tarım ve köy toplumu olduğu gerçeğinden yola çıkarak, köyün ve köylünün hâlihazırdaki değerlerinin muhafaza edilmesini ve Türkiye'nin inkişafında bir dayanak olarak kullanılması yönünde bir davranış ortaya koymaktadır. Esendal'a göre, köy, doğal ortamı ve üretim sistemiyle bir muvazene özelliği taşır. Bu bağlamda eski yaşayışın yeni muvazenede sürdürülerek, köyün refaha ulaştırılacağı umutlu bir gelecek hayali kurardı.

IV- Esendal'da Yatay ve Dikey Medeniyet Fikri

Esendal'ın fikir dünyası genel anlamda Doğu ve Batı'nın mevcut düşünce biçimlerine indirgenemez. Şahsına münhasır bir düşünce dünyası olan Esendal'ın medeniyet tasavvuru, dönemin Cumhuriyet aydınından farklılık arz eder. O, büyük sanayiye değil, küçük sanatlara dayanan bir Türk ekonomisi hayali kurardı.³¹⁶ Amudi (dikey) medeniyet diye zikrettiği sanayi medeniyetinin devam edeceği ve beşeriyete saadet sağlayacağı inancında değildir; ufki (yatay) medeniyet dediği toprak medeniyetine inanır.

Ağır sanayi ve makineleşmenin insanlığa getirdiği tek unsur “*söz galip olanın*” nazariyesiyle bakan Esendal'a göre, yarın sanayi medeniyetinin çökmesi halinde insanlığın rahat edeceğini savunur. Onun “*Mesut Türkiye*” diye bir ideal memleket anlayışı vardı.³¹⁷ Bu da toprak medeniyeti idi. Toprağa yaklaşmış bir yaşayışın her bakımdan kuvvet olduğuna inanan Esendal, baştanbaşa, dağınık köy evlerinin meydana getirdiği bir memleket düşünürdü.³¹⁸ Kentin yozlaştırıcılığına karşı, köyün temizliğine sığınan muhafazakâr halk savunucusuydu.³¹⁹ Vedat Günyol, Esendal'ı şöyle tasvir eder:

“*Esendal, daha çok eskiye özlem duyan, elektrik yerine mum ışığını yeğleyen, aile hayatını, karı-koca birliğini ön plana alan bir görüşün savunucusudur.*”³²⁰

Nurettin Topçu da sanayileşme karşıtı bir duruş sergileyerek Memduh Şevket Esendal ile aynı düşünce örüntüsünü benimser. Topçu, tarım toplumu örgütlenmesinin

³¹⁶ Vâlâ Nureddin Vâ-Nu), **Bu Dünyadan Nazım Geçti**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1969, s.257-258.

³¹⁷ Cahit Külebi, “*Memduh Şevket Esendal*”, **Türk Dili**, I/10, (Temmuz 1952), s.556; C. Külebi, “*M. Ş. E.*”, **Yenilik**, 29, (Mayıs 1955), s.12.

³¹⁸ Naim Tiralı, “*Esendal'ı Son Ziyaret*”, **Seçilmiş Hikâyeler Dergisi**, VI/5, (Haziran 1952), s.69.

³¹⁹ T. Bora, “*M. Şevket Esendal'ın Mektuplarında Kemalizm ve Pragmatizm*”, s.17.

³²⁰ Vedat Günyol, **Çalاکalem**, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1999, s.203.

erdemli ve imanlı bir topluluk oluşturacağını düşünür. Sanayileşmenin kentleşmeyi, tüketimi ve sefahati yaygınlaştırmasından endişe duyar.³²¹

Esendal, halka rehber olacak bir aydının toprak medeniyetini özümsemesini istemektedir.³²² Toprağa yaklaşmış bir yaşayışın her bakımdan bir kuvvet olduğuna inanan Esendal, dikey medeniyete inanmaz, sakıncalı bulurdu. O, M. Sunullah Arısoy'la söyleşisinde şöyle demektedir:³²³

“Amudi medeniyet yoktur beyefendi, ayakta duramaz, yaşayamaz... Bugün, gördüğünüz şeyler var ya, şu atomlar falan, yeni silahlar, icatlar ve siyasi krizler, buhranlar, bunların hepsi bir medeniyetin “amudi medeniyet”in çökmekte olduğunun delilidir. Ben, ergeç, “ufki medeniyet”in, yani “toprak medeniyeti”nin galebe çalacağına inanıyorum. İnsanların huzurunu, milletlerin istikrarlı bir hayata kavuşmasını, “toprak medeniyeti”nde görüyorum. Bu işi hükümetler yapamaz. Vekillerin işi değildir bu. Bu sanatkârın işidir. Bu fikri, çok taraflı işleyip, geliştirerek, olgunlaştırarak cemaatin önüne düşecek, “toprak medeniyeti” fikrine cemaati ısındıracak, bu fikri benimsetecek adam, sanatkârdır.”

Batı'nın bugünkü ekonomik siyasetinin kökünü, daha çok, daha çabuk kazanmak hırsına bağlayan Esendal'a göre bu mücadele, endüstriyi gelişigüzel ve müsrif bir şekilde genişletmiş, alıcısı az ve fakir düşmüş, böylelikle rekabet düzeni çökmüştür.³²⁴ Bugünkü ekonomik siyaset yerine bir denge siyaseti gelince bu hırsın kökünden ortadan kalkacağına inanır.³²⁵ Ağır sanayi ve makineleşmenin dünyada buhranlara sebebiyet verdiğini düşünen Esendal, II. Dünya Savaşı'nı örnek göstererek, söz konusu savaşın ağır sanayi yarısını bir nebze frenlediğini ve daha ağır buhranların önüne geçildiğini belirtir. Savaşlardan sonra makineleşmenin ağır sonuçlarının tekrar yaşanacağını ve bu karışıklık sonunda dikey medeniyetin yerini yatay medeniyete bırakacağına inanarak şu ifadede bulunur:³²⁶

³²¹ Nurettin Topçu, “*Hakikat Dini*”, **Hareket**, 8, (Birinci Kanun 1942), s.229.

³²² Esendal, Arısoy ile olan söyleşisinde, memlekette cemaatin önünde gidecek bir Türk sanatkârının çıkmasını ve toprak medeniyetinin toplumca benimsenmesi için emek sarf etmesini ve yapıt üretmesini arzu ettiğini belirtmektedir. (M. S. Arısoy, “*Memduh Şevket Esendal'la Bir Konuşma*”, s.8); Esendal, bu fikri tespit noktasında Ziya Gökalp ile çalışmaktadır. Gökalp, Türkiye'nin, çiftçiliği hiçbir zaman elden bırakmayacağını belirtmekle beraber, Türkiye'nin çiftçilerden oluşan bir tarım ulusu olarak kalması gerektiği görüşünün kesinlikle doğru olmadığını belirtir. Gökalp, Türkiye'nin asri millet olma idealinin büyük sanayi kurmakla mümkün olabileceğini söylemektedir. (Z. Gökalp, **Türkçülüğün Esasları**, s.155.)

³²³ M. S. Arısoy, “*Memduh Şevket Esendal'la Bir Konuşma*”, s.8.

³²⁴ M. Ş. Esendal, **Oğullarıma Mektuplar**, s.326.

³²⁵ Neslihan Esendal Özel Arşivi, Memduh Şevket Esendal, “*Yeni Türkiye*”, s.10.

³²⁶ Neslihan Esendal Özel Arşivi, Memduh Şevket Esendal, “*Yeni Türkiye*”, s.6-9.

“En toplu bir görüşle yeryüzündeki ülkeler, ağır sanayi kurmuş veya kuramamış diye ikiye ayrılıyor. Bundan sonra, ağır sanayi kurmuş ülkeler de nüfusları az yahut çok olduğuna göre ikiye ayrılmaktadırlar. Sanayii olmayan yahut az olan ülkeler ya sömürge yahut iktisat bakımından sömürgeleşmiş yerlerdir. Ağır sanayi olan ülkeler kendi pazarlarını ve başka sanayi ülkeleri pazarlarını doyurduktan sonra sanayi olmayan veya az olan ülkeler pazarlarını da doldurmaktadırlar. Çıkan büyük sanayi buhranlarına ve her ülkede artan işsizlere bakılırsa denilebilir ki bütün yeryüzü sanayii için bütün yeryüzündeki iç ve dış pazarlar doyurucu değildir. Bu durum gösterir ki bütün sanayi bütün dünya alıcısına göre çok gelmektedir. Gün günden de her yerde birden sanayi artmaktadır. Sanayi arttıkça belki alıcı da biraz artıyor ise de alıcının artışı sanayi artışına yetişememekte olduğu çıkan buhranlardan anlaşılıyor. Bir yandan da toprak işlerinde makina kullanılması istihali çoğaltıyor ve topraktan istihsal yapanların alıcı kuvvetleri düşmesi üzerine hükümetler dışarıdan para vererek bu işleri önlemeğe çalışıyorlar. Bugün insanlığın yetiştiği yüksek derecede savaşlar çok malzeme ve makine ile yapılmakta olduğu için savaşlar da sanayii çoğaltıyor. Büyük fabrikalar açılıyor; birçok erkek ve kadınlar işlerinden ve ailelerinden alınarak işçi yapılıyor... Serbest iktisat ve rekabet ve mücadele sistemi, eskiden bir ara, sanayi ufak ve sömürgeler varlıklı, fiyat ve nakliyat denk geldiği bir çağda bir muvazene yapmış ve sanayi memleketlerinin zenginleşmesine yaramış ise de çok geçmeden muvazene bozulmuş, alıcı yoksullaşmış ve işsizlik baş göstermiş idi. Bu iktisadi darlık 1939 seferlerini açmakta Almanların ellerinde başlıca sebeplerden oldu. Bir yandan bin yıllık egemenliği söylerken bir yandan da kendilerine bir yaşama yeri istediler. Kendilerine bu yer verilirse sanayileri ile alıcıları arasında bir muvazene yapacaklarına inanıyorlardı. Bu savaşlardan sonrasını düşünmeğe başlayanlar “bir düzenleme ekonomisi” yapmak gerektiğini söylüyorlar. Bu savaşlar iktisadi bir muvazenesizlikten çıkmamış ise bile savaşlar, birçok bakımdan, iktisadi muvazenesizliği arttırmışlardır. Bu savaşlar eğer olmasaydı, bu ağır sanayi yarışı bu savaş kadar ağır buhranlar uyandıracak, belki de sonunda ihtilaller ve savaşlar olacaktı Bütün bu savaşlar, buhran ve ihtilaller, yürümeyen eski iktisadi sistemin düşmesini ve yenisinin bunun yerini tutmasını ve insanlığın daha ileri bir yeni yaşayışa girmesini hazırlayacaktır... Eğer işler, bugün olan sanayi beslemek için yeni kaideler koymak, iç ve dış pazarlarda alıcıyı biraz daha yolmak yolunda ileri götürülmek istenilirse başarılamayacaktır... Birçokları bu savaşlardan sonra işlerini eskiden olduğu gibi yürütmek isteyecekler, yeni bir yaşayışa girmemek için çalışacaklar ve dayanmak isteyeceklerdir. Bu ve bu gibi istekler

dolayısı ile devlet adamlarının, istediklerini yapabileceklerine ve buhranların tez biteceğine hüküm olunamaz. Bunun için bizden bir kuşak sonra yaşayacak yurttaşlarımızın ağır işler karşısında kalacaklarını sanırız. Bu uzun karışıklık yılları sonunda ilerleyecek insanlığın daha sade bir yaşayışa erişebilmek için toprağa yaklaşacağına ve ağır sanayi ile onun doğurduğu kalabalık şehirler yaşayışının bir toprak medeniyeti ile değiştirileceğine şimdiden inanılabilir.”

Esendal’ın yaşamının önemli bir bölümünün realpolitiğin tekdüze, günlük, sıradan sahasına daralıp kaldığını belirten Asım Karaömerlioğlu, Esendal’ın yatay ve dikey medeniyet kavramlarını yorumlarken onun bir ütopyacı olduğunu ifade eder.³²⁷ N. Berkes, Esendal’ın Batı uygarlığının yıkılacağıyla ilgili sarf ettiği fikirleri ilkelce bulur.³²⁸

Aydemir’e göre Esendal, endüstrinin ve endüstri medeniyetinin hasmı olarak geçinirdi. Esendal, sanayinin insanlığa yıkım getirdiğine ve Türkiye’nin kendisini bu felaketten mümkün olduğunca muhafaza etmesinden yanaydı.³²⁹ Aydemir, Esendal’ın CHP Genel Sekreterliği yıllarında, memleket ve dünya konuları üzerindeki sarf ettiği mülakat ve tartışmalarının başkentte ve münevverler arasında hayret uyandıracak ölçüde garip olduğunu belirtmektedir. Aydemir, 1946 seçimleri öncesi Esendal’la baş başa devam eden bir sohbetinde II. Dünya Savaşı sonrası yapılması gerekenlerle ilgili plan-programlardan bahsederken Esendal’ın:

“Ankara’da artık ölmüş olan eski tabakhaneler hakkında bilgi toplamamı ve ‘vertikal medeniyete’ yani bacalar ve fabrikalar medeniyetine önem vermemekliğimi tavsiye etti” diyerek partiyi çevresine karşı temsil eden Genel Sekreterin sarf ettiği sözlerin bir aldaniş ürünü olduğunu belirtir.³³⁰

Esendal’ın, yatay medeniyet denilen toprak medeniyetine inandığı anlayışı, söyleşilerinde, eserlerinde ve ondan bahseden kaynakların tamamında dile getirilir. Bu tez doğru olmakla birlikte, Esendal’ın çelişkili ifadeler kullanarak satır aralarında Batı’yı, dolayısıyla sanayileşmeyi desteklediği de görülür.³³¹ Türkiye’nin, Avrupa kültür ailesinin bir mensubu olduğunu ifade eden Esendal, yeryüzünün başka bir medeniyet kuracak kadar geniş olmadığı vurgusunu yaparak:

³²⁷ Asım Karaömerlioğlu, **Orada Bir Köy Var Uzakta**, s.174.

³²⁸ N. Berkes, **Unutulan Yıllar**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014, s.249.

³²⁹ Ş. S. Aydemir, **Suyu Arayan Adam**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2004, s.464.

³³⁰ Ş. S. Aydemir, **İkinci Adam**, II, s.399.

³³¹ Memduh Şevket Esendal’ın yazmış olduğu ve torunu Neslihan Esendal tarafından “*Sanayileşme*” başlığıyla tasnif edilmiş şekliyle özel arşivinde temin edilen metin, Esendal’ın toprak medeniyeti savını gölgeler mahiyettedir.

“Bizim üzerinde çalışacağımız yol büsbütün Avrupalı olmak ve bütün vasıtalardan istifade ederek bu medeniyetin en üst basamaklarına çıkmak”³³² diyerek insanlığın bugünkü medeniyetinin Avrupa medeniyeti olduğu vurgusunu yapar.

Esendal’a göre Avrupa medeniyetinin başlıca vasfı, ağır sanayiye sahip olmasıdır. Türkiye’nin de hem bu sanayiye kuracak potansiyele hem de devletin muhtaç olduğu kabiliyetin millette olduğu görüşündedir. Türkiye’nin Avrupa ile aynı hat üstünde olmasına dikkat etmesi gerektiğini belirten Esendal, devlet siyasetinin asli unsurunun başka işlerimizin biraz zararına olsa bile ağır sanayi yerleştirmek ve kurmak olacağını belirtir.³³³ Bütün bunları yapabilmek için çalışmaya hemen başlanması gerektiğini belirterek şöyle izah eder:³³⁴

“Avrupa ve Amerika bugün içinde bulundukları savaşımlardan çıkınca ellerinde bulunan sanayii tutabilmek ve geçindirebilmek için genel bir ekonomi sistemine başvurarak sanayii olmayan milletlerin sanayileşip ağır sanayi sahibi milletleri darda bırakmamalarını isteyeceklerdir. Bu hesaba oturulduğu gün biz daha ziyade sanat ve istihlal ülkesi olarak orda bulunmağa çalışmalıyız. Politik sebeplerle bizim nasıl olsa istifade edeceğimiz harp sonu müzakereleri, sanayimiz başlamış olur ise bizim için daha faydalı olur.”

II. Dünya Savaşı seyrinin, az gelişmiş ülkeler için kalkınma modeli olarak Batı sisteminin esas alınmaya başlanması, Esendal’ın fikir yapısında ikilemlere sebebiyet verdiği muhtemel dâhilindedir. Esendal’a göre insan, içinde yaşadığı toplumun isteklerine, ihtiyaçlarına göre kendini değiştirip yenilemelidir.³³⁵ Esasen Esendal Batı yaşayışına karşı değil. Avrupa yaşayışına girmenin bizim için gerekli olduğunu da sözlerine ekler. Esendal, 24 Mayıs 1937’de oğlu Ahmet Esendal’a Afganistan’dan yazdığı mektupta:

“Şunu yeniden söylemeliyim ki Avrupa yaşayışı içine girip çıkmalıdır. Bu Avrupa bizim için adi olmamalıdır. Dillerini de bilmelidir. Ben bunların bize gerekli olduğunu öğrendim” diyerek kendimizi muhafaza etmenin yolu olarak görür.³³⁶

Er geç toprak medeniyetinin galebe çalacağına inandığını belirten Esendal, farklı bir zaman aralığında da gidilmesi gereken yolun sanayi olduğunu belirterek aslında makine medeniyetini de inkâr etmediğini yansıtır. Bu da dönemin fikir âleminde egemen

³³² Neslihan Esendal Özel Arşivi, Memduh Şevket Esendal, “Sanayileşme”, s.1.

³³³ Neslihan Esendal Özel Arşivi, Memduh Şevket Esendal, “Sanayileşme”, s.1.

³³⁴ Neslihan Esendal Özel Arşivi, Memduh Şevket Esendal, “Sanayileşme”, s.2.

³³⁵ M. Ş. Esendal, *Oğullarıma Mektuplar*, s.215.

³³⁶ M. Ş. Esendal, *Oğullarıma Mektuplar*, s.223.

olan, “Tekniği kullanalım fakat kültürümüzü muhafaza edelim” görüşüne biraz benzemektedir.³³⁷ Esendal’da, genel itibariyle gelenek vurgusu ön planda olsa da, esas olarak ideal bir gelecek kurma amacıyla oldu. Dolayısıyla kendi içinde çelişik düşünceler barındırması, bu ideal anlayışın bir tezahürü olarak kabul edilebilir.

V- Esendal’ın Batıcılık Fikrine Yaklaşımı

Batıcılık terimi, modernleşme, uygarlaşma, muasırlaşma, Avrupalılaşma, yenileşme, Batılılaşma, çağdaşlaşma, gibi kavramlarla da belirtilmiştir.³³⁸

Tanzimat Dönemi’yle birlikte başlayan Batılılaşma, Meşrutiyet Dönemlerinde Osmanlı Devleti’nin kurtuluş reçetelerinden birisi olarak görülen Batıcılık kavramıyla bütünleşerek fikri bir yapıya dönüştü. Tabii Batıcılığın düşünsel unsurunun, II. Abdülhamid Dönemi’nde Jön Türklerin muhalif faaliyetleri ekseninde oluştuğu söylenebilir.

Tanzimat ile birlikte hızlanan Batılılaşma arzusunun bir sonucu olarak yerli sanayi, esnaf teşkilatları ve el emeğine dayalı bütün unsurların kullanılamaz hale geldiğine kanaat getiren ve ütopyası olan toprak medeniyeti kavramı çerçevesinde memleket yönetiminin Batı usulü gidişten soyutlanması gerektiğini isteyen Memduh Şevket Esendal’ın Batıcılığa yaklaşımı da bu düşüncesinden bağımsız değildir.

Türk kültür ve medeniyetini kendine has müstakil bir konuma oturtan Esendal, her dilin kendini arındırması gibi her ulusun da geleneksel değerlerinden kopmadan kendine göre bir yol çizmesi gerektiğini belirtir. Batıcılık, ağır sanayi, nüfus yığılması olan vilayetler ve o vilayetlerde sürülen düşünce ve sanat yaşayışı ve o yaşayış içinde doğan ruh üzgünlükleri demek ise biz Batılı değiliz, diyerek Türkleri gelenekleri içinde de ilerleyebilecek bir millet olarak görür.³³⁹

Memduh Şevket Esendal, oğlu Suat Esendal’a yazdığı 20 Kasım 1942 tarihli mektubunda;

“Benim düşündüğüme göre, biz taklit edince, her seferinde kötü bir şey yaptık. Kendimizden bir şey yapınca eyi yaptık... Görüşlerimize, yaptığımız işlere bakıp kendimize inanmalı ve birkaç asırdır düştüğümüz Avrupa hayranlığından kendimizi

³³⁷ Esendal, CHP Genel Sekreterliği döneminde Halkevleri Bayramı yıl dönümü münasebetiyle, verdiği bir nutukta, yabancı kültürlerin baskısı altında ezilmiş, gelişmemiş olan milli kültürümüzün, yaşayışımızın, dilimizin, sanatımızın her türlü manevi zordan uzak, serbestçe gelişmesi için kurulmuş bu kültür ocaklarına, Batı medeniyetinin bilgilerini, vasıtalarını getirdiklerini, böylelikle, manevi birlik havası içinde, yaratıcı Türk zekâsının meydana getireceği milli büyük varlıkları güvenle beklemekte ve görmekte olduklarını belirtmektedir. (BCA, 490.1.0.0.227.898.5.)

³³⁸ Osman Kafadar, **Türk Eğitim Düşüncesinde Batılılaşma**, Vadi Yayınları, Ankara, 1997, s. 63.

³³⁹ Neslihan Esendal Özel Arşivi, Memduh Şevket Esendal, “Yeni Türkiye”, s.2.

kurtarmalı ve bu topraklarda kuracağımız yeni bir medeniyetin yükünü taşıyabileceğimize inanmalıyız”³⁴⁰ diyerek değerlerimizden kopmadan ilerleyebileceğimizi belirtir.

Esendal, hikâyelerinde iki gruba çok yer verir. Birincisi, memleketi yaşatan, sürekliliğini sağladığına inandığı esnaf zümreleri, ikincisi de memurlar ve aydınlardır. Memurlar ve aydınları, Anadolu insanını yüzeysel tanımış ve Batılılaşmanın yarattığı yapay ve türedi bir sınıf olarak değerlendirir.³⁴¹ Esendal’ın, bu değerlendirmesi onun Batı’ya ve Batılılaşmaya yaklaşımının bir özeti mahiyetindedir.

Esendal’ın Halkevi sohbetlerinden birkaçına kendisini de çağırdığını belirten Samet Ağaoğlu, Esendal’ın sağlamca bir mantıkla birbirine eklenmemiş bir takım fikirler öne sürdüğünü, “*Batılı mı olalım, Doğulu mu?*” gibi söyleşilerde bulunduğunu, Batı’nın, Batı medeniyetinin, kültürünün aleyhinde ağır konuşarak, manasız, mantıksız, delilsiz iddialarda bulunduğunu belirtmektedir. Esendal’ın bir sohbetine iştirak eden Ağaoğlu, Esendal’ın Batıcılık anlayışına bakışını onun ağzından şu şekilde nakletmektedir:³⁴²

“Garp medeniyetini müesseseleriyle birlikte tamâmen reddetmeliyiz! Sonra medeniyeti biz kendimiz yeniden kuralıyız! Mikroplara karşı serumlar ve aşılar bulunmadan önce de insanlar yaşıyorlardı. Garp medeniyetinin eseri olan bugünkü serumların, aşıların yerine yenilerini buluncaya kadar bunlardan vazgeçebiliriz... Böyle yapmazsak, milletçe mahvolacağımız gün yakındır.”

Türk toplumunun kendini değersiz görmesinden endişe duyan ve bu duygunun çok zararlı bir içtimai illet olduğuna ve bu illetin ulusal şahsiyetimize hanel getireceğine kanaat getiren Esendal’a göre:

“Aşagılık duygusu ruhun asaletini öldüren bir hastalıktır, hâlbuki insanlığın öğüneceği eserler ancak, asil ruhlardan doğar. Cemiyetin bazı tabakaları garp medeniyetinin ezici tesiri altında ister istemez bu hastalığın zebunu olacaklardır, yeter ki bu afeet umumileşmesin” idi.³⁴³

³⁴⁰ M. Ş. Esendal, **Oğullarıma Mektuplar**, s.552.

³⁴¹ Tabip Gülbay, **Memduh Şevket Esendal’ın Toplumsal ve Siyasal Görüşleri**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara, 2008, s.152.

³⁴² Samet Ağaoğlu, **Siyasi Günlük: Demokrat Parti’nin Kuruluşu**, haz. Cemil Koçak, İletişim Yayınları, İstanbul, 1992, s.26-27.

³⁴³ T. Gülbay, **Memduh Şevket Esendal’ın Toplumsal ve Siyasal Görüşleri**, s.157.

Oswald Spengler'in, Batının çöküşü iddiasının Esendal'da da karşılık bulduğu muhtemeldir.³⁴⁴ Dikey ve yatay medeniyet kavramalarını fikir dünyasına oturtan Esendal, bu bağlamda Batı medeniyetinin son günlerini yaşadığını ifade edenlerdendir. Bu düşünce yapısına karşı çıkan Mümtaz Turhan, Batı medeniyetinin çökmek üzere olduğu iddiasının Türkiye'de hala taraftar bulmasını, asıl bilimi ve düşünce akımlarını sıcağı sıcağına izleyecek bir merhalede bulunmayışımız ve son devrimlerin istenilen, umut edilen sonuçları karşılayamamasından kaynaklanan aşağılık hissi şeklinde iki sebebe bağlar.³⁴⁵

Esendal'a göre, Batı'yı beğenmiş, Batı'da yetişmiş, Batı yaşayışına tutulmuş, Batı'nın ateşini sönmeyen ateş tanımış, Batı irfanını yıkılmaz bir irfan bilmiş ve orada öğrendiklerini satıp durmaya başlamış olanlar kendi sağlıklarında bilgilerinin ihtiyarladığını göreceklerdir.³⁴⁶ Esendal, Batı'yı beğenmemenin gerilik olmadığını; asıl geriliğin başka bir millete bağlılıkla olduğunu belirtmektedir.

1943 yılında Esendal öncülüğünde oluşturulan Halkevleri Yüksek Danışma Kurulu çalışmalarında yer alan Tahsin Banguoğlu, bu süre zarfında kendisinde ve arkadaşlarında; *"Batı taklitçiliğine dökülmüşüz, milli kültürümüz tahrip edilmiş. Onu onaracağız, kendimize geleceğiz"* şeklinde fikirlerin kuvvetlendiğini belirtir.³⁴⁷

Esendal, devletler kurmuş, yüzyıllarca cihana hükmetmiş, geniş gönüllü ve çelebi bir milletin kendi birikim ülküsüne bağlı kalması gerektiğini vurgulayarak şöyle devam eder:³⁴⁸

"Garplılık, garp emperyalist, kapitalist ve serbest iktisat sistemini alarak garp usulleri ile coşkun bir çalışma yoluna giriş demek ise biz garpli değiliz... "Biz garplıyız", "Avrupa hudutları Türk ülkesinin doğu sınırlarında biter" demek, "Biz gelenekleri içinde taşlaşmış, ilerleyemez bir millet değiliz, yaşayan, yaşayacak olan milletlerdeniz" demenin düşünülmeden söylenilmiş bir şekli olsa gerektir."

³⁴⁴ Oswald Spengler'e göre, Batı'nın geleceği, şimdiki ideallerimize doğru zaman içinde sınırsızca yukarıya ve ileriye uzanan bir meyil değil, şekil ve devamlılık bakımından kesinlikle sınırlanmış, birkaç yüzyılı içine alan ve öz olarak mevcut örneklerden görülebilen ve hesap edilebilen tarihin tek bir olayıdır. Bu bağlamda Spengler, her medeniyetin bir fert gibi gençlik, erişkinlik ve ihtiyarlık dönemlerinin olduğu ve böylece her medeniyetin çökeceği iddiasıyla Batı medeniyetinin çökmek üzere olduğu fikrindedir. (Oswald Spengler, **Batının Çöküşü**, çev. Giovanni Scognamiglio- Nuray Sengelli, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1997, s.51.)

³⁴⁵ Mümtaz Turhan, **Garplılaşmanın Neresindeyiz?**, Yağmur Yayınevi, İstanbul, 1972, s.32.

³⁴⁶ Türklerin, gelenekleri çerçevesinde yoğrulması anlayışında olan Esendal, geçmişte de Arap etkisine girilmiş olmayı eleştirir. (Neslihan Esendal Özel Arşivi, Memduh Şevket Esendal, *"Yeni Türkiye"*, s.2.)

³⁴⁷ T. Banguoğlu, *"Millî Şef Devri Hatıraları"*, Yazan: Sefa Kaplan, **Tercüman**, 18 Mayıs 1986, s.5.

³⁴⁸ **Neslihan Esendal Özel Arşivi**, Memduh Şevket Esendal, *"Yeni Türkiye"*, s.3-4.

Esendal, tarih ve geleneklerimizdeki zenginlikle yarının mesut Türkiye'sini yaratacak bütün imkânların bu topraklarda olduğuna inananlardandır.

B- ESENDAL'IN SİYASİ PARTİLERE BAKIŞI

I- İdealist Bir Parti: Cumhuriyet Halk Partisi

Erken Cumhuriyetin ilk siyasal partisi CHP'dir. Temeli, Kurtuluş Savaşı sürecine dayanmaktadır. Mustafa Kemal Paşa'nın, Türkiye'nin yeni baştan ihya serüveninde bir politik vasıta olarak tesis ettiği Halk Fırkası, Millî Mücadele'nin silahlı eylem safhasında faaliyet gösteren Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti (ARMHC)'nin devamıydı. ARMHC, savaş bittikten sonra Mustafa Kemal Paşa'nın girişimleri doğrultusunda 9 Eylül 1923'te siyasî parti haline getirilerek Halk Fırkası adını aldı. Memduh Şevket Esendal bu geçiş dönemine şöyle bir anlam yükler:³⁴⁹

Halkın bağrından müdafaa-i hukuk, müdafaa-i hukukun bağrından Cumhuriyet Halk Partisi doğdu."

Yeni Fırka, Kasım 1923'te kaldırılan cemiyetin teşkilatını ve mallarını devraldı. Bir yıl sonra, 10 Kasım 1924'te, Kütahya Mebusu Recep Bey (Peker)'in teklifiyle fırkanın ismi Cumhuriyet Halk Fırkası (CHF) şeklinde değişikliğe uğratıldı.³⁵⁰ 1935 yılına gelindiğinde ise CHF'nin 4. Büyük Kurultayında uygun bulunan nizamnamenin birinci maddesinde Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) adını aldı.³⁵¹

Kısa süren Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ve Serbest Cumhuriyet Fırkası dönemleri haricinde CHP, 1923-1945 yılları arasında tek parti sistemiyle tartışmasız olarak kontrolü elinde tuttu ve partiyle devlet özdeşleşti. Örneğin valiler, aynı zamanda bulundukları ilin parti başkanlığı görevini de ifa etmişlerdir. Bu özdeşleşmesinin önemli bir sonucu olarak parti hiçbir zaman bağımsız bir ideolojik ya da örgütsel kişilik geliştiremedi ve daralan bir yapı içinde bürokratikleşti.³⁵² Tek parti iktidarı boyunca CHP, siyasal bir muhalefete karşı devlet kontrolünü ele geçirmek, kazanmak ve hatta savunmak zorunda olmadığı için, partilerin siyasal hayatında değişen şartlara göre pek önem arz eden seçim veya tertip tekniklerine de ihtiyaç olmadı.

Bernard Lewis'e göre, CHP, Orta Doğu'da ve başka yerlerde yaygın olarak görülen şablondan bazı noktalarda ayrılıyordu. Ülke çapında yerleşik bir teşkilatı olan

³⁴⁹ **Ulus**, Cumhuriyet Bayramı İlavesi, 29 Ekim 1942, s.2.

³⁵⁰ Zeki Çevik, **Millî Mücadele'de Müdafaa-i Hukuk'tan Halk Fırkası'na Geçiş (1918-1923)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2002, s.485.

³⁵¹ **C.H.P Tüzüğü**, Ulus Basımevi, Ankara, Mayıs 1935, s.3.

³⁵² Erik Jan Zürcher, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, çev. Yasemin Saner Gönen, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000, s.259.

ve gerçekçi, tutarlı bir çalışma programına kendini adanmış bir partiydi.³⁵³ Cumhuriyet ideali ve ulus devlet anlayışı doğrultusunda siyasal, sosyal ve kültürel icraatlar yapma gayretinde oldu. Bununla birlikte Yetkin'in "*Türkiye'de Tek Parti Yönetimi*" adlı eserin önsözünü yazan T. Z. Tunaya ise CHP'yi, ideolojisini açıklıkla saptayamamış bir parti olarak belirtmektedir. Tunaya'ya göre, yeni sorunları karşılayabilmek için değişik zaman dilimlerine ve akımlara uyma uğraşları CHP'ye farklı görünüm kazandırmıştır. Ne var ki, her tek parti gibi çoğulculuğu kendi içinde yarattığı için istikrarsızlıklar ve çelişkilerden kurtulamamıştır.³⁵⁴

Bununla birlikte Türkiye'deki tek parti uygulaması, birçok özelliği ile Sovyet Rusya, Hitler Almanya'sı ve Musollini İtalya'sından farklılık arz etmektedir ve oralardaki uygulamalar kadar kapsayıcılık iddiasında değildir. Türkiye'de tek partili dönemde bile bir demokratiklik süreci yaşandığı muhakkaktır. Ulusal egemenlik anlayışı, meclisin sürekliliği ve Cumhuriyet ideali doğrultusunda yapılan köklü reformlar bunun göstergelerindedir. CHP de zaman zaman otoriter uygulamalarda bulunmuş olsa da bu uygulamalar, o dönemde Türkiye'ye, Almanya'da veya İtalya'da olduğu gibi çok köklü bir biçimde karakterini vermemiştir.³⁵⁵ Avrupa'daki tek parti devletlerindeki partilerin üstlendiği rol şablonuna, içerikten ziyade şekil itibarıyla yakın olduğunu ifade eden Lewis'e göre, Türkiye'deki tek partiyi Avrupa'daki akranlarından ayıran en önemli unsur, çok partili hayata geçilirken sergilenen barışçıl tutumdur.³⁵⁶ Zira diğer hiçbir otoriter-totaliter parti, bizzat kendi sonunu böyle barışçı bir biçimde hazırlayıp, organize edip kabul etmemiştir.

Cumhuriyet idealini ve tek parti yaklaşımlarını içselleştiren Esendal, Türkiye'deki tek parti anlayışının memleket şartlarının bir tezahüründen doğduğunu, devlet kuruluşunun faşist ve komünist rejimlere benzemediğini ifade ederek şöyle devam etmektedir:³⁵⁷

"Hiçbir kullanışta, hiçbir işte başkalarına benzemezdik, yalnız tek parti ile idarede Ruslara, Alamlara, İtalyanlara benziyorduk. Demek istediğim: Onlar tek parti ile başka bir şey yapıyorlardı, biz de tek parti ile başka bir şey yapıyorduk. Onlar

³⁵³ Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, çev. Boğaç Babür Turna, Arkadaş Yayınevi, Ankara 2015, s.516.

³⁵⁴ Çetin Yetkin, **Türkiye'de Tek Parti Yönetimi**, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 1983, s.9.

³⁵⁵ Feroz Ahmad, Türkiye tek parti rejiminin İtalya ve Almanya'ya bir parça sempatiyle bakmasına karşın; faşizmi ideoloji olarak tesahup etmekten geri durduğunu ifade eder. (Feroz Ahmad, **Modern Türkiye'nin Oluşumu**, çev. Yavuz Alogan, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2005, s.82.)

³⁵⁶ B. Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, s.517.

³⁵⁷ Neslihan Esendal Özel Arşivi, Memduh Şevket Esendal, "*Çok Parti*", Ankara, 09.05.1946, s.1.

tek partilerini bizim kullandığımız gibi kullanmıyorlardı. Benzerliğimiz tek partili olmaktan başka bir şey değildi.”

Memduh Şevket Esendal CHP’nin, Avrupa meclislerinde vuku bulmuş “sağ” ve “sol” merkez ölçüler içine alınamayacağını; çünkü bizim merkez ölçüler içine girmesi olanak dâhilinde olmayan, bütün yönleriyle müstakil bir düzeneğimiz olduğunu ifade etmektedir.³⁵⁸

Esendal, CHP’nin memleketin ihtiyaçları karşısında idealist bir parti olarak ortaya çıktığını belirtir. İdealist parti, ortaya koyduğu umdelere göre çalışan bir teşekkül idi. Esendal’a göre, yerleşmiş bir denge, kanundan daha canlı, daha kuvvetlidir. Çok partili sistem için yazılmış Teşkilat- Esasiye Kanunu’na aykırılığına rağmen; kendimize göre, yazılı olmayan geleneklerimizle çalışıyorduk. İnsanlar, her yerde yazılı kanunlar ile idare olunmuyor³⁵⁹ diyerek bir nevi “Şef” sistemini hukuki bir zemine oturtmak istemiştir.

Esendal, CHP Genel Sekreterliği döneminde Velidedeoğlu ile yaptığı bir söyleşide, Türkiye’nin, yazılmış ve yazılmamış olmak üzere iki anayasasının olduğunu, yazılmış olanı, Teşkilat-ı Esasiye, yazılmamış olanı ise, partinin şu anki fiili durumu, yani “Şef Sistemi”dir. Şef sistemi, gücünü CHP’den alır. İç ve dış hadiseler bu sistemin devamını zaruri kılmıştır. Esendal, anayasanın harfi harfine uygulanacağı zamanın da elbet bir gün geleceğini sözlerine ekler.³⁶⁰

Esendal’a göre, Türkiye’nin kuruluş yapısını anlamak için Teşkilat-ı Esasiye ve parti programını okumak yetmez. Bunlarla birlikte mevcut tatbik edilmekte olan usullerimizi ve yazılmamış olup da yaşayan kaide ve kurallarımızı da göz önünde tutmak gerekir.³⁶¹ Ayrıca milletlerin hayatlarında bu gibi yazılmadık kanunlar da olabileceğini anlatmaya ihtiyaç olduğunu belirten Esendal şöyle devam etmektedir:³⁶²

“Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’muz, partimiz esaslarını millet esasları olarak almakla partiye bağlanmış ise de bu kanunumuzda, partiden hiç bahis yoktur. Hâlbuki gerçekte parti, hükümet yanında devlet kuruluşunu tamamlayan bir teşekküldür. Hükümet, devlet kanunlarını tatbik etmeye çalışmak ödevini aldığı gibi, parti de bu kanunların tatbikinden doğan dilekleri kendi teşkilatı vasıtası ile alarak devlet yüksek idaresi heyetlerine götürme vazifesini görür ve bu dileklerle bunlara icra makamlarının

³⁵⁸ M. Ş. Esendal, **Irkçılık-Turancılık**, TİTE Yayınları, Maarif Matbaası, Ankara, 1944, s.19.

³⁵⁹ **Neslihan Esendal Özel Arşivi**, Memduh Şevket Esendal, “CHP Sorunları”, s.3.

³⁶⁰ H. V. Velidedeoğlu, “Bir Varmış Bir Yokmuş!”, **Cumhuriyet**, 18 Temmuz 1971, s.2; H. V. Velidedeoğlu, **Türkiye’de Üç Devir**, II, s.25.

³⁶¹ **Neslihan Esendal Özel Arşivi**, Memduh Şevket Esendal, “Devlet Kuruluşu”, s.1.

³⁶² **Neslihan Esendal Özel Arşivi**, Memduh Şevket Esendal, “Devlet Kuruluşu”, s.1.

verdikleri karşılıkları her yıl neşrederek herkesin gözü önüne koyar. Birtakım dilekleri Meclis'e götürerek kanunlaştırmaya çalışır."

Kanunları tatbik eden, halkın isteklerini hükümete ve idare yüksek makamlarına götürebilme hizmetini daha iyi yoluna koyabilmiş bir devletin ideal bir teşekkül olduğunu belirten Esendal'a göre, parti teşkilat usulü, Türkiye'nin kurmakta olduğu dengenin pekiştiricisidir. Bu hizmetinde parti tamamı ile realist bir görüş ile davranır.³⁶³

Esendal, CHP'nin, devlet teşkilatı içinde gördüğü hizmetlerden biri de seçimlerde halkın arzu ve isteklerini bir cetvel içine almak olduğunu belirtmektedir. Ona göre, Nazariyat her ne olursa olsun, seçimler, işten doğmuş fırkalar adına değil de serbest seçimlerle yapıldığı takdirde, bir takım yolsuzluğa meyilli kimselerin Meclis'te yer bularak şahsi menfaatleri hesabına teessüs etmiş sükûn ve intizamın bozulmasına sebebiyet verirler. Buna karşı gelebilmek için yurdumuzda Cumhuriyet Hükümetini kurmuş ve memleketi kurtaracak esasları hazırlamış olan bu partinin murakabesi, gerekli olan esaslardandır.³⁶⁴

Tek Partinin umdeleri, halkın istediği gibi olmasa da amaç, geri kalmış olan Türk milletini hamlelerle, cebri bir koşturmuş ile az zamanda ileri milletler derecesine çıkarmak idi. Esendal'a göre bunu, halkın reyini, rızasını alarak yapmak olamazdı.³⁶⁵ Esendal bununla birlikte tek parti rejiminin, halkın isteklerini kanalize ettiğini de belirtmektedir. Esendal, memleketimizdeki tek parti düzeninin bütünüyle bir halk yönetim tarzı olduğunu, demokrasiye uygun bir kuruluş olarak noksan tarafının bulunmadığını, özellikle parti kongrelerinin, halkın arzularına tercüman olduğunu ve bu şekilde milli murakabenin sağlandığını savunmaktadır.³⁶⁶

Tek parti olgusunun, ülkenin gerçeklerine uygun bir doğrultuda yürütülen bir sistem olduğu iddiasında bulunan Esendal, şöyle devam etmektedir:³⁶⁷

"Parti, halkın değişmeyen veya günün ihtiyaçlarından geri kalarak ağır ağır değişen dileklerine çabukluk vermekte ve halkın dilekleri arkasında değil önünde yürümekte de idealist bir görüşe maliktir. Bu itibar ile de milletimiz tek parti ile idare şeklini kullanmıştır. Şunun için ki iki ideal parti arasında mücadele daima ve her yerde sert olur. Kanlı olur. Mücadelesi yumuşak olan partiler, biri ötekini inkâr edemeyen iş ve meslek grupları partileridir. Bu grupların iyi seçilememesi ve parlamentolara

³⁶³ Neslihan Esendal Özel Arşivi, Memduh Şevket Esendal, "Devlet Kuruluşu", s.2.

³⁶⁴ Neslihan Esendal Özel Arşivi, Memduh Şevket Esendal, "Devlet Kuruluşu", s.3.

³⁶⁵ Neslihan Esendal Özel Arşivi, Memduh Şevket Esendal, "CHP Sorunları", s.5.

³⁶⁶ Faik Ahmet Barutçu, *Siyasi Hatıralar*, II, 21. Yüzyıl Yayınları, Ankara, 2001, s.705.

³⁶⁷ Neslihan Esendal Özel Arşivi, Memduh Şevket Esendal, "Devlet Kuruluşu", s.2.

idealist grupların karışmaları parlamentoları sakatlaştıran ve sert mücadelelere ve tedhişlere yol açan ve demokrasileri tahrip eden bir hastalık olarak telakki edilmelidir.”

Esendal, tek partili dönemde hem murakabe mücadeleleri olduğunu, hem de bu mücadelelerin, dengeyi bozmayacak yumuşak bir şekilde geçtiğini belirtmektedir. Ona göre, milletimizin anlayış ve yaşayışına uygun olan bu sistem, kültürel, iktisadi ve tarihi bünyemize uygun olarak da bugünkü şekliyle ortaya çıkarıldı. Her ülkede en büyük kanun, yerleşmiş olan dengeyi bozmamaktır. Çünkü dengenin iyi bir şekilde anlaşılamadığı ülkelerde karışıklık eksik olmaz.³⁶⁸ Dolayısıyla Esendal için Cumhuriyet’in kuruluşuyla birlikte yerleşmiş dengenin devamı, devletin işleyişi ve istikrarı açısından faydalı olanıdır. Bu yerleşmiş denge de tek partili CHP rejimidir.

II- Çok Partili Hayata Geçiş ve Demokrat Parti

I. Dünya Savaşı sonunda temelsiz bir barış düzenine sürüklenen Avrupa’da meydana gelen gelişmeler, dünyayı ikinci bir dünya savaşına sürükledi. I. Dünya Savaşı sonunda imzalanan barış antlaşmaları, kâğıt üstünde bir nizam yaratmakla beraber, uluslararası arenada dengesiz ve çürük bir düzenin bütün iç unsurlarını kapsadı. 1929-30 yıllarında birtakım kaynaşmalarla korunabilmiş olan barış, bu yıllardan sonra çözülemeyen problemlerin birikimiyle, 1939’da II. Dünya Savaşı’nın sert kayasına çarptı.³⁶⁹

II. Dünya Savaşı, dünya tarihinde bir dönüm noktası olma özelliğini taşır. Savaş sonrası tahavvül eden şartlar içinde bütün dünya ile beraber Türkiye’de de yeni sürecin zuhur ettiği bir gerçektir.

II. Dünya Savaşı’nın genel seyri ve sonucu, ülkelerin siyasal yapı değişikliğine gitmelerine sebep oldu. Özellikle 1930’ların başlarından itibaren istenilen ve taklit edilen bir sistem olan Almanya ve İtalya’daki totaliter tek parti anlayışı, II. Dünya Savaşı sonunda istenilen bir sistem olmaktan çıktı. Savaşın Demokrasi Cephesi lehine sonuçlanması ve Mihver Devletleri olan Almanya ve İtalya gibi otoriter rejimlerin yenilmesi, tek parti anlayışının da yenilmesini beraberinde getirdi. Bu durum Türkiye’de çoğulcu demokrasi yönünde gelişmelerin hızlanmasına sebebiyet verdi. Memduh Şevket Esendal’a göre, Almanlar II. Dünya Savaşı’nı kazanmış olsalardı, tek

³⁶⁸ Neslihan Esendal Özel Arşivi, Memduh Şevket Esendal, “Devlet Kuruluşu”, s.3.

³⁶⁹ Fahir Armaoğlu, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914 – 1995), I-II, Alkım Yayınları, İstanbul, 2004, s. 152.

parti kazanacak, her yerde bunun taklidi yapılacak, nazariyesi işlenecekti. Fakat şuan istenilebilir ve taklit edilir bir sistem olmaktan çıktı.³⁷⁰

İki dünya savaşı arasında Türkiye’de, iki defa çok partili hayata geçiş denemelerinin haricinde kesintisiz bir tek parti idaresi devam etti. Türkiye, bu süre zarfında iç siyasal yapısını bu şekilde tanzim ederken, dış politikada siyasi bağımsızlığın ve güvenliğin temel ölçü olduğu, karşılıklı menfaatlerin esas alındığı ilişkiler korunup geliştirildi. Osmanlı Devleti’nin, Batı karşısında güç kaybedip zayıflamasından sonra Avrupa’nın güç dengelerinden yararlanarak güttüğü denge politikası, Türkiye’nin de dış politikasını belirleyen önemli bir unsur oldu.

Böylece, 1930’larda Almanya ve İtalya örnekleri gibi tek partili sistemle yönetilen Türkiye’nin, II. Dünya Savaşı’ndan sonra değişen güç dengelerine paralel olarak çok partili devletlerle olan ilişkisi, çok partili hayata geçmesini zorunlu kıldı. Esendal, Türkiye her ne kadar tek parti sisteminde olsa da dış politikada çok partili devletler gurubunda olduğu için söz konusu devletlerce yadırganmayacak bir biçime girilmesi gerektiği hususunun İsmet İnönü tarafından istendiğini belirtmektedir.³⁷¹ Savaşın nihayete ermesiyle birlikte tek parti sisteminin popülaritesini kaybettiğini belirten Esendal, Türkiye’nin iradesi dışında meydana gelen iç gelişmelerin, Batı’yı memnun etmek amacıyla olduğunu sözlerine eklemektedir.³⁷²

“Daha demokratça da olsa, ortaya kendimize göre yeni bir usul, bir rejim çıkarmak garphılarca, boyumuzdan büyük işlere kalkışmak diye görüleceğini düşünerek garpta örneği olmayan şeyleri yapmaktan kaçınıyorduk. “Başkaları bize eyi desinler” diye isteyince başkalarının alışık oldukları işleri doğru idi.”

Türkiye’nin 1945 yılından itibaren çok partili sisteme geçmesinde dış şartlar kadar iç şartlar da etkili oldu. Savaş sonrası şekillenen konjonktürün yanı sıra, tek parti iktidarı politikaları, genel bir hoşnutsuzluğa sebep olarak hem parti içi hem de parti dışı muhalefeti doğurdu.³⁷³ Hükümetin milletimizi savaşa sokmayarak ayakta tutması iyiliğini, herkes bir aralık çok iyi anlamış iken tez unutulduğunu, hatta: *“Türkiye niçin*

³⁷⁰ Neslihan Esendal Özel Arşivi, Memduh Şevket Esendal, “Çok Parti”, s.2.

³⁷¹ Neslihan Esendal Özel Arşivi, Memduh Şevket Esendal, “Çok Parti”, s.3.

³⁷² Neslihan Esendal Özel Arşivi, Memduh Şevket Esendal, “Çok Parti”, s.3.

³⁷³ Türkiye, II. Dünya Savaşı’na fiilen girmemişse de, harbin iktisadi ve politik havasından derinden etkilendi. Savaş koşulları sebebiyle savunma ihtiyacı için ülke gelirinin büyük bölümünün ayrılması, karaborsacılık ve stokçuluktan kaynaklanan bir takım temel gıda mallarının bulunmayışı, fiyat artışları ve yaşam kalitesinin düşmesi gibi etmenler, bilhassa dar gelirli vatandaşlar için bir hayli zor oldu. Bu yıllarda savaş zenginleri ve tefeci gibi şahsiyetler ortaya çıktı. II. Dünya Savaşı sürecinde meydana gelen bu menfi koşullar, yurttaşlar arasında tek parti idaresine karşı bir memnuniyetsizliğin zuhur etmesine sebep oldu. Bu memnuniyetsizlik çok partili yaşama adım atılmasının iç dinamiğini oluşturdu. (Ahmet Yeşil, *Türkiye’de Çok Partili Siyasî Hayata Geçiş*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2001, s.32-33.)

savaşa girmedir” şeklinde yersiz politikalar üretilmesini eleştiren Esendal,³⁷⁴ muhalefetin tek partili CHP’ye yönelik eleştirilerinin partiyi zayıflattığını, böylece mevcut sistemin eksikliğini görerek tek parti sistemine inancın kalmadığını belirtir.³⁷⁵

Esendal’ın ifade ettiğine göre, parti içi muhalefet İsmet İnönü’ye doğal gelmemekte, yapılan acı tenkitlere de kızmaktaydı. “Demokrasimizin tek eksikliği tek partili oluşumuzdur” diyen İnönü’ye göre, bir muhalif parti olursa işlerin normale gireceğine inanıyordu.³⁷⁶ Esendal ise şartlar olgunlaşmadan çok partili düzene geçiş için acele edilmemesi tavsiyesinde bulundu.³⁷⁷ Esendal, 1950 seçimlerinden bir hafta önce Sabahattin Selek’e, bu konuyla ilgili:

“Demokratik rejime geçişte acele edildi, şartlar hazırlanmadan tehlikeli bir girişimde bulunuldu” diyerek İnönü’yü eleştirmiştir.³⁷⁸

Bununla birlikte, İnönü’nün doğrudan katkı sunduğu gelişmeler semeresini verdi ve 1945 yılı ile birlikte Türkiye’de çok partili yaşama geçme hususunda önemli aşama kat edildi. Bu dönemin ilk muhalefet partisi, Milli Kalkınma Partisi olmakla birlikte Demokrat Parti (DP)’nin kurulması (7 Ocak 1946), Türk siyasi hayatına yeni bir istikamet getirdi.

1942-1945 yıllarında CHP Genel Sekreterliği de yapmış olan Esendal’a göre, tek parti iktidarı politikalarının otoriter yönü, halk tabanında genel hoşnutsuzluğa sebep oldu. Bu hoşnutsuzluk DP’yi ortaya çıkardı.³⁷⁹ Esendal, Kastamonu kazalarında orta halli adamlardan işittiği bir sözü şöyle aktarmaktadır:³⁸⁰

“Bazı kimseler, iki parti ile idareye bizi yabancı devletlerin mecbur ettiklerini söylediler. Bazıları da ikiye ayrılmayı hem korkulu hem zamansız buldukları için “İki parti çıkarıp milleti paralayacaksınız, şu tek partiyi biraz düzeltin” dediler.”

³⁷⁴ Neslihan Esendal Özel Arşivi, Memduh Şevket Esendal, “CHP Sorunları, s.6; CHP’nin iktidarı kaybettiği 1950 seçimlerinden sonra, Balıkesir’de İnönü’nün karşısına çıkarılan bir çocuk ile olan diyalogu ilgi çekicidir. Çocuk, İnönü’ye şöyle der: “Ne yüzle buraya geliyorsun? Sen bana şekeri beş liradan yedirmedin mi? İnönü, şu cevabı verir: “Ama seni babasız bırakmadım.” (Metin Toker, **Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları -Tek Partiden Çok Partiye (1944-1950)-**, Bilgi Yayınları, Ankara, 1990. s.25.)

³⁷⁵ Neslihan Esendal Özel Arşivi, Memduh Şevket Esendal, “Çok Parti”, s.2.

³⁷⁶ Neslihan Esendal Özel Arşivi, Memduh Şevket Esendal, “Çok Parti”, s.2.

³⁷⁷ Neslihan Esendal ile Mülakat, 12.01.2020.

³⁷⁸ Sabahattin Selek, “Demokrasiye Geçiş”, **Milliyet**, 1 Ocak 1975, s.6.

³⁷⁹ Neslihan Esendal Özel Arşivi, Memduh Şevket Esendal, “CHP Sorunları, s.5.

³⁸⁰ Neslihan Esendal Özel Arşivi, Memduh Şevket Esendal, “CHP Sorunları, s.6.

Çok partili sistemi zamansız bulan Esendal, bu denemenin sonucunun nereye varacağını, 1950 Genel Seçimlerinden kısa süre önce, kendisine has üslupla şöyle özetliyordu.³⁸¹

“Bizim partimiz (CHP), bir aksiyon partisidir. Demokrat Parti’nin programı, bizim programımızdan pek farklı değil. O da bir aksiyon partisi. İki parti de fikir partisi değil ki, bunlarla demokrasi yapalım. Aksiyon partisi, milletin bütün tabakalarına hitap eder ve herkesi memnun etmeye çalışır. Şimdi Demokrat Parti, bizim karşımıza, ‘Memleketi ben daha iyi idare ederim’ iddiasıyla çıkacak. Biz de halkın karşısına aynı iddiayla çıkacağız. Önümüzdeki bu seçimi, Demokrat Parti’nin kazanacağı muhakkak. Kazanacak ve iktidara gelecek. İyi niyetle işe başlayacak. Herkesi memnun edecek tılsım henüz bulunmadığı için, umduğu başarıyı sağlayamayacak. Kendisine karşı şikâyetler, hoşnutsuzluklar, giderek artacak. Bir gün iktidardan düşme noktasına yaklaşacak. O zaman iktidarda kalmanın çarelerini araştırarak. Bu çare tektir: Muhalefetten kurtulmak. İster istemez bu yola girecek ve bizi tasfiye edecek. Neticede dönüp dolaşıp aynı yere geleceğiz. Yani kendimizi yeni tek partili rejimde bulacağız.”

Esendal DP’yi, CHP’nin bölünmesi ile ortaya çıkmış bir komite olarak belirtmektedir. Ona göre, DP, millet birliğini bozma amacı güden, hükümet üzerinde parlamento denetlemesini kurmaktan ziyade, demokrat, seçim gibi sözler arkasına gizlenerek hemen hükümeti ve partiyi düşürüp yerine geçmek için çalışan, seçimlere bir hükümet darbesi yapar gibi başlayan bir komitedir.³⁸²

Türkiye’nin birlik ve beraberliğe ihtiyacı olduğu, Sovyet Rusya tehdidinin kendini hissettirdiği hassas bir zamanda ortaya çıkan DP muhalefetini ve 1946 DP listesinden bağımsız aday olarak TBMM’de VIII. Dönem İstanbul Milletvekili seçilen Mareşal Fevzi Çakmak’ı kastederek eleştiren Esendal şöyle devam eder:³⁸³

“Demokratlarla onlara bağlı olarak çıkan Mareşal ve arkadaşları kuvvetlerinin yurdumuza yaptıkları bir fenalık da Ruslara karşı dostluk yapacaklarını açığa vurup devletin dış politikasında, iktidara gelirlerse tutacakları veçheyi göstermiş olmalarıdır... Bunlar (DP) parlamentoda halktan bir zümrenin menfaatlerini müdafaa eden bir parlamento partisi bir idealist parti bile değillerdir. İdealist parti olsalar dışarıdan gelen tehlike karşısında Halk Partisi ile birleşip, ayrılık yapmaktan kaçınırlardı.”

³⁸¹ S. Selek, “Demokrasiye Geçiş”, **Milliyet**, 1 Ocak 1975, s.6.

³⁸² Neslihan Esendal Özel Arşivi, Memduh Şevket Esendal, “Demokrat Parti”, s.1.

³⁸³ Neslihan Esendal Özel Arşivi, Memduh Şevket Esendal, “Demokrat Parti”, s.1.

Esendal, birlik ve beraberliğin Millî Şef etrafında kenetlenmekten geçtiğini öne sürmektedir. Her türlü ayrılıklar, anlaşmazlıklar Millî Şef karşısında birleşecek, her türlü benlik kavgaları onun karşısında susacaktır. Devletin ve milletin selameti buna bağlı. Bu birliğin bozulması halinde, yurdun kargaşalığa ve çözülmeğe doğru gideceğine inanmaktadır.

Esendal, Demokrat partililerin usluca denetlemeye, tenkide geçecekleri ve milli birliğimizi koruyacakları inancında değildir. Mevcut DP muhalefetine böyle bir keramet göstermekten çok uzak olduğu görüşündedir.³⁸⁴

Esendal, muhalefetin sert tutumuna karşılık iktidarın yumuşak davranmasının da gittikçe güçleşeceğini ifade etmektedir. Ona göre, iktidar bu şekil büsbütün şiddete gitmeyip de böyle usandırıcı bir şekilde sürüncemeye düşerse CHP'nin idealist vasfı ile halka kabul ettireceği bir takım hamleli hareketlerin büyük güçlüklerle karşılaşacağını, hükümet ve partinin, hiçbir şey olmasa da halkın sevgisizliğine uğrayacağını, böylece CHP'nin de büsbütün sarsılacağını vurgulamaktadır.³⁸⁵

III- İngiliz ve Türk Siyasi Partilerinin Bir Kıyaslaması: İktidar-Muhalefet İlişkileri

Osmanlı Devleti'nde, Tanzimat Dönemi'yle başlayan demokratikleşme çabaları, 1876 Meşrutiyeti ile birlikte olgunlaşma çizgisinde seyrederek mutlak monarşiden meşruti monarşiye dönüşümü sağladı ve nihayetinde ideal bir idare biçimi olarak anayasalı parlamento sistem olgusu Türk siyasal hayatına girmiş oldu. II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte ikinci kez anayasalı parlamento sistemine geçiş, ilk kez çok partili hayatı da beraberinde getirdi.

Türk siyasi hayatında parti deneyimi, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde, devleti çöküşten kurtarma reçetesi olarak sunulan ve padişahın mutlak otoritesini sınırlama amacı taşıyan fikir hareketlerine kadar uzanır. Batılı fikir akımlarından etkilenen bu fikir hareketlerinin, siyasi parti olarak örgütlenmelerini tamamlamaları ise dünyadaki ilk örneklerinden çok sonradır. Örneğin, en eski parlamenter geleneğe sahip olan İngiltere'de Muhafazakâr Parti 1830'ların başında kurulmuştur.

Bir ülkenin politik hayatının şekillenmesinde sosyal, siyasal, kültürel ve ekonomik unsurların etkisi yadsınamaz. Siyasi parti kavramı, biçimi, işleyişi veyahut propaganda unsuru, ülkeden ülkeye farklılık arz etmektedir. Batı demokrasilerinde

³⁸⁴ Neslihan Esendal Özel Arşivi, Memduh Şevket Esendal, "Demokrat Parti", s.2.

³⁸⁵ Neslihan Esendal Özel Arşivi, Memduh Şevket Esendal, "Demokrat Parti", s.2.

İktidar-muhalefet ilişkileri, uzun bir zamanı kapsayan gelişme ve merhaleden sonra kurumsallaşarak siyasal döngünün merkezine oturmuştur. Batı demokrasilerinde ekseriyet kadar, muhalefetin de mukteza ve bir hayli mühim bir müessese olduğu ve demokrasi unsurunun sadece bu biçimde uygulanabildiği anlayışı hâkimdir. Bugün iktidara geçenler, yarın muhalefet olabilir. Bu sebeple çoğunluk karşısındaki muhalefet de seçmenlerin iradesiyle parlamentoya taşındığından, iktidar da muhalefet de milli iradeyi temsil ederler. Anayasal düzen içinde rol üstlenerek demokratik sistemi işletirler.³⁸⁶

İngiltere partilerinden örnek veren Esendal'a göre, bu partiler, muhtelif işler sahiplerinin toplu menfaatlerini parlamentoda müdafaa için olduğuna göre, bir işin önemini kaybetmesi yahut bir işin gelişmesi ile partiler de değiştiğinden partilerin büyümesi ve küçülüp önemlerini kaybetmeleri, yaşayışın ve işlerin değişmiş olmaları diye anlaşılmalıdır.³⁸⁷ İngiliz Muhafazakâr Parti ve İşçi Partisinin iktidar-muhalefet çekişmelerine değinen Esendal, bu partilerin kurulmuş dengeyi bozmayacak şekilde mücadele ettiklerini belirterek şöyle devam eder:³⁸⁸

“Bu Partilerin her ikisi de direktif olan parti umdelerini işlerinin menfaatlerinden alırlar. Her iki partinin de kendi menfaatlerini hayata geçirmekte yaptıkları yumuşak mücadele biri birinin işlerine ihtiyaç görmelerinden, birinin diğerini kesin suretle inkâr edememesinden, kurulan muvazeneyi yurdun yaşaması için gerekli bulduklarındandır. Kapitalistler işçileri, serbest meslek sahiplerini inkâr edemedikleri gibi, işçiler de kapitalist ile onun dayandığı iktisadi nizamın kaldırılmasının işlerine zararlı olacağını bilmeleri dolayısı ile kurulmuş olan muvazeneyi bozmayacak yolda muhalefet ederler.”

Böylece söz konusu partiler, herhangi bir ideale göre bir ekonomik sistemin ileride faydalı olacağını düşünerek kurulmuş sistemi yıkmak yoluna gitmezler.

Esendal, sanayileşmiş memleketlerin milyonlar tutan işsizlerine iş bulabilmek için bugünkü liberal ekonomik sistem yerine, dünya ölçüsünde bir nizamlama sistemine doğru gidildiği takdirde, Muhafazakâr Parti'nin, ekonomik müdahalenin derinliği nispetinde önemini kaybederek yerini başka ekonomik gelişmenin gereklerinden doğacak başka partilere bırakacağını kaçınılmaz olarak görür.³⁸⁹

³⁸⁶ T. Z. Tunaya, **Siyasal Kurumlar ve Anayasa Hukuku**, Ekin Yayınlar, İstanbul, 1982, s. 349.

³⁸⁷ Neslihan Esendal Özel Arşivi, Memduh Şevket Esendal, “CHP Sorunları”, s.1.

³⁸⁸ Neslihan Esendal Özel Arşivi, Memduh Şevket Esendal, “CHP Sorunları”, s.1.

³⁸⁹ Neslihan Esendal Özel Arşivi, Memduh Şevket Esendal, “CHP Sorunları”, s.2.

Esendal’a göre, savaş gibi olağanüstü bir durum zuhur ettiğinde İngiliz partileri için işçinin yahut sermayecinin menfaatlerinden direktif almalar kendiliğinden düşer. Her iki parti de savaşıp düşmanı ortadan kaldırmak ihtiyacından direktif aldıklarından, bu fikirde birleşir ve bir idealist parti olarak çalışır. Olağanüstü durum ortadan kalkınca her iki parti de memleket durumunu kendi işlerinin ve memleket menfaatleri, kazançları bakımından görmeye başlayarak realist parti olurlar.³⁹⁰

İttihad ve Terakki Fırkası ile CHP’nin, kuruluş bakımından birbirine benzediğini ve yurdun durumuna binaen ihtiyaçlar karşısında ortaya çıkan idealist partiler olarak ifade eden Esendal, mezkûr fırkaların aldığı yönü ikiye ayırır:

1. Yurdu parçalanmaktan, düşman eline düşmekten kurtarmak
2. Geri kalmış olan yurdu muasır milletler seviyesine çıkararak insanlığa makdur olan terakki yolunda birlikte yürümek.

Bu iki gayenin ikisini de tatbik edebilmek için idealist cemiyetlere, idealist partilere ihtiyaç vardır.³⁹¹

Türk siyasal tarihinde kurulan partilerin bir özelliği, başka bir partinin içindeki hizbin gelişmesiyle doğmuş olmasıdır.³⁹² Partilerin bu özelliğini, idealist partiler diye adlandıran Esendal, hangi memlekette oldukları fark etmeksizin iş başında olan idealist partilerin ikiye bölünmelerine sebep olan bir muhalefetin ortaya çıktığını ve sert mücadelelere sahne oluşunu belirtmektedir.³⁹³

Esendal’a göre, şimdiye kadar hiçbir yerde iki idealist partinin yumuşak mücadele ettiği ve birbirini çekmeye katlandığı görülmuş değildir. Bunlar hükümet denetlemesini, iktidar mevkiini elde etmek kavgasına çevirirler. Bunun da başlıca sebebi karşısındaki partiyi ortadan kaldırılacak bir parti olarak görmeleridir. DP bakımından, CHP ortadan kaldırılsa Türkiye’nin gündelik yaşayışında hiçbir şey eksilmez. Fırınlr, trenler, çarşılar, okullar gene eskisi gibi işler durur. Aynı durum CHP için de böyledir. Bu iki partiden birisi ortadan kaldırılmakla hiçbir meslek, hiçbir sınıfın yaşayışı, geçiniş garantisi, teminatı kaldırılmış olmaz. Batı demokrasilerinde ise işleyişin farklı olduğunu, İngiltere partileri üzerinden örnek veren Esendal’a göre, bir

³⁹⁰ Neslihan Esendal Özel Arşivi, Memduh Şevket Esendal, “CHP Sorunları”, s.2.

³⁹¹ Neslihan Esendal Özel Arşivi, Memduh Şevket Esendal, “CHP Sorunları”, s.3.

³⁹² Server Tanilli, *Devlet ve Demokrasi, Anayasa Hukukuna Giriş*, Adam Yayıncılık, İstanbul, 2000, s.225.

³⁹³ Neslihan Esendal Özel Arşivi, Memduh Şevket Esendal, “CHP Sorunları”, s.3; İttihad ve Terakki Fırkası ikiye ayrılarak İtilaf ve Hürriyet Fırkası muhalefetine dönüştü. Aynı şekilde istenilen muhalefet, tipik olarak Cumhuriyet Halk Partisinden kopan Demokrat Partiyi kurdu.

partiye dokunmakla iş hayatında geniş bir zümrenin menfaatlerinin teminatı ortadan kaldırılmış olur. Bu da İngiltere'nin aç kalmasına kadar gidebilir.³⁹⁴

Bu sebeple partiler, karşılarındaki partiyi koruma mecburiyetinde gördüklerinden, mücadele ister istemez yumuşak olur. Türkiye'de böyle bir mecburiyet olmaması, partilerin hiçbir iş kurumunu temsil etmemeleri dolayısı ile işin en ufak bir sebeple sertliğe dönmemesi için bir teminatımız yok demektir.

C- LATİN ALFABESİ'NE GEÇİŞ VE ESENDAL

Türk İnkılabının en önemli safhalarından biri de şüphesiz Arap harflerinin bırakılarak yerine Latin asıllı yeni Türk harflerinin kabul edilmesi oldu. Türklerin İslâmiyet'i kabulüyle beraber aldıkları Arap harflerinin tekrar tanzim edilmesi ve sonrasında tebdil edilmesi hadisesinin aslında Osmanlı Devleti'nin muhtelif zamanlarında sık sık gündeme geldiği ve çağdaşlaşma çabaları ekseninde Osmanlı münevverleri ve devlet adamlarınca münakaşa edildiği bilinmektedir. Böylece, Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne miras kalan dil tartışmaları Cumhuriyet'in ilanından 1928'e kadar devam edecektir.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan kısa bir süre sonra Cumhuriyet inkılaplarının bir parçası olarak dil çalışmalarına başlandı. İlerlemenin, anlama yetisi ve fennin öncülüğünde tahakkuk edeceğine itikat eden Mustafa Kemal Paşa'nın yeni bir alfabe çalışmasına önem vermesi kaçınılmaz bir sonuçtu. Türkçenin ses karakterine uyumlu yeni bir alfabe ortaya koyma çalışmaları nihayetinde TBMM kanun tasarısını, 1 Kasım 1928 tarihli ve 1353 sayılı Türk Harflerinin Kabul ve Tatbiki Hakkındaki Kanunu'nu oybirliği ile onadı.³⁹⁵

Latin harflerinin kabulüne memnurluk duyanlardan ve yeni harflere geçişle beraber ilk yazarlardan biri de Memduh Şevket Esendal'dır. Esendal, oğlu Suat Şevket'e Tahran'dan yazdığı 12 Temmuz 1928 tarihli ve ilk kez Latin harfleriyle kaleme aldığı mektupta:³⁹⁶

“Görünüyor ki yakın zamanda Arap harfleri terk olunacaktır. Bu sebeple yazı ile az çok işi olanların, bu mesele ile meşgul olmaları zamanı gelmiştir. Ben şimdiye kadar boş kaldıkça Latin harfleri ile karalamalar yazdım” demektedir.

³⁹⁴ Neslihan Esendal Özel Arşivi, Memduh Şevket Esendal, “CHP Sorunları”, s.4.

³⁹⁵ TBMMZC, III/5, Ankara (Tarihsiz) s.9-11

³⁹⁶ M. Ş. Esendal, *Oğullarıma Mektuplar*, s.399.

Esendal’a göre, Türk Harflerinin Kabul ve Tatbiki Hakkındaki Kanunu’nun Meclisten çabukça geçmesinin başlıca amilleri şunlardı:³⁹⁷

- Bu işin başında Atatürk gibi, her kesimden insanın inandığı birinin bulunması,
- Halkın okur-yazar kısmının dilimizi, yazımızı her ne suretle olursa olsun düzeltmeğe borçlu olduğumuza inanmış olması,
- Yazar-okurlardan birçoklarının Avrupa dillerini bilmeleri dolayısıyla Latin harflerini bilmeleri,
- Yüz yıla yakın bir zamandan beri Türk ortaokullarından başlayarak Fransız dili okutmak maksadı ile Fransız alfabesi okutulması, (Fransızca bir liseden başka okullarda öğretilmemiş ise de harfleri öğretilmiştir.)
- Yurdumuz içinde Fransız, Alman, İngiliz dillerinde ders verir yabancı milletler mekteplerinde Latin harfleri öğretilmiş olması,
- Yurdumuzda halkın Batı medeniyetine karşı bir hayranlık duyması,
- Yazı değiştirme işinde yarım bir iş yapılmayarak tam bir iş tutulması,
- İş üzerine yürüyüşte geniş davranılması, teşebbüsün başarı ile bitmesini sağlamıştır.

Esendal, harf inkılabına bu geçişi şöyle destekler:³⁹⁸

“Alfabe değişimi yapmak isteyenler, Latin harflerini almayarak, alışıklıktan istifade için Arap harflerinin ıslahına gidebilirdi. Eğer bu ıslah yolu tutulsa idi daha büyük yolsuzluklarla karşılaşılacak idi. Bunun da başlıca sebebi yeni harflerle yapılacak kelimenin şekli Arapça kelimeden başka türlü olacağı gibi Latin harfleri ile yapılacak kelimenin şeklinden göze daha yabancı olacaktı. Türkler bunu önceden denemişlerdir. Bunun için yeni harf icadına kalkışmayarak bütün batı milletlerince kullanılan Latin harflerini almak doğru idi.”

Esendal, Türkçenin temizlenmesi ve arınması gerektiğini, birkaç dilin bir yere karışımı olan bir dil ile konuşmanın, Türkçenin asli karakterine zarar verdiğini belirtir. Daha Latin harflerine geçmeden önce 1 Ocak 1928’de oğlu Suat Şevket’e yazdığı mektupta, kuvvetle Arap harflerinin değiştirileceğini ve ihtimal olarak Latin harflerinin bazı ilavelerle kabul olunacağını söyler.³⁹⁹ Yine 18 Mayıs 1928’de oğlu Ahmet

³⁹⁷ Neslihan Esendal Özel Arşivi, Memduh Şevket Esendal, “Arap Harfleri 2”, s.2-3.

³⁹⁸ Neslihan Esendal Özel Arşivi, Memduh Şevket Esendal, “Arap Harfleri 2”, s.3.

³⁹⁹ M. Ş. Esendal, *Oğullarıma Mektuplar*, s.379.

Şevket'e yazdığı mektubunda, ne olursa olsun Latin harflerinin kabul edilmesinin daha münasip olacağını belirtir.⁴⁰⁰

Cevat Dursunoğlu, kırk yıllık dostunun arkasından şu cümleyi kullanacaktır.⁴⁰¹

“Esendal Türk devrimlerine candan bağlı idi. Düşüncelerinde, yaşayışında bu inanın dışına çıkmazdı. Yeni Türk Harfleri kanunu çıktığı günlerde Esendal kırk yaşını aşmış, bütün alışkanlıkları kökleşmiş bir yetişkindi. O günden öldüğü güne kadar Arap harflerle resmi hususi tek bir satır yazmadı.”

Kerim Yund da Esendal'ın Latin harflerine çabuk adapte olduğunu ifade etmektedir.⁴⁰²

“Latin alfabesinin kabul edilmesinden beri, eski harflerle not bile tutmazdı. Vakit buldukça Arap harfleriyle yazdıklarını Latin harflerine çevirdiğini söylerdi. Harf değiştirmemizi büyük bir başarı olarak belirtir.”

Esendal'a göre dilimiz dar bir dil değil; Arapça ve Farsçanın etkisiyle darlaştırılmış bir dildir. Arındıkça geniş ve zengin yönlerinin açığa çıkacağı inancındadır. Ona göre, Harf İnkılabından önce, Türk dilinin durumu, karışık ve bozuk idi. Bu bozukluk da başlıca iki yanıştan ileri gelmiştir. Bunlardan birincisi, Türk dilinde kullanmak için, hiçbir değişiklik yapmadan Arap harflerinin alınması, ikincisi de Arap ve Fars sözlerini Türkçeye alırken, Türk dilinin bünyesine göre hiçbir değişiklik yapılmaması. Bu iki yanlışlık dolayısıyla, daha başlangıçta, Türk dili ana yatağından çıkarılmış, yıllar geçtikçe de dil bozulmuş, yazı dili ile halk dili arası da açılmıştır.⁴⁰³

Esendal, Türk dilinde yüzyıllarca kullanılmış olan Arap harflerini bırakarak yerine bugünün ileri milletlerince kullanılan Latin harfleri bünyesinde, Türk dili ihtiyaçlarını karşılayan bir harf alınmasını, Arap harflerinin, Türk dilinde yapılması gerekli yenileme, kolaylaşma ile gene bu harflerin basın işlerinde çıkardığı güçlüklerden

⁴⁰⁰ M. Ş. Esendal, **Oğullarıma Mektuplar**, s.37.

⁴⁰¹ Cevat Dursunoğlu, *“M.Ş.E. Kırk Yıllık Dostun Arkasından”*, **Türk Dili**, I/10, (Temmuz 1952), s.555.

⁴⁰² **Taha Toros Arşivi**, Kerim Yund, *“Memduh Şevket Esendal'dan Anılar”*, 15.5.1959.

⁴⁰³ **Neslihan Esendal Özel Arşivi**, Memduh Şevket Esendal, *“Arap Harfleri”*, s.1. Arap harflerinin hiçbir bakımdan Türk dilinde kullanılmaya elverişli olmadığını belirten Esendal'a göre Arap dili ile Fars dilinden Türkçeye giren kelimeler kendi yazılışları ile gelip girmişlerdi. Bunların çoğu da hiç sesli harf kullanmayarak yalnız sadasız harflerin yan yana yazılması ile yapılmış kelimelerdir. Arapça yahut Farsça bilmeyen bir adama işiterek bellemek yolu ile ezberletmenin çok güç olduğu denenmiştir. Bir takım sözleri doğru okuyabilmek için hem Arap hem Fars dilleri kurallarını öğrenmek gerekti. Arap harfleri okumuş yazmış kişilerde bile Arap kelimeleri ile Fars kelimeleri doğru okuyanlar azdı. Hele edebi bir yazıda pek az kişi okur-yazarlardan sayılırdı. Arapçanın ve Farsçanın her kelimesi alınıp kullanılabilir. Eskiden bunu dilin zenginliği sayanlar da oldu. Yeni bir ad Arapça yahut Farsçadan konuldu. Yeni bir isim için Türkçe karşılığı olup olmadığını aramadılar. Halk arasında kullanılıp duran sözleri çıkarıp yerine Arapça yahut Farsçaları konuldu. Bu yolla Türk dili içinde Türkçe zayıfladı. Bereket versin ki yazı dilinde olan bu kargaşalık konuşma diline çok inemedi. Bu gün dil kalkınması halk diline dayanarak yapılabiliyor. (**Neslihan Esendal Özel Arşivi**, Memduh Şevket Esendal, *“Arap Harfleri”*, s.1.)

kurtulup halkı çabukça okutup yazdırabilmek isteğinin bir sonucu olarak yorumlamaktadır.⁴⁰⁴

Esendal'a göre Türkler, Arap kültürünü aldıkları sırada yalnız Arap harflerini almakla kalmadı, aynı zamanda Arapça kelimeleri de aldı. Bu kelimeler de Türk dili içinde hiçbir suretle Türkleşmeyerek kaldı ve Arapça içindeki imlalarını olduğu gibi sakladılar. Zor olan kısmı da buradan başlar. Arapçayı bilmeyen birinin, Arapça kelimeleri doğru okuması hemen de mümkün olmadığını anlamak güç değildir.⁴⁰⁵ Bu durum, Arapça kelimelerin Türk diline girip yerleşmelerini kolaylaştırmıştır.

Esendal için Arap harflerinin değiştirilmesi, yerine Türk dilinin bünyesine, kuruluşuna uyar bir harf alınması yalnızca Arap harflerinin Türkçeye elverişli olmamasından, okuyup yazmayı güçleştirmesinden veyahut basın işlerine yaramamasından değil, aynı zamanda Türk dilini kurtarmak, içinde boğulduğu karışıklıktan çıkarmak içindi.⁴⁰⁶ Ona göre elde edilen faydanın en büyüğü, Türk dilini kurtarmak için fonetik bir alfabe ile çalışmaya imkân bulunması olmuştur.⁴⁰⁷

Milli benliğin, milli bir dil yaratmaktan geçtiğine inanan Esendal, sanat hayatına başladığı ilk zamanlardan itibaren yabancı sözcüklerden ziyade yalın bir dil kullanılmasından yana bir tavır sergiledi. Bu görüşü, sürekli savunarak tutarlı bir şekilde eserlerinde de uyguladı.

⁴⁰⁴ Neslihan Esendal Özel Arşivi, Memduh Şevket Esendal, “Arap Harfleri 2”, s.1.

⁴⁰⁵ Neslihan Esendal Özel Arşivi, Memduh Şevket Esendal, “Arap Harfleri 2”, s.1.

⁴⁰⁶ Neslihan Esendal Özel Arşivi, Memduh Şevket Esendal, “Arap Harfleri”, s.2.

⁴⁰⁷ Neslihan Esendal Özel Arşivi, Memduh Şevket Esendal, “Arap Harfleri 2”, s.4

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MEMDUH ŞEVKET ESENDAL'IN ELÇİLİK GÖREVLERİ

A- BAKÜ MÜMESSİLLİĞİ

I- Türkiye-Azerbaycan İlişkilerine Genel Bakış

Jeopolitik ve jeostratejik öneme haiz Kafkasya coğrafyası her dönem büyük güçlerin hesaplaştığı bir bölge olmuştur. Bölgedeki Osmanlı-İran güç mücadelesini bertaraf eden Çarlık Rusya'sının XIX. yüzyılın başlarından itibaren Kafkasya coğrafyasını istila edip hegemonyasını kurmaya başladığı görülmektedir.

XX. yüzyılın başlarını müteakip Rusya'nın her tarafında olduğu gibi Kafkasya'da da Çarlık Rusya'sının işgal etmiş olduğu yerlerde çeşitli milletler Rus sömürgesine karşı örgütlenerek bağımsızlık mücadelesi vermeye başlamışlardı. Bu süreçte Kafkasya'da Çarlık Rusya aleyhinde faaliyet yürüten iki önemli akım dikkat çekmekteydi. Bunlardan ilki daha çok Azerbaycan'da hâkim olan ve “*istiklal*” isteyen milliyetçi görüş, diğeri ise Çarlık Rusya'sının siyasi yapısını değiştirmek isteyen “*sosyalist demokrat*” görüşü. Sosyal Demokratlar 1908 yılında Londra Kongresinde ikiye ayrılarak, bir kanadını Lenin önderliğinde Bolşevikler, diğer kanadını da Martov liderliğinde oluşan Menşevikler oluşturdu. Bolşevikler genel olarak burjuvaist olarak tanımlanan siyasi yapıları reddetmekte ve siyasi olarak Çarlık Rusya'sını, ekonomik sistem olarak da kapitalizmi ihtilalle devirmeyi amaç edinmişlerdi. Bolşevikler daha çok Bakü'de taraftar bulmuş ve burasını kendilerine üs olarak seçmişlerdi.⁴⁰⁸

I. Dünya Savaşı'nın bitmesine doğru Çarlık Rusya'da meydana gelen Ekim Devrimi (1917) ile birlikte Çarlık Rusya'sı yıkıldı ve iktidar, Lenin önderliğindeki Bolşeviklere geçti. Böylece dünya tarihinde yeni oluşumların yaşandığı yeni bir süreç de başlamış oldu. 1917 Ekim Devrimi sırasında Çarlık Rusya'sının egemenliği altında yaşamak zorunda kalan Türk-Müslüman toplumların yanı sıra Ermeni ve Gürcü gibi toplulukların liderleri de özgürlük üzerine verilen vaatlere inandılar. Bu doğrultuda harekete geçen Türk-Müslüman mebusları özerk devlet kurmak için etkinliklerde bulundular. Bu gayretlerin sonucu olarak Azerbaycan Kuzey Kafkas, İdil-Ural, Alaş-Orda, Kırım ve Türkistan Milli Cumhuriyetleri ilan edildi.⁴⁰⁹

⁴⁰⁸ Firuz Kazımzade, **Transkafkasya İçin Mücadele (1917-1921)**, çev. Cengiz İ. Çay, T&K Yayınları, İstanbul, 2016, s. 8.

⁴⁰⁹ Hacer Göl, “*Geçmişten Günümüze Azerbaycan*”, **Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, V/1, (Haziran, 2016), s. 162.

Siyasal bağımsızlıklarını ve hükümlerliklerini yeniden elde etmek için 1917 Bolşevik İhtilali'nin getirmiş olduğu şartlar çerçevesinde Azeri Türkleri, Ermeniler ve Gürcüler 1918'de Maverai-i Kafkas Cumhuriyeti (Transkafkasya) adı altında bir federasyon oluşturdular. Ancak bu federasyon çekilen Çarlık ordusu kuvvetlerinin yerini doldurmakta başarılı olamadı.⁴¹⁰ Bu özerk yapı içinde Gürcüler ve özellikle Ermeniler, Rusya'yı destekleyince, Azerbaycan Türklerine karşı olumsuz tavırlarından dolayı bu federatif yapı kısa sürede dağılmış, 26 Mayıs'ta Gürcistan, 28 Mayıs'ta Azerbaycan ve 30 Mayıs'ta Ermenistan'ın, bağımsızlıklarını ayrı ayrı ilan edecekleri süreci başlatmıştı.⁴¹¹

Zengin petrol yataklarının bulunduğu Azerbaycan'ın müstakil olması ve Bolşevik kontrolünden çıkması, Sovyet Rusya'yı rahatsız etmekteydi. Dolayısıyla Bakü'de bir hayli etkili olan Bolşevikler, 1829 Edirne Andlaşması'ndan sonra Çarlık Rusya'sı tarafından Anadolu'dan Kafkasya'ya davet edilen ve Karabağ Bölgesi'ne yerleştirilen Ermenilerin de katkısıyla 18 Mart 1918'de yönetimi kontrolüne almıştı.⁴¹² Bundan dolayı Azerbaycan Türkleri, Mehmet Emin Resulzade başkanlığında 28 Mayıs'ta istiklalini elde ettiğinde, dâhili ve harici düşmanların tazyikine, baskısına maruz kaldı.⁴¹³ Bununla birlikte Ermenilerin ve Rusların Azerbaycan'a yönelik faaliyetleri, Azerbaycan'da milli kimliğin yaşanmasında önemli etmenlerdir.

Yeni kurulan genç Azerbaycan Halk Cumhuriyeti (Musavat Yönetimi) ordu, askeri teçhizat bakımından oldukça zayıf bir durumdaydı. Hükümet kendini savunmak ve düşmanlarına karşı güçlü olmak zorundaydı. Bu sebeple öncelik ordu ve askeri ihtiyaçların karşılanmasına verildi. Bakü'de konuşlanmış olan Bolşevik-Taşnak çetelerinin bir an önce ülkeden çıkarılması ve bu bölgede güvenliğin sağlanması gerekiyordu. Yaşanan sıkıntıları bertaraf etmek isteyen Azerbaycan, 4 Haziran 1918'de Batum'da Osmanlı Devleti ile Dostluk ve İşbirliği Andlaşması imzaladı.⁴¹⁴ Güvenliğin sağlanmasında ve ordunun ihtiyaçlarının giderilmesinde Azerbaycan'ın isteği üzerine

⁴¹⁰ Elnur Hasan Mikail, **Atatürk Dönemi (1919-1938) Türkiye-Azerbaycan İlişkileri**, Derin Yayınları, İstanbul, 2014, s. 4.

⁴¹¹ E. Aydoğan, "*Pantürkçülük: Kafkas İttihad ve Terakkî Fırkası ve Protokol Metni*", **Belgi**, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi, 4 (Yaz 2012/II), s.361.

⁴¹² Bige Sükan Yavuz, "*Türk Kurtuluş Savaşı Yıllarında Uluslararası Rekabet Alanı Olarak Transkafkasya ve Türkiye'nin Ekonomik İlişkileri*", **İÜ. Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi**, 4, (2003), s. 104.

⁴¹³ Elnur Hasan Mikail, **Atatürk Dönemi (1919-1938) Türkiye-Azerbaycan İlişkileri**, s.4.

⁴¹⁴ 4 Haziran 1918 tarihli Batum Andlaşması'nı, Azerbaycan Hükümeti adına Resulzade Mehmet Emin ve Dış İşleri Nazırı Mehmet Emin Hacinski ve Osmanlı Devleti adına Adliye Nazırı Halil Bey ve III. Ordu Kumandanı Vehip Paşa imzaladı. (H. Bal, **Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Kuruluş Mücadelesi ve Kafkas İslam Ordusu**, s.183-184; Hüseyin Baykara, **Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi**, Gençlik Basımevi, İstanbul, 1975, s.262.)

Nuri Paşa kumandanlığında gönderilen Osmanlı askeri kuvvetleri ve kurulma aşamasındaki Azerbaycan askeri birliklerinden müteşekkil “*Kafkas İslam Ordusu*” bu ihtiyacı karşılamak amacıyla kuruldu.⁴¹⁵

Sovyet Rusya’nın ve Ermenilerin baskı/zulümleri neticesinde Azerbaycan’ın yardım istemesiyle Türk kuvvetleri Eylül 1918’de Bakü’ye girdi.⁴¹⁶ Burada Türk kuvvetlerinin haklı sebepleri olduğunu belirtmek gerekir. Azerbaycan Cumhuriyeti ile Osmanlı Devleti arasında 4 Haziran 1918’de imzalanan Dostluk ve İşbirliği Andlaşması’na göre, Azerbaycan Osmanlı Devleti’nden yardım isteme hakkına sahiptir. Bu durum karşısında Osmanlı Devleti’nin Bakü’ye girmesinden hoşnut olmayan Sovyet Hükümeti ise Brest-Litovsk Barışı’nın geçersiz olduğunu tek taraflı ilan ederek durumu protesto etti.⁴¹⁷ Ancak bu durum kısa sürdü. Osmanlı Devleti 30 Ekim 1918’de Mondros Mütarekesi’ni imzalamak zorunda kaldı ve mütarekenin 11. ve 15. maddeleri mucibince Azerbaycan’daki birliklerini geri çekmeyi kabul etmek mecburiyetinde bırakıldı.⁴¹⁸ Mondros Mütarekesi ile savunmasız bir şekilde bırakılan Türk ordusu, Ocak 1919’da Azerbaycan topraklarını terk etti.⁴¹⁹ Böylece Kafkas İslam Ordusu harekâtı da sona ererek Azerbaycan’ın İtilaf güçlerince işgal edilmesi kolaylaşmıştır. Bir müddet sonra İngilizler, Kafkaslara çıkartma yaparak bu bölgeyi işgal ettiler. İngiliz kuvvetleri bu bölgede Rus ve Ermeni birlikleri olmasına rağmen şehri işgal etmişlerdi. İngilizlerin amacı Bakü’deki zengin petrol rezervlerine sahip olmaktır.⁴²⁰

Osmanlı Devleti’nin I. Dünya Savaşı’ndan mağlup ayrılması kendi iç dinamiklerini etkilediği gibi dış yansımaları da oldu. Bu bağlamda Azerbaycan, ulusal güvenlik faktörlerinden yoksun bırakıldığı gibi katılmadığı savaşta mağlup devlet muamelesi gördü.

⁴¹⁵ Halil Bal, *Azerbaycan Cumhuriyeti’nin Kuruluş Mücadelesi ve Kafkas İslam Ordusu*, İdil Yayınları, İstanbul, 2014, s.110-113.

⁴¹⁶ Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyi, *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Xarici Siyasəti Sənədlər Məcmuəsi*, Bakü, 2009, s.89.

⁴¹⁷ Dursun Yıldırım, Cihat Özunder, *Karabağ Dosyası*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1990, s. 19.

⁴¹⁸ 11.madde: Kuzeybatı İran’daki Türk kuvvetlerinin derhal savaştan önceki sınır gerisine çekilmeleri için daha önce verilmiş bulunan buyruk yerine getirilecektir. Kafkasların bir bölgesinin Türk kuvvetleri tarafından boşaltılması daha önce buyurulmuş bulunmaktadır; bir bölümü boşaltılan yerlerin geri kalan bölümü de İtilaf Devletleri tarafından incelendikten sonra, gerek görülürse boşaltılacaktır. 15.madde: İtilaf Devletlerinin denetim görevlileri Kafkasya demir yolları dâhil olmak üzere bütün demir yollarına yerleştirilecek, ayrıca bu hüküm Batum’un Müttefiklerce işgalini de kapsar. Osmanlı Devleti Bakü’nün Müttefiklerce işgaline hiçbir şekilde karşı çıkmayacaktır. (İsmail Soysal, *Türkiye’nin Siyasal Andlaşmaları (1920-1945)*, I, TTK Yayınları, Ankara, 2000, s.13.)

⁴¹⁹ Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyi, *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Xarici Siyasəti Sənədlər Məcmuəsi*, s.76.

⁴²⁰ Bige S. Yavuz, “*Türk Kurtuluş Savaşı Yıllarında Uluslararası Rekabet Alanı Olarak Transkafkasya ve Türkiye’nin Ekonomik İlişkileri*”, s.104.

II- Millî Mücadele Dönemi Türkiye-Azerbaycan İlişkileri ve Memduh Şevket Bey'in Bakü Mümessillliği

Azerbaycan'ın 1918 tarihinde milli bir devlet seviyesinde Osmanlı Devleti ile bizzat bağlantı kurması, iki kardeş ülke açısından önemliydi. Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı yenilgisi ve Mustafa Kemal Paşa'nın liderliğinde Milli Mücadele'nin başlamasıyla Türkiye-Azerbaycan münasebetlerinde yeni bir dönem başlamış oldu. Bu da TBMM'nin mümessil olarak Bakü'ye atayacağı Memduh Şevket Bey vasıtasıyla gerçekleşecektir. Tabii mezkûr ilişkilerde Sovyet Rusya faktörü önemli etmendir.

Rusya'da Bolşeviklerin iktidara gelmesi ile birlikte yeni Sovyet Rusya yönetimi ordusu, Şubat 1920'de Azerbaycan komünistlerinin kurduğu Azerbaycan Komünist Partisinin teşvik ve gayreti sonucu,⁴²¹ 28 Nisan 1920'de ülkeye girdi ve Azerbaycan'da Bolşevik Darbesi gerçekleştirildi.⁴²² Musavat yönetimini devirip Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin varlığına son veren Sovyet Rusya, komünist hükümet kurarak Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ni ilan etti.⁴²³ Bundan böyle bütün hâkimiyet Neriman Nerimanov liderliğindeki muvakkat Askeri-Devrim Komitesinin kontrolüne geçti.⁴²⁴ Böylece 1920 itibarıyla Azerbaycan'da bir Sovyetleştirme süreci de başladı.

Bolşevik darbesinden önce Azerbaycan'da bulunan Halil Paşa ve Doktor Fuat Beylerden müteşekkil bir grup Türk de İngilizlerin kontrolünde olan mevcut hükümetin yıkılmasını ve Bolşeviklerle anlaşıp bir hükümet reisinin göreve gelmesi amacını gütmüşlerdi. Bunu gerçekleştirmek için de üç şubeden oluşan⁴²⁵ Türk Komünist Fırkası teşkil edildi.⁴²⁶ Fakat gerek Türk Komünist Fırkası ve gerek yerli Azerbaycan Türkleri, Kızıl Ordu'nun bir mecburiyet hâsıl olmadıkça Azerbaycan'a girmemesi yönünde fikir

⁴²¹ Nesib Nesibzade, bağımsızlık ilanının ilk gününden itibaren, liderleri çoğunlukla Türk olmayan Azerbaycan komünistlerinin, Azerbaycan'ın bağımsızlığı ilkesine şiddetle karşı çıktıklarını ve ülkeyi Rus etkisi altına sokmaya çalıştıklarını belirtir. (Nesib Nesibzade, **Azerbaycan Harici Siyaseti (1918-1920)**, Ay-Ulduz Neşriyatı, Bakü, 1996, s.186.)

⁴²² Musa Qasımlı'ya göre, işgalde en belirleyici iç etkenler toplumun Bolşevik vaatlerine kanması, ulusal çekişmelerden duyulan rahatsızlık, siyasal ve ekonomik vaziyetin sıkıntılı bir hal almış olmasıdır. Toplumun muhtelif bir bölümü Bolşevik ordusuna mukavemet etmenin anlamsız olduğunu düşünüyordu. Bununla birlikte Azerbaycan'da yaşayan Ermeni ve Rus topluluk da işgalciler safındaydı. (Musa Qasımlı, **Azerbaycan Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1920-1945)**, çev. N. Necef, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2006, s.32.)

⁴²³ N. Nesibzade, **Azerbaycan Harici Siyaseti (1918-1920)**, s.178-179; Sovyet Rusya iki yıl sonra 12 Mart 1922'de Sovyet Sosyalist Azerbaycan Cumhuriyeti'ni, Ermenistan ve Gürcistan'ın da dâhil olduğu Federal Kafkas Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin bir üyesi haline getirecektir. (Mehmet Saray, **Azerbaycan Türkleri Tarihi**, Nesil Matbaacılık ve Yayıncılık, İstanbul, 1993, s.44.)

⁴²⁴ Y. A. Bagidov, **Kurtuluş Savaşı Yıllarında Azerbaycan-Türkiye İlişkileri I**, çev. A. Hasanoğlu Çağdaş Matbaacılık, İstanbul, 2000, s.40.

⁴²⁵ Bu şubeler 1. Harekât Şubesi, 2. Neşriyat Şubesi, Bu şube bir gazete neşr edecek. 3. Propaganda Şubesi şeklindeydi. (**ATASE Arşivi, İstiklâl Harbi Kataloğu**, A. 5/2793 D.67 F.25.)

⁴²⁶ **ATASE Arşivi, İstiklâl Harbi Kataloğu**, A. 5/2793 D.67 F.25-1

beyan etmişlerdir.⁴²⁷ Görüldüğü üzere Azerbaycan'da bulunan birtakım Türkler, Musavat yönetiminin devrilmesi yönünde hemfikir olmalarına rağmen; Kızıl Ordu'nun direkt müdahalesinden ziyade, bir iç ihtilal çıkarma amacı doğrultusunda gayret sarf etmişlerdir.

18. Alay'a gelen 25 Nisan 1920 tarihli bir istihbarat mektubunda, Ermenilere göre, Azerbaycan'daki hükûmetin düşmesine Türk Devleti'nin sebep olduğu, yeni hükûmetin Türk yanlısı olacağı, Ermenilerin zor durumda kalacağı ve Ermenilerin maneviyatının sarsıldığı şeklinde bilgiler mevcuttu.⁴²⁸

Musavatçılar, Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'nda mağlup olmasından sonra Rus baskısından kurtulmak ve Azerbaycan'ın bağımsızlığını muhafaza etmek amacıyla İngilizlerin safına kaymaya başlamışlardı.⁴²⁹ İngiliz güdümündeki Musavat yönetimine Bolşevik darbesinin vurulmasından sonra Anadolu ve Azerbaycan ilişkileri farklı bir boyut kazandı. 23 Nisan 1920'de TBMM'nin açılmasıyla Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ile diplomatik, siyasi ve ekonomik ilişkiler ağı kurulmaya başlandı.

Sovyet Rusya'nın kontrolünde bulunan ve Türklerin yoğun olarak yaşadığı bir bölge olan Kafkasya, sahip olduğu stratejik önem ve Türkiye'nin gelecekteki gelişimini etkileyecek önemli bir bölge olması hasebiyle, bizi yakından ilgilendiriyordu. Bu bağlamda, TBMM Hükûmeti için Milli Mücadele Dönemi'nin başlarından itibaren Bolşeviklerle münasebet tesis etmek ve Türk dünyasıyla temas sağlamanın merkezi olarak Bakü ön plana çıkıyordu. Çünkü Mustafa Kemal Paşa ve TBMM Hükûmeti için Azerbaycan, Rus yönetiminde hayatını idame eden diğer Türk milletlerine açılan bir kapı veya onlarla Türkiye arasında bir köprü idi.⁴³⁰ Dolayısıyla Türk-Rus ilişkileri ve TBMM'nin Kafkas politikalarının seyri bakımından Bakü önemli bir merkezdi.

O tarihlerde Sovyet Rusya'ya bağlı olarak ortaya çıkan Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, bir ölçüde dış ülkelerle diplomatik ilişki kurma, temsilci bulundurma ve yabancı elçileri kabul etme hakkına sahipti. Nitekim TBMM Hükûmeti, Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ile münasebetleri geliştirmek, bilhassa iletişimdeki resmî olmayan vasıtaları bertaraf etmek ve devlet kimliğinde resmi

⁴²⁷ ATASE Arşivi, İstiklâl Harbi Kataloğu, A. 5/2793 D.67 F.25-2

⁴²⁸ BOA, HR. SYS. 2878. 28.

⁴²⁹ Musa Qasımlı, *Azerbaycan Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1920-1945)*, s.35.

⁴³⁰ M. Saray, *Azerbaycan Türkleri Tarihi*, s.38; Aygün Attar, "Atatürk'ün Kafkasya Politikası", *Türkler*, XVI, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s.257; İbrahim Tatarlı, "Atatürk'ün Jeopolitik ve Jeostratejik Görüşleri ve Türkiye İle Türk Topluluklarının 21. Yüzyılda Avrasya'daki Konumları", *Atatürk 4. Uluslararası Kongresi*, I, (Türkistan-Kazakistan, 25-29 Ekim 1999), Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2000, s.368.

mümessilleri aracılığıyla ilişkilerini devam ettirmek için Bakü’de resmi temsilcilik açma kararı aldı.⁴³¹ O zaman buna “*mümessillik*” deniliyordu.⁴³²

Şark Cephesi Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa, TBMM Reisi Mustafa Kemal Paşa’ya gönderdiği 21 Temmuz 1920 tarihli şifreli telgrafında, Bakü’de bir elçimizin olması gerektiğini, gönderilecek kişinin işçi ve askere kendini sevdirecek Anadolu vilayeti halkından olması ve bir dil bilmesinin menfaatlerimize uygun olacağını belirtmekteydi.⁴³³ Demek ki, Bolşeviklerin ilkelerine uygun olarak, aristokrat ve burjuva bir karakterden ziyade halktan bir kişinin görevlendirilmesinin daha faydalı olacağı düşünülmekteydi.

Nahcivan’da bulunan Halil Paşa da 13 Ağustos 1920’de Şark Cephesi Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa’ya çektiği telgrafta, Azerbaycan ile resmen siyasi ilişkilere girilmesini ve gerek Türk esirleri ve gerekse Anadolu’ya silah gönderme işleriyle uğraşacak bir temsilciliğe ihtiyaç olduğunu belirterek şöyle devam etmekteydi:

*“Bakü’de bu işleri Hükümet-i Osmaniye’nin bir mümessil-i resmisi sıfatiyle idare edecek ne bir hey’et-i askeriye ve ne de bir sefaret veya maslahatgüzar veyahut da mümessil-i askeri ve siyasi mevcuttur. Yalnız üsera muamelesi değil, eslâha ve cepthane nakliyatı ve Osmanlılara ait birçok muamelât mevcuttur ki bu gün cümlesi yüz üstünde kalmıştır. Birkaç gün mukaddem zât-ı âlinize ve bir suretini Mustafa Kemal Paşa’ya yazdığım bir şifrede Azerbaycan ile derhal resmen münasebat-ı siyasiyeye girişilmesini yazmıştım. Bu vesile ile bir daha hatırlatmış oluyorum.”*⁴³⁴

Kâzım Karabekir Paşa, TBMM Hükümetine gönderdiği 17 Ağustos 1920 tarihli yazısında, Şark-İslâm âleminin vaziyeti ve hareket esaslarının tarzını tespit için Bakü’de yakında toplanacak kongreye katılmamız ve İslâm siyasetine merkez olan, ehemmiyeti artan Bakü’de bir sefaret heyetinin bulunmasının önemine değinmektedir. Karabekir Paşa ayrıca, sefirin en kısa zamanda Bakü’ye yetiştirilmesinin elzem olduğunu belirtir.⁴³⁵

Bu yazışmalar yapılırken Bakü’ye tayin edilecek mümessilin Musavat Hükümetince kabul edilebilir özellikte bir şahsiyet olmasına ehemmiyet veren TBMM Hükümeti, bu vazifeye Memduh Şevket Bey’i münasip gördü. Mondros

⁴³¹ Betül Aslan, **Türkiye-Azerbaycan İlişkileri ve İbrahim Ebilov (1920-1923)**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2004, s.158.

⁴³² Mümessillik, fiilen elçilik gibi iş gören, fakat hukuken elçilik düzeyinde olmayan bir diplomatik temsilciliktir. (Bilâl N. Şimşir, **Bizim Diplomatlar**, Bilgi yayınevi, Ankara, 1996, s.70.)

⁴³³ B. N. Şimşir, **Bizim Diplomatlar**, s.71.

⁴³⁴ Kâzım Karabekir, **İstiklâl Harbimiz**, II, Sad. Faruk Özerengin, Emre Yayınları, İstanbul, 1993, s.137.

⁴³⁵ K. Karabekir, **İstiklâl Harbimiz**, II, s.141.

Mütarekesi'nden sonra İtalya'ya kaçan Memduh Şevket Bey, Ankara'da TBMM'nin açılmasını müteakip Mustafa Kemal Paşa'nın daveti üzerine Ankara'ya gelerek ulusal hareketin yanında yer aldı. Memduh Şevket Bey'in oğlu Ahmet Esendal'ın aktardığına göre, Memduh Şevket Bey daha İtalya'da iken Mustafa Kemal Paşa tarafından kendisine gelen talimatta, Anadolu'ya gelmesi istenmekteydi.⁴³⁶ Bu da Mustafa Kemal Paşa ile Memduh Şevket Bey'in tanışıklığının daha önceye dayandığını göstermesi açısından önem arz etmektedir.⁴³⁷

TBMM Hükümetinin harice gönderdiği ilk resmi memur şerefine eriştiğini belirten Memduh Şevket Bey, o günlerde Ankara'da bir köyde istirahat ederken Mustafa Kemal Paşa tarafından gelen bir mektupta: *“Avamdan birini istiyorlar, seni tayin ettik”* şeklinde yazıldığını ifade etmektedir.⁴³⁸ Aristokrat veya burjuva sınıfından olmayan ve Azeri Türkçesine yatkın olan Memduh Şevket Bey, siyasi ve sosyal karakteri itibarıyla bu görev için iyi bir tercihti.

Memduh Şevket Bey'in atama kararnamesi, TBMM Hükümeti tarafından 12 Ağustos 1920'de onaylandı ve kendisine verilen 15 Ağustos 1920 tarihli İtimâtnâme ise şu şekilde yazılıyordu:⁴³⁹

“Memduh Şevket Bey, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetinin mu'temed mümessil-i Murahhasıdır. Tasdikan lilmahal 1336 senesi Ağustos'unun on beşinci günü tanzim kılınan işbu itimatname tarafımızdan imza ve mümessili mumaileyh ita kılındı.”

Yine 15 Ağustos'ta Hariciye Vekâleti tarafından tanzim edilen ve pasaport yerine geçen bir belgede, dost veya müttefik ülkelerin sivil ve askeri makamlarından, TBMM Hükümeti temsilcisi Memduh Şevket Bey'e serbest geçiş izni vermeleri hususu rica olunuyordu.⁴⁴⁰ Böylelikle mümessillik için gerekli bütün resmi prosedürler hazırlanmıştı.

Memduh Şevket Bey'in resmi olarak görev ifa edeceği yer Azerbaycan olmasına karşın, TBMM Hükümeti tarafından kendisine verilen görev sahası bütün Kafkasya idi. Dolayısıyla Memduh Şevket Bey, sadece Azerbaycan ahvali ile meşgul olmayacak, aynı

⁴³⁶ Neslihan Esendal ile Mülakat, 12.01.2020.

⁴³⁷ Mustafa Kemal Paşa, Trablusgarp Savaşı için Libya'ya giderken kullandığı sahte kimliği Kara Kemal Bey çıkardı. Mustafa Kemal Paşa'nın Memduh Şevket Bey'le tanışıklığının bu tarihlere dayanması ihtimal dâhilindedir. (Neslihan Esendal ile Mülakat, 12.01.2020.); Orhan Koloğlu, Trablusgarp'a gidecekler verilecek sahte kimlik ve takma adların, sonradan Maarif Nazırı olan Şükrü Bey'in Karagümrük'teki evinde Kara Kemal'in yardımlarıyla verildiğini belirtir. (Orhan Koloğlu, **Trablusgarp Savaşı (1911-12) ve Türk Subayları**, Basın Yayın Genel Md., Ankara, 1979, s.69.)

⁴³⁸ S. Arısoy, *“Memduh Şevket Esendal'la Bir Konuşma”*, s.7.

⁴³⁹ ATAM Arşivi, Dosya No: 31, Belge No: 38.

⁴⁴⁰ ATAM Arşivi, Dosya No: 31, Belge No: 47.

zamanda bütün Kafkas coğrafyası, hatta mümkün olduğu takdirde Ermenistan ve Gürcistan havalisinde baş gösteren ve özel önem arz eden olayları yakından takip edip durumu Ankara'ya bildirecekti.⁴⁴¹ Zira Hariciye Vekili Ahmet Muhtar imzalı 15 Ağustos 1920 tarihli mümessillik talimatnamesi, Memduh Şevket Bey'in görev alanını belirliyordu. Hariciye Vekâleti tarafından Memduh Şevket Bey'e verilen yazılı talimatnamenin ayrıntıları şu şekildi:⁴⁴²

“Esasen Azerbaycan'da ifa-yı vazife edeceksiniz, fakat Hazar denizi ile Karadeniz arasındaki berzah, kadimen birçok akvama makar olduğu gibi bugün de Azerbaycan, Gürcü ve Ermeni Hükümetlerine mekân olup aralarında dahi pek şiddetli ihtilâfat ve pek muğlak hudud-u mesaili mevcud olduğundan vebu mühim hadisenin hasseten bugün Türkiye ile alakası bahir bulunduğundan yalnız Azerbaycan ahvaliyle iktifa olunmayarak bütün berzah üzerinde cereyan eden vaka-yı umumiyi bir nazar altında bulundurmak ve ehemmiyet-i mahsusa-yı haiz görünen hadisat kail olduğu kadar yakından takip ve tetkik olunarak Hariciye Vekâletine mümkün olan süratle malumat ifa kılınmak iktiza eder.

Vazife hakkında tafsilat berveçhi atidir:

- *Elyevm Azerbaycan'da mevcut hükümetin hangi esasat dairesinde, ne derece muvaffakiyet ile teşkil ve tanzim kılınabildiği,*
- *Bugün mevki-i iktidarda bulunan zevatın kimler olduğu, ne fikirde bulundukları, aralarında ihtilaf-ı nazar olup olmadığı ve ihtilaf varsa neden ibaret olduğu ve hükümete muhalif fırkaların kudreti ve muhalif fırkalar azasının şahsiyeti ve suretle çalışmakta oldukları,*
- *Azerbaycan'da Türkiye ve Osmanlı Türkleri hakkında, muhtelif mehafilde ne gibi efkâr mevcut olduğu,*
- *Azerbaycan ile Gürcistan, Ermenistan arasında mevcut ve muhtelif-i mesailin neden ibaret olduğu,*
- *Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan dâhilinde ahvali iktisadiye ve maliyenin ne merkezde olduğu,*
- *Osmanlı Türklerinden olup elyevm Azerbaycan'da bulunan zevatın ne ile nerelerde meşgul bulundukları,*

⁴⁴¹ BCA, 30.18.1.1.1.6.11.

⁴⁴² ATAM Arşivi, Dosya No: 31, Belge No: 48, s.1; Mustafa Kemal Paşa, Memduh Şevket Bey'i Bakü'ye görevlendirirken sözlü olarak verdiği talimatta, amaçlardan birinin de asker yetiştirmek olduğunu tebliğ eder. (Neslihan Esendal ile Mülakat, 12.01.2020.)

- Rus Sovyet Cumhuriyeti ile bu hükümetler arasındaki münasebet ile bu münasebetin neden ibaret olduğu,
- Türkiye hükümeti ile Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan arasında münasebet tesisine mani ihtilafatın izalesi ve ne suretle mümkün olabileceği ve İngiliz tahrikâtının ne derece müessir olduğu,
- Şimali İran'da mevcut Türkler ile Azerbaycan arasında bir münasebet mevcut olup olmadığı ve mevcut ise ne halde bulunduğu, değil ise ne suretle tesis olunabileceği noktaları tetkik olunacaktır.
- Bu tetkikata hem civarı hasebi ile İran ve Türkistan ve Rusya ahvali hakkında alınacak malumatın dahi ilave olunmasını ihtara lüzum yoktur.”

Yukarıdaki talimatnamenin yanında, 12 Aralık 1920'de yine Umuru Hariciye Vekâleti tarafından Memduh Şevket Bey'e geniş yetkiler tanınan yazılı bir belge de tevdi edildi. Mezkûr salahiyyetname şöyleydi:⁴⁴³

“Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti ve Azerbaycan Şura Cumhuriyeti arasında akdi muharrer ahidname ile ittifak-ı askeriye ve icap eden sair mukavelat-ı talimatı dairesinde müzakere ve imza için hükümet-i müşarünileyh Bakü Sefiri Memduh Şevket Bey'e mezuniyet kâmilten verildiği mübeyyin iş bu salahiyyetname tanzim kılındı.”

TBMM Hükümeti, kuruluşundan itibaren dış politikasını tayin ederken, doğu dünyası ve Sovyet Rusya'nın durumunu analiz ederek hareket etti. Milli Mücadele'nin genel seyri göz önüne alındığında o günün mevcut vaziyet ve siyasetinde TBMM'nin, Sovyet Rusya'dan başka dayanak noktası yoktu.⁴⁴⁴ Sovyet Rusya nezdinde Kafkas devletleriyle ilişkilere önem vermeye gayret gösterdi. TBMM Hükümetinin Azerbaycan Hükümeti ile siyasi münasebete girmesi, Kafkasya ve Sovyet Rusya siyasetinin belirginliği nezdinde bir koridor özelliği taşıyordu.⁴⁴⁵ Bu bağlamda Memduh Şevket Bey'e tevdi edilen talimatlar, daha ziyade siyasi bir özellik taşımaktaydı. Bu da Memduh Şevket Bey'i bekleyen görevin ehemmiyet ve zorluğunu yansıtmaları açısından önem arz etmektedir.

⁴⁴³ ATAM Arşivi, Dosya No: 31, Belge No: 48, s.2.

⁴⁴⁴ TTK Arşivi, Enver Paşa Koleksiyonu, Kutu No: 1, Gömlek: 70, Belge: 70, Tarih: 7.9.1336.

⁴⁴⁵ Mustafa Kemal Paşa, 24 Nisan 1920'de, Meclis kapalı oturumunda verdiği beyanatta: “Kafkasya faaliyet ve amali milliyenin tecellisi ve memleket ve milletimizin istiklâli halâsı noktâi nazarından memleketimizden uzak değil, tamamen aksâmı asliyei (vataniyemizin) bir parçası gibi telâkki olunabilir... Azerbaycan cümleden malûm olduğu gibi istiklâliyetini tasdik ettirmiş bir vaziyettedir. Onların dahi bize karşı samimiyyetleri vardır. Fakat kendisi zaten istihsali istiklâliyet etmiş bulunduğu için bizimle olan münasebatı bittabi resmî bir şekilde değildir. Fakat bizim maksadımız için bütün manasile çalışabilecek anasır ile malidir” diyerek bölgenin önemine temas etmiştir. (Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtları (TBMMGCZ), I/1, Ankara, 1985, s.4.

Hariciye Vekâletince Memduh Şevket Bey'e, altı aylık maaş, yolluk ve ödenek verilmesi karara bağlandı.⁴⁴⁶ Memduh Şevket Bey, itimatnameyi aldıktan sonra yola çıktı.

Hariciye Vekili Ahmet Muhtar, 22 Ağustos 1920'de Şark Cephesi Kumandanlığına çektiği telgrafta, Azerbaycan Cumhuriyeti'yle daimi diplomatik ilişkileri tesis etme amacını öngören hükümetin, Bakü'ye şimdilik bir mümessil gönderilmesine karar verdiğini ve zikredilen özelliklere vasıf olan Memduh Şevket Bey'in tayin edildiğini bildirdi.⁴⁴⁷ Mustafa Kemal Paşa da Kâzım Karabekir Paşa'ya verdiği 25 Ağustos 1920 tarihli malumatta, TBMM'nin şimdilik Memduh Şevket Bey'i Azerbaycan'a mümessil olarak atadığını, Azerbaycan Hükümetinin kaidelere uygun bir şekilde Ankara'da elçilik açması halinde Bakü Mümessilliğinin elçilik derecesine çıkarılacağını belirtmekteydi.⁴⁴⁸

Memduh Şevket Bey, Şark Cephesi Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa'ya uğradıktan sonra yoluna devam etti. Kâzım Karabekir Paşa 13 Eylül 1920'de yazdığı ve Memduh Şevket Bey eliyle Halil Paşa'ya ulaştırılan mektupta genel vaziyetleri belirttikten sonra Memduh Şevket Bey'in Bakü'ye tayiniyle alakalı şu malumatı vermektedir.⁴⁴⁹

“Büyük Millet Meclisi'miz tarafından Azerbaycan mümessilliğine tayin olunan Memduh Şevket haiz olduğu selahiyet itibarı ile Azerbaycan'da Büyük Millet Meclisi namına resmi teşebüsatta bulunacak yegâne murahhas ve memur-ı mes'ulümüzdür.”

Memduh Şevket Bey'e, bu yolculukta refakat edecek bir zabitin elzem olduğunu belirten, Karabekir Paşa, Bakü'nün ehemmiyetini dikkate alarak silah ve mühimmat

⁴⁴⁶ BCA, 30.18.1.1.1.6.11.

⁴⁴⁷ B. N. Şimşir, **Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları**, I, TTK Basımevi, Ankara, 1993, s.398-399.

⁴⁴⁸ Mustafa Kemal Paşa, Kafkasya'da bulunan Cemal Paşa'ya gönderdiği 1 Ekim 1920 tarihli mektupta da bu durumla alakalı: *“Azerbaycan Cumhuriyeti tarafından buraya bir heyet-i daimi-i sefaretinin izam edileceği hakkında ki haberlerin tahakkuku üzerine mümessillik takviye edilmek üzere sefarete tahvil edileceği”* şeklinde yazmaktaydı. (Hüseyin Cahit Yalçın, **İttihatçı Liderlerin Gizli Mektupları: Bir Tarihi Aydınlatan Tarihi Mektuplar**, haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul, 2002, s.365.); Memduh Şevket Bey'in Bakü Mümessilliğinden tam bir yıl sonra Azerbaycan Hükümeti İbrahim Abilov'u Ankara'ya temsilci olarak gönderdi. Bu gelişmelere rağmen Memduh Şevket Bey'in mümessilliğinin elçilik düzeyine yükseltilmesi işi Kâzım Karabekir Paşa engeline takıldı. Kâzım Karabekir Paşa acele edilmemesi gerektiğini belirterek mümessilliğin elçilik derecesine yükseltilmesi tavsiyesinde bulunan Müdafaa-i Milliye Vekaleti'ne şu karşılığı verir: *“Bakü'de mümessil ünvanının şimdiden sefârete tehviline bendenizce isti'câl olunmamak daha musîbdir. Memduh Şevket Beyin mümessillik vazifesini daha bir müddet ifâ itmesi ve bizim için pek mühim bir merkez olan Bakü'de sefâret işini yapıp yapmayacağı tecrübe olunması lazımdır.”* (ATASE Arşivi, **İstiklâl Harbi Kataloğu**, A. 1/4282 D. 37 F. 21-2.); Kâzım Karabekir Paşa'nın bu görüşünden sonra mesele sürekli ertelenmiş ve Memduh Şevket Bey, Bakü görevi boyunca mümessil derecesinde kalmıştır. (Neslihan Esendal ile **Mülakat**, 12.01.2020.)

⁴⁴⁹ K. Karabekir, **İstiklâl Harbimizde Enver Paşa ve İttihat ve Terakki Erkânı**, haz. Ziver Öktem, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2015, s.20.

sevkiyatı, esir sevkleri ve askerî istihbarat toplamak için Erkan-ı Harbiye Mektebi talebelerinden Mülazım-ı Evvel Ömer Lütfü Bey'i görevlendirdi.⁴⁵⁰ Ömer Lütfü Bey, daha sonra ataşemiliter olarak görevlendirilecektir.⁴⁵¹ Erzurum'dan hareketle Nahcivan'da Halil Paşa'ya da uğrayan Memduh Şevket Bey, uzun ve yorucu yolculuktan sonra nihayet Bakü'ye ulaşarak görevine başladı.

III- Memduh Şevket Bey'in Bakü'deki Faaliyetleri

1- Bakü Doğu Halkları Kongresi ve Memduh Şevket Bey'in Kongreye Katılması ile İlgili Gelişmeler

1917'de Rusya'da gerçekleşen Bolşevik Darbesi'nden sonra, Lenin ve yönetimi tarafından ortaya atılan ulusların kendi kaderlerini tayin hakkı görüşü, Türklerde ve ezilen milletlerde olumlu karşılandı. Bu durum emperyalizme karşı mücadele etme azmini kamçıladı.

Söz konusu sürecin Sovyet politikaları, geri kalmış ve ezilen milletlerin sarıldığı bir kurtuluş reçetesi, sonradan da rejimi tehdit eden Batı emperyalizmine karşı top yekûn başkaldırının örgütleyici merkezi konumundaydı.⁴⁵² Türk-Sovyet ilişkiler ağı, bu düşünce üzerinden inşa edilecektir. Bernard Lewis, Türk-Sovyet ilişkilerinin iyi bir seyirde başlamasını, Bolşeviklerle Kemalistlerin, kanun dışı ilan edilmiş devrimci rejimler oluşları ve emperyalizme karşı giriştikleri mücadelenin benzerliğine bağlamaktadır.⁴⁵³

Sovyet Rusya yönetimi, Afganistan, Hindistan, İran ve Anadolu'da emperyalizm karşıtı faaliyetleri destekledi. Sovyet Rusya, Doğu halklarının Batı emperyalizmine karşı başkaldırma girişimlerini, bizzat teşvik etmek istiyordu. Bu istek ve desteğin ilk adımı da 1-7 Eylül 1920 tarih aralığında Bakü'de zuhur eden Doğu Halkları Kongresi oldu. Kongre fikri, III. Enternasyonalin II. Kongresi hazırlıklarının yapıldığı ve birçok yerden delegenin gelmesiyle Moskova'da yapılan çalışmalarda olgunlaştı ve Komünist Enternasyonalin İcra Komitesinin 18 Haziran 1920'de yapılan toplantısında karara bağlandı.⁴⁵⁴ Kongrenin Bakü'de yapılması hususunu Karl Radek⁴⁵⁵ şöyle açıklıyordu:⁴⁵⁶

⁴⁵⁰ ATASE Arşivi, İstiklâl Harbi Kataloğu, A. 1/4282 D. 36 F. 8.

⁴⁵¹ ATASE Arşivi, İstiklâl Harbi Kataloğu, A. 1/4282 D. 37 F. 21.

⁴⁵² Erdal Aydoğan, **Türk Siyasi Hayatında Dr. İbrahim Tâli: Mustafa Kemal'le Trablusgarp'tan Cumhuriyet'e**, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2008, s.40.

⁴⁵³ Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, s. 380.

⁴⁵⁴ E. Aydoğan, **Türk Siyasi Hayatında Dr. İbrahim Tâli...**, s.41.

⁴⁵⁵ Asıl adı Kari Sobelsohn'dur. Bolşevik Devrimi sonrası önemli şahsiyetlerden biri olan Karl Radek, 1920'den 1924'e kadar III. Enternasyonalin sekreterliğini yaptı. (E. J. Zürcher, **Millî Mücadelede İttihatçılık**, Çev Nükhet Salıhoğlu, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, s.166.)

“Biz kongre için Moskova’yı değil, Bakû’yü teklif ediyoruz. Çünkü Doğu temsilcilerinin Moskova’ya gelmesine nispeten, bizim Bakû’ya gitmemiz daha kolaydır. Ayrıca Bakû, Doğu’nun asıl merkezidir.”

Sonuç olarak İcra Komitesinin aldığı kararlar doğrultusunda bir an önce komisyon teşkil edilerek, çalışmalara başlanması gerektiği ifade edildi ve oluşturulacak komisyonun, kongrenin tarihini, kongrenin kurallarını ve davet edilecek devletlerin belirlenmesi gibi hususlarda çalışmalar yapması istendi.⁴⁵⁷ Çalışmalar sonucunda kongrenin 1 Eylül 1920’de başlaması karara bağlanarak, kongreye katılacaklar için davetler ve kongrenin çalışma programı hazırlandı.

Bakû Kongresi’ne, hangi ülke ve halkların davet edileceği konusunda görüşler alındıktan sonra Türkiye, İran, Ermenistan, Gürcistan, Sovyet Türkistan, Azerbaycan, Hive, Afganistan, Çin Türkistanı, Buhara, Kuzey Kafkas Dağlıları, Kazan Tatarları, Başkırtlar, Kırgızlar, Kalmıklar, Kırım Tatarları ve Hintlilerin kongreye davet edilmeleri kararlaştırıldı.⁴⁵⁸

Bakû Doğu Halkları Kongresi için Türkiye’ye yapılan davet, bizzat TBMM’ye yapılmadı, doğrudan halka çağrı yapıldı. Mustafa Kemal Paşa, 14 Ağustos 1920’de Meclis kürsüsünde yaptığı konuşmada, tepkisini şu şekilde dile getirdi:⁴⁵⁹

“...Son günlerde Bakû’de beynelmilel bir kongre yapılmaktadır. Resmi ve gayri resmî vuku bulmakta olan müracaatlarda bizden de oraya murahhaslar davet ediyorlar. Bu davetler doğrudan doğruya halkımıza vuku buluyor. Trabzonlulara, Erzurumlulara, her tarafa birtakım davetnameler geliyor, gönderiliyor. Aldığımız malûmata göre bazı yerlerden, bilhassa, hududa civar yerlerden bazı zevat bu kongreye icabet etmiştir... Biz kongrelere de gideriz. Her tarafa gideriz, her şeye iştirak ederiz. Yalnız biz ederiz. Millet gider, yani yalnız milletin mümessillerinden mürekkep olan meclis gider ve yapılması lâzım gelen şeyi o yapar ve ancak Meclisiâlinizin salâhiyetini haiz olan memurların her hangi kongrede, her hangi bir mahalde herhangi bir cemiyette, herhangi Hükümette yapacağı temas, söyleyeceği söz, vereceği imza makbul ve muteber olmak lâzım gelir.”

Yine Meclis’in aynı celsesinde Karahisar Mebusu Hulusi Bey’in “Paşa Hazretleri, Bakû’deki kongre resmi mi, gayri resmi midir?” sorusuna Mustafa Kemal

⁴⁵⁶ Yavuz Aslan, **Türkiye Komünist Fırkası’nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi**, TTK Yayınları, Ankara, 1997, s.133.

⁴⁵⁷ Y. Aslan, **Türkiye Komünist Fırkası’nın Kuruluşu ve...**, s.133.

⁴⁵⁸ Y. Aslan, **Türkiye Komünist Fırkası’nın Kuruluşu ve...**, s.140.

⁴⁵⁹ **TBMMZC**, I/3, Ankara 1981, s.210; **Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri**, I, TTK Basımevi, Ankara, 1997, s.102-103.

Paşa: “Gayri resmidir efendim. O resmi olsa tabii Millet Meclisini davet ederdi”⁴⁶⁰ cevabını verdi.

Kongreye resmi olarak davet edilmeyen TBMM Hükümeti açısından Bakü Doğu Halkları Kongresi ehemmiyet arz ediyordu. Çünkü Anadolu’nun çetin şartlar geçirdiği bu süreçte, Doğu halklarını alakadar eden bir kongreye kayıtsız kalamazdı. Öncelikle mezkûr kongrenin gayesinin ne olduğuna ilişkin Ankara şimdilik tam netleşmediği için gayri remi olsa da kendi tayin ettiği şahısların kongrede yer alması ve buradaki faaliyetleri gözlemlemesi önemliydi. TBMM Hükümeti, Sovyet Rusya ile ilişkilerini uygun bir düzeyde tutarak, ondan maddî kaynak sağlamak ve dostluk kurmak arzusundaydı. TBMM ayrıca Batı emperyalizmine karşı verdiği bağımsızlık mücadelesinde kongreye katılarak yapacağı propagandaya destek arayışı amacını da güttü.

Memduh Şevket Bey’in Bakü’ye mümessil tayin edilmesi ve tez vakit gönderilmesinin amaçlarından biri de TBMM adına bu kongreye iştirak etme arzusuydu. TBMM Hükümeti bu konuda büyük gayret sarf etmiştir.

Mustafa Kemal Paşa, Kâzım Karabekir Paşa’ya çektiği 25 Ağustos tarihli telde, Memduh Şevket Bey’in Sivas’ta olduğunu, eylülün başında toplanacak olan Bakü Kurultayına yetiştirilmesini ve durumun Halil Paşa’ya bildirilmesini istiyordu.⁴⁶¹ Kâzım Karabekir Paşa da Bakü Kongresi’ne iştirak edecek Enver Paşa’ya mektup yazarak, ondan, Bakü Kongresi’nde Şark yolunun açılması, Şark ile bağlantının kurulması, Ermeni sorununun ulusal menfaatler istikametinde çözümü ve Şarkta barış ve istikrarın tesis edilmesi hususunda mesai yapmasını arzu ettiğini belirtmekte ve Memduh Şevket Bey ile ilgili de şöyle devam etmekteydi:⁴⁶²

“Bakü’ye Ankara Hükümeti tarafından mümessil Memduh Şevket Bey tayin edilmiştir. Erzurum’dan birkaç güne kadar Bakü’ye muvasalat-ı samilerinde ve bilhassa Bakü Kongresi’nde Türkiye namına ancak bu mümessilimizin şahsı ve beyanatı muteber görülerek, mezkûr kongreye iştirak edip tarafımızdan hiçbir vesikaya hamil olmayan vekillerde itilâf-ı teşvikat ve parasıyla dolap çevirmek isteyen hüviyetleri meçhul bir takım eşhasın sözlerine itibar olunmaması lâzımdır.”

⁴⁶⁰ TBMMZC, I/3, s.211.

⁴⁶¹ B. N. Şimşir, **Bizim Diplomatlar**, s.76.

⁴⁶² **TTK Arşivi, Enver Paşa Koleksiyonu**, Kutu No: 1, Gömlek: 70, Belge: 70, Tarih: 7.9.1336, s.2-3.

Kâzım Karabekir Paşa'nın Bakü Kongresi'ne Halide Edip (Adivar) riyasetinde gidecek kadın grup veya başka kişilerin görevlendirilip görevlenmedikleri sorusuna, Mustafa Kemal Paşa, şifreli telgrafla şunları söyler:⁴⁶³

“Bakü Kongresi'ne gitmek üzere Halide Edip Hanım riyasetinde hazırlanmış Türk hanımlarından mürekkep bir grup olmadığı gibi memleketin diğer aksamından mezkûr kongreye iştirak etmek üzere ihzar edilmiş başkaca grup da yoktur. Kafkasya ve Bakü'ye evvelce zat-ı alilerine de bildirildiği vechle murahhas ve mümessil olarak yalnız Memduh Şevket Bey izam kılınmıştı efendim.”

Yukarıda belirtilen çabalara rağmen Memduh Şevket Bey'in Bakü Doğu Halkları Kongresine katılamadığı bilinmektedir.⁴⁶⁴ Dönemin şartları göz önüne alındığında haftalarca süren zorlu yolculuklar, plan ve amaçları sekteye uğratabilirdi. Memduh Şevket Bey'in Ankara ile başlayan yolculuğu, Sivas ve Erzurum istikametinden devam etti. Fakat Bakü Kongresi'nin açıldığı 1 Eylül 1920 günü Memduh Şevket Bey'in de içinde bulunduğu kamyonetin çark milinin kırılmasıyla,⁴⁶⁵ Sivas-Suşehri civarında Karabayır denilen yerde devrildi. Hatta kamyonette bulunan Selahattin Bey vefat etmiştir.⁴⁶⁶ Bu tür olumsuz faktörler, yolculuğun uzamasına sebebiyet vermiştir. Memduh Şevket Bey de Bakü'den Mustafa Kemal Paşa'ya yazdığı 6 Ağustos 1921 tarihli mektupta, bu olumsuzluklara değinerek şöyle yazmaktaydı:⁴⁶⁷

“Bendeniz Azerbaycan memuriyetimde zaten pek büyük teveccühlerine nail olmuş ve kendimce de bazı kıymetler hıdmat-ı ifa edebilmesi hayaliyle ihtiyar-ı sefer

⁴⁶³ Cumhurbaşkanlığı Arşivi (CA), A III-7, D 18, F 94-1.

⁴⁶⁴ Doğu Halkları I. Kongresi'ne TBMM adına Moskova'da olan Dr. İbrahim Tali Bey, gözlemci olarak katıldı ve hükümet adına verdiği beyannamesi okundu. Dr. Tali Bey'in beyannamesine göre, bu gün Türkiye anlıyor ki emperyalistlere karşı Türkiye'nin yegâne yardımcısı Sovyet Rusya'sıyla beynelmilel komünist fırkasıdır. (ATASE Arşivi, İstiklâl Harbi Kataloğu, A. 4/4478 D.55 F.6-1; (ATASE Arşivi, İstiklâl Harbi Kataloğu, A. 4/4479, D 42, F 104.) Kongrenin resmi tutanaklarına göre 37 ülkeden 1891 delegenin katıldığı belirtilmektedir. Katılımcıların tamamı komünist fırkaların mensupları değildi. Bu nedenle kongre, komünistler ve komünist olmayanlar şeklinde iki kümeye ayrılmıştı. Resmi kanaldan elde edilen bilgiye göre 235 Türk katılımcının kongreye iştirak ettiği ve tamamının da Türkiye'den gitmediği barızdı. (T. Z. Tunaya, “Doğu'nun Sorusu: Türkler Milli Bir Devlet Kurmalı mı?”, **Birinci Doğu Halkları Kurultayı (Belgeleri I)**, Çağdaş Matbaacılık, Bakü, 2000, s.2.); Enver Paşa da Bakü Kongresi'ne Fas, Tunus, Trablusgarp (Libya), Cezayir, Mısır, Hindistan ve Arabistan ihtilâlcı halkının vekili olarak katıldı. (ATASE Arşivi, İstiklâl Harbi Kataloğu, A. 6/8365, D 23, F 3.); Enver Paşa kongreye verdiği uzun beyannamede, Sovyet Rusya ve Uluslararası Komünist Fırkanın müttefiki olduğunu ve genel savaşta Osmanlı'nın, Çarlık Rusya'sının baskısından kurtulmak için Almanya safında harbe girdiğini izah etmiştir. (ATASE Arşivi, İstiklâl Harbi Kataloğu, A. 4/4478 D.55 F.6; ATASE Arşivi, İstiklâl Harbi Kataloğu, A. 4/4478 D.55 F.11-1); Bu kongrede Bakü merkezli Türkiye İştirakiyun (Komünist) Fırkası temsilcileri olan Mustafa Suphi, Süleyman Nuri, gibi şahıslar da vardı. Dolayısıyla Bakü Kongresi'nde üç ayrı Türk grubun katılım sağladığı görülmektedir.

⁴⁶⁵ CA, A III-11, D 48, F 1-1.

⁴⁶⁶ CA, A III-7, D 18, F 10-1.

⁴⁶⁷ CA, A III-9-a, D 37, F 9.

eylemiş idim. Uzun ve meşakkatli bir yolculuk eski bir arkadaşı kaybetmek gibi vekayı ve felaketlerden sonra nihayet Azerbaycan'a geldim."

TBMM'nin bizzat davet edilmediği Bakü Doğu Halkları Kongresi, sonuç itibariyle Doğu milletlerinin Avrupa'ya karşı bir nümayişinden ibarettir. Fakat kongre programı ve kararları etki edecek bir mahiyette olmadı.

2- Memduh Şevket Bey'in Bakü'deki İlk Zamanları ve Temasları

Memduh Şevket Bey'in Bakü Mümessilliği, TBMM'nin dışarıda açtığı ilk temsili makam olma özelliğini taşıyordu. Dolayısıyla, devir-teslim törenlerinin yapıldığı kurulu bir sistemin dışında bir yol arayan Ankara'daki yeni meşru oluşumun yepyeni bir makamıydı.

Milli Mücadele'nin ağır şartları içerisinde 1920 Eylül'ün sonlarında Bakü'ye gelen Memduh Şevket Bey, ilk zamanlar tabii olarak gerek mümessillik makamının yerleşmesi ve gerek şahsiyeti adına sıkıntılar çekti.⁴⁶⁸ Türkiye İştirakiyun Teşkilatı Merkez Komite Üyesi Süleyman Nuri, Bakü'ye geldiği ilk günlerde Memduh Şevket Bey'i misafirhanede ağırladıklarını belirtmektedir.⁴⁶⁹

"Bu sıralarda Bakü'ye Anadolu milli mücadelecilerinden bir mümessilin geldiğini haber aldık, daha o vakit Sovyet Rusya, Türkiye milliyetçilerini resmen tanımadığı için ismi Memduh Şevket (Esendal) olan bu mümessili Türkiye halk murahhası olarak arkadaşlarla beraber evvela biz tanıdık ve bizim oturduğumuz misafirhanenin mobilyaları tam tertip boş odalarından birini kendisine gösterdik."

Bakü'deki ilk zamanlarında Memduh Şevket Bey için yapılması gereken temel öncelik, yeni muhite adapte olmak ve mümessillik makamının eksikliklerinin giderilmesi yönünde gayret sarf etmektir. *"Yanımda yazı yazacak, defter tutacak emin bir arkadaşım bile yoktu"* diyen Memduh Şevket Bey, gösterdiği gayretle üç, dört ay içinde mümessillik işlerini oturtur.⁴⁷⁰ Ankara tarafından da memurlar atanarak mümessilliğin kadro ve bütçesi tamamlanmaya çalışıldı.⁴⁷¹ Memduh Şevket Bey,

⁴⁶⁸ Kâzım Karabekir Paşa, 6 Aralık 1920'de Hariciye Vekâletine çektiği telgrafta, Memduh Şevket Bey'le refakatindeki Yüzbaşı Ömer Lütfi Efendi'nin maddi olarak darda oldukları haberinin alındığını ve Trabzon maliyesi vasıtasıyla kendilerine destek verilmesini gerektiğini belirtir. (B. N. Şimşir, **Bizim Diplomatlar**, s.80.)

⁴⁶⁹ Süleyman Nuri, **Çanakkale Siperlerinden TKP Yönetimine Uyanan Esirler**, TÜSTAV Yayınları, İstanbul, 2002, s.311.

⁴⁷⁰ CA, A III-9-a, D 37, F 9.

⁴⁷¹ BCA, 30.18.1.1.2.23.5; BCA, 30.18.1.1.2.24.20.

Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine diye başladığı 6 Ağustos 1921 tarihli mektubunda, Bakü'deki ilk zamanlarını ve karşılaştığı güçlükleri şöyle belirtmektedir:⁴⁷²

"...Burada ümit olunan muhiti bulamadım ve bittabi bendenizin kendimce tertip etmiş olduğum hizmet programı da bu muhite göre bir hayli değişti. Şimdi çalışıyorum ancak cereyan-ı vekayı içinde bendeniz de biliyorum ki acaba cidden benden ümit olunmuş olan derecede ve benim kendimden ümit ettiğim mertebede hizmet ifa edebiliyor muyum? Bu vicdanı muhasebenin kat-i neticesi ancak zaman ile zahir olabilecektir. Kaldı ki burada cereyan eden vukuattan zat-ı devletlerini uzun müddet haberdar edemedikliğın taksiri bendenizde değildir... Bendeniz birkaç ay hiçbir taraftan hiçbir haber bir malumat ve talimat alamayarak mahsur gibi kaldım ve aklım kestiği gibi çalıştım."

Memduh Şevket Bey, Bakü'ye geldiği zamanları değerlendirirken, Azerbaycan'ın karışıklıklar içinde yüzdüğünü belirtir. Ruslar, Azerbaycan komünistleri ve o zamanlar hükümetin önemli mevkilerinde bulunan Ermeni gençlerin, TBMM mümessilliğine pek dostane bakmadıkları aşikârdı.⁴⁷³

Doğu'nun en mühim merkezlerinden biri sayılan Bakü'de, o zamana değin TBMM'nin bir resmi temsilciliğinin bulunmaması, firari veya başka suretle gelmiş bir takım şahısların Türkiye namına çalışması dikkate değer bir durum olmakla birlikte, burada toplanmakta olan esir asker ve bireylerin sefalet içinde perişan bir halde olmaları sebebiyle hilafet ve Kızıl Ordu'ya dâhil olmaya mecbur bırakılmışlardır.⁴⁷⁴ Bakü mesaisine bu tür sıkıntılarla başlayan Memduh Şevket Bey, Azerbaycan'da bulunan Türk komünistlerinden, orduya mensup olup da ortada bir yerde kalmış çavuşlardan, küçük zabitlerden neferlere kadar Türkiye'den gelen her ferdin, kendisini milli hükümetin birer temsilcisi olarak gördüğünü ve resmi mümessilliğin açılmasından sonra bu durumların bertaraf edildiğini belirtmektedir.⁴⁷⁵

Bakü Doğu Halkları Kongresi sonrası Erzurum'a gelen Nail ve Küçük Talat Beylerin 20 Ekim 1920'de Mustafa Kemal Paşa'ya yazdıkları mektupta; Memduh Şevket Bey'in Bakü'ye atanmasının yerinde bir karar olduğunu ifade ederek büyük bir memnuniyetle karşılandığını, her önüne gelenin Anadolu namına münasebetlere girmesinin birçok elim hataları doğuracağından, Azerbaycan'a gönderildiği gibi Moskova'ya da devletin siyasetine vakıf; Doğu'yu, Bolşevizm ile Bolşevik Rusya'yı

⁴⁷² CA, A III-9-a, D 37, F 9-2.

⁴⁷³ CA, A III-9-a, D 37, F 9-2.

⁴⁷⁴ TİTE Arşivi, Kutu No: 324, Belge No: 10, s.4.

⁴⁷⁵ CA, A III-9-a, D 37, F 9-3.

bilen bir şahsiyetin temsilci olarak gönderilmesinin elzem olduğunu belirtmekteydiler.⁴⁷⁶

Memduh Şevket Bey, çok geçmeden Bakü Hükümeti muhitleri ile ilişki tesis etmeyi, ahalinin sevgisini kazanmayı başarmıştır. Bu da Memduh Şevket Bey nezdinde Azerbaycan ahalisinin ulusal harekete sempatiyle bakmasında, Bakü'ye tayinin isabeti açısından önem arz eden unsurlardır.⁴⁷⁷ Moskova Andlaşması için Sovyet Rusya'ya giden heyette yer alan ve Azerbaycan'da temaslarda bulunan Dr. Rıza Nur, Bakü Mümessili ile ilgili şu sözleri sarf eder:⁴⁷⁸

“Burada Memduh Şevket adında bir mümessilimiz vardır. Kara Kemâl'in adamı olmakla meşhurdur. (Ahmet) Muhtar Hariciye Vekili iken tayin etmiş. Baktım ki, makul, akliselim sahibi bir adam. İyi bir tahsil görmemiş, hele Avrupa dili hiç bilmiyor amma, orada işleri pek iyi döndürüyor. Hoşuma gitti. Muhtar yegâne bir iş yapmıştır. O da Memduh Şevket'i buraya tayin edişidir. Azeri lehçesiyle konuşuyor. Halkın arasına girmiş, onlara kendini sevdirmiş ve o derece itimad hâsıl ettirmiş ki, halk her sırlarını gelip ona söylüyorlar. Ondan öğüt alıyorlar. Ne derse öyle yapıyorlar. Fevkalâde bir mazhariyet.”

Qılman İlkin de R. Nur'un söylediklerini teyit etmektedir. İlkin, Azerbaycanlıları seven Memduh Şevket Bey'in imkân dâhilinde yardımlarda bulunarak onlarla bir bağ kurduğunu belirtmektedir.⁴⁷⁹

Mustafa Kemal Paşa 18 Mayıs 1921'de Memduh Şevket Bey'e gönderdiği mektupta: *“Kıymetli mesainiz hakkında daima sitayişle me'li malumat almaktayım. Teşekkür ederim”* diyerek memnuniyetini dile getirmekteydi.⁴⁸⁰

Temel fikriyatı, devlete hizmet üzerine kurulu olan Memduh Şevket Bey, bir görev adamı olması hasebiyle, kendisine tevdi edilen sorumlulukları ciddiyetle yerine getirme çabası içinde oldu. Bu bağlamda kendisinin Bakü'de ifa edeceği görevi, Ankara'nın Sovyet Rusya ve Kafkasya bölgesine yönelik uygulayacağı politikalarda önemli bir pay teşkil edecektir.

⁴⁷⁶ K. Karabekir, *İstiklâl Harbimizde Enver Paşa ve İttihat ve Terakki Erkânı*, s.44.

⁴⁷⁷ *TİTE Arşivi*, Kutu No: 324, Belge No: 17, s.2.

⁴⁷⁸ Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, III, Altındağ Yayınevi, İstanbul, 1967, s.748.

⁴⁷⁹ Qılman İlkin, *Hatıralar Türk Ordusu Bakıda*, AzAtam, Bakü, 2003, s.43.

⁴⁸⁰ *ATAM Arşivi*, Dosya No: 31, Belge No: 42; Nizami Ceferov, Mehmet Akif Tural, *Atatürk'ün Azerbaycan Siyaseti*, QHT Neşriyatı, Bakü, 2013, s.28.

3- Memduh Şevket Bey'in Türkiye İştirakiyun Teşkilatı ile Münasebetleri

TBMM'nin Ankara'da açılmasından sonra, özellikle 1920 ortalarından başlayarak, Sovyet Azerbaycan'da Türkiye ile alakalı hususlara artık ciddi bir perspektiften bakıldığı ve Türkiye'ye müteveccih siyasetin münakaşa edildiği görülmektedir. Azerbaycan Komünist Partisi Merkezi Komite Politbürosunun 28 Ağustos 1920'deki içtimasında, Türkiye'ye müteveccih nasıl bir çizgi izleneceği hususu gündeme getirildi. Mezkûr içtimadan çıkan sonuçta; Türkiye'de henüz komünist bir örgütlenme ve etkinlik olanak dâhilinde görünmediği gerçeğinden hareket edilerek, Anadolu'daki milli bağımsızlık hareketine yardım ve destek verilmesi kararlaştırıldı.⁴⁸¹ Bununla birlikte nihai amaç, Türkiye'nin Sovyetleştirilmesi olduğundan, Politbüro, Türkiye İştirakiyun Teşkilatının takviye edilmesi ve geliştirilmesi amacıyla yardım edilmesini uygun buldu.⁴⁸² Böylece Azerbaycan örneğinde olduğu gibi, bu teşkilat sayesinde Türkiye'nin de Sovyet sistemine dâhil edilmesi tasarlandı ve Türkiye'de Bolşevikliğin kurulmasına yönelik bir zemin oluşturulma amacı güdüldü.⁴⁸³ Nitekim gelişen olaylar doğrultusunda, Mustafa Suphi liderliğinde, 1919'da Moskova'da vücuda getirilen Türkiye İştirakiyun Teşkilatı bir zaman sonra Bakü'ye taşınarak faaliyetlerine devam etti.⁴⁸⁴

Bakü'de bulunan Türkiye İştirakiyun Teşkilatı mensupları, başta Mustafa Suphi olmak üzere, esasen memleket ve millet sevdası olmayan, Rusların maddi desteğiyle hayat bulan, mevki elde eden, menfaatleri icabı hareket eden ve genel harpte düşman sınırlarına firar eden bir topluluktan oluşuyordu.⁴⁸⁵ Buna rağmen; Bolşeviklerle ilişkilerin seyrini belirleme noktasında Ankara, Bolşevik bünyesinde faaliyet gösteren Türkiye İştirakiyun Teşkilatı ile bir vasıta aracı olarak iyi ilişkiler sürdürme gayretinde oldu. Mustafa Kemal Paşa, 26 Ağustos 1920'de, "*Bakü'de Türkiye İştirakiyun Komitesi Heyet-i Merkeziyesi Reisi Mustafa Suphi ve Azadan Mehmet Emin Yoldaşlara*" diye yazdığı mektupta, Süleyman Sami aracılığıyla gönderdikleri 15 Haziran 1920 tarihli mektubu aldığını söylemektedir. Mustafa Kemal Paşa, milletimiz kendisini hiçbir suretle temsil etmemiş İstanbul Hükümetinin kabul eylediği Sevr'i ret ettiğini belirterek köylüden müteşekkil olan Türk milletinin Batı'nın emperyalist ve kapitalist mahkûmiyetinden kendini kurtarabilmek için bunlara karşı amansız mücadele kararı

⁴⁸¹ B. Aslan, *Türkiye-Azerbaycan İlişkileri ve...*, s.75.

⁴⁸² B. Aslan, *Türkiye-Azerbaycan İlişkileri ve...*, s.76.

⁴⁸³ B. Aslan, *Türkiye-Azerbaycan İlişkileri ve...*, s.112.

⁴⁸⁴ ATASE Arşivi, *İstiklâl Harbi Kataloğu*, A 6/3152, D 28, F 39.

⁴⁸⁵ TİTE Arşivi, Kutu No: 324, Belge No: 10, s.4.

aldığını ve bu kararını tatbik ettiğini belirtmektedir. Mustafa Kemal Paşa, Türkiye İştirakiyun Teşkilatının da aynı düşünce ve amaçla mesai harcadığını sevinçle telakki ettiğini, milletin Ankara’da oluşturduğu TBMM’nin, Mondros Mütarekesi ile birlikte ARMHC adı altında zuhur etmiş teşkilattan doğduğunu ve inkılabı halktan doğmuş bu teşkilatın, Sovyet idare teşkilatından farksız olduğunu belirtmektedir. Mustafa Kemal Paşa, mektubun devamında, Bakü’ye mümessil olarak atanan Memduh Şevket Bey’in TBMM adına tek yetkili temsilci olduğunu ve dolayısıyla kendisiyle irtibat tesis etmelerini isteyerek şöyle devam etmektedir:⁴⁸⁶

“Gaye ve prensip itibariyle bizimle tamamen müşterek olan Türkiye İştirakiyun Teşkilatı’ndan maddeten ve manen hakkıyla müstefit olabilmekliğimiz için teşkilatınızın münhasıran Büyük Millet Meclisi riyasetiyle tesis ve muhafazayı irtibat etmesi lazımdır. Türkiye dâhilinde tatbik edilecek her nev-i teşkilat ve inkılâbat ancak bu kanal vasıtasıyla yapılabilir. Aynı hedefe yürüyen Türkiye İştirakiyun Teşkilatıyla tamamen tevhid-i mesai edilebilmek üzere Büyük Millet Meclisi nezdinde salahiyet-i tamme-yi haiz bir murahhas göndermenizi ve Büyük Millet Meclisi tarafından Azerbaycan Hükümeti nezdinde murahhas olarak gönderilen Memduh Şevket Beyle tesis-i irtibat ve tevhid-i mesai etmenizi rica eder ve bilvesile samimi hürmet ve selamları takdim ederim.”

Mustafa Kemal Paşa’nın tavsiyesi doğrultusunda Türkiye İştirakiyun Teşkilatının da yakında Türkiye’ye gideceği münasebetiyle Mustafa Suphi ve Ethem Nejat, Bakü Mümessili Memduh Şevket Bey ile görüştüler. Görüşmenin detaylarını 17 Kasım 1920 tarihli teşkilat oturumunda dile getiren Mustafa Suphi, azami talep ve arzularının emperyalizmle mücadele etmek olduğunu ve Memduh Şevket Bey’in de bu hususta aynı fikirleri ortaya koyduğunu ifade etmektedir.⁴⁸⁷ Memduh Şevket Bey’in:

“Ankara Hükümeti sulh yaparsa siz ne yaparsınız” sualine Mustafa Suphi:

“Eğer sulh yapıp içtimai inkılabı yıkmaya çalışırlarsa biz o vakit tabiatıyla ayrılır ve fikrimizi meydana koruz. Eğer sulhu Finlandiya vesaire gibi bir şekilde yaparlar ve memlekette komünistlerin çalışması kabul edilmek suretiyle bu şekilde olursa buna karşı biz bir şey demeyiz” diyerek Ankara’nın inkılabı yıkma şeklinde bir sulha yeltenmesinin bir maceraya girmekten öteye geçemeyeceğini belirtmekteydi.⁴⁸⁸

⁴⁸⁶ CA, A III-7, D 18, F 83.

⁴⁸⁷ TKP MK, 1920-1921, **Dönüş Belgeleri I**, çev. Yücel Demirel, Tüstav Yayınları, İstanbul, 2004, s.179.

⁴⁸⁸ TKP MK, 1920-1921, **Dönüş Belgeleri I**, s.180.

Bununla birlikte TBMM Hükümetinin Türk komünistlerinin memlekette çalışmaları konusunda ne gibi bir muamelede bulunacağına dair Memduh Şevket Bey'in kendilerine verdiği teminata, inkılap yapmak ve hükümeti ele geçirmek mevzuları dışında kanuni surette çalışmanın mümkün olduğunu da ifade etti.⁴⁸⁹ Bolşevikliği ve Sovyet Rusya ile müttefikliği birbirinden ayırmaya çalışan TBMM'nin bu süreçte kaygısı, Bolşevikliğin aşağıdan yukarıya cebri bir şekilde gelişmesi idi ki, bu durumun ülkenin felaketine neden olacağı fikri egemendi. Bu sebeple Türkiye İştirakiyun Teşkilatı aracılığıyla Türkiye'ye yollanan temsilcilere ve Mustafa Suphi'ye verilen malumatlarda bu durum açıkça ifade edilmiştir.⁴⁹⁰ Ne yapılacaksa ve ne uygulanacaksa, bu ancak bir hükümet otoritesi yani TBMM tarafından yapılacaktı. Memduh Şevket Bey verdiği bu malumatta bir nevi İştirakiyun Teşkilatı ve faaliyetlerinin sınırlarını belirliyordu.

Türkiye İştirakiyun Teşkilatı merkez heyeti Anadolu'ya geçmek için kanuni bir şekilde çalışma planları yapıyordu. Bunun için de bir geçiş serbestliğine ihtiyaçları vardı. Bu geçiş serbestliği Bakü Mümessilliği üzerinden yazılı bir şekle sokarak resmi bir teminatla olabildi. Bunun için M. Suphi ve E. Nejat, Memduh Şevket Bey'le görüşmeye devam ettiler. Devam eden görüşmelerde Memduh Şevket Bey, İştirakiyun merkez heyetinin Türkiye'ye gitmesine taraftar olmakla birlikte yazılı bir şekle sokma meselesine sıcak bakmadı. Kendi adına yazılı bir biçim verse bile, hükümetin bunu kabul etmeme ihtimalini ileri sürdü.⁴⁹¹ Memduh Şevket Bey, gerekirse kendilerine eşlik edip Kâzım Karabekir Paşa ile görüşmeye gelebileceğini, hatta bu hususta icap ederse Ankara ile muhabere edeceği teklifinde bulundu.⁴⁹²

Mustafa Suphi, Memduh Şevket Bey'le olan görüşmesinden sonra 1920 Kasım sonlarında Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdiği mektupta, III. Enternasyonal nezdindeki görüşmelerin iyi tesir bıraktığını, memleketimizin ve halkımızın esaretten kurtulmasına yönelik müşterek bir amaç birliğiyle çalışılması hususundaki azimlerinin kuvvetlendiğini, bunun da eyleme geçmesi için Türkiye'de de hemen hemen kendiliğinden doğmaya başlayan komünist teşkilatlarının yasal bir hüviyete sokulması gerektiğini, bu durumu temin etmek, ilişki tesis etmek amacıyla Ankara'ya bir heyet

⁴⁸⁹ TKP MK, 1920-1921, **Dönüş Belgeleri I**, s.181.

⁴⁹⁰ Y. Aslan, **Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve...**, s283.

⁴⁹¹ Bazı kaynaklar Memduh Şevket Bey'in yazılı teminat istediği yönünde bilgi verir. Oysa Anadolu'ya geçip teşkilatlanmak isteyen İştirakiyuncuların rahat hareket etmek ve kendilerini güvenceye almak için teminat istedikleri, Türkiye İştirakiyun Teşkilatı'nın 19 Teşrinisani 1920 İkinci Celse meclis tutanaklarında mevcuttur. (TKP MK, 1920-1921, **Dönüş Belgeleri I**, s.195-208.)

⁴⁹² TKP MK, 1920-1921, **Dönüş Belgeleri I**, s.206.

gönderileceğini ifade etmektedir. M. Suphi mektubunun devamında Memduh Şevket Bey'in Bakü'ye gelir gelmez, muvaffakiyetli bir şekilde görevini ifa etmesi için olanak temin edildiğini de sözlerine eklemektedir.⁴⁹³

Sovyet Rusya desteğine bel bağlayan bir çalışma içinde olan Türkiye İştirakiyun Teşkilatı, Anadolu'da teşkilatlanmak istiyordu.⁴⁹⁴ İştirakiyun Teşkilatına göre, TBMM Hükümeti, Sovyet Rusya'dan kati muavenet görmek isterse komünist eskârına kapılarını açmalıydı.⁴⁹⁵ Ancak Ankara yönetimi, dıştan gelecek herhangi bir dayatma karşısında son derece duyarlı ve tedbirli hareket etti. Bolşevikliği bir düşünce sistemi olarak ret eden Ankara, buna karşılık Batı emperyalist müdahalesine karşı Bolşevikler ile ittifaka öncelik veriyordu. Ankara'nın görüşünü yansıtan Memduh Şevket Bey İştirakiyuncuların Anadolu'da teşkilat yapmalarından ziyade TBMM nezdinde sorumlu bir delege ile ilişki kurmalarını istiyordu. Böylece Anadolu'da, Bolşevikliğin teşkilatlanmasının önüne geçmek mümkün olabilirdi. Türkiye İştirakiyun Teşkilatı bir taraftan hükümetten izin almaya çalışıp inkılap yapmayacağız diye sözler verip, Anadolu'da serbest hareket etme teminatını isterken, öte tarafta kontrol dışında çalışabilmek amacıyla temsilcilerini Anadolu'ya gizlice sokmaya gayret gösterdi.

Türkiye İştirakiyun Teşkilatı merkez komite üyelerinden S. Nuri, Memduh Şevket Bey'in, komünist arkadaşları etkileyerek Türk milliyetçiliği propagandası yaptığını ve buna karşı olarak tedbir almak zorunda olduklarını belirtmektedir:⁴⁹⁶

“Aralarında benim de bulunduğum arkadaşları, merkezi bir Türkiye Komünist Teşkilâtı veyahut da partisi etrafında teşkilatlanmaya ve bu hususta büyük gayretler sevk etmeye zorlayan sebeplerin başında, geldiğinin daha ilk günlerinde Memduh Şevket'in teker teker veya çiftler çiftler arkadaşları kendine celp ederek kendilerine Pantürkistlik ve Türk milliyetçiliği aşılama istemesi olmuştur. Erzurum kongresi kararları ruhuna aykırı olarak, Misak-ı Milli hudutları haricinde Pantürkistlik ve milliyetçilik propagandasını apaçık aşılama çalışması ve hatta bazı malum Türkler hakkında da bunda muvaffak olması komünist Türkleri, saflarını sıklaştırmaya mecbur ediyordu.”

⁴⁹³ M. Tunçay, **Türkiye'de Sol Akımlar**, I, s.231-232.

⁴⁹⁴ Hikmet Bayur, İştirakiyun Fırkasının vazifesinin Mustafa Kemal Paşa'yı devirmek olduğunu belirterek şöyle devam eder: *“Bu acayip bir kombinezondur. Ancak, Türkiye için şu olacaktır. Bir an gelecektir ki, komünizm menfaatiyle Rusya'nın çıkarları çatışacaktır.”* (Hikmet Bayur, *“Kurtuluş Savaşı'nda Atatürk'ün Dış Siyaseti”*, **Türkler**, XVI, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s.248.)

⁴⁹⁵ TKP MK, 1920-1921, **Dönüş Belgeleri**, I, s.98.

⁴⁹⁶ S. Nuri, **Çanakkale Siperlerinden TKP Yönetimine Uyanan Esirler**, s.312.

M. Suphi, Anadolu'yu işgal eden sömürgeci-kapitalist zihniyete ve onların güdümünde olan İstanbul Hükümetine karşı başkaldırı fikrindeydi. Gizli bir şekilde Anadolu'ya yolladığı casus ve tebliğlerle ahaliyi ayaklanmaya teşvik ediyordu. Y. Aslan'ın ifade ettiği gibi; “*Lenin'in Rusya'da yaptığını, O Türkiye'de başarmak, Türkiye'nin Lenin'i olmak istiyordu.*”⁴⁹⁷ M. Suphi, teşkilat faaliyetlerini Türkiye'ye nakletmek için esaslı hazırlıklara girişti. 45. Fırka Kumandanlığından gelen bir istihbarat raporunda, İştirakiyun merkez komitesi üyelerinden Süleyman Sami'nin de olduğu bir grup komünist grubun propaganda yapmak amacıyla Anadolu'nun çeşitli vilayetlerine dağıldıkları belirtilmekteydi.⁴⁹⁸

Teşkilat Teftiş Heyeti Üyesi Süleyman Sami, Mustafa Kemal Paşa'nın kontrolünde kurulan Ankara Halk İştirakiyun Fırkasının gerici unsurlarının başkaldırdıklarını ve komünistlere karşı sıkı bir takibatın başladığını bildirerek Türkiye'ye nakil işlerinin şimdilik ertelenmesi şeklinde fikir beyan etmekteydi. Bununla birlikte M. Suphi, teşkilatın faaliyetlerini Anadolu'ya taşımakta kararlıydı. İştirakiyun merkez komitesi üyelerinden S. Nuri'ye göre, M. Suphi'yi Ankara'ya davet eden de Mustafa Kemal Paşa'nın kendisiydi. Mustafa Kemal Paşa, M. Suphi'ye gönderdiği mektupta:

“Büyük Millet Meclisi'nde sol koltukları işgal ve meclis kürsüsünden Türkiye işçi ve çiftçilerinin haklarını müdafaa etmek için Türkiye Komünist Partisi merkez komitesini heyeti umumiyesiyle Ankara'ya davet ettiğini” yazıyordu.⁴⁹⁹ Söz konusu davet mektubunun kesinliği bilinmemekle beraber, genel kanı M. Suphi'ye TBMM Hükümeti tarafından Anadolu'ya gelme izni verildiği ve hatta davet edildiği yönündedir.

Anadolu'ya geçme, Mustafa Kemal Paşa ve hükümetiyle görüşme hazırlıklarını tamamlayan M. Suphi, beraberindeki teşkilat heyetiyle Bakü'den hareketle 28 Aralık 1920'de Kars'a vardı.⁵⁰⁰ Kars'ta çok da beklemek niyetinde olmayan heyet, Erzurum'a doğru yola çıktı. Yolda çeşitli sıkıntılarla karşılaşan heyet, Erzurum'da örgütlenmiş kalabalık bir topluluğun protesto ve saldırılarına maruz kaldı. Heyetin vilayetteki mülki ve askeri erkânla iletişim kurması mümkün olmayınca Bakü'ye geri dönmeye karar verdi. Ankara'ya gidemeyen M. Suphi ve teşkilat heyetinin geri dönüşü Kars üzerinden mümkün görünmeyince, Kâzım Karabekir'in yönlendirmesi ile Trabzon'a geçtiler. 28

⁴⁹⁷ Y. Aslan, *Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve...*, s.284.

⁴⁹⁸ ATASE Arşivi, *İstiklâl Harbi Kataloğu*, A 7-1906, D 35, F 56.

⁴⁹⁹ S. Nuri, *Çanakkale Siperlerinden TKP Yönetimine Uyanan Esirler*, s.359.

⁵⁰⁰ E. H. Mikail, *Atatürk Dönemi Türkiye Azerbaycan İlişkileri (1919-1938)*, s.118.

Ocak 1921’de M. Suphi ve heyeti, Trabzon’dan Sovyet Rusya’ya geri gönderilmek üzere bindirildikleri tekne hayatlarının son yolculuğu oldu. Memduh Şevket Bey, 7 Mayıs 1921’de Bakü’den Cemal Paşa’ya yazdığı mektupta, bu meseleyi şöyle aktarmaktadır:⁵⁰¹

”...Mustafa Suphi riyasetinde Ankara’ya azimet eden Türk Komünist Fırkası merkez heyeti Erzurum’da pek fena bir surette istikbal ve istiskal olundu. Heyet yoluna devam edemeyerek Trabzon’a teveccüh mecburiyetinde kaldı. Fakat Trabzon’da daha büyük bir nefret ve heyecan karşısında kaldı. Derhal bir motor kiralayıp denize açılmak mecburiyetinde kaldılar. Ondan sonra kendilerinden bir haber alınmadığına bakılırsa yolda hepsi telef oldular.”

Memduh Şevket Bey, M. Suphi ve beraberindeki teşkilat heyetinin protesto ve saldırılara uğramalarını, Türkistan’daki Türk esirlere yaptıkları kötü muamelenin halktaki yansıması olarak değerlendirmekteydi.⁵⁰²

Bununla birlikte M. Suphi olayından sonra da komünizm propagandaları, belirli aralıklarla devam edecek ve son derece tedbirli davranan Ankara Hükümetini bir süre daha meşgul edecektir.

4- Ankara-Moskova İlişkilerinin Seyri ve Memduh Şevket Bey

TBMM, kuruluşundan itibaren Batı emperyalizmine karşı Sovyet Rusya ile ilişkilerine ehemmiyet verdi. Ankara’da kurulan milli hükümetin diplomatik ve ekonomik desteğe ihtiyacı vardı. Bu ihtiyacı Batı’dan tedarik etmenin imkânı yoktu. Bu sebeple TBMM’nin Milli Mücadele sürecince takip edeceği strateji, Sovyet Rusya yönünde oldu. Ankara ve Moskova’nın ortak yönleri vardı. İkisi de savaşların getirdiği zor şartlar altında kendi iç mücadeleleri yanında dış düşmanla da uğraşmak zorunda kaldılar. Bunun doğal bir sonucu olarak yalnızlıktan sıyrılıp bir dayanak arayışı içerisinde oldular. Şartların bileşkesi, Ankara ve Moskova’yı ortak paydada buluşturdu.

Mustafa Kemal Paşa’nın 26 Nisan 1920’de Vladimir Lenin’e yazdığı mektup, TBMM Hükümetinin takip ettiği siyasetin yansımasıydı. Mektup, iki ülke arasındaki diplomatik ilişkilerin kurulması, emperyalist devletlere karşı birlikte askeri siyaset

⁵⁰¹ H. C. Yalçın, “Tarihî Mektuplar”, **Tanin**, 20 Şubat 1945, s.1.

⁵⁰² H. C. Yalçın, “Tarihî Mektuplar”, **Tanin**, 20 Şubat 1945, s.6.

yürütülmesi, Azerbaycan’la Sovyet Rusya arasındaki münasebetlerin düzenlenmesi ve Rusya’dan Türkiye’ye silah ve para yardımı yapılması konularını kapsıyordu.⁵⁰³

Şark Cephesi Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa, 7 Eylül 1920’de Rusya’da bulunmakta olan Enver Paşa’ya yolladığı mektupta:

“Bugün, İngiliz, Fransız, Yunan ve Halife ordusu kuvvetleri ile bilfiil muharebede olduğumuz Gürcü, Ermeni kuvvetlerinin taht-ı tahkikinde bulunduğumuz gibi İtilaf Hükümetinin para ve tesirleri ve İstanbul Hükümetinin propagandalarıyla dâhili isyan ve ihtilalleriyle uğraşmaktadır” diyerek söz konusu muhalif kuvvetleri ortadan kaldıracak, iç ve dış siyasetimizin muvaffakiyet durumunun Rus ve Azerbaycan Sovyet hükümetleriyle iyi kurulacak ilişkilere bağlı olduğunu belirtmektedir.⁵⁰⁴ İtilaf Devletleri’nin kararlarını ve maksatlarını çok iyi bildiklerini belirten Ali Fuat Paşa da geçmişten beri takip ettiği siyasete rağmen Ruslarla bir defa daha temasa geçmenin zaruri olduğunu ifade etmektedir.⁵⁰⁵

Memduh Şevket Bey’in Bakü’ye tayin edildiği tarihlerde, henüz Sovyet Rusya’da resmi temsilcimiz yoktu. Dolayısıyla Ankara’nın Memduh Şevket Bey’e tevdi ettiği hususlardan biri de Sovyet Rusya ile münasebetin tesis edilmesiydi. Memduh Şevket Bey’in girişimi ve Türkiye İştirakiyun Teşkilatı Merkez Heyeti Reisi Mustafa Suphi aracılığıyla Stalin’le görüşme imkânı sağlandı. Mustafa Suphi’nin Mustafa Kemal Paşa’ya gönderdiği ve yukarıda değinilen 1920 Kasım tarihli mektubunda, bu görüşmeyi şöyle ifade etmektedir:⁵⁰⁶

“...Kendisi (Memduh Şevket Bey) maruf inkılâp erkânı ile ve ezcümle son günlerde burada bulunan Rusya Halk Komiserleri Şûrası azâsı Stalin yoldaşla da tanıştırılmıştır. Stalin yoldaşla iki saat kadar devam eden bu mülâkat neticesinin Memduh Şevket Bey tarafından arzedilmiş bulunduğunu tahmin etmekle beraber, iki üç noktayı buraya ilave etmeye lüzum görüyoruz. Stalin yoldaş bir kere Rusya Şûralar Hükümetinin Anadolu’daki milli kıyam hareketine, bütün Şark milletlerine nümune-i imtisal olacağı bir mühim vak’a-i tarihiye olarak baktığını ve bu hareketi takviye için her fedakârlığı yapmaya hazır olduğunu söyledikten sonra, şimdiye kadar büyük nispetle yardımda bulunmadıysa, bunun sebebi Anadolu ile esaslı bir münasebetin

⁵⁰³ Nesrin Sarıahmetoğlu, **Mücadeleye Adanan Hayat: Neriman Nerimanov**, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2012, s.421.

⁵⁰⁴ **TTK Arşivi, Enver Paşa Koleksiyonu**, Kutu: 1, Gömlek: 70, Belge: 70, Tarih: 7.9.1336, s.2; **ATASE Arşivi, İstiklâl Harbi Kataloğu**, A. 1/4280 D. 16-A/4 F. 3.3-1.

⁵⁰⁵ Ali Fuat Cebesoy, **Moskova Hatıraları (1920-1922)**, haz. Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul, 2002, s.117.

⁵⁰⁶ M. Tunçay, **Türkiye’de Sol Akımlar**, I, s.232.

ancak fiilen son günlerde teessüs edebilmiş olmasıyla izah ediyor. Diğer cihetten Anadolu harekâtı başladıktan sonra, Kızıl Ordu'nun bitaraf kaldığı hakkındaki sözlerin müessir olmadığı, bugün Nahcivan cephesindeki harekât mühimce kuvvetleri işgal ettiği gibi, Kırım işi girer girmez, ilk planda Kafkasya harekâtına kuvvet verileceği bildirilmiştir.”

Memduh Şevket Bey'in Bakü'ye mümessil olarak gitmesinden birkaç ay sonra Moskova'da da elçilik açmak isteyen TBMM Hükümeti, Türk-Sovyet Rusya ilişkilerinin normal diplomatik bir mahiyet kazanması amacıyla ulusal hareketin en tanınmış kumandanlarından biri olan Ali Fuat (Cebesoy) Paşa'yı Moskova'ya büyükelçi olarak gönderdi.⁵⁰⁷

Ulusal hareketin güçlenmesi ve Sovyet Rusya ile diplomatik teması, İngilizleri endişelendiriyordu. İngilizler, Türk-Rus ilişkilerini bozmak amacıyla Türk ordusunun doğu harekâtı sırasında; Ermenistan'ı ortadan kaldırma ve Azerbaycan'ı ilhak şeklinde ortaya birtakım senaryolar attılar.

İngiliz Albay Stoks Lord, 6 Kasım 1920'de Lord Curzon'a gönderdiği mektupta, şu malumatı veriyordu :⁵⁰⁸

”...Türklerin Ermenistanı muvaffakiyetle işgali Orta Doğu'nun çehresini değiştirmiştir. Türkler şimdi Azarbeycan'ı da kontrol etmek isteyeceklerdir ve bu durumda da Bolşeviklerle çatışmaları kaçınılmaz hale gelecektir. Biz bunların ikisine de düşmanız fakat hiç biriyle savaşılmayacağız. Bir fırsat anında biriyle birleşip diğerine karşı olalım.”

10 Kasım'da Amiral F.de Robeck tarafından Curzon'a gelen bilgide, Kemalistlerin Ermenistan'ı aldıkları ve Batum'un da aynı tehlikede olduğunu belirtilmektedir.⁵⁰⁹ Yine Sır H. Rumbold'un, Lord Curzon'a gönderdiği 27 Kasım 1920 tarihli belgede şu bilgiler vardı:⁵¹⁰

”...Şayet çok şiddetli askerî harekete geçmezsek milliyetçiler kudreti ele geçirecekler, üstelik korkumuz, halkın çoğunluğunu tatmin edici Bolşevik prensiplerin Türkiye'ye sızmasıdır. Biz kendimizi Bolşevizme karşı İslâmın koruyucusu gibi göstermeliyiz. Mümkün olduğu kadar Bolşeviklerle Mustafa Kemal'in arasını açmalıyız.

⁵⁰⁷ Ali Fuat Paşa hatıralarında, 19 Şubat 1921'de Moskova'ya vardığını belirtmektedir. ⁵⁰⁷ (A. F. Cebesoy, **Moskova Hatıraları**, s.128.)

⁵⁰⁸ Erol Uluderen, **İngiliz Gizli Belgelerinde Türkiye**, Yaylacılık Matbaası, İstanbul, 1967, s.282.

⁵⁰⁹ E. Uluderen, **İngiliz Gizli Belgelerinde Türkiye**, s.283.

⁵¹⁰ Ali Kemal Meram, **Belgelerle Türk-İngiliz İlişkileri Tarihi**, Kitaş Yayınları, İstanbul, 1969, s.240; E. Uluderen, **İngiliz Gizli Belgelerinde Türkiye**, s.285.

Ayrıca şimdiye kadar Rusları İslâm'ın düşmanı zanneden İslâm dünyası yavaş yavaş uyanıp gerçek düşmanlarının İngiltere olduğunu anlamaya başladı."

İngiliz propagandaları, Sovyet Rusya'nın Ankara'ya şüpheyile bakmasına sebep oldu. Ankara'nın Azerbaycan Türklerine gösterdiği alaka, Sovyet Rusya'nın bazı kesimlerinde, Türkiye'nin Azerbaycan'ı egemenliği altına almaya yönelik amaç taşıdığı şeklinde görüşler ortaya çıkmıştır. Oysa Azerbaycan'ın istiklâli ve toprak bütünlüğünden yana bir politika sergileyen TBMM'nin dış politikasında, Azerbaycan'ı ilhak etme meselesi yer almadı. Mustafa Kemal Paşa da birçok söylevinde ırki veya dini sebeplerle ulusal sınırlar dışında bir serüvene girmek maksadı taşımadıklarını vurgulamıştır.⁵¹¹

Mustafa Kemal Paşa, Şark Cephesi Kumandanlığına 30 Kasım 1920 tarihli verdiği talimatla, Türk-Sovyet ilişkilerini bozmaya çalışan İngiliz propagandasının engellenmesini istemekteydi.⁵¹² Mustafa Kemal Paşa ayrıca Bakü Mümessili Memduh Şevket Bey ve Tiflis Mümessili Kazım Bey'e çektiği telde, İtilaf güçleri ile anlaşmaya vardıkları, Azerbaycan'ın Türkiye'ye bırakılmasına karşılık Kafkasya'da Sovyet Rusya'ya karşı bir cephe kurulacağı yolundaki uydurma haberlerin kesinlikle yalanlanmasını istedi.⁵¹³

Bakü'de bulunan Memduh Şevket Bey de faaliyetlerini ve ilişkilerini TBMM'nin belirlediği politika çerçevesinde sürdürme gayretinde oldu. Memduh Şevket Bey, Ankara Hükûmetine yönelik mezkûr şüphelerin giderilmesi ve Ankara-Moskova münasebetlerinin devamı yönünde büyük çaba sarf etti. Bu bağlamda, o dönemde Azerbaycan'ın en önemli gazetelerinden biri sayılan "*Komünist*"e verdiği 16 Aralık 1920 tarihli demecinde; Ankara ile alakalı öne sürülen savların hiçbir doğru yanının bulunmadığını, bunun, TBMM'nin, Sovyet Rusya ile tesis ettiği münasebetlerini zedelemek gayretindeki İngilizlerin bir kumpası olduğunu ve yayılmacılığa karşı verilen savaşta her daim Sovyet Rusya'nın yanında yer aldıklarını belirtmekteydi.⁵¹⁴

⁵¹¹ Mustafa Kemal Paşa, 1 Aralık 1921 tarihli Meclis konuşmasında dış politikanın çerçevesini şöyle özetlemekteydi: "*Büyük hayaller peşinden koşan, yapamayacağımız şeyleri yapar gibi görünen sahtekâr insanlardan değiliz... Biz panislâmizm yapmadık, belki : «Yapıyoruz, yapacağız» dedik. Düşmanlar da; «yaptırmamak için biran evvel öldürelim» dediler. Panturanizm yapmadık, yaparız; yapıyoruz, dedik, yapacağız dedik ve yine «öldürelim» dediler. Bütün dâva bundan ibarettir... Haddimizi bilelim. Binaenaleyh efendiler, biz hayat ve istiklâl isteyen milletiz ve yalnız ve ancak bunun için hayatımızı ibzal ederiz.*" (TBMMZC, I/14, Ankara, 1958, s.431.)

⁵¹² **Atatürk'ün Milli Dış Politikası (Milli Mücadele Dönemine Ait 100 Belge) 1919-1923**, I, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1994, s.188.

⁵¹³ Zeki Sarıhan, **Kurtuluş Savaşı Günlüğü (Açıklamalı Kronoloji)**, III, TTK Yayınları, Ankara, 1995, s.304.

⁵¹⁴ M. Ağayev, **Milli Mücadele Yıllarında Türkiye ve Azerbaycan İlişkileri**, 228.

27 Haziran 1921’de Mustafa Kemal Paşa’ya güven mektubunu sunan Sovyet Rusya Elçisi Sergey Petroviç Natseranus, Ankara’daki mesaisine başladı.⁵¹⁵ Fakat Türk-Sovyet Rusya ilişkilerinin gelişmesine katkı sunan Natseranus’un kısa bir süre sonra elçilikten çekilmesi üzerine oluşması muhtemel bilgi kirliliğini bertaraf etmek amacıyla Mustafa Kemal Paşa 16 Kasım 1921’de Bakü Mümessili Memduh Şevket Bey’e gönderdiği mektupta, İngilizlerin sahte siyasetine karşılık, Sovyet Rusya ile olan dostluğun kuvvetli bir şekilde berdevam ettiğini ve Rus Elçisi Natseranus’un rahatsızlığına binaen tebdil olunduğunu belirtmekteydi.⁵¹⁶

Memduh Şevket Bey, Sovyet Rusya’yı gücendirecek faaliyetlerin önüne geçmek ve Türk-Sovyet ilişkilerini sıcak tutmak amacıyla Ankara’ya atılması gereken adımlar konusunda sürekli rapor vermeyi ihmal etmedi. Memduh Şevket Bey, Mustafa Kemal Paşa’ya verdiği 7 Ocak 1922 tarihli raporda:

“Bendenize kalırsa Rusya iktisaden mahkûm bir vaziyette kaldıkça ve bizim şark akvamını aleyhine teşvik etmeyeceğimize emin bulundukça bizimle dost kalmaya ve tesanüt Ruslar için de, bizim için de bir hayli zaman faydalı olacaktır. Veya Rusların başka hayalda oldukları daha salahiyettar makamca his olunmuş ise, bizim siyasi vazifemiz o hayalleri bu vadide tashih ve onlara emniyet verebilmektir sanıyorum. Bunun için de evvela ırkdaş olduğumuz şark halkının muhabbet ve teveccühlerine bir şekil verebilmek ve münasip bir tarz ile bu hissiyata hâkim olmak iktiza eder” diyerek Sovyet Rusya, Türkiye’nin Doğu’da kendileri aleyhinde bir faaliyette bulunmak fikrinde olmadığına kanaat getirmeleri gerektiğini ifade etmektedir. Bu suretle Türkiye’ye geniş bir alan yaratılmış olur ve böylece Türk nüfusunun bu coğrafyaya yerleşmiş olacağını tasavvur etmektedir.⁵¹⁷

Memduh Şevket Bey öte yandan, Milli Mücadele gibi çetin bir savaşın verildiği süreçte, Türk-Rus ilişkileri seyrine hâlel gelmemesi için Sovyet Rusya’ya karşı hak arayışında olan Buhara ve Fergana mücahitlerini dizginleme siyaseti de gütmeye çalıştı.⁵¹⁸ Fakat Enver Paşa’nın Buhara’ya geçmesi ve Basmacılar Hareketi’ni başlatmasının önüne geçilemeyecektir.

⁵¹⁵ Utkan Kocatürk, **Atatürk Çizgisinde Geçmişten Geleceğe**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2005, s.328.

⁵¹⁶ **ATAM Arşivi**, Dosya No: 31, Belge No: 39.

⁵¹⁷ **ATAM Arşivi**, Dosya No: 31, Belge No: 33.

⁵¹⁸ **TTK Arşivi**, Enver Paşa Koleksiyonu, Kutu: 11, Gömlek: 109, Belge: 109, Tarih: 1921.

Memduh Şevket Bey'in Ankara'ya verdiği raporlardan biri de Sovyet Rusya'ya karşı aleyhimize çalışan asker ve sivil şahsiyetlerin durumu ile alakalıydı ve şöyle yazmaktaydı:⁵¹⁹

“Azerbaycan’da birtakım adamlar halkın Anadolu Türklerine muhabbetlerinden ve Bolşevik idaresinden memnuniyetsizliğinden istifade ederek sahtekârlığa cüretle hükümetimiz hesabına riayetsizliklerini propaganda ederek Şuralar Hükümeti aleyhine teşebbüsatta bulundukları ve cemiyet teşkili ile Menşevikler gününde Tiflis’te teşkil olunduğu zan olunan İttihad-ı İslam Fırkası namıyla bir fırka vücuda getirdikleri ve buna Azerbaycan’ın eski zenginlerinden, vekillerinden bir çoğu da iştirak eyledikleri ve şimdiye kadar bu fırkaya kıdemli Yüzbaşı Halil Bey isminde birinin idare etmekte olduğu ve Giritli Ahmet Bey isminde birinin buna muavenette bulunduğu ve muhtelif maceralarla buraya gelip kalmış birtakım zabitan da bunlarla birlikte çalışmakta oldukları ve bunların mümessillerimizle hiçbir temasta bulunmayarak ve ihtiyata riayet etmeyerek her tarafa adam gönderip tebligatta bulundukları ve Rusların son günlerde bunlardan haberdar olup bizden şüphe etmeye başladıkları cihetle bu gibilerin tevkiifiyle izanlarından başka çare olmadığı ve üseradan (esirler) bir kısmı da Tiflis’ten Batum’a kaçıp tekrar geriye geldikleri ve ellerindeki vesikalarını satıp tekrar vesika almağa çalıştıkları ve pek zahmetle Türkistan’dan gönderilenler kaçıp tekrar Türkistan’a gittikleri ve bu suretle üsera vesikalarını suiistimal ederek ittihaz eyledikleri mevkufen Kars’a izamları icap edeceği beyan ve mesaili-i mezburenin ne suretle hali lazım geleceği istifsan olunmaktadır. Meselenin takriri lüzumu hakkında Hariciye Vekâletinin 3 Temmuz 337 tarihinde ve 1985 numaralı tezkiresi İcra Vekilleri Heyeti ile 10 Temmuz 37 tarihindeki içtimaında kıraat olunarak zabitan ve efradın memleketimize avdetleri mecburiyetinde oldukları ve bu gibi sahtekârlık edenlerin mahfuzen Kars’a veya Trabzon’a sevkleri Şark ordusuna malumat-ı itası zammında keyfiyet-i Hariciye Vekâletine tevdi-i karargir olmuştur.”

TBMM Hükümeti, içinde bulunulan nazik durum dolayısıyla ihtiyatlı davranarak Memduh Şevket Bey’in raporu doğrultusunda gerekli adımları atarak söz konusu subay ve sivil kişilerin sevk işlemlerini yapmıştır.

10 Nisan-19 Mayıs 1922 tarihleri arasında, 34 milletin iştirakıyla İtalya’nın Cenova şehrinde yapılan konferansın ardından Almanya ve Sovyet Rusya’nın diplomatik yakınlaşmasıyla iflas eden konferansın akislerini ve muhtemel siyasi

⁵¹⁹ BCA, 30.18.1.1.3.30.6.

adımları 1 Haziran 1922 tarihli raporuyla Mustafa Kemal Paşa'ya bildiren Memduh Şevket Bey, Cenova Konferansının iflası üzerine İngiliz Parlamentosunun Lloyd Georg'a itimat oyu verdiğini, onun da bir nutuk iradıyla Cenova'nın iflasından dolayı Rusları itham ettiğini ve Fransa'ya karşı övgülü bir dil kullandığını haber aldıklarını ve bu durumun hakikatinin, bizi Rusya'ya yaklaştırdığını belirterek şöyle devam etmekteydi:⁵²⁰

“Bu Cenova Konferansı da Rus-Alman ittifakını tevlit etmiş bulunuyor. ...Rus ricali bunu daha bir sene evvelden beri sayıklıyorlardı. Bendenize kahr ise bu Rus-Alman takarrübü, bizim için bir derece faydalı bir şeydir. Bendeniz zannediyorum ki Şark'ta müstemlekesi olmayan Almanya gibi bir devletin dahi bulunacağı bir manzumede biz orada emniyetle bulunabiliriz.”

Memduh Şevket Bey, Moskova'nın günden güne işleri eline aldığını ve güçlü merkezi bir otorite şekline büründüğünü belirterek hususi dostluk ve münasebetin devamından yana bir tavır sergilemekteydi.⁵²¹

Memduh Şevket Bey'in malumatlarına göre, Rusların Ankara'dan pek emin olmadıkları görülüyor. Bu durum milli hükümetin, Rusya ve havalisindeki kuvvetlerinin noksanından da kaynaklanıyordu. Ruslar, kudretini zayi etmesine rağmen Türklerde fatihlik ve cihangirlik ruhunu baki gördükleri için Avrupa devletlerinin bundan istifade ederek Türkleri Rusya aleyhine sevk edebileceğine inanmaktalardı.⁵²² Bu da Sovyet Rusya'nın Türkiye'ye karşı daha temkinli hareket etmesini sağlıyordu.

5- Kars Konferansı ve Andlaşması

Türk-Sovyet ilişkileri, Millî Mücadele Dönemi boyunca zaman zaman çıkan pürüzlere rağmen genelde iyi seyrinde devam etti. Anadolu'daki Milli Mücadeleyi ilgiyle takip eden Sovyet Rusya, yine de TBMM Hükümetine temkinli yaklaştı ve siyasetini Anadolu harekâtının seyrine göre ayarladı. Tabii ulusal hareketin askeri zaferleri, ilişkilerin diplomatik yönünü belirleyen unsurlar oldu. I. İnönü galibiyetinden sonra Sovyet Rusya ile imzaladığı 16 Mart 1921 tarihli Moskova Andlaşması'yla doğu sınırını çizen TBMM Hükümeti Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan devletleriyle de masaya oturarak siyasi istikrarı pekiştirme gayretinde oldu.

⁵²⁰ CA, A III-7, D 18, F 1-1.

⁵²¹ CA, A III-7, D 18, F 1-1.

⁵²² CA, A III-7, D 18, F 1-2.

TBMM Hükümeti, Sakarya Muharebesi'nden sonra meydana gelen yeni gelişmelerle Kafkaslardaki siyasetine bir netlik kazandırma arayışındaydı. Ankara, Sovyet Rusya'ya daha sıkı bir işbirliği, yani bir anlamda ittifak önerdi. Sonuç itibarıyla TBMM Hükümeti, Sovyet Rusya arasında, Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan devletlerinin temsilcilerinin de katılacağı bir konferansın düzenlenmesine karar verildi.

Kars Konferansı'na Türkiye adına Şark Cephesi Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa, Sinop mebusu Rıza Nur, Burdur Mebusu Veli Muhtar, Bakü Mümessili Memduh Şevket Bey ve Batum Murahhası ve Mebusu Edip Bey'in katılması kararlaştırıldı.⁵²³ Memduh Şevket Bey 26 Ağustos 1921'de Moskova Sefiri Ali Fuat Bey'e yazdığı mektupta, aldığı emirler doğrultusunda bir iki gün içinde Kars'a hareket edeceğini bildiriyordu.⁵²⁴

26 Eylül 1921'de Kars'ta başlayan konferans 13 Ekim'e kadar devam etti.⁵²⁵ Memduh Şevket Bey'in 12 Kasım 1921'de Moskova Sefaretine verdiği malumata göre, konferansta başlıca iki mühim mesele bir hayli tartışmaya sebebiyet vermiştir. Bunlardan ilki, Cenub-i Kafkas Hükümetleriyle ayrı ayrı anlaşma imza edilmesi meselesidir. Türk heyeti, bu cumhuriyetleri başlı başına birer hükümet olarak kabul ettiği için ayrı ayrı andlaşma imzalama taraftarı idi.⁵²⁶ Kafkas devletlerine başkanlık eden Sovyet Rusya temsilcisi Ganetzky ise söz konusu devletlerin aralarında siyasi, iktisâdi, askeri bir ittifadı bulunduğunu iddia ederek hepsiyle bir andlaşma akdedilmesi gerektiğini belirtti. Memduh Şevket Bey tartışmanın devamını şöyle ifade etmektedir:⁵²⁷

“Bizce böyle bir ittifad malûm olmadığını beyan ittik. Vak'a ittihâd akd ve ilan olunmuş olmayub ancak kusur bir şey olduğu cihetle bunu hükümetimiz nazarında olsun tebeyyün ve müşterek imzayı te'min kasdıyla konferansda hazır bulunan Ermeni Gürcü Hariciye Nâzırları ile Azerbaycan temsilcisi Behbud, bizim Hariciye Vekâletine birer nota verip bu ittihâdı iddia ittiler... Akd ve muahedeye ancak gerek hudutlar kışlasında gerek ayrı ayrı devletlere taalluk eden meselelerde mukavele, o iki devlete tahsis edilmek şartıyla imzaya razı olduk.”

⁵²³ BCA, 30.18.1.1.3.31.9.

⁵²⁴ TİTE Arşivi, Kutu: 325, Gömlek: 10, Belge: 10, s.2.

⁵²⁵ Konferans süresince TBMM Hükümeti, misafir heyet üyelerinin masrafları için gerekli finansmanı ayarlayarak rahat bir konferans geçirmelerini sağlamıştır. (BCA, 30.18.1.1.3.31.10.)

⁵²⁶ Özellikle Azerbaycan'ı tam bağımsız bir devlet olarak görmek isteyen Ankara Hükümeti, daha önce andlaşma yapma niyetinde idi. Bu amaçla 1921 yılı başında Moskova'ya gitmekte olan Yusuf Kemal ve Dr. Rıza Nur Beyler Bakü'ye geçip bu hususu ilgili mercilerle konuşmak istediler. Memduh Şevket Bey de murahhas olarak görüşmelere katılacaktı. Fakat Yusuf Kemal Bey ve heyeti, Bakü'de çok iyi karşılanmalarına rağmen bir anlaşma sağlayamadılar. Çünkü Azerbaycan yönetimi bağımsız değildi. Moskova'nın gözetimindeydi. (B. N. Şimşir, **Azerbaycan**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2011, s.61.)

⁵²⁷ TİTE Arşivi, Kutu: 325, Gömlek: 10, Belge: 10, s.1.

Uzun süren tartışmalar ardından bilhassa Azerbaycan Heyeti Başkanı Behbut Şahtahlı'nın: *"Azerbaycan Cumhuriyeti adına anlaşmanın ortak yapılmasını öneriyorum"* ifadesinde bulunması, olaya son noktayı koydu.⁵²⁸ Behbut, ayrıca 11 Ekim 1921'de, Hariciye Vekili Yusuf Kemal (Tengirşek) Bey'e gönderdiği mektupta, Kafkas Cumhuriyetlerinin siyasi ve ekonomik bir ortaklık içinde olduğunu ifade etmekteydi.⁵²⁹ Böylece TBMM Hükümetinin, Cenub-i Kafkas Hükümetleriyle ayrı ayrı andlaşma imzalama isteği sonuç vermedi.

Konferansı meşgul eden ikinci mühim mesele ise, Batum Limanı'ndan istifade etme meselesiydi. Memduh Şevket Bey, limanda Türkiye transit mallarına mahsus bir yer tahsisini talep ettiklerini, fakat Gürcülerin bu isteğin antlaşmaya konulmaması gerektiği konusunda ısrarcı olduklarını ve nihayetinde gümrük vergisinden muaf serbest transit hakkı gibi unsurlarla yetinildiğini belirtmektedir.⁵³⁰ Memduh Şevket Bey, konferans esnasında, üç Cumhuriyet adına yalnız Rusya delegesinin ifade ve beyanatta bulunduğunu, iki hafta süren müzakerelerde Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan temsilcilerinin pasif kaldıklarını ifade etmektedir.⁵³¹

Konferans ile ilgili malumatlarına devam eden Memduh Şevket Bey, konferansın başlangıcında Ermenilerin Kars sınırları üzerinde olan Ani şehri harabeleri ve Kulp tuz işletmesini istemelerine karşılık, yalnız Şark Cephesi'nde cereyan eden olaylar sebebiyle af ilânını kabul ettiğimizi ve muhacirin meselesi için de her iki devlet arasında altı ay sonra bir müzâkere küşadına taraftar olduklarını, bu konular dışında konferansta dikkate şayan bir durumun olmadığını belirtmektedir.⁵³²

Konferans'ta, Bakü petrolleriyle alakalı taleplerini gündeme getiren Türk heyeti, her sene Ankara Hükümetine Türkiye'nin gereksinimleri dikkate alınarak petrol ve petrol ürünleri yollamak konusunun Azerbaycan sorumluluğunda olmasını önerdi. Türkiye'ye petrol ve petrol vaadinde bulunan Azerbaycan, bedelsiz bir şekilde durumu üstlendi. Memduh Şevket Bey 1 Haziran 1922'de Mustafa Kemal Paşa'ya verdiği malumatta şunları yazıyordu:⁵³³

⁵²⁸ M. Qasımlı, *Azerbaycan Türklerinin Millî Mücadele Tarihi*, s.93.

⁵²⁹ Azerbaycan'da Atatürk Merkezi, *Azerbaycan-Türkiye Münasebetleri (1920-1922) Senedler ve Materiallar*. Orxan Neşriyatı, Bakü, 2002, s.128.

⁵³⁰ TBMM Hükümeti, Kars Andlaşması'ndan sonra Batum Limanı'ndan yararlanma olanakları, transit koşulları ve ticaretle alakalı konuların saptanması için Batum'la müzakere etmek üzere Tiflis'e heyet göndermiştir. (BCA 030.18.1.1.3.34.7.)

⁵³¹ TİTE Arşivi, Kutu: 325, Gömlek: 10, Belge: 10, s.1.

⁵³² TİTE Arşivi, Kutu: 325, Gömlek: 10, Belge: 10, s.2.

⁵³³ CA, A III-7, D 18, F 1-2.

“Kars Konferansı’nda bize vaat etmiş oldukları petrol ve neftten Azerbaycan’ın bilabedel kabul ettiği kısmını almaya muvaffak oldum. Yarın, mesele komiserler şurasında hal olunacaktır. Şu halde Azerbaycan bize Şark ve civarları nasarası 12 vagon mazot, 4 vagon benzin, 3 vagon ve Şark mektepleri için de 3 vagon petrol, Ankara’daki Sıhhiye-i Etval için de 3 vagon petrol hazır edilmiştir. Bunları kendi vagonlarımız ile nakledeceğiz.”⁵³⁴

İki hafta süren Kars Konferansı sonunda, tarafların mutabık kalmalarıyla: “Bir taraftan Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti, bir taraftan Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan Sovyetleri Sosyalist Cumhuriyetleri Hükümetleri, Rusya Sovyetleri Sosyalist Federal Cumhuriyeti’nin katılımıyla milletlerin kardeşliği ilkesi ve halkların kaderlerini özgürce tayin etme hakkı konusunda hemfikir, samimi ilişkileri ve karşılıklı çıkarlara dayanan samimi dostluk ilişkilerini görme arzusu ile müzakerelere devam etmeye ve bir dostluk anlaşması imzalamaya karar verdiler”⁵³⁵ diye başlayan ve beş örnek olarak düzenlenen Kars Andlaşması, 13 Ekim 1921’de imzalandı.⁵³⁶ Andlaşmayı, TBMM Hükümeti adına Kâzım Karabekir Paşa, Veli Muhtar ve Memduh Şevket Bey imzaladılar.⁵³⁷

20 madde ve 3 ekten oluşan Kars Andlaşması, 16 Mart 1921’de Moskova’da imzalanan Türk-Sovyet Muahedesi’nin bir benzeri ve tamamlayıcısıdır. Böylece, Türkiye sınırı ve TBMM Hükümetinin temel ilkeleri, Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan ulusları adına da kabul edilip hükme bağlandı.⁵³⁸ Öte yandan Kars Andlaşması, Türkiye’nin doğu sınırlarını teyit ettiği gibi, Türk-Sovyet ilişkilerinde de önemli engellerin aşılmasını sağladı. Ayrıca Doğu Cephesi’nde yer alan milli kuvvetlerin büyük kısmının, yoğun muharebelerin yaşandığı Batı Cephesi’ne aktarılması, Milli Mücadele’nin seyri bakımından önem taşır. Mustafa Kemal Paşa, 16 Kasım 1921’de Memduh Şevket Bey’e gönderdiği mektupta Kars Andlaşması’na da değinerek Kafkas hükümetleri ile olan sulhtan memnuniyet duyduğunu ifade

⁵³⁴ Bunun yanı sıra M Kemal Paşa’nın, 1921 tarihinde Azerbaycan lideri Nerimanov’a gönderdiği ve borç para isteğinde bulunduğu 17 Mart 1921 tarihli mektup da Memduh Şevket Bey vasıtasıyla Nerimanov’a ulaştırılmıştı. Azerbaycan Hükümeti içindeki bir kısım yöneticinin karşı çıkımlarına rağmen, Nerimanov, Mustafa Kemal Paşa’nın talebini olumlu karşıladı ve beş yüz kilo altın Ankara’ya ulaştırıldı. (Hüseyin Adıgüzel, **Atatürk, Nerimanov ve Kurtuluş Savaşımız**, İleri Yayınları, İstanbul, 2004, s.117.) Akabinde Mustafa Kemal Paşa, 16 Kasım 1921’de Memduh Şevket Bey’e gönderdiği mektubunda, Azerbaycan Hükümetinin muavenet hususundaki insani hareketine teşekkür ederek, bu teşekkürün münasip şekilde iblağını rica etti. (ATAM Arşivi, Dosya No: 31, Belge No: 39.)

⁵³⁵ TTK Arşivi, Kâzım Orbay Koleksiyonu, Kutu: 17, Gömlek: 24, Belge: 24, Tarih: 13.10.1921.

⁵³⁶ Andlaşma, 22 Ocak 1922’de TBMM tarafından onaylandı. (BCA.30.18.1.1.4.45.14.)

⁵³⁷ TTK Arşivi, Kâzım Orbay Koleksiyonu, Kutu: 17, Gömlek: 24, Belge: 24, Tarih: 13.10.1921

⁵³⁸ İsmail Soysal, **Türkiye’nin Siyasal Andlaşmaları (1920-1945)**, I, s.39.

etmekteydi.⁵³⁹ Mustafa Kemal Paşa ayrıca, Fransızca kaleme aldığı ve V. Lenin'e gönderdiği 1 Nisan 1922 tarihli mektubunda, Türk-Sovyet ilişkilerinin gelişmesinden duyduğu memnuniyeti dile getirerek Türkiye'nin, emperyalist ve kapitalist Batı Avrupa'sından ziyade, Rusya'ya, bilhassa son zamanların Rusya'sına daha yakın olduğunu ifade etmiştir:⁵⁴⁰

“Bildiğiniz gibi, Türk ve Rus halkları, yüzyıllarca sürdürülmüş boyunduruk zincirini bir hamlede silkip attıktan sonra, kendi halklarının da bu yolu takip edeceklerinden dolayı büyük korkuya kapılan büyük Batılı emperyalist ve kapitalist kuvvetlerin saldırısına uğradığından, halklarımız arasındaki yakınlık ve anlaşma, kendiliğinden gelişmiştir. Hatırlayacağınız gibi, müşterek umutların ve benzer şartların neticesi olarak ortaya çıkan fikirlerin gelişmesi, hükümetlerimiz arasında resmi münasebetlerin kurulmasına yol açmış ve bilhassa bu münasebetlerde tayin edici bir rol oynamıştır.”

Mustafa Kemal Paşa ve Ankara Hükümeti, gerek Bakü Mümessili Memduh Şevket Bey ve gerekse Moskova Sefiri Ali Fuat Paşa aracılığıyla, en başından itibaren rejim ve hükümetler arası ilişkileri ayrı tutarak Batı emperyalizmi ve kapitalist uzantısına karşı, Sovyet yönetimiyle yakın temas halinde oldu. TBMM Hükümeti, böylece Sovyet Rusya'ya karşı izlediği siyasetten ödün vermeyeceğini yansıttı ve ilişkilerin kuvvetlendirilmesi yolundaki güven tazeleyici politikasını devam ettirme gayretinde oldu.

6- Türk Savaş Esirleri Sorunu

Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'nda, İngiltere ile birlikte en çok mücadele ettiği ve İngiltere'den sonra Osmanlı Devleti'nin en çok esir verdiği ikinci devlet Rusya'dır. Özellikle Sarıkamış Taarruzu, Rus kuvvetlerinin Erzurum ve Trabzon'a saldırıları sırasında Rusların eline çok sayıda esir düştü. Gürcistan ve Azerbaycan'ın bazı bölgeleri Türk esirleri için önemliydi. Çünkü Kafkas Cephesi'nden gelen Türk esirleri öncelikle bu bölgelerde toplanıyordu.

I. Dünya Savaşı'ndan kalan temel sorunlardan biri de savaş esirleri mevzusuydu. 1917 Bolşevik İhtilali'nden sonra Osmanlı-Rusya ilişkileri kesintiye uğradı. TBMM'nin açılmasından sonra ilişkiler Ankara-Moskova merkezli oldu. İlk etapta Hariciye Vekili Bekir Sami Bey liderliğinde bir Türk heyeti Moskova'ya gönderilmişse de ilk resmi

⁵³⁹ ATAM Arşivi, Dosya No: 31, Belge No: 39.

⁵⁴⁰ BCA, 930.2.0.0.2.15.2.

görüşmelerin pekiyi geçtiği söylenemez. 19 Şubat 1921’de tekrar başlayan Moskova müzakerelerinde, Türk heyetine bu sefer Yusuf Kemal Bey başkanlık etti.⁵⁴¹ Ankara’nın, Rusya ve Kafkasya’daki Türk esirler konusuna özel bir önem verdiği görülmektedir. Moskova müzakereleri süresince ele alınan konulardan biri de savaş esirleri meselesiydi. Stalin, Türk esirlerin kısa süre zarfında vatanlarına gidebileceklerini taahhüt ediyordu.⁵⁴²

Müzakereler sonunda Sovyet Rusya ile TBMM Hükümeti arasında imzalanan 16 Mart 1921 Moskova Andlaşması’nın 13.maddesi esirler kanununu kapsıyordu. Söz konusu maddeye göre:

“Rusya, tüm savaş tutsakları ile sivil tutuklulardan Kafkasya ve Avrupa Rusya’sında bulunanları, iş bu Antlaşmanın imzası gününden başlayarak üç ay içinde; Asya Rusya’sında bulunanları altı ay içinde, harcamaları Rusya tarafından ödenmek üzere, Türkiye’nin kuzey-doğu sınırına dek geri yollamağı yükümlenir. Henüz Türkiye’de bulunan Rus savaş tutsakları ile sivil tutukluları için de Türkiye özdeş işlem uygulayacaktır. Bu geri yollamaların ayrıntıları iş bu Antlaşmanın imzasından sonra yapılacak özel bir sözleşme ile belirlenecektir” hükümleri yer alıyordu.⁵⁴³

Mezkûr maddenin hayata geçirilmesi için iki tarafın temsilcileri arasında 28 Mart’ta Esir İade Mukavelesi imzalandı.⁵⁴⁴ Moskova Andlaşması’nın tasdik belgelerinin Kars Konferansında teati edildikten sonra 13 Ekim tarihli Kars Andlaşması’nın gündemine de giren savaş esirleri meselesi, 16. maddede yer buldu. Andlaşmanın 16. maddesinde, andlaşmaya imza atan devletler, kısa sürede kendi toprakları üzerinde bulunan savaş esirleri ve sivil tutukluları vatanlarına geri göndermeyi kabul ettiler.⁵⁴⁵

Milli Mücadele Dönemi’nde Bakü’nün, TBMM’nin Kafkasya siyaseti açısından önem arz ettiği hususlardan biri de şehrin, bu süreçte Sovyet Rusya’nın muhtelif mıntıklarından gelen Türk esirlerin yığıldığı bir merkez durumuna gelmiş olmasıdır. Esirlerin durumu oldukça berbat ve yurda dönmekte büyük sıkıntılar yaşıyorlardı. TBMM Hükümeti adına resmi bir temsilcilik kurumu olmadığı için Türk esirleriyle daha çok Azerbaycan Hükümeti, Türk İştirakiyun Teşkilatı, Halil ve Fuat Paşalar ilgileniyorlardı.⁵⁴⁶ Azerbaycan’da temsilcilik açılması ve Memduh Şevket Bey’in

⁵⁴¹ Yusuf Kemal Tengirşek, **Vatan Hizmetinde**, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2001, s.255.

⁵⁴² Y. K. Tengirşek, **Vatan Hizmetinde**, s.266.

⁵⁴³ İsmail Soysal, **Türkiye’nin Siyasal Andlaşmaları (1920-1945)**, I, s.35.

⁵⁴⁴ **BCA**, 30.18.1.1.3.29.14; Esir mukavelesi, TBMM’nin 21 Temmuz 1921 tarihli oturumunda kabul ve tasdik edildi. (**TBMMZC**, I/13, Ankara, 1958, s.337-338.)

⁵⁴⁵ İ. Soysal, **Türkiye’nin Siyasal Andlaşmaları (1920-1945)**, I, s.45.

⁵⁴⁶ Betül Aslan, **Türkiye-Azerbaycan İlişkileri ve İbrahim Ebilov**, s.157.

Bakü'ye tayini ile birlikte bu çeşit sorunlar resmi temsilcilikle hal edilmeye çalışıldı. Türk esirlerin memlekete avdetlerinin sağlanması konusunda TBMM'nin yoğun bir çalışma içerisine girdiği görülmektedir. Fakat Sovyet Rusya ve Kafkasya'dan Bakü'ye getirilen Türk esir gruplarının, buradan Anadolu'ya intikali konusunda sıkıntılar yaşanıyordu. Burada özellikle Ankara adına Bakü'de bu işlerle uğraşacak yetkililerin bulunmaması, durumu olumsuz etkiliyordu. III. Fırka Kumandanı Vekili Ali Rıza Bey 17 Kasım 1920'de Mustafa Kemal Paşa'ya şu bilgiyi veriyordu:⁵⁴⁷

“Hükümetimizin aynı zamanda kendilerinin de en büyük düşmanı olan emperyalist devletlerle hâl-i harpte bulunmasını Rus Şuralar Cumhuriyetini bize müzaheret ve muavenete mecbur etmiştir... Azerbaycan, Ruslar hükümetimize tebzın ve tezat vesair surette muavenette bulunacaklarından hem bu muavenetten istifade etmek ve hem de üseranın sevk ve istirahatlerini temin için salahiyyetkar bir komisyonun Bakü'de bulundurulmasını mühim görüyorum.”

Bakü Mümessilliğinde ataşemiliter olan Yüzbaşı Ömer Lütfi Bey, 24 Kasım 1920 tarihli malumatında, Rusya'nın muhtelif bölgelerinde Bakü'ye intikal eden esirlerin perişan bir vaziyette olduklarını, şimdiye kadar Gürcistan üzerinden 863 nefer esirimizin sevk edildiğini, gelen esirlerden Bakü'deki Türk Komünist Fırkası Birinci Türk Kızıl Nişancı Alay namıyla bir alay teşkil edildiğini ve ordularımıza katılmak üzere Zengezur'a⁵⁴⁸ intikal ettiğini bildirmekteydi. Fakat bu alay, Ermenistan muhitinde, Zengezur civarında pusuya düşürüldü ve mevcudiyetinin yarısını kaybetti.⁵⁴⁹ Alayın geri kalanı Ömer Lütfi Bey'in gayretleri sonucu trenle Türkiye'ye sevk edildi.⁵⁵⁰

TBMM Hükümeti, kısıtlı bütçesine rağmen savaş esirlerinin giderlerine harcanmak üzere gerekli maddi yardımlar sağlama çabası içinde oldu. Hariciye Vekili Ahmet Muhtar Bey, Büyük Millet Meclisi Riyasetine gönderdiği 11 Kasım 1920 tarihli yazıda, Bakü'de bulunan Türk esirlerinin Türkiye'ye nakli için Şark Cephesi Kumandanlığı emrine açılan elli bin liralık hesaptan istifade ederek esirlerimizin sevkine başlanması gerektiği hususunun, Bakü Mümessili Memduh Şevket Bey'e bildirildiğini ve esirlerin sevkleri için bir komisyon gönderilmesinin elzem olduğunu ifade etmekteydi.⁵⁵¹

⁵⁴⁷ TİTE Arşivi, Kutu: 324, Gömlek: 10, Belge: 10, s.5

⁵⁴⁸ Azerbaycan ve Ermenistan arasında bulunan sıradağlardır. Güneyde, Arpaçay ve Terter Nehri'nden Aras Nehri'ne kadar uzanmaktadır. Ayrıca, aynı isimli bölgeye ve koridora ismini veren ve Ermenistan hâkimiyetinde bulunan kasabadır.

⁵⁴⁹ ATASE Arşivi, İstiklâl Harbi Kataloğu, A.1/4282 D.40 F.40

⁵⁵⁰ S. Nuri, Çanakkale Siperlerinden TKP Yönetimine Uyanan Esirler, s.361.

⁵⁵¹ CA, A III-7, D 18, F 171.

Memduh Şevket Bey Bakü'ye geldikten sonra burada bulunan ve zorluklar içindeki Türk savaş esirlerinin Türkiye'ye avdet etmeleri hususunda özverili çalışmalar yaptı. Fakat mümessillik bünyesinde sadece birkaç memur olması, esirlerin hizmetini ifa edecek bir ekibin bulunmayışı zor koşullar doğurmuştur. Bakü Mümessilliğinin bu kısıtlı kadrosuna rağmen Halil Paşa 13 Aralık 1920'de *“Bakü İnkılap Hükümeti Mümessili Memduh Şevket Bey'e”* diye çektiği telgrafta, Taşkent'e gelmekte olan Türk esirler için memur veya zabıt istiyordu.⁵⁵²

“Taşkent'te muhtelif mahallelerden perakende surette Türk üserası gelmektedir. Bunların ilkbaharda miktarının oldukça tezayüt edeceğini tahmin ediyorum. Buradaki hükümet nezdinde teşebüsatta bulunarak bunların müreffehen Bakü'ye sevklerinin temini maksadıyla buraya sahib-i selâhiyet bir memur veya zabıtın gönderilmesi muvafık olacaktır. Bu memur veya zabıtın doğrudan doğruya size merbut olarak çalışması taraf-ı âlilerinden Osmanlı inkılap hükümetinin memuru olduğuna dair yedine bir vesika verilmesi muvafık olur.”

Memduh Şevket Bey, Moskova Sefiri Ali Fuat Paşa'ya yazdığı 26 Ağustos 1921 tarihli mektupta Bakü'deki sıkıntılı durumu şöyle izah ediyordu:⁵⁵³

“Üseramız hakkında lütuf buyurulan tebligata arz-ı teşekkür ederim. Biz de bu tebligattan bahisle burada müracaatta bulunacağız. Ancak her taraftan bir takım üsera vürut etmeğe ve üsera komisyonunun bunları işlerine teakup ve tanzim edinceye kadar burada fena bir kusurda kalmakta ve bazen muhtelif sebepleri günlerce imtidâd edeceği görülen bu halin izale için bir memur-ı mahsus istihdam etmiş ihtiyaç şeditimiz bulunduğunu arz ederim. Tatbikatta zuhur eden bu müşekkilât tarif müşekkeldir. Keza bu gün Necara'dan gelmiş beş esir Rusların bayramları sebebiyle raddelerinin kapalı bulunmasından ortada kalmışlar bunların paraları bulunmadığı gibi sevkleri için de şu iki gün içinde muamele yasak kabil değildir. Bu gibi hâlet ise sık sık tekrar itmekte ve bunun şikâyeti müceb olmaktadır. Hâriciye Vekâleti nüfuz Bakü'de üç kâtip bendeniz başka memur imtiyaz bulunması, burada daire rütbeye hidemâtını da bu arkadaşlara teheccül mecburiyetini intaç imtiyazda olduğu için ayrıca üsera hidemâtına bakacak bir memur-ı mahsusa ve bir miktar tahsisata ihtiyaç bulunduğunu zât-ı alilerine de arz etmek mecburiyetindeyim.”

Memduh Şevket Bey, yine Ali Fuat Paşa'ya yazdığı 12 Kasım 1921 tarihli mektubunda da, Bakü'ye gelmeye devam eden esirlerin perişan bir halde olduklarını,

⁵⁵² K. Karabekir, *İstiklâl Harbimizde Enver Paşa ve İttihat ve Terakki Erkânı*, s.254.

⁵⁵³ *TİTE Arşivi*, Kutu: 325, Gömlek: 10, Belge: 10, s.1.

bunlara yapılan yardımın şahsi ve yetersiz olduğunu belirterek, Moskova Elçiliği bünyesinde esir ödeneği mevcut ise kendilerinin de faydalanmak istediklerini belirtmektedir.⁵⁵⁴ Kafkasya'daki siyasi ve iktisadi zorluklar sebebiyle esirlerin sistemli bir şekilde Anadolu'ya getirilme gayretlerinden arzu edilen sonuçlar alınamıyordu. Bu durum I. Dünya Savaşı'ndan o tarihlere değin, Türk esirlerinin Sovyet Rusya ve Kafkasya'da dağınık bir halde tutulmalarından kaynaklanıyordu. Hatta bazı esirler kendi başlarının çaresine bakmak zorunda kalmışlardır. Kafkasya veya Kırım bölgelerine dağılmış, evlenmiş veya iş bulup çalışan esirler de olmuştur.⁵⁵⁵

Halil Paşa'nın, Sovyet Hariciye Müsteşarı Karahan'la gerçekleştirdiği görüşme mucibince, gerekli iâşe ve kıyafet yardımı yapılarak Türk esirlerin bir an önce vatana gönderilmeleri konusunda çaba sarf edildi.⁵⁵⁶ Esirlerin vaziyetini yerinde görmek amacıyla Sıhhiye ve Muavenet-i İctimaiye Vekili Dr. R. Nur, Sovyet Rusya'ya gitti. Nur, Sovyet Rusya'da kaldığı süre zarfında Türk esirlerin birçok yerde perişan bir halde olduklarını ve bizzat ölümlere tanıklık ettiğini ifade etmekteydi.⁵⁵⁷ Yapılan esir değişim müddetleri dolunca, bu durumu gündemine alan İcra Vekilleri Heyeti, mezkûr vekâlete gönderdiği yazıda, gerek Bakü'den ve gerekse geniş bir coğrafya olan Sovyet Rusya'nın dâhili bölgelerinden gelecek esirlerin iyi bir şekilde sevkiyatlarının yapılması hususunun acilen yerine getirilmesini istiyordu.⁵⁵⁸

Görüldüğü üzere Türk savaş esir ve tutuklularının yurda getirilmeleri konusunda TBMM nezdinde tüm temsilcilikler, problemleri en aza indirme gayretinde oldular. Türk savaş esirlerinin yurda getirilmesi için çaba sarf edilen dönem, Kurtuluş Savaşı'nın da en yoğun yaşandığı dönemdi. Dolayısıyla dönemin konjonktürü ve mali imkânsızlıkları, durumu zorlaştıran önemli olumsuzluklardı. Türk esirleri meselesi Cumhuriyet'in ilk yıllarında da TBMM'nin gündeminde yer almaya devam etti. Fakat bütün gayret ve uğraşlara rağmen istenilen netice elde edilemedi.

7- Bakü Mümessili Memduh Şevket Bey'in İttihadçı Liderlerle Münasebeti

1 Kasım 1918 günü son kongresini yapan İttihad ve Terakki Fırkasının kendini feshetmesinden sonra yurtdışına kaçan ittihad mensubu şahısların büyük bir kısmı, Kafkasya ve Sovyet Rusya'ya geçti. Bunların yanı sıra daha önce cemiyetin çeşitli

⁵⁵⁴ TİTE Arşivi, Kutu: 325, Gömlek: 10, Belge: 10, s.2.

⁵⁵⁵ BCA, 30.10.0.0. 55.363.6-3.

⁵⁵⁶ TİTE Arşivi, Kutu: 324, Gömlek: 10, Belge: 17, s.3.

⁵⁵⁷ BCA, 30.10.0.0. 55.363.4-3.

⁵⁵⁸ BCA, 30.10.0.0. 55.363.6-4.

kademelerinde görev yapmış siyasi, askeri ve idareci bir kısım İttihadcılar da Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğinde Milli Mücadele saflarında yer aldı. Mustafa Kemal Paşa Milli Mücadele'ye başlarken, İttihad ve Terakki erkânı desteğini de aldı. Ancak İttihadcılar, Mustafa Kemal Paşa'ya destek vermelerine karşın, barıştan sonra yurt dışına çıkmış olan İttihadcı liderlerin yurda dönüp yine siyasetin başına geçeceklerini umuyorlardı.⁵⁵⁹ Bu süreçte, İttihad ve Terakki erkânı arasında bir mektup trafiği de yaşandı. Anadolu'dan yurt dışındaki İttihad ve Terakki liderlerine şifreli veya kuryeli mektuplar gönderildiği gibi yurt dışından Anadolu'ya da talimatların geldiği bilinmektedir.

Serde İttihadcı olup, ulusal harekette yer alanlardan biri de Memduh Şevket Bey'di. Memduh Şevket Bey'in görevlendirildiği Bakü, İttihad ve Terakki erkânının yoğun bulunduğu merkezlerden biriydi. Tabii olarak Memduh Şevket Bey bir ilişki ağı içerisinde oldu. Enver Paşa, Memduh Şevket Bey'in Bakü Mümessillğine tayinini olumlu bularak ona refakat eden Yüzbaşı Ömer Lütfi Bey'le de ahenkli bir mesai teşkil edecekleri kanaatinde olduğunu belirtmiştir.⁵⁶⁰

Memduh Şevket Bey'in, Enver ve Cemal Paşalar ile önemli tespitler içeren mektuplaşmaları oldu. Onun Enver Paşa ile mektuplaşmalarının içeriği, genel olarak İran ile ilgiliydi. Memduh Şevket Bey, 1 Nisan 1921'de yazdığı mektupta, Enver Paşa'ya İran'ın siyasi durumu ile ilgili bilgiler vermiştir.⁵⁶¹ Memduh Şevket Bey, Enver Paşa'ya 4 Mayıs 1921 tarihli bir diğer mektupta, Sovyet Rusya ve İngilizlerin İran'daki kuvvet durumlarından, Ermenistan ve Türkistan ahvalleriyle ilgili bilgiler vermiştir.⁵⁶² Memduh Şevket Bey'in İran'ı iyi gözlemlediği ve siyasi havasını iyi okuduğu görülmektedir. Zira Enver Paşa'nın, Halil Paşa'ya yazdığı 26 Temmuz 1921 tarihli mektubunda, Memduh Şevket Bey'in İran ahvaline yönelik bilgi sahibi olması sıfatıyla tanındığını ifade etmekteydi.⁵⁶³

Memduh Şevket Bey'in mektuplaşmalarında dikkat çeken unsur, yapılan muhabereleleri Mustafa Kemal Paşa'ya rapor etmesiydi. Memduh Şevket Bey, Mustafa Kemal Paşa'ya verdiği bir raporda, 11 Nisan tarihli ve Enver imzalı bir mektup aldığını,

⁵⁵⁹ Emel Akal, **Milli Mücadelenin Başlangıcında Mustafa Kemal İttihat Terakki ve Bolşevizm**, TÜSTAV Yayınları, İstanbul, 2006, s.294.

⁵⁶⁰ **TTK Arşivi, Enver Paşa Koleksiyonu**, Kutu: 12, Gömlek: 19, Belge: 19, Tarih: 18.10.1336, s.1

⁵⁶¹ Memduh Şevket Bey, mezkûr mektubu şöyle bitiriyordu: "*Milletimiz istikbali çok pahalıya satın almaktadır. Ümit olunur ki, gelecek nesiller bunun kıymetini takdir ederler.*" (**TTK Arşivi, Enver Paşa Koleksiyonu**, Kutu: 7, Gömlek: 25, Belge: 25, Tarih: 1.4.1921.)

⁵⁶² **TTK Arşivi, Enver Paşa Koleksiyonu**, Kutu: 2, Gömlek: 59, Belge: 59, Tarih: 4.5.1921.

⁵⁶³ K. Karabekir, **İstiklâl Harbimizde Enver Paşa ve İttihat ve Terakki Erkânı**, s.234.

kendisine İran hakkında bazı bilgiler sorduğunu belirterek Enver Paşa'nın İran'da bir fiiliyatta bulunmak fikrinde olduğunu iddia ediyordu.⁵⁶⁴

Yine Memduh Şevket Bey, Mustafa Kemal Paşa'ya verdiği 6 Ağustos 1921 tarihli malumatta:

“Bendeniz kendisiyle (Enver Paşa) görüştim. Ancak kurye olarak buraya gönderilen Şark Cephesi yaveri Yüzbaşı Selahaddin Efendi'nin verdiği malumata göre bir program tertip ve neşretmiş, bunda komünizmi müdafaa ediyor ve ordunun ilgasına taraftar olurmuş. Benim bildiğim Enver Paşa, şimdi Moskova'da İslâm İhtilal Cemiyetleri diye bir teşkilatla uğraşüyor. Fakat bununla kanaat etmeyerek ve bazı kimselerin sözlerine kanarak ve kendine memleket içinde kuvvetli farz ve tahmin ederek ihtimal Anadolu'da da teşebbüsatta bulunmuştur” diyerek yurt dışında kalan Enver Paşa'nın kendine göre bir fiiliyat sahası bulamadığını, bu sebeple memlekete girmek istemesinin ihtimal dâhilinde olduğunu ve başına toplanan birtakım insanların da onu tahrik ettiğini belirtmekteydi.⁵⁶⁵

Memduh Şevket Bey'in Enver Paşa ile ilgili verdiği bilgilerin doğruluk payı vardı. Zira Anadolu'nun müşkül vaziyetini örnek gösterip Enver Paşa'yı memlekete çekmeye çalışan şahıslar vardı. Enver Paşa'ya yazılan 28 Nisan 1921 tarihli “İlkiz” imzalı ve teferruatlı bir mektup, bu durumu doğrular niteliktedir.⁵⁶⁶

“Ankara müthiş bir merkezîyetçilik takib ediyor. Halk hiç de memnun değil. Hammiyet ve vatanperverliğin bu kadar israf edildiği bir memleket başka yerde görülemez. Kuvvet ordu elindedir. Yeni paşalarımız hâkimdir. Bugün birçokları sarhoşluk içinde müstakâr ve müsbet bir siyaset takib edildiği yok. Memleketin kuvve-i istihsâliyesini tanzim düşünülüyor gibi. Ankara'da İstanbul hükümetinin karikatürü kuruluyor. Payitahtta ne gibi şeyler varsa, eğri doğru hemen onun bir aynı icad ve ihtirâ edilmek isteniyor. Bu memlekette eğer kendi bünyemize kendi varlığımıza göre mana-yı hakikisiyle bir inkılap yapılamazsa yaşamanın imkânı yok. Anadolu'nun kuvve-i mukavemesi yavaş yavaş eriyor... Mustafa Kemal bir taraftan da eski hasımlarımızı etrafına doldurmaktan geri durmuyor... Fuat Paşa vasıtasıyla Mustafa Kemâl'e sizin memlekete kat'iyen gelmek fikrinde olmadığınızı ve bu münasebetle telâşa düşmemelerini ve muhayyer zamanda lüzumsuz surette tamimler yapılarak efkâr-ı halkı

⁵⁶⁴ CA, A III-9-a, D 37, F 9-5.

⁵⁶⁵ CA, A III-9-a, D 37, F 9-4.

⁵⁶⁶ TTK Arşivi, Enver Paşa Koleksiyonu, Kutu: 1, Gömlek: 6, Belge: 6, Tarih: 21.04.1921.

teşevvüşe uğratılmamasını bildirseniz muvafık olur... Biz biraz daha sabredeceğiz. Yunanlılara çalınan galebenin sihri bir müddet daha onlara serfirâz rolü oynatacaktır.”

Mustafa Kemal Paşa 16 Kasım’da, Memduh Şevket Bey’in malumatına cevap olarak gönderdiği mektupta, Enver Paşa’nın faaliyet ve hareketinin doğru olmadığını, buna karşın Cemal Paşa’nın Afganistan’daki mesaisinin pek dürüst ve memnuniyet verici olduğunu ifade etmekteydi.⁵⁶⁷ Mustafa Kemal Paşa, Memduh Şevket Bey’in verdiği malumattan önce, kendisine gönderdiği 18 Mayıs 1921 tarihli mektupta, Enver Paşa ve ona yakın erkânın kendilerine yansıyan faaliyetlerindeki maksadı, iyi niyetle algılamanın imkânı kalmadığını ifade ederek şöyle devam etmekteydi.⁵⁶⁸

“Bu zevatın bazı teşebbüsâtı, dâhilde samimi çalışan birçok kimseleri mantıktan uzaklaştırıyor. Memlekete iyilik olmuyor. Kurtulmak için ne kadar çok çalışmak lazım geleceğini takdiren gaflerlerini görüyorum.”

Memduh Şevket Bey’e göre, Mustafa Kemal Paşa ile Enver Paşa arasında hususi bir irtibat ve muhabere olmadığına kani olan Ruslar, Türkiye’nin sebat edebileceğinden emin olamadıkları için İslâm âlemine karşı elde bir Enver Paşa bulundurmaya münasip görmüşlerdir.⁵⁶⁹ Milli Mücadele’nin seyri ve Sakarya Savaşı’nın nihai sonucu, Sovyet Rusya’nın bu tutumunun değişmesine sebebiyet verecek ve Enver Paşa’yı gözden çıkaracaklardır.

Memduh Şevket Bey, konferans için Kars’ta bulunduğu sırada Enver Paşa’dan üç mektup aldığını belirterek 12 Kasım 1921’de durumu Mustafa Kemal Paşa’ya rapor ediyor.⁵⁷⁰

“Bendeniz Kars’ta bulunduğum esnada Necara’ya geçmiş olan Enver Paşa’dan üç mektup aldım. Birincisinde Necara’da bulunduğu ve ayın on beşine kadar orada kalacağını bildiriyor ve bazı arkadaşlar gönderilmesini yazıyordu. Ve mektubu kendine asla itimat olunamayan bir adam ile göndermişti. İkinci mektubunda yine Necara’da bulunduğunu bildiriyordu. Üçüncü mektupta ise Cemal Paşa avdet edinceye kadar Afganistan’a geçeceğini kendine Çiçerin davet yolunda nazarına gelmiş ise de Afganistan’a geçmeği tercih ettiğini bildiriyordu. Ben bunların hiç birinden bir şey anlayamadım. Bendeniz Kars’ta iken Batum’a geçmişlerdi. Oradan avdette Necara’ya niçin geçildiğini orada ne yapılmak istenildiğini neden Afganistan’a hareket olunduğunu anlayamadım. Bu harekât Necara hükümeti hakkında nazar-ı şüpheyi davet

⁵⁶⁷ ATAM Arşivi, Dosya No: 31, Belge No: 39.

⁵⁶⁸ ATAM Arşivi, Dosya No: 31, Belge No: 42.

⁵⁶⁹ CA, A III-9-a, D 37, F 9-4.

⁵⁷⁰ TİTE Arşivi, Kutu: 325, Gömlek: 10, Belge: 10.

edeceği gibi bizim ötede beride hizmet edip geçinen tebaamızı da aynı şüpheli nazar altında bırakacaktır. Bunun ziyanı ise inkârdır.”

Memduh Şevket Bey'in Cemal Paşa'yla mektuplaşması ise Ankara'nın verdiği bir talimattı. Mustafa Kemal Paşa ile Cemal Paşa arasındaki muhabere, bir nevi Memduh Şevket Bey üzerinden yapılıyordu. Kastamonu'ya kadar gelen Bakü Sefaret Kâtibi Osman Sadettin, Mustafa Kemal Paşa'nın Memduh Şevket Bey'e ve gerekse Cemal Paşa'ya verilecek talimat hakkındaki emirlerini beklediğini bildirmesi, Memduh Şevket Bey'in bu muhabere ağının bir parçası olduğunun göstergesidir.⁵⁷¹ Memduh Şevket Bey'in Cemal Paşa'ya gönderdiği mektup da bu durumu doğrulamaktadır.⁵⁷²

“Birkaç gün evvel Ankara'dan aldığım bir talimatnamede, devletin harici vaziyetinden bir nebze bahs ile bu bapta ihtiyar olunan siyasete dair izahat verildikten sonra zatı devletlerine de bu nukatı nazardan malumat vermekliğim emrolunuyordu.”

Cemal Paşa, Mustafa Kemal Paşa nezdinde baş gösteren Milli Mücadele'ye inanıyordu. Cemal Paşa, ulusal hareketin ihyası noktasında yaptığı mesaiyle Ankara'nın güvenini kazandı. Bu bağlamda Memduh Şevket Bey'in kendisine yazdığı mektuplar, Anadolu'nun ahvali ve Ankara'nın yürüttüğü politikaları kapsıyordu. Buna karşın Cemal Paşa'dan da Sovyet Rusya hakkında malumat toplanıyordu.⁵⁷³

Memduh Şevket Bey, Enver Paşa ile muhabere ettiğini Cemal Paşa'ya da bildirmiştir.⁵⁷⁴

“Enver Paşa Moskova'da bulunuyorlar. Bendeniz ile muhaberededirler, Bazı şeyler hakkında bendenizden malûmat istemişlerdi. Yazdım. Gazete istemişlerdi, gönderdim. Ancak, Moskova'da niçin bulundukların ve ne yolda çalışmak arzusunda olduklarını bilmiyorum.”

Cemal Paşa'ya yazdığı 8 Haziran 1921 tarihli mektupta:

“Enver Paşa, memleketten çıkmalı kendi arzularına muvafık, geniş bir meşguliyet sahası bulamadı... Belki bu ihtimal ile Enver Paşa, memlekete avdet fikrinde olabilir... Ancak Enver Paşa'nın hükümet aleyhine bir ihtilal tertip etmek istediğine bendeniz katiyen kail olmam” diyen Memduh Şevket Bey, Müdafaa-i Milliye'nin İttihad ve Terakki kadar kuvvetli ve hâkim bir teşekkül olmadığını, bu sebeple bir kısım zevatın, İttihad ve Terakkiyi yeniden ihya etme gayreti içerisinde olduğunu belirtmekteydi.

⁵⁷¹ CA, A VII-2-1, D,93, F-53.

⁵⁷² H. C. Yalçın, “Tarihî Mektuplar”, Tanin, 15 Şubat 1945, s.1.

⁵⁷³ H. C. Yalçın, “Tarihî Mektuplar”, Tanin, 19 Şubat 1945, s.1-3; Z. Sarıhan, Kurtuluş Savaşı Günlüğü, III, s.358.

⁵⁷⁴ H. C. Yalçın, “Tarihî Mektuplar”, Tanin, 18 Şubat 1945, s.1-6.

Memduh Şevket Bey, memleketin düşman taarruzu altında bulunduğu böylesi hassas bir dönemde memleketin müdafaası için mücadele eden Ankara'nın bu tür faaliyetlerden rahatsızlık duyduğunu da sözlerine eklemiştir.⁵⁷⁵

Memduh Şevket Bey, bir görev adamı disipliniyle kendini yetiştirmiş şahsiyetlerdendir. Dolayısıyla nasıl II. Meşrutiyet Dönemi'nde İttihad ve Terakki Cemiyetinin kendisine verdiği görevleri ifa etme gayretinde olmuşsa, aynı şekilde Ankara'nın kendisine tevdi ettiği görevleri de en iyi şekilde ifa etme çabasında oldu. Memduh Şevket Bey, Mustafa Kemal Paşa'ya yazdığı 6 Ağustos 1921 tarihli mektupta, serde İttihad ve Terakki bünyesinde Kara Kemal Bey ile mesai harcadığını, bu günlerde de şu vazifede zat-ı alilerinin yanında çalıştığını belirterek görevini yapma amacında olduğunu ifade etmekteydi.⁵⁷⁶ Vâlâ Nureddin'e göre, Memduh Şevket Bey Mustafa Kemal Paşa için çalıştı; fakat İttihadcılarla ilişkisini de kesmedi.⁵⁷⁷ Resmi Bakü Mümessilliği yanında bütün Kafkasya'yı kapsayan böylesi çetin bir görevin, yürüttüğü siyasetin, kurduğu münasebetlerin hassasiyetinde olan Memduh Şevket Bey, Ankara'nın kendisine tevdi ettiği vazifeyi, memlekete hizmet anlayışıyla yerine getirmeye çalıştı. İstiklal Mahkemeleri tutanaklarına göre, Kör Ali İhsan Bey'in, Ahmet Muhtar'a gönderdiği mektupta: *"Memduh Şevket'i Bolşevizm'in men-i duhulü için bizim aba-i sâbika ile çalışmak üzere Şark'a gönderdik. Buna muvaffak olamadı"* şeklinde yazdığı belirtilmektedir. Söz konusu mektupta Ali İhsan Bey, Ahmet Muhtar'ın İttihadcı olarak kalmasını tebrik ediyor ve Memduh Şevket Bey'i muvaffak olmamakla eleştiriyordu.⁵⁷⁸

Sonuç itibariyle, Memduh Şevket Bey'in eski bir ittihadcı olması ve paşalarla münasebeti, onların adamı olduğu anlamına gelmemeli; bilakis onun mümessil olarak ifa ettiği görevlerinden biri de İttihadcılarının faaliyetlerini yakından takip etmektir.

IV- Bakü Mümessilliğinin Kapatılması ve Memduh Şevket Bey'in Yurda Dönmesi

Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünün korunmasından yana olan ve onu bağımsız bir devlet olarak gören TBMM Hükümeti, Memduh Şevket Bey'i Bakü'ye mümessil

⁵⁷⁵ H. C. Yalçın, *"Tarihi Mektuplar"*, Tanin, 21 Şubat 1945, s.6.

⁵⁷⁶ CA, A III-9-a, D 37, F 9-3.

⁵⁷⁷ Vâ-Nû, *"Memduh Şevket Esendal"*, Akşam, 31 Mayıs 1952, s.5.

⁵⁷⁸ E. Ş. ERDİNÇ, *Osmanlı İttihad ve Terakki Yargılamaları, Ankara İstiklal Mahkemesi ve Siyasi Yargılama*, III, s.807.

atayarak diplomatik ilişki kurmak istedi. Böylece kardeş iki devletin ilişkilerinin pekiştirilmesi konusunda önemli adımlar atıldı.

Memduh Şevket Bey, Azerbaycan'da kaldığı süre zarfında, mümessillik görevini başarılı bir şekilde ifa etti. Memduh Şevket Bey, diplomatik ilişkiler kapsamında kendisine tevdi edilen siyasi görevlerinin yanı sıra, Azerbaycan'da zuhur eden kültürel, içtimai değişim ve gelişmeleri de yakından takip etti ve gerekli unsurları Ankara'ya rapor etti. Memduh Şevket Bey'in Bakü Mümessilliği sırasında Mayıs 1922'de "*Yeni Türk Elifba Komitesi*" kuruldu ve Azerbaycan'da Arap alfabesinden Latin alfabesine geçiş hazırlıkları başladı. Bir dernek statüsünde olan bu komite, 1928'de Türkiye'de oluşturulan Türk Dili Encümeni gibi bir fonksiyon yüklendi ve ilk önceliği, Latin alfabesi esasına dayanak teşkil edecek yeni bir alfabe ortaya koymak oldu. Hatta yeni alfabe, Yeni Türk Elifba Komitesi tarafından çıkarılan "*Yeni Yol*" gazetesi⁵⁷⁹ ile uygulamaya sokuldu ve Azerbaycan genelinde yeni bir yazı kampanyası başlatıldı.⁵⁸⁰ 1923 yılına gelindiğinde, Azerbaycan Hükümeti de yeni alfabe kampanyasına destek vermeye başladı. Azerbaycan'daki bu önemli kültürel gelişmeyi yakından takip eden Memduh Şevket Bey, durumu Ankara'ya rapor etmeyi ihmal etmedi. Memduh Şevket Bey, 1923 Nisan'ında Ankara'ya verdiği malumatta şöyle yazıyordu.⁵⁸¹

"Bu mesele bidayette Bolşevik Fırkasına mensup olmayan bazı gençler tarafından ileri sürülmüş idi. Sonradan Neriman ve bazı onun gibi şahıslar da buna taraftar oldular. Bunun da başlıca sebebi, lisan-ı resmiyi sür'atle Türkçeleştirerek, daireleri Rus ve Ermenilerin istilalarından kurtarmak idi. Çünkü Türkçe yazılıp okunamamasının yegâne sebebi huruftan (harflerden) ibaret olduğu zannolunuyordu. Bidayeten Ruslar bu meseleye aleyhtar iken bazı taraflardan vuku bulan itirazat onların gözlerini açtı ve Latin harufunu (harflerini) kabul taraftarı oldular. Mesele İcraiye Komitesine vaz olunarak tasdik ettirildi. Bu seneye de mekteplerde tatbikine karar verildi."

Azerbaycan'da harf inkılabı bağlamında alt yapı eksikliği bulunduğunu ve Sovyet Rusya'nın yeni harflere geçilmesine müsaade etmekle, aslında yavaştan

⁵⁷⁹ Azerbaycan'da çıkan "*Yeni Yol*" gazetesi, Türk tarihinde Latin harfleriyle yayımlanmış ilk Türk gazetesi olma özelliğini taşır. (Cem Karakılıç, Oğuzhan Aydın, "*Azerbaycan'daki Latin Alfabesi Tartışmalarına Türkiye'deki Azerbaycan Matbuatının Bakışı (1923-1930)*", **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, 43, (Erzurum 2010), s.187.)

⁵⁸⁰ B. N. Şimşir, **Azerbaycan'da Türk Alfabesi**, TDK Yayınları, Ankara, 1991, s.3-4.

⁵⁸¹ B. N. Şimşir, **Azerbaycan'da Türk Alfabesi**, s.11-12.

Ruslaştırmaya zemin hazırlamak amacı taşıdığını da dile getiren Memduh Şevket Bey, raporuna şöyle devam ediyordu:⁵⁸²

“İş bu şekli alınca, taraftar ve aleyhtar olanlar gördüler ki, Ruslar bunların zafiyetlerinden pek zalimane bir surette istifade yolunu bulmuşlardır. Çünkü tedrisat bu lisana çevirilince evvela kitap yoktur, sonra kitapları çevirip tabedecek ve kolayca bu meselenin altından çıkacak kimse de mevcut değildir. Elde mevcut kitaplar yine bizim İstanbul’da tabetmiş olduklarımızdan ibarettir. Bu suretle Azerbaycan’daki Türkçe tahsiline büyük bir darbe vurulmuş olacağı, herkes çocuklarını Rus mekteplerine vermeğe mecbur kalacakları aşikâr idi. Farz-ı muhal kitapların bu hurufa tebdili kabil olsa ve tedrisat yoluna koyulabilse o takdirde yeni yetişen çocukların bütün irfanı Azerbaycan muhitine mahsus kalacaktı.”

Memduh Şevket Bey’in bu doğrultuda Ankara’ya verdiği bilgiler kıymetliydi. Çünkü 1928’de harf inkılabını gerçekleştirecek olan Türkiye için ilham kaynağı teşkil edecektir. Azerbaycan’da baş gösteren harf inkılabı faaliyetlerinin tamamlanması altı yılı buldu. *"Türk Harflerinin Kabul ve Tatbiki Hakkındaki Kanun"*, 1 Kasım 1928’de TBMM’de onaylanırken, esasen belli bir mesafe kat edilmiş ve Türkiye büyük oranda Latin harflerine adım atmış bulunuyordu. Belli ki 1928’de hızlıca yeni harflere geçen Türkiye, Memduh Şevket Bey vasıtasıyla Azerbaycan’dan aldığı tecrübeyi, kendine uyarlayıp uygulama sahasına koyarak sonuca daha çabuk ulaşmasını bilmiştir.

Memduh Şevket Bey’in Bakü Mümessillığının ilk zamanlarında ifa ettiği vazifesinde göze çarpan hususlardan birisi de Kırım Türkü ve fikir insanı İsmail Bey’in (Gaspıralı) kızı ve Azerbaycan Halk Cumhuriyeti başbakanlarından Nasip Yusufbeyli’nin eşi olan Şefika Gaspıralı’ya yardım etmesidir. Kızıl Ordu’nun Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’ne son verdikten sonra Başbakan Nasip Yusufbeyli öldürüldü. Bunun üzerine büyük sıkıntı ve korku içinde yaşayan Şefika Gaspıralı’ya, Memduh Şevket Bey yardım elini uzattı. Memduh Şevket Bey, Şefika Gaspıralı ve iki çocuğuna hazırladığı sahte Osmanlı kimlik belgeleri ve pasaportla, Moskova Andlaşması’nın esir iadesi maddesinden yararlanarak, Türk esirlerini taşıyan trenle 1921’de Türkiye’ye geçmelerini sağladı.⁵⁸³

Memduh Şevket Bey’in Azerbaycan’da kurmuş olduğu ilişki ağı ve Sovyet faaliyetlerine ilişkin tüm unsurları Ankara’ya rapor etmesi, Sovyet Rusya yetkililerini

⁵⁸² B. N. Şimşir, **Türk Yazı Devrimi**, TTK Yayınları, Ankara, 2008, s.108.

⁵⁸³ Esin Dayı, *“Atatürk ve Türk Dünyası”*, **Atatürk 4. Uluslararası Kongresi I, (Türkistan-Kazakistan, 25-29 Ekim 1999)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2000, s.520.

rahatsız ettiği görülmektedir. Sovyet Rusya yetkilileri Azerbaycan yetkililerini, Türk mümessili ile ilişkilerde daha mesafeli davranmaları hususunda uyardığı belirtilmektedir.⁵⁸⁴ Sovyet Rusya'nın Memduh Şevket Bey'den rahatsız olduğu başka bir husus da Musavat Partisi lideri Mehmet Emin Resulzade'nin 1922'de Rusya'dan kaçmasında kendisinin rolü olduğu yönündedir.⁵⁸⁵ Hatta Memduh Şevket Bey'in Bakü'de görev yaptığı süre zarfında, Müsavatçıların, Türkiye-Azerbaycan-İran münasebetlerinin tesis edilmesi hususunda önemli rol oynadığı hususunda gizli istihbarat bilgileri olduğu ifade edilmektedir.⁵⁸⁶

Sovyet istihbarat servislerindeki bilgilere bakılırsa, Rusya'dan kaçmayı başaran Resulzade'ye Memduh Şevket Bey'in gizli desteği olmuştur. Zira 1922 yılı başlarında Memduh Şevket Bey'in, Müsavat Parti mensubu kişilerin kanalıyla devrik liderin ailesiyle bağlantı kurmak istediği ifade edilir.⁵⁸⁷ Bu da Memduh Şevket Bey'in Türkiye'deki Musavatçılarla Bakü'dekiler arasında bir köprü vazifesi gördüğü anlayışını doğurur. Tabii söz konusu faaliyetler Ankara'nın bilgisi dışında olamazdı. Memduh Şevket Bey, 7 Ocak 1922'de Mustafa Kemal Paşa'ya yazdığı mektupta, Müsavatçıları, “*Sağ Müsavatçılar*” ve “*Sol Müsavatçılar* olarak ayırmaktadır. Memduh Şevket Bey mektubun devamında, özellikle Türkiye siyasetini kabul ve takibe karar veren ve Mehmet Emin Resulzade'yle hala irtibat halinde olan Sol Müsavatçılar ile hususi münasebet teşkil ederek bu teşkilatı el altında bulundurduğunu belirtmekte ve

⁵⁸⁴ M. Ağayev, **Milli Mücadele Yıllarında, Türkiye Azerbaycan İlişkileri**, s.230.

⁵⁸⁵ Bolşevikler'in Azerbaycan'da idareyi ele geçirmesi üzerine Bakü'den ayrılmak zorunda kalan Azerbaycan Ulusal Konsey Başkanı Mehmet Emin Resulzade ve Müsavat Partisi idarecilerinden Abbaskulu Kazımzade Lahıç'a gittiler. Kontrol sırasında istihbaratçılar tarafından fark edilen iki lider yakalanarak Bakü'ye geri getirildiler. O sıralarda Bakü'de temaslarda bulunan Stalin, Çarlık sistemiyle mücadele ettiği dönemde birçok kez kendisini ölümden kurtaran M. Emin Resulzade'yi hapisten kurtardı. (Yavuz Akpınar, “*Resulzâde, Mehmet Emin (1884-1955)*”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, XXXV, İstanbul, 2008, s.4.) Daha sonra Stalin, Resulzade'ye Moskova'ya gitmeyi önerdi. Çünkü Resulzade'nin Azerbaycan'da kalması ya ölüm ya da müebbet hapis yatması anlamına geliyordu. Moskova'ya giden Resulzade, Şark Dilleri Enstitüsünün Fars ve Rus Dilleri Şubesine araştırma görevlisi olarak kaydedildi. Zaten mezkûr dönemde Şark Dilleri Enstitüsü Rusya'daki ulusalcı liderlerin sığınacağı bir nitelik taşımaktaydı. Moskova, onları kontrolü altında tutmak için enstitüde mesai yapmalarına imkân sağlıyordu. Bununla beraber, İstanbul ve İran'ın muhtelif merkezlerinde yeniden güç toplamaya çalışan Musavatçılar, Resulzade'nin yurtdışına çıkarılması amacıyla yoğun bir çaba içerisinde olmuşlardır. Müsavat Partisinin verdiği karar doğrultusunda Resulzade bilim çalışmaları ifa etmek bahanesiyle 1922 yılı başlarında Petersburg'a gitti ve oradan Finlandiya'ya kaçtı. Finlandiya'da kısa bir süre kaldıktan sonra Fransa'ya gitti ve oradan 1922 yılı ortalarında İstanbul'a geldi. (Sebahattin Şimşir, **Azerbaycan'ın İstiklal Mücadelesi**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2013, s.22.)

⁵⁸⁶ Memduh Şevket Bey'in bağlantıları hakkında bk. ARSPİHMDA, f. 12, l. 1, d. 152, vr. 35; AR MTN Arşivi, dosya No: PR-41065, VII, vr. 51, 42, 54, 58. Aygün Attar-S. Şimşir, **Tarihten Günümüze Türkiye'de Yaşayan Azerbaycan Türkleri**, Berikan Yayınevi, Ankara, 2013, s.120.

⁵⁸⁷ Aktaran, A. Attar-S. Şimşir, **Tarihten Günümüze Türkiye'de Yaşayan Azerbaycan Türkleri**, s.120.

Bolşevik Hükümetine karşı vaziyetimizin hassasiyeti dolayısıyla açık vermemeye gayret gösterdiğini de sözlerine eklemekteydi.⁵⁸⁸

Bununla birlikte Memduh Şevket Bey'in Bakü'deki Mümessillik görevini başarıyla yürütmesi Ankara'da da muhtelif kesimlerin hoşnutsuzluğuna sebep oldu ve kulislerde, onun Bolşevik olduğuna dair dedikoduların çıkmasına bile sebep oldu. Bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa tarafından Ankara'ya çağrılarak kendisiyle görüşüldü. İddiaların asılsız olduğu anlaşıncı da tekrar görevine iade edildi.⁵⁸⁹

Memduh Şevket Bey'in 28 Nisan 1920 tarihli Bolşevik Darbesi'nden sonra başlayan Bakü Mümessilliği, Sovyet Rusya'nın Azerbaycan bağımsızlığına son verdiği 31 Mart 1924'e kadar sürdü. İkinci Sovyet Rusya darbesiyle Azerbaycan'ın bağımsızlığı ortadan kaldırıldı. Böylece Bakü Mümessilliğinin kapatılmasıyla beraber, Memduh Şevket Bey'in görevi de sona erdi ve yurda dönmek zorunda kaldı.

B- TAHRAN ELÇİLİĞİ

I- Türkiye-İran İlişkilerine Genel Bakış

Türkiye, tarih boyunca sınır komşularıyla kurmuş olduğu ilişkilerde barışçıl bir politika izledi. Sınır komşularından biri olan İran ile de aynı politika ekseninde hareket eden Türkiye, bu anlamda birçok barış muahedesi imzaladı. Türkiye'nin İran ile ilişkilerine geçmeden önce Türklerin ilk olarak Sasaniler ile temasta bulunduklarını açıklamakta fayda vardır. Siyasi açıdan birçok kez Sasanilerle ilişki kurulmakla beraber 579'da Sasani tahtına çıkan IV. Hürmüz'ün annesinin Türk olduğu bilinmektedir.⁵⁹⁰

Türklerin İslamiyet'i kabulünden önce başlayan ilk ilişkiler, İslamiyet'in kabulünden sonra daha çok yoğunlaştı. Selçukluların İran topraklarına yaptıkları fetihler neticesinde Türkler İran topraklarına yerleşerek dini ve kültürel anlamda temasta bulundular. Selçukluların İran coğrafyasında devlet kurmasıyla da Türk nüfusu bu bölgede arttı.⁵⁹¹ Fars ve Türk kültürünün harmanlandığı bu bölgeden Anadolu'ya kültürel miras intikal etti. Ayrıca Türkçe, birçok Farsça kelimeyi bünyesinde barındırarak günümüze taşıdı.

Sosyal ve siyasal açıdan başlayan bu ilişkiler, Osmanlı Devleti döneminde de devam etti. Bu dönemde yaşanan ilişkilerin iyi geçtiği söylenemez. Osmanlı ile İran

⁵⁸⁸ ATAM Arşivi, Dosya No: 31, Belge No: 33.

⁵⁸⁹ İ. Çetişli, *Memduh Şevket Esendal*, s.12.

⁵⁹⁰ Esko Naskali, "*Sasaniler*", *TDV İslam Ansiklopedisi*, XXXVI, İstanbul 2009, s. 175.

⁵⁹¹ Faruk Sümer, "*Selçuklular*", *TDV İslam Ansiklopedisi*, XXXVI, İstanbul 2009, s. 371.

arasında başlayan uzun soluklu mücadeleler, ilişkilerin inişli çıkışlı bir seyir izlemesine ve çoğu zaman sertleşen çatışmalara sahne oldu.

XVI. yüzyılın başında Safevi Devleti'ni kuran ve Tebriz'i payitaht yapan Şah İsmail ile Osmanlı Devleti arasında 1639'a kadar süren mücadelelerinin temel sebebi Osmanlı Devleti'nin Sünni, Safevi Devleti'nin ise Şii olmasıydı.⁵⁹²

Şah İsmail'in Osmanlı Devleti ile ilk teması, Irak taraflarını fethettikten sonra bu yeni durumu 1504'te II. Bayezid'e bildirmesiyle başladı.⁵⁹³ İyi başlayan ilişkiler, Şah İsmail'in Anadolu'yu ele geçirmek için başlatmış olduğu dini propaganda neticesinde bozulmaya başladı. II. Bayezid'in saltanatının son yıllarında, Şahkulu İsyanı çıkarak 50.000 kişinin ölmesine neden olan Şah İsmail'e karşı Yavuz Sultan Selim'in başa geçirilmesi uygun görüldü.⁵⁹⁴

Yavuz Sultan Selim başa geçtikten sonra Şii tehlikesinin zuhur etmesi sonucu Safevi Devleti'ne karşı hareket etmeye başladı. Yavuz Sultan Selim'in amacı, Safevi Devleti'ni ortadan kaldırarak Şii tehlikesine son vermektir. Bu amaçla harekete geçen Yavuz, Çaldıran Savaşı'nda (1514) Safevi Devleti'ni mağlup etti.⁵⁹⁵ Bu olaydan sonra ilişkilerin kopma noktasına geldiği söylenebilir. Daha sonraki süreçte, Osmanlı Devleti ile Safevi Devleti arasında uzun süren savaşlar oldu. 1623'ten 1639 Mayıs'ına kadar on altı sene süren savaşlardan sonra Kasr-ı Şirin Andlaşması imzalandı. Bu andlaşma ile Osmanlı Devleti ve Safevi Devleti'nin sınırları belirlendi.⁵⁹⁶

Nadir Şah'ın Afşar hükümrânlığı ve Kaçar hanedanlığı dönemlerinde, Osmanlı Devleti, İran coğrafyasıyla ilişkilerde bulundu.⁵⁹⁷ Nadir Şah daha önce kaybedilen yerleri alarak İran coğrafyasında hâkimiyetini güçlendirdi. Bu dönemde hem Rusya hem de Osmanlı Devleti ile mücadeleye giren Nadir Şah, denge siyaseti izleyerek hükümrânlığını devam ettirmeye çalıştı.⁵⁹⁸

İran ile yapılan antlaşmalara bakıldığında genel olarak sınır güvenliğiyle ilgili girişimler olduğu görülmektedir. Sınır köylerinde aşiretlerin birçok kez sınır ihlallerinde bulunması, genel olarak Türkiye-İran ilişkilerini meşgul eden konular arasında yer aldı.

⁵⁹² Atay Akdevelioğlu, Ömer Kürkçüoğlu, "Arap Olmayan Ülkelerle İlişkiler", **Türk Dış Politikası**, I, ed. Baskın Oran, İletişim Yayınları İstanbul 2004, s. 205.

⁵⁹³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, II, TTK Yayınları, Ankara, 1988, s.222.

⁵⁹⁴ İsmail Kara, "Osmanlı Hilafeti ve İktidar", **Osmanlı Ansiklopedisi**, II, İz Yayıncılık, İstanbul 1996, s. 183.

⁵⁹⁵ M. Saffet Sarıkaya, "Dini ve Siyasi Bakımından Osmanlı İran Münasebetler", **Türk Kültürü**, 363, (Temmuz 1993), s. 412.

⁵⁹⁶ İ. H. Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, III, TTK Yayınları, Ankara 1988, s.214.

⁵⁹⁷ Jülide Akyüz Orat, "Yabancı Güçler Gölgesinde Osmanlı Devleti'ne Yönelik Şia Hareketleri", **Avrasya Uluslararası Araştırmaları Dergisi**, III/5, (Türkiye 2014), s. 62.

⁵⁹⁸ Azmi Özcan, "Nadir Şah", **TDV İslam Ansiklopedisi**, XXXII, İstanbul 2006, s.276.

XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti ile İran arasında ilişkiler iyi hale geldi. Bu durumu fırsat bilen devletler, sınır güvenliğini oluşturmak için bir araya gelmesine karşın netice alınamadı. 1869'da sınır güvenliği için protokol imzalanmasına karşın 1890'da İran sınırında bulunan aşiretler sınır ihlalleri yapmaya başladı. Bunun için tekrar sınır konusunu tartışmak için İran Hudud-u Heyet-i Tahkikiyesi Riyaseti oluşturularak başına Tahir Paşa getirildi. Yapılan çalışmalar neticesinde İran sınırı 17 Kasım 1913'te imzalanan İstanbul Protokolü'yle karara bağlandı.⁵⁹⁹

Milli Mücadele Dönemi Türk-İran ilişkilerine bakıldığında, ilk resmi temasların 1922 Haziran'ında başladığı görülmektedir. TBMM Hükümeti, kuruluşundan itibaren bir taraftan istiklal mücadelesi verirken diğer taraftan da uluslararası ilişkilerde eşitliğe dayanan karşılıklı dostlukların tesisine ve diplomatik ilişkilere önem verdi. Türkiye konumu dolayısıyla, Avrupa, Asya ve Afrika kıtaları arasında bir geçiş özelliği arz ediyordu. Dolayısıyla Türkiye, bir Balkan, bir Kafkas ülkesi olduğu gibi, aynı zamanda bir Orta Doğu ülkesiydi. Bu durağan ve değişmez faktör, Türkiye'yi daha kuruluşundan itibaren sınır komşularıyla ortak sorunlar ve konular üzerinde ilişki kurmaya zorladı. Bu bağlamda TBMM Hükümetinin takip ettiği politikalardan biri de Sovyet Rusya ve Afganistan'dan sonra sınır komşusu olan İran ile ilişkilerin tesisini sağlamaktı. Mustafa Kemal Paşa, 1 Ocak 1921'de Sovyet Misyonu Sekreteri Y.Y. Upmal Angorski ile gerçekleştirdiği görüşmede, Tahran Hükümetiyle ilgili şunları söylüyordu:⁶⁰⁰

“Biz, İran’la dostluk münasebetleri içindeyiz... Osmanlı hükümetinin önceki elçilik personeli Tahran’da kaldı. Elçinin kendisi, gerçekten kaçtı, fakat onun sekreteri ve bütün kadrolar Ankara hükümetine bağlılıklarını açıkladılar. Onlar aracılığıyla, İngilizlerin bütün baskılarına rağmen, bize, kendilerinin bizim doğal müttefiklerimiz olduklarını ve İngiliz zulmünden kurtulmaya can attıklarını bildiren Tahran hükümetiyle şu an düzenli dostluk münasebeti içerisindeyiz.”

Kısa bir süre sonra İran ile ilişkilerin başladığı görülmektedir. Tahran Hükümetinin 28 Haziran 1921'de Ankara'ya bir elçilik heyeti yollamayı arzu etmesi üzerine, Ankara bu isteğe karşılık, Tahran Hükümeti nezdinde bir elçi gönderilmesi ve konsoloslukların oluşturulması girişiminde bulundu.⁶⁰¹ Türkiye-İran arasındaki ilk resmi temas Haziran 1922'de İran Eğitim Nazırı Mümtaz-üd Devle'nin başkanlığındaki bir heyetin Ankara'ya gelmesiyle başladı. Buna karşılık iade-i ziyaret yapmak için

⁵⁹⁹ Uğur Bozkurt, “II. Abdülhamid'in Valilerinden İşkodralı Tahir Paşa'nın (1848-1913) Hayatı ve Devlet Adamlığı”, *İğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, XVIII, (İğdır 2019), s. 247-249.

⁶⁰⁰ *Atatürk'ün Bütün Eserleri (1920-1921)*, X, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2003, s. 237.

⁶⁰¹ *BCA*, 30.18.1.1.3.26.20.

Muhiddin Paşa (Akyüz) liderliğinde bir Türk heyeti İran'a gitti. Bunun üzerine İran 22 Haziran 1922'de, TBMM Hükümetini meşru gördüğünü ve Mofakhan Eshag'ı Ankara büyükelçisi olarak tayin ettiğini bildirdi. Buna karşılık Ankara'da, İcra Vekilleri Kurulunun 7 Kasım 1922 tarihli içtimaında, Muhiddin Paşa'nın Tahran Sefaretine elçi olarak atanmasına karar verildi.⁶⁰² İki hükümet arasındaki siyasi ilişkilerin bu şekilde başlamasından sonra İran, TBMM Hükümetine yaptığı müracaatta, Trabzon'da konsolosluk açmak istediğini belirtti. İcra Vekilleri Heyetinin 12 Kasım 1922 tarihli oturumunda, İran Hükümetinin bu isteği, Tebriz'de Türk konsoloslğunun açılması koşuluyla kabul edildi.⁶⁰³

TBMM Hükümeti ile İran ilişkileri bu seyirde devam ederken, Tahran Hükümetinin, İstanbul Hükümeti nezdinde büyükelçi olan Prens Moufahhamoddovleh'yi, Babıali vasıtasıyla Ankara'ya daimi elçi olarak ataması gerginliğe sebebiyet verdi. İran Hariciye Nazırı Kavamossaltenah, 22 Aralık 1922'de TBMM Reisi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine diye çektiği telgrafta:

*“Osmanlı Hükümeti nezdinde Sefirikebir sıfatıyla Prens Moufahhamoddovleh'yi Zatı Âlinize takdim ile şerefıyab olurum. İran kavmıle gayri kabili izale revabıtın bağladığı Türk milletinin saadet ve refahı hakkında Hükümeti İraniye'nin en hararetli temenniyatını Zatı Âlilerine arz ve ifade için bu vesileyi ittihaz eylerim”*⁶⁰⁴ şeklinde yazmaktaydı. Dolayısıyla Osmanlı Hükümeti sanıyla gelen mezkûr telgraf kabul edilmedi ve iadesine dair karar kılındı. Bunun üzerine İran Hariciye Nazırının telgrafına 3 Ocak 1923'te TBMM Hükümeti Hariciye Vekili Hüseyin Rauf (Orbay) Bey imzasıyla karşılık verildi ve Prens Moufahhamoddovleh'in Ankara Hükümeti nezdine görevlendirilmesi gerektiği aktarıldı.⁶⁰⁵ Tahran Hükümeti, itimatnamenin hariciye dairelerinde sehven yazılmış olduğunu bildirdi. Türk-İran ilişkilerini bir müddet meşgul eden itimatname sorunu bir yıl kadar sürdü. Tahran Hükümetinin, TBMM'nin istediği doğrultuda bir itimatname hazırlaması sorunun çözülmesini sağladı.⁶⁰⁶

⁶⁰² BCA, 30.18.1.1.6.34.19; Muhiddin Paşa'nın 7 Şubat 1923'te başlayacağı Tahran Büyükelçiliği görevi, 3 Ekim 1925 tarihine kadar devam edecektir.

⁶⁰³ BCA, 30.18.1.1.6.36.8.

⁶⁰⁴ B. N. Şimşir, *Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları*, II, TTK Yayınları, Ankara, 2001, s.415.

⁶⁰⁵ B. N. Şimşir, *Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları*, II, s.416; TBMM tarafından kabul edilmeyen itimatnamede sadece Osmanlı Devleti ibaresi geçmiyordu. İtimatnamede bir başka hata ise TBMM Reisi'ne hitaben yazılacağı yerde, TBMM Hükümeti Reis'ine yazılmıştı. Dolayısıyla Mustafa Kemal Paşa'nın Hükümet Reisi olmadığı ve metnin değiştirilmesi gerektiği İran Sefirine bildirilmiştir. (B. N. Şimşir, *Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları*, II, s.421.)

⁶⁰⁶ B. N. Şimşir, *Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları*, II, s.433.

Sonuç itibariyle İran'ın diplomatik ilişki öncesi bazı kaygılar yaşadığı görülmektedir. Batılı ülkelerin henüz meşru görmediği Ankara Hükümetini, İran tanımakta acele etmek istemiyordu. Dolayısıyla Tahran Hükümetinin, ağır davranarak resmi muhaberelede kasti bir şekilde yanlışlıklar yapmış olması muhtemeldir. Bir süre sonra uluslararası arenada Lozan Andlaşması'nın imzalanması İran'ın kaygılarını bertaraf etti ve andlaşmanın imzalanmasından sonra Ankara'ya elçisini gönderdi.

II- Memduh Şevket Bey'in Tahran Büyükelçiliği ve Faaliyetleri

1- Memduh Şevket Bey'in Tahran Büyükelçiliğine Tayini

Millî Mücadele'nin silahlı eylem yönünün başarılı bir şekilde nihayete ermesi ve Misakı- Milli sınırlarını kısmen de olsa tamamlayan Türkiye'de, Mustafa Kemal Paşa önderliğinde yeni bir siyasal süreç başlatıldı ve Cumhuriyet rejimine geçildi. İran ise I. Dünya Savaşı'ndan sonra dâhili ve harici problemlerle karşı karşıya kaldı. Merkezi yönetim zayıf, ordu ise güçsüzdü. Harbin tesirleri, var olan politik ve içtimai parçalanmaları daha da arttırdı. Ülkedeki büyük aşiretler ve etnik grupların ayaklanmaları yanında, ülkenin uzun süre Sovyet Rusya ve İngiltere'nin nüfuzu altında kalması, ülkeyi kaosa sürüklüyordu. İran'daki bu istikrarsız yapı Şubat 1921'de Rıza Han (Pehlevi) adında ulusçu bir subayın harekete geçmesine ve mevcut hükümeti devirerek siyasi istikrarsızlığı bertaraf etmesine sebep oldu. Rıza Han, evvela ordu kumandanı ve Milli Savunma Nazırı, akabinde Reis'ül Vüzera (Başbakan) olarak İran'ın dâhili ve harici siyasetinde yetkili oldu. Rıza Han'ın Başbakan olması (28 Ekim 1923) Türkiye'de Cumhuriyet'in ilanına denk gelir. Bu dönemde, Türkiye ve İran'ın yürüttüğü harici siyasetteki gayeleri ve menfaatleri uyushmaktadır. Bu süreçle birlikte komşu iki ülkenin ilişkilerinde yeni bir dönemin başladığı görülmektedir.

Rıza Han, İran siyasetinde söz sahibi olmasını müteakip Ankara'ya yeni bir sefir yollamak arzusundaydı. Bu bağlamda, 1924 Ocak'ında Ankara Büyükelçiliğine Seyyid Tabatabai tayin edildi.⁶⁰⁷ Tahran'ın, Ankara'daki büyükelçisini değiştirmesinin ardından, Ankara da bölgeyi iyi bilen Memduh Şevket Bey'in Tahran Büyükelçiliğine atamasını uygun gördü. Bakü Mümessilliliğinin kapanmasından sonra yurda dönen Memduh Şevket Bey, birkaç ay açıkta kaldıktan sonra bir yıla yakın Galatasaray,

⁶⁰⁷ Gökhan Çetinsaya, "Millî Mücadele'den Cumhuriyet'e Türk-İran İlişkileri (1919-1925)", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, XVI/48, (Kasım 2000), s.789.

İstanbul Kabataş ve İstanbul Erkek liselerinde öğretmenlik yaptı.⁶⁰⁸ 29 Temmuz 1925'te Memduh Şevket Bey'in Büyükelçilik kararnamesi çıkınca, öğretmenlikten Tahran Büyükelçiliğine atandı. Memduh Şevket Bey'in atanma kararnamesi şöyle idi:⁶⁰⁹

*“Bakü mümessil-i sabıkı Memduh Şevket Beyefendi'nin şimdilik Ortaelçi maaş ve tahsisatıyla Tahran Büyükelçiliği'ne tayini, Hariciye Vekâlet-i Celilesi'nin 29 Temmuz 1341 tarih ve Sicil Müdüriyeti 259 numaralı tezkiresiyle vuku bulan teklifi üzerine, İcra Vekilleri Heyeti'nin 29 Temmuz 1341 tarihli içtimaında tasvip ve kabul edilmiştir.”*⁶¹⁰

Tahran Büyükelçisi olarak atanan Memduh Şevket Bey'in itimatnamesi 19 Ağustos 1925'te Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal Paşa tarafından imzalandı ve kendisine ağustos sonunda Tahran'a gitmesi hususunda bilgi verildi.⁶¹¹ Bunun üzerine yola koyulmak üzere hazırlıklarına başlayan ve 12 Ekim 1925'te İstanbul'dan yola çıkan Memduh Şevket Bey, 6 Kasım'da Tahran'a vardı. Memduh Şevket Bey, anılarında yolculuğunu şöyle anlatır:⁶¹²

“Küçük deftere bakıyorum: 12 Teşrinievvel 925'de henüz İstanbul'da imişim. Günler ne çabuk geçiyor, hatırda tutmak mümkün değil. İstanbul'dan ne gün çıktığımı tahattur edemiyorum. 25-26'da Batum'da bulunduğum anlaşıyor; 29 Cumhuriyet Bayramı günü, Bakû'da bulundum. Fakat Bakû'dan ne zaman hareket ettiğimi yine bilmiyorum; yalnız defterdeki kayda göre, 3 Teşrinisani 925'de Enizli'ye varmışım. Bir Enizli'de bir gece Reşt'te, bir gece Kazvin'de, dördüncü günü Tahran'a geldiğime nazaran Teşrinisani 6'da Tahran'a varmış oluyorum.”

Memduh Şevket Bey'in, Bakü Mümessillliğinden gelen bir tecrübesi vardı. Bakü Mümessili iken İran'da meydan gelen gelişmeleri yakından takip ettiği, hatta Enver Paşa'yla mektuplaşmalarında, İran'ın siyasi vaziyetiyle alakalı malumat verdiği

⁶⁰⁸ Tez konusu kapsamında Memduh Şevket Bey'in 1924-1925 tarihlerinde öğretmenlik yaptığı mezkûr okullara müracaat edilerek belge temin yoluna gidilmeye çalışıldı. Fakat ilgili okul idareleri, bünyelerinde okuyanların ve çalışanların özlük haklarının saklı olduğu gerekçesiyle herhangi bir bilgi elde edilmesine müsaade etmediler.

⁶⁰⁹ **BCA**, 30.18.1.1.14.47.1.

⁶¹⁰ Memduh Şevket Bey Ortaelçi maaş ve tahsisatıyla Tahran Büyükelçiliğine atanmasına rağmen, yazışmalarda genellikle “*Büyükelçi*” tabiri kullanılmaktadır. Oysa Memduh Şevket Bey'in Büyükelçilik unvanına haiz olarak yeniden atanması, 11 Aralık 1927 tarihli kararname ile gerçekleştirildi. (**BCA**, 30.18.1.26.68.9.)

⁶¹¹ **Cumhuriyet**, 21 Ağustos 1925, s.1; B. N. Şimşir, **Bizim Diplomatlar**, s.85.

⁶¹² M. Ş. Esendal, **Tahran Anıları ve Düşsel Yazılar**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1999, s.9. Memduh Şevket Esendal'ın Tahran Anıları, günlük şeklinde olup, kendisinin göreve başladığı ilk 3 aya tekabül eder. 14 Kasım 1925'te İran'daki izlenimlerini yazmaya başlayan Esendal'ın, 14 Şubat 1926'da yazılarına son verdiği görülmektedir.

bilinmektedir.⁶¹³ Dolayısıyla Memduh Şevket Bey, coğrafyasına ve siyasetine yabancılık hissi duymayacağı bir memlekete elçi tayin edilmişti.

2- İran'da Rıza Şah Dönemi ve Memduh Şevket Bey'in İtimatnamesi Meselesi

XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren İran'ın yönetimi Kaçar hanedanı elinde idi. Fakat zamanla hanedanın güç kaybetmesi, ülke iktidarının, seçimle gelen hükümetlerin kontrolüne geçmesine sebebiyet verdi. 1920'lerin başlarında sivrilerek ön plana çıkan Rıza Han, 1923'te Başbakan olduktan sonra önemli bir güç odağı haline geldi ve iktidarı tümüyle ele aldı.

Rıza Han Başbakan olduktan sonra, Şah Ahmet, devletin yönetimini kardeşi Muhammed Hasan Mirza'ya bırakarak uzun bir Avrupa seyahatine çıktı. 1925'e gelindiğinde Ahmet Şah, İran'a dönme kararı aldı. Ülke içinde de şahın dönmesi lehine çeşitli gösteriler yapılıyordu. Fakat Ahmet Şah, iktidarı tekeline bulunduran Rıza Han'dan çekindiği için İran'a dönüşünü erteledi. Memduh Şevket Bey, Şah Ahmet'in İran'a dönme kararı aldıktan sonra yapılan gösterileri:

"Bu sene Tahran'da ekmek azdır. Yolsuzluk hasebiyle uzak yerlerden ekmek celbolunduğuna göre, yine Rıza Han'ın teşvikiyle Tahran Belediye Reisi olan Kerim Ağa Han -ki esasen askerdir- halkı kıyam ettirip Meclis önüne sevk etmiştir. Bu halk, "Ekmek yoktur. Şah'ı istemeyiz" diyeceklerdi. Fakat bu cemiyet toplanıp Meclis önüne gidince, "Ekmek isteriz, Şah'ı istemiyoruz" diyen kimseleri dövmeye başlayıp "Şah'ı istiyoruz" diye bağrışmaya başlamışlardır. Bu vaka, Şah'ın avdet edeceğine dair verdiği telgraftan sonradır. Bunun üzerine, hükümet kuvveti ile bu halk dağıtılmış..." şeklinde ifade ederek Ahmet Şah lehine dönen mezkûr olayda Rusya'nın parmağı olduğundan şüphe etmektedir. Memduh Şevket Bey'e göre, Sovyet Rusya Sefiri Şvestikiya'nın böyle bir siyaseti vardı.⁶¹⁴ Sovyet Rusya, Rıza Han'ın yapmak istediği faaliyetleri, İngilizlerle ilişkilendirdiği için Cumhuriyet aleyhine görünür olması da İngiliz nüfuzunu kırmaya yönelik bir politika şeklinde izah edilebilir.

Bununla birlikte Rıza Han 31 Ekim 1925'te Meclisi toplattı. İran Meclisi, Kaçar hanedanlığının tasfiyesine, Rıza Han'ın Saltanat Naibi olmasına ve yeni bir hükümet teşkil etmesine oy çokluğuyla karar verdi.⁶¹⁵ İran tahtına oturan Rıza Han, Kaçarların

⁶¹³ TTK Arşivi, Enver Paşa Koleksiyonu, Kutu: 7, Gömlek: 25, Belge: 25.

⁶¹⁴ M. Ş. Esendal, *Tahran Anıları...*, s.15-16.

⁶¹⁵ BOA, HR.İM..251.27; G. Çetinsaya, *"Milli Mücadele'den Cumhuriyet'e Türk-İran İlişkileri..."*, s.791.

veliahdı olan Muhammed Hasan Mirza'yı, Gülistan Sarayı'ndan çıkarttı ve Kazvin üzerinden Bağdat'a sürdü.⁶¹⁶ Böylece Kaçar hanedanlığı tarihe karıştı ve elli dört yıl hüküm sürecek bir Pehlevi hanedanlığı dönemi başlamış oldu.⁶¹⁷

İran'daki iktidar değişikliği Memduh Şevket Bey'in Tahran'a varmasından önce gerçekleşti. Bu da Memduh Şevket Bey'in görevine resmi olarak başlamasına engel bir durumdu. Çünkü Memduh Şevket Bey'in itimatnamesi İran Şah'ı Ahmet Şah'a hitaben yazılmıştı. Oysa bu itimatname Şah'a sunulmadan Ahmet Şah devrilmişti ve Rıza Han, "Rıza Pehlevi" adıyla İran tahtına oturmuştu. Memduh Şevket Bey, gelişmeleri şöyle ifade etmektedir.⁶¹⁸

"Ben Bakû'da idim. Kaçar Hanedanı hallolundu, bir muvakkat hükümet teşekkül etti, Rıza Han Pehlevi Reis-i Ulâ ilan olundu. Bu vaka üzerine duayen olması hasebiyle İngiliz Sefiri süferayı toplamış ve bir karar vermişler. Bu karara göre vakayı hükümetlerine haber vereceklerini, oradan alacakları emre göre hareket edeceklerini İran Hükümetine bildirmişler. Bizim hükümetin haberi olduğu halde, her neden ise tasdik geç kalmış... Vürudumun ertesi ve daha ertesi günü bizim hükümetin İran Muvakkat Hükümetini tanıdığına dair telgraf gelmediğinden vaziyetim güç oldu. Vürudumun ertesi günü Hariciye Nezareti Teşrifat Müdürü beni ziyarete geldi; Türkiye'nin İran Muvakkat Hükümetini tanıması üzerine Hariciye ile temasa girmenin fevkalade suhulet peyda edeceğini söyledi."

İran'da meydana gelen iktidar değişikliği ve siyasi gelişmeler, Büyükelçi Memduh Şevket Bey'in itimatname sunmasını da geciktiriyordu. Büyükelçiliğin resmiyet kazanabilmesi için yeni bir itimatnameye ihtiyaç vardı. İran'da Ahmet Şah devrildikten sonra rejim sorunu bir süre netleşmedi. Kurucu meclis toplanacak ve rejimi çözecekti.⁶¹⁹ Şah ilan edilen Rıza Han'ın resmi unvanı belli olmadan yeni itimatname hazırlanamıyordu Rıza Şah, Nisan 1926'da taç giyecekti. Meydana gelen belirsizlik Memduh Şevket Bey'in işlerini güçleştiriyordu. Memduh Şevket Bey, Tahran'dan Ankara'ya çektiği ilk telgrafta, bazı hükümetler gibi bizim de İran Geçici Hükümetini tanımamız gerektiğini belirtmekteydi. Rıza Han da Memduh Şevket Bey'e haber göndererek, eğer Mustafa Kemal Paşa bir telgraf yazıp kendisini tebrik eder ve Memduh

⁶¹⁶ Carl Brockelmann, **İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi**, çev. Neşet Çağatay, TTK Yayınları, Ankara, 1992, s.424.

⁶¹⁷ Rıza Han'ın İran tahtına oturması ile Sasanilerden bu yana İranlıların başına ilk kez bir Farslı geçmiş oluyordu. Bu durum, Şiiliği ve İran kültürünü korumada, İranlıların gösterdikleri gayretlerin sonucuydu. (Mehmet Saray, **Türk-İran İlişkileri**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2019, s.114.)

⁶¹⁸ M. Ş. Esendal, **Tahran Anıları...**, s.10.

⁶¹⁹ B. N. Şimşir, **Bizim Diplomatlar**, s.89.

Şevket Bey'in de mezkûr telgrafta memur ettiğini bildirir ise itimatname getirmiş sefir gibi kabul edileceğini ifade ediyordu.⁶²⁰ Belli ki Ankara temkinli yaklaşarak acele etmek istemiyordu. Bu arada Ankara'daki İran elçiliği, 11 Ocak 1926'da Rıza Pehlevi'nin tahta çıkışını bildiren takririni Ankara Hükümetine takdim etti.⁶²¹ Nihayet 20 Ocak 1926'da Riyaset-i Cumhur Başkâtipliği, Tahran Büyükelçisi Memduh Şevket Bey'in itimatnamesinin Reis-i Cumhur tarafından imzalandığını Hariciye Vekâletine bildirdi.⁶²² Fakat hazırlanan itimatnamenin Tahran'a ulaşmasının zaman alacağı göz önüne alınarak 26 Ocak 1926'da Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal Paşa tarafından İran Şahı Rıza Pehlevi'ye bir telgraf çekildi. İtimatname takdim edilinceye dek Memduh Şevket Bey'in büyükelçi olarak tanınmasını Şah'tan rica etti.⁶²³

“Zat-ı Hümayunlarına karşı perverede ettiğim biraderane hissiyatı meveddetkaraneme ve devleteyn arasında müteyemminen cayigir olan münasebatı amikai dostaneye binaen, Memduh Şevket Bey'i nezd-i Hümayunlarında fevkalade murahhas ve Büyükelçi sıfatıyla bila teahhur terhis etmek lüzumuna kani olduğumdan itimatnamelerin takdim edinceye kadar müşarileyhi bu sıfatla kabul buyurmalarını rica ederim.”

Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın bu ricası Şah Rıza Pehlevi tarafından hüsnü kabul ile karşılanarak hemen bir kabul töreni düzenletti ve Memduh Şevket Bey'i Türkiye Büyükelçisi olarak kabul etti. Şah Rıza Pehlevi, Gazi Mustafa Kemal Paşa'ya çektiği telgrafta şunları yazıyordu:⁶²⁴

“Memduh Şevket Bey Cenaplarının büyükelçi sıfatıyla tanınmasına dair telgrafınızı almakla onurlandım. Hemen kabul töreni yapıldı. Kendini, büyükelçi sıfatıyla, samimî kardeşlik niyetinizi, dostluk duygularınız dile getirdi. Pek memnun kaldık. Bu samimî niyetler, milletlerimiz arasındaki bağları teyit ettiği gibi bizim kalbimizde bulunan aynı samimî duyguların da tezahürü oldu. Umarım ki bu samimiyet, iki ülkenin mutluluğu için hayırlı olacak ve gitgide karşılıklı memnuniyetimizi ve kalbimizin coşkusuunu arttıracaktır.”

Böylece Memduh Şevket Bey, itimatname gelmeden Tahran Büyükelçiliği görevine resmen başladı. Türkiye Cumhuriyeti, Rıza Han'ın samimi jestini karşılıksız bırakmak istemedi. Bu sırada Rıza Pehlevi'nin 25 Nisan 1926'da yapılması planlan taç

⁶²⁰ M. Ş. Esendal, **Tahran Anıları...**, s.68.

⁶²¹ **BOA**, HR.İM..171.71.

⁶²² **CA**, A IV-6, D 54, F 18-19; **CA**, A IV-6, D 54, F 18-18.

⁶²³ B. N. Şimşir, **Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları**, II, s.442.

⁶²⁴ B. N. Şimşir, **Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları**, II, s.442.

giyme töreni mayıs ayına ertelenmişti.⁶²⁵ Türkiye Cumhuriyeti, Rıza Pehlevi'nin taç giyme töreninde, sınır komşusuna dostluğunu göstermeyi arzu ediyordu. Bu bağlamda Türkiye, Rıza Şah'ın taç giyme merasiminde gösteri yapmaları için iki junkers tayyare göndermeye karar verdi. Alınan karar, dostane ilişkilerin pekişmesinin yanı sıra Milli Mücadele'den yeni çıkmış genç Türkiye'nin güç ve itibarının bir dış ülkede gözlemlenmesi bakımından dikkate değerdi. Nitekim Hariciye Vekâleti tarafından 27 Nisan 1926'da hem Memduh Şevket Bey'e, hem de Tebriz Konsolosluğuna çekilen telgrafta:

“İran Şehinşahi resmi tetevvücünde hazır bulunmak üzere, iki Junkers tayyaresi 30 Nisan'da Ankara'dan kalkarak, hava müsait olduğu takdirde, 1 Mayıs'ta Tebriz'e ve 2'sinde Tahran'a vasıl olacak ve Tahran'da bir hafta kaldıktan sonra avdet edecektir” denilerek tayyarelerin karşılanması için gerekli hazırlıkların yapılması isteniyordu.⁶²⁶ Ayrıca taç giyme merasimi nedeniyle Rıza Pehlevi'ye, çok kıymetli taşlarla süslü bir kılıç armağan edilmesi kararlaştırıldı.⁶²⁷ Bunun üzerine değerli kılıcın Şah'a takdim edilmesi için 29 Nisan 1926'da İcra Vekilleri Heyetince bir kararname çıkarıldı. Çıkarılan kararname şu şekildedir.⁶²⁸

“İran Şah'ının resmi tetevvücü münasebetiyle Tahran'a gidecek olan tayyaremizle diğer devletler gibi bir hediye gönderilmesi tensip edildiğinden, Harbi Umumide İzmir Mebusu esbaki Abdullah Efendi vasıtasıyla Afgan emiri müteveffa Habibullah Han'a hediye edilen ve ahval hasebiyle mahall-i memuriyetine gidememesi hasebiyle mumaiyleh tarafından Tahran'daki Alman sefaretine terk ve bilahare Maliye Vekaletine teslim olunan murassa kılıcın gönderilmesi, Hariciye Vekaleti'nin 28 Nisan 1926 tarih ve 59900/229 numrolu tezkeresi ile vukubulan teklifi üzerine, İcra Vekilleri Heyeti'nin 29 Nisan 1926 tarihli içtimasında tasvip ve kabul olunmuştur.”

Hariciye Vekili Tefvîk Rüştü (Aras) Bey, kararnameyi müteakip 2 Mayıs 1926'da Memduh Şevket Bey'e çektiği telgrafta, cumhurbaşkanı tarafından şahın taç giymesi münasebetiyle tebrik telgrafı çekildiğini, iki askeri tayyarenin Ankara'dan

⁶²⁵ BOA, HR.İM..253.45.

⁶²⁶ B. N. Şimşir, **Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları**, II, s.442; Türkiye Aralık 1925'te de İran'a tayyare göndermişti. Türkiye, Türk-İran ortaklığıyla tayyare işletmek arzusundaydı. Memduh Şevket Bey'e, 28 Kasım 1925'te Ankara'dan gelen telgrafta, tayyare geleceğine ve Türkiye ile İran arasında ve İran içinde tayyare işletmek üzere Türklerden ve İranlılardan oluşan bir şirketin oluşturulması hususunda kendisinden, İran Hükümetinin teşvik edilmesi istenmekteydi. (M. Ş. Esendal, **Tahran Anıları...**, s.52.) Memduh Şevket Bey, meseleyi Rıza Han'a söyleme imkânı buldu. Rıza Han şu karşılığı verdi: *“Hesap meselesidir. Kâr ederse iştirak ederiz.”* (M. Ş. Esendal, **Tahran Anıları...**, s.56.).

⁶²⁷ BCA, 30.18.1.1.18.28.6.

⁶²⁸ B. N. Şimşir, **Bizim Diplomatlar**, s.92.

hareketle Diyarbakır'da bir gece kaldıktan sonra Tebriz üzerinde Tahran'a varacaklarını ve Rıza Pehlevi'ye hediye edilmek üzere değerli taşlarla süslenmiş modern bir kılıç gönderildiğini belirtmektedir.⁶²⁹

3 Mayıs'ta Ankara'dan yola çıkan tayyareler, olumsuz hava koşulları sebebiyle 6 Mayıs'ta Tahran'a varabilmişlerdir. Bundan sonra Ankara'yı memnun eden unsur, Tahran Büyükelçisi Memduh Şevket Bey'den gelen 27 Mayıs 1926 tarihli malumattır. Tayyarelerin zamanında Tahran'a vardığını, pilotlarımızın kusursuz bir gösteri yaptığını, değerli kılıcı Şah'a takdim ettiğini, pilotlarımızın da huzura kabul olduğunu, Şah'a dönük irat ettiği söyleve mukabil şahın da Türkçe ve Farsça karşılık verdiğini belirtmektedir. Memduh Şevket Bey, Şah Rıza Pehlevi'nin sözleri içinde dikkat çeken hususları şu şekilde ifade etmektedir.⁶³⁰

"Bu yalnız dost yadigârı değil, bir kardeş yadigârıdır; nezdimde mevkii büyüktür. Gazi Hazretlerinin bu hediyeyle bana bu dört genç zabıt ile gönderdiğine ne derece memnun olduğumu ifade edemem; bunları gördükçe insanın sinesi iftihar ve ümitle doluyor. Ümit ediyorum ki yakın vakitte askerlerimiz düşmana karşı omuz omuza harp edeceklerdir. Şah (kardeş) sözünü yalnız bizim ile Afganlılar hakkında kullanmakta pek dikkatlidir... İki tayyaremizin muvaffakiyetli uçuşları, tayyarecilerimizin burada bulundukları esnada güzel hareket etmeleri, kıyafet ve tavırları, ümit ettiğimizden fazla hüsnü tesir bırakmıştır. Bu seyahati devletimizin mevkii hesabına bir muvaffakiyet olarak kaydederim. Bu seyahat Junkers şirketinin mahut tayyaresinin bıraktığı fena tesirleri silmiş ve bizim Tahran'a bir uçuş yapmak için Alman pilotlarına muhtaç olmadığımızı ispat eylemiştir."

Türkiye-İran arasında meydana gelen gelişmeler bir dostluk havasının doğmasını sağladı ve gittikçe gelişecek gibi görünüyordu. Tabii Memduh Şevket Bey'in buradaki rolü yadsınamaz. Çünkü Memduh Şevket Bey'in Rıza Pehlevi'nin huzuruna çıktığı 14 Kasım 1925 gününden itibaren ikisi arasında samimi bir muhabbetin oluşması, komşu iki devletin ilişkilerine olumlu yansıması açısından önem arz eder.

3- Türkiye'de Cumhuriyet'in İlanı ve İran'daki Yansımaları

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde meydana gelen gelişmeler, Cumhuriyet fikrinin doğuşuna zemin hazırladı. Meşrutiyet dönemlerinde yerleştirilmek istenen yeni fikirler ve faaliyetler, Tarık Zafer Tunaya'nın ifade ettiği gibi Türkiye Cumhuriyeti'nin

⁶²⁹ B. N. Şimşir, **Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları**, II, s.444.

⁶³⁰ B. N. Şimşir, **Bizim Diplomatlar**, s.94.

siyasi laboratuvarını teşkil etti ve olgunlaşarak cumhuriyet sistemine evrilme başladı. Milli Mücadele'nin örgütlenmesi sürecinde hâkimiyet-i milliyenin olgunlaşarak temel ilke haline gelmesi, saltanat karşısında kesin bir üstünlük kazanmasını sağladı.⁶³¹ Dolayısıyla 1923'te Cumhuriyet'in ilanı, Türkiye'de yeni bir siyasal sürecin başlangıcını teşkil eder. Türkiye Devleti, her ne kadar Devlet-i Aliyye-i Osmaniye'nin başlattığı çağdaşlaşma çabalarının devrettiği miras üzerine inşa edilmişse de ulus-devlet örneğinde tekrar oluşum dönemine gidildi ve yeni bir insan ve toplum modelinin yaratılması hedeflendi.

Bilindiği üzere emperyalizmin etkilerine en fazla maruz kalan ülkelerden biri de İran olmuştur. İran'ın I. Dünya Savaşı'ndan sonraki manzarası, Türkiye'nin maruz kaldığı işgal dönemine benzemektedir. İran, zayıf bir askeri gücü, büyük güçlerin hegemonyası ve ekonomik nüfuzu altında adeta yarı sömürge görüntüsü veren bir ülkeydi. Komşu iki ülkenin karakteristik yapıları farklı olsa da Rıza Han ile Mustafa Kemal Paşa'nın görüş ve amaçları uyuşmaktadır. İkisi de aynı zamanda askerdi. Memduh Şevket Bey'e göre, asker kesimi esir olmamaya meyyaldir. Onlar, daha renkli milliyetperver, daha istiklal taraftarıdır.⁶³² Mustafa Kemal Paşa ve Rıza Han, milliyetçi, tam bağımsızlıkçı ve dini/mezhebi taassuptan arınmış bir rejimin yerleşmesini amaç edinmişlerdir.⁶³³ Bu perspektiften bakıldığında, İran'da Kaçar hanedanının devrilmesi Fars milliyetçiliğinin bir sonucudur.⁶³⁴ Şunu da belirtmek gerekir ki, Türkiye ve İran milliyetçiliğinin ortak noktası Batı karşıtı olarak ortaya çıkmış olmasıdır. Ancak gelişme sürecinde Batılılaşmayı benimsemişlerdir.

Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın Türkiye'de yaptığı inkılaplar, Rıza Han için bir model teşkil ediyordu.⁶³⁵ Türkiye, İran'da saltanatın kaldırılması ve Cumhuriyet rejiminin tesis edilmesini arzu ediyordu. Böylece Türk devrimi diğer İslâm ülkelerine de model olabilirdi. Ankara Hükümeti, bu doğrultuda gerek Tahran'a atadığı ilk Büyükelçi Muhiddin Paşa'ya ve gerekse Muhiddin Paşa'dan sonra görevi devralan

⁶³¹ Ömür Sezgin, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Siyasal Rejim Sorunu**, İmge Yayınları, Ankara, 2005, s.23.

⁶³² Memduh Şevket Bey, İran'da askeri bir hükümetin kurulmasının Türkiye-İran ilişkilerine olumlu yansıtacağı görüşündedir: "...Biz İran'da sabit bir siyaset takip edebilmek için askeri bir hükümetin kurulduğuna intizar etmeli ve eğer bir Rıza Han yok ise onu icada çalışmalıyız. Bu, bizim menfaatimiz icabıdır." (M. Ş. Esendal, **Tahran Anıları...**, s.17.)

⁶³³ G. Çetinsaya, "*Atatürk Dönemi Türkiye-İran İlişkileri (1926-1938)*", **Avrasya Dosyası**, V/3, (Sonbahar 1999), s.148.

⁶³⁴ Emre Bayır, "*Fars Milliyetçiliğinin Gelişimi ve Güney Azerbaycan'da Milli Direniş Hareketi*", **Avrasya Dosyası**, V/3, (Sonbahar 1999), s.104.

⁶³⁵ Atay Akdevelioğlu ve Ömer Kürkcüoğlu, "*Orta Doğu'yla İlişkiler*", **Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar (1919-1980)**, I, ed. Baskın Oran, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s. 357.

Memduh Şevket Bey'e, Rıza Han'a Cumhuriyet fikrinin telkini konusunda talimat vermişti. İran'daki siyasi gelişmeleri yakından takip eden Ankara, Cumhuriyeti ilan etmeye yatkın görünen Rıza Han'a umut bağlamıştı. İran'dan Ankara'ya gelen istihbarat bilgileri de İran'ın Cumhuriyet idaresine geçileceği yönündeydi.⁶³⁶

Büyükelçi sıfatıyla Tahran'a atanan Memduh Şevket Bey, Rıza Han ile kuracağı hususi münasebet dâhilinde, İran'ın Cumhuriyet idaresine geçmesini amaçlayan bir gayret içinde olması, onun Tahran'daki faaliyetlerinin temel önceliğiydi. Bu bağlamda, Ankara'dan aldığı talimat üzerine 14 Kasım 1925'te Rıza Pehlevi ile görüşme imkânı buldu. İkili arasındaki görüşme Türkçe olarak yapıldı. Rıza Han, Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa ile ilgili samimi sözler sarf etti. Ayrıca geçici hükümetin, evvela Ankara tarafından tanınmış olduğuna kalben itimat ettiğini ifade etti. Memduh Şevket Bey konuyu rejim meselesine getirdiğinde Rıza Han, Hariciye Vezirinin de hazır bulunduğu görüşmede, bu meseleyi hususi olarak görüşmeleri gerektiğini belirtti.⁶³⁷ Bu durum, Rıza Han'ın kimseye itimadı olmadığını göstergesiydi.

16 Kasım'da Rus Sefiri, Memduh Şevket Bey'i ziyarete geldiğinde, İran'da Cumhuriyet rejiminin tesisi konusunda Türkiye'nin geç kaldığını ifade ederek : *"Siz çok geç kaldınız. Burada şahlık oluyor, bizim politikamız sukut ediyor"*, dedi. Rus Sefiri, Rıza Han'ın şah olmaya ve bir sülale kurmaya karar verdiğini, çevresinin de onu bu yola sevk etmekte olduğunu, İngilizlerin de bu hareketi desteklediğini ifade etti. Memduh Şevket Bey, Rus Sefiri'nin bu sözlerine karşılık olarak Rıza Han'ın Cumhuriyet ilan edeceğini, bunu başaramazsa ya kayd-ı hayat şartıyla veya birkaç sene için şah ilan edileceğini belirtti.⁶³⁸

Urmiye Mebusu Avşar, Memduh Şevket Bey'i 18 Kasım 1925 tarihli ziyaretinde, Rıza Han'ın Cumhuriyet taraftarı olduğunu; fakat bir yandan mollaların, diğer taraftan İngilizlerin muhalefetine uğradığını ve İngilizlerin, mollaları tahrik edeceğinden korktuğunu belirtmekteydi.⁶³⁹ Rıza Han'ın, Memduh Şevket Bey üzerinde etki bıraktığı görülmektedir. Ona göre Rıza Han'ın ilan edeceği rejimin adı Cumhuriyet olmasa da kendi Cumhuriyet olacaktır. Memduh Şevket Bey, Ankara'nın isteği doğrultusunda Rıza Han'a yaptığı telkinlerin amacına ulaşması halinde İran'ın genel siyasetine önemli bir yansıması olacaktı. Böylece, Türkiye ile İran arasında sıkı bir

⁶³⁶ BCA, 30.10.0.260.753.40; BCA, 30.10.0.260.753.41.

⁶³⁷ M. Ş. Esendal, *Tahran Anıları...*, s.18-19.

⁶³⁸ M. Ş. Esendal, *Tahran Anıları...*, s.23.

⁶³⁹ M. Ş. Esendal, *Tahran Anıları...*, s.26.

ittihadın olması anlamına geliyordu ki, bu ittifak, Doğu milletlerine yansıması açısından önem arz ediyordu. Dolayısıyla İran'da ilan edilecek rejimin, komşu iki ülkenin ilişkilerine etkisi bakımından önemlidir. Memduh Şevket Bey, bu amaçla fırsat buldukça Rıza Han'la görüşme talebinde bulunuyordu. Memduh Şevket Bey, Rıza Han ile 29 Kasım 1925 tarihli görüşmesini şöyle aktarır:⁶⁴⁰

“(Rıza Han) hâl hatır sorduktan sonra derhal söze başladı ve ‘Bilmiyorum’ dedi, ‘ne zaman bu komşularımız bizi bırakacaklar ki biz de kendi istikbalimize sahip olalım ve kendi yerlerimizde rahat rahat terakkimize çalışalım. Bizi bir türlü bırakmıyorlar’ dedi. Ben de onu tasdik ettim, düşmanlarla muhat bulunduğumuzu söyledim. Sonra Rıza Han adamsızlıktan bahseyledi. ‘Burada her şeyi yapmak ve düşünmek lazımdır. Düşünecek ve yapacak kimse yoktur’ dedi. Sonra ‘benim bu söylediklerimi zapt edip Ankara’ya yazınız’ diye iltimasta bulundu ve Kaçar Hanedanını çıkarmaya ve büsbütün ortadan kaldırmaya mecburiyetini anlattı. Söylediği sözler bizim de bildiklerimize mutabık idi. Kendisinin Kaçar Hanedanını çıkartmak fikrinin başta olmadığını fakat İngilizler iştirak edip aleyhine hareket eylediklerini haber alınca da cumhuriyet ilanının yine onların muhalefetine uğradığını, nihayet aleyhte büyük bir tertibat yaptıklarını anladığını ve bunun üzerine harekete mecbur olup Kaçar sülalesini çıkardığını fakat hâlâ İngilizlerin şiddetle kendi aleyhinde bulunduklarını, eğer fesat çıkaracak bir taraf bulsalar hiç tereddüt etmeyeceklerini, fakat bulamadıklarını ve kendisinin ayan ve zadeğân ve molla güruhundan sakınmak mecburiyetinde olduğunu bunun için bu defa cumhuriyet ilanına teşebbüs edemeyeceğini söyledi.⁶⁴¹ Kendi şahlığının Kâçar şahlığı gibi olmayacağını da ilave eyledi. Ben, eğer mümkün olursa kendisinin Meclis-i Müessesan’da cumhuriyet ilan edeceğini, mümkün olmaz ise şahlık ilan olunacağını, şahlığın da bir nevi cumhuriyet şeklinde olması melhuz bulunduğunu zannederek Ankara’ya bu suretle yazdığımı söyledim. Hiç itiraz etmedi. Hatta biraz düşündükten sonra ‘Doğrudur’ dedi.”

⁶⁴⁰ M. Ş. Esendal, **Tahran Anıları...**, s.53-54.

⁶⁴¹ Türkiye'nin Cumhuriyet rejimine geçmesi, İran'da münevverler arasında yoğun bir tartışma konusu olmuş ve İran'da da benzer tadillerin yapılması yönünde görüşler zuhur etmişti. Fakat Türkiye'de 3 Mart 1924'te Hilafetin kaldırılmasıyla din ve devlet işleri birbirinden ayrılmıştı. Bu durum, İran'da hükümet üzerinde güçlü nüfuzlu din adamlarının Cumhuriyet fikrine kuşkuyla bakmasına sebebiyet vermiş üstelik devletin dinden çıkması şeklinde idrak edilmiştir. Mustafa Kemal Paşa'dan sonra Rıza Han Cumhuriyetçi bir faaliyet ortaya koyduysa da 1924 baharında kuvvetli bir mukavemetle karşılaşmış, aşırı reaksiyona dayanamayan Rıza Han, dini bir merkez olan Kum şehrine giderek bir bildiri yayınlamış ve Cumhuriyet rejimine karşı olduğunu belirtmek zorunda kalmıştır. (İbrahim Erdal, *Atatürk Dönemi (1923-1938) Türk-İran İlişkileri ve Sadabad Pakı*”, **Karadeniz Araştırmaları**, 34, (Yaz 2012), s.82.)

Memduh Şevket Bey'in 29 Kasım tarihli görüşmesi, İngiliz hegemonyasının devam ettiği İran'da istikrarın sağlanamadığı ve iç çekişmelerin hâkim olduğunu gösteriyordu. Mezkûr görüşme, Türkiye'nin İran'da Cumhuriyet tesisine ilişkin beklentilerini zayıflatıyordu.

Memduh Şevket Bey, Cumhuriyet tesis edilmese dahi, hanedan saltanatından ziyade Rıza Han'ın sağ olduğu süre zarfında şah olmasında bir sakınca görmemiştir. Kaçarlar'dan sonra İran'ın yeni bir hanedanın hâkimiyetine geçmesinden endişe duymaktaydı. Memduh Şevket Bey, hanedan meselesini İran Nafia Nazırı Timurtaş'a bahsettiğinde, Timurtaş;

“Yahşidir, ancak bizde birçok sahib-i mansablar var. Birçok zabıtlar var, birçok generaller var; o zaman hepsi buna göz koyacaktır. Bu da bizim için çetin olur” cevabını verdi. Fakat Timurtaş'ın cevabı Memduh Şevket Bey'i tatmin etmedi. Çünkü Rıza Han'ın şahlığı hanedan şeklinde de olsa aynı ihtirasları kaçınılmaz kılacaktı.⁶⁴² Fakat Memduh Şevket Bey'in yaptığı telkinlerin sonuç vermediği kısa süre sonra anlaşılmaya başlandı. Elde edilen duyumlara göre İran yönetimi Rıza Han nezdinde Pehlevi hanedanına geçeceği görüşü hâkim olmaya başlamıştı. Nitekim Rıza Han 15 Aralık 1925'te şahlık yemini etti ve Pehlevi hanedanını resmen kurdu.

Memduh Şevket Bey, 24 Aralık 1925'te Şah Rıza'nın huzuruna çıkarak Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın selamını ilettikten sonra kendisini tebrik etti. Şah Rıza, evvela Cumhuriyeti neden ilan edemediğinden bahsederek şöyle devam etti:⁶⁴³

“Ben Cumhuriyet ilan edememiş isem bu fikrimde teceddüdatı unuttuğumdan değil fakat Cumhuriyet ilanının çetin olduğundandır. Bu usul ile de biz İran'ı kurtarabiliriz ve Türkiye ile münasebatı kuvvetlendirebiliriz... Hükümetlerin fevkinde bizim Mustafa Kemal Paşa ile aramızda da bir münasebet olmalıdır.”

Yine 24 Ocak 1926 tarihli Memduh Şevket Bey'le olan görüşmelerinde Şah Rıza, Muhiddin Paşa'nın kendisine; *“Türkiye'de top atılar Cumhuriyet ilan olundu”*, dediğini hatırlatarak İran'ın Türkiye olmadığını ve İran'da top atmakla Cumhuriyet ilan edilemeyeceğini belirtti.⁶⁴⁴ Dönemin Türkiye Maarif Vekili Hamdullah Suphi

⁶⁴² M. Ş. Esendal, **Tahran Anıları...**, s.61.

⁶⁴³ M. Ş. Esendal, **Tahran Anıları...**, s.74.

⁶⁴⁴ M. Ş. Esendal, **Tahran Anıları...**, s.86.

(Tanrıöver) Bey'in şu değerlendirmesi, İran'daki havaya değer biçmek açısından önem arz eder:⁶⁴⁵

“Şimdiki İran’da bir cumhuriyet hareketinde hiç kimsenin muvaffak olmasına imkân yoktur. Çünkü orada Türkiye Cumhuriyeti’nin dayandığı aydın subay zümresi, Tıbbiyemizin, muallim mekteplerimizin, Darülfünun şubelerinin ve Tanzimat’tan beri vücuda gelen bütün mekteplerimizin yetiştirdiği şuurlu, müdrük nesiller yoktur; bu nesiller olmasaydı, Türkiye’de cumhuriyet hareketi yapılabilir miydi?”

Şah Rıza’nın Cumhuriyet ile şahlık arasında gel-gitler yaşaması, Memduh Şevket Bey tarafından dikkatle izlenmiştir. Memduh Şevket Bey, Rıza Han’ın mutlaka Cumhuriyet tesis edeceğine dair bir beklenti içerisindeydi. Ancak Şah Rıza’nın, Pehlevi hanedanlığının saltanatını resmen başlatması, Ankara Hükümetinin ve onun Tahran Büyükelçisi Memduh Şevket Bey’in bütün beklentilerini boşa çıkardı. Yine de bu durum, komşu iki ülkenin ilişkilerine fazla olumsuz etki etmedi. Bunda Memduh Şevket Bey’in Şah Rıza ile daima hususi ve samimi münasebette bulunması ve Tahran yönetimiyle kurmuş olduğu ikili ilişkilerin etkili olduğu söylenebilir. Sonuç itibarıyla Şah Rıza’nın arzusu ve Memduh Şevket Bey’in girişimleri sonucu Türkiye ve İran, ilişkilerine hukuki bir zemin oluşturmak adına bir dostluk andlaşmasına adım atıldı.

4- Türkiye-İran Emniyet ve Muhadenet Muahedesi ve Memduh Şevket Bey

Memduh Şevket Bey’in Tahran Büyükelçisi sıfatıyla İran’daki ilk önemli hizmeti, Türkiye-İran Emniyet ve Muhadenet Muahedesi’nin vücuda gelmesinde önemli bir rol üstlenmesi oldu. Lozan Barış Andlaşması’yla savaş dönemini kapatan, 29 Ekim 1923’te Cumhuriyet idaresine geçen Türkiye, ulus-devlet modeliyle uluslararası sahadaki yerini aldı. Türkiye Cumhuriyeti, kuruluşundan itibaren diplomatik ilişkilerine ehemmiyet verdi. Bu bağlamda, yabancı ülkelerle ilişkilerini birer dostluk andlaşmasına dayandırarak geliştirme gayretinde oldu.

Lozan Andlaşması’nın imzalanması akabinde, Musul Meselesi’nin de etkisiyle İngilizler Türkiye’nin dikkatini iç meselelere yoğunlaştırmayı amaçladılar. Musul’u elde tutmayı öncelikli bir amaç olarak gören İngiltere, bir karşı hareket olarak bölgedeki etnik yapıyı harekete geçirmek amacıyla, Türkiye-İran hududunu bir problemler yumağına dönüştürdü.⁶⁴⁶ İngiliz tahrikleri sonucunda, Musul anlaşmazlığı esnasında Türk-İran sınır boylarında ikamet eden muhtelif aşiretlerin saldırı gerçekleştirmeleri

⁶⁴⁵ Hamdullah Suphi Tanrıöver, **Dağ Yolu**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1987, s.35.

⁶⁴⁶ Esat Arslan, **Türk Dış Politikasında Ödün Değil, Uzlaş**, Siyasal kitapevi, Ankara, 2003, s.38.

Ankara-Tahran yönetimlerinin birbirlerini mütekabil suçlamalarına ve itirazlarına neden oldu.⁶⁴⁷ Özellikle 1925 yılında zuhur eden Şeyh Sait İsyanı esnasında bir takım Kürt aşiretler Türkiye'nin egemenliğini kabul etmediklerini belirterek isyan etmeleri sonucu, Ağrı Dağı'nın çıkılması ve geçilmesi güç bölgelerine sığınmaları veya İran sınırına geçmeleri kontrolü güçleştiriyordu.⁶⁴⁸ Aynı durum, İran topraklarında bulunan aşiretler için de geçerliydi. Dolayısıyla ortak temel sorunlar ve karşılıklı güvensizlik problemleri yaşayan Türkiye ve İran'ın, söz konusu sorunları çözmek ve sınırlarını güvence altına almak için yakınlaşmaları kaçınılmazdı. Bundan sonra yapılması gereken, ilişkilerin geliştirilmesi ve mevcut problemlerin çözümü için hukuki bir zemin oluşturmak iki ülkenin de temel amacıydı.⁶⁴⁹ Türkiye ve İran arasında olumlu havanın oluşması ve müzakerelerin başlamasında, Tahran Büyükelçisi Memduh Şevket Bey'in önemli katkıları oldu. Memduh Şevket Bey, Türkiye adına dostluk andlaşmasını müzakere etmek, sonuçlandırmak ve imzalamakla yetkilendirilmişti.

Türkiye ve İran arasında anlaşmazlıklara ve huzursuzluklara sebep olan hali hazırdaki problemleri gidermek amacıyla harekete geçilerek müzakerelere başlandı. Andlaşma talebi öncelikle İran'dan geldi. İran tahtına oturan Şah Rıza Pehlevi, mevcut hal edilmesi gereken sorunların ele alınarak komşu iki ülke arasında dostluk ve emniyet muahedesi ifa etmek gerektiğini ifade etmekteydi. Şah Rıza, Memduh Şevket Bey'le 29 Kasım 1925 tarihli görüşmesinde:

“Siz benimle daima hususi münasebette bulunur, benim sözlerimi yazarsınız, bu suretle de aramızda ayrı ve hususi bir münasebet, samimi ve sıkı bir rabita lazımdır” diyerek Türkiye ile kurulacak ilişkilere önem verdiğini göstermekteydi.⁶⁵⁰

Sovyet Rusya Sefiri Şvestikiya'nın Memduh Şevket Bey'e aktardığına göre, Şah Rıza'nın Türkiye ile muahede yapmak istediğini; fakat Türkiye'nin yakınlık göstermediğini nakletmekteydi. Bunun üzerine Saray Nazırı Timurtaş ile görüşen Memduh Şevket Bey, Şah hazretlerinin bir muahededden bahsettiğini, bunu unutmadığını ve muahede esaslarının hazırlanmasıyla meşgul olduğunu belirtti. Memduh Şevket Bey, hazırlanması esas olan hususların başında kapitülasyonlar meselesi geldiğini, hudut meselelerine bir çare bulmak gerektiğini bildirdi. Görüşme bittikten sonra Timurtaş, muahede meselesini Şah Rıza'ya aktardı. Şah, bu durumdan memnuniyetini dile

⁶⁴⁷ Mehmet Gönlübol, vd., **Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1973)**, I, AÜSBF Yayınları, Ankara, 1987, s. 90; M. Gönlübol-Cem Sar, **Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası (1919-1938)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2013, s.101.

⁶⁴⁸ İ. Erdal, *“Atatürk Dönemi (1923-1938) Türk-İran İlişkileri...”*, s.83.

⁶⁴⁹ G. Çetinsaya, *“Atatürk Dönemi Türkiye-İran İlişkileri...”*, s.149.

⁶⁵⁰ M. Ş. Esendal, **Tahran Anıları...**, s.56.

getirerek müzakerelere başlanması için Reis-ül Vüzera (Başvezir) ile Timurtaş'ı memur etti.⁶⁵¹

19 Ocak 1926'da Reis-ül Vüzera ve Timurtaş ile bir araya gelen Memduh Şevket Bey'e muahede hakkında fikri sorulduğunda; Türkiye'nin, İran ile her türlü muahede yapabileceğini belirtti. Devam eden müzakerede Memduh Şevket Bey, muahede ile ilgili İran temsilcilerinin önüne üç seçenek sundu:⁶⁵²

- Birinci seçenek, bir muhadenet (dostluk) ahidnamesi,
- İkinci seçenek, bir emniyet muahedesi,
- Üçüncü seçenek, tedafüi (savunma) tecavüzi (saldırı) bir ittifak akti.

Timurtaş'ın fikrine göre, bir emniyet muahedesi yapılabilirdi. Reis-ül Vüzera da bu fikri tasdik ettiğini belirtti.

Büyük bir gizlilikle yürütülen müzakereler sırasında özellikle İran'ı endişeye sevk eden bazı konular üzerinde anlaşmazlık yaşandı. Birincisi, kapitülasyonlar meselesiydi ki, Ankara nezdinde Memduh Şevket Bey, başlangıçta kapitülasyonların devamını savundu. Uzun zamanlar kapitülasyonlara maruz kalan Türkiye'nin kendisi daha yeni bütün kapitülasyonları kaldırmışken, İran'dan bunun devamını istemesi ilginçti ve İran tarafının tepkisine sebep oldu. İran, söz konusu meseleyi Türkiye'ye kabul ettirmeyi başardı. İkincisi ve en fazla tartışılan konu ise İran'ın Cemiyet-i Akvama olan yükümlülüklerine aynen uyma meselesiydi. Türkiye, muahdede İran'ın Cemiyet-i Akvama olan mükellefiyetlerine en küçük bir atıfta bulunulmasına karşıydı. Çünkü Türkiye sonraki süreçlerde Milletler Cemiyeti ile bir sorun yaşadığında ve Cemiyetin Türkiye'ye karşı olası bir kararında İran'ın tutumunun ne olacağını kestiremiyordu.⁶⁵³ Türkiye nezdinde Memduh Şevket Bey, İran'ın Cemiyet-i Akvama bağlılığını ifade edecek bir oyun içinde olma ihtimalini göz ardı edemezdi. Memduh Şevket Bey, Hariciye Vekâletine çektiği 18/19 Mart 1926 tarihli telgrafta, İran temsilcisiyle yaptığı hususi müzakerede ihtilafli maddenin tekrar görüşüldüğünü belirterek şöyle devam etmekteydi:⁶⁵⁴

“(İran temsilcisi) muahedenin imzasıyla İngiltere'ye açıkça muhalefet eylediklerini ve bu fıkraların ilavesiyle olsun hiç olmazsa lafzi bir müdafaa ve tevil yolunu açık bırakmadıkça İran siyasetinde İngiltere ve Rusya devletleri arasında mevcut olan muvazeneyi muhafaza mümkün olamayacağını söyledi. Bendeniz de böyle

⁶⁵¹ M. Ş. Esendal, **Tahran Anıları...**, s.82.

⁶⁵² M. Ş. Esendal, **Tahran Anıları...**, s.85.

⁶⁵³ G. Çetinsaya, *“Atatürk Dönemi Türkiye-İran İlişkileri...”*, s.152.

⁶⁵⁴ **BCA**, 30.10.0.12.71.45-1.

muvazene matlup ise bunu muhafaza, bu muahede sahası haricinde olması lazım geldiği, İran'ın istediği devletlere taahhüdatı dairesinde istediği teminatı vermekde serbest bulunduğunu ve bizim Cemiyet-i Akvam'da aza olunanlarla da akd-i muahede ve mukavele etdiğimizizi, hiç birisinin böyle bir kayd ilavesine lüzum görmemiş olduklarını söyledim ve böyle bir fıkranın ilavesiyle İran'ın daha müsâ'adesiz bir mevki'e düşmüş olacağını ilave ettim. Müzakere hususu ve dostane olduğu cihetle netice verilemez idi. Tekrar ne zaman görüşüleceği de tayin olunamayarak ayrıldık."

Tahran Büyükelçisi Memduh Şevket Bey, söz konusu mülakattan sonra İran tarafının karar vereceğini ve ne dereceye kadar ısrar eyleyeceklerini tahmin edebilmek için bir-iki gün beklemenin, onların müracaatlarını görmek açısından daha doğru olacağı kanaatindeydi.⁶⁵⁵ Esas olan unsur, İran'ın İngiliz etkisinden kurtulamadığıdır. Müzakerelerin uzaması İngiliz siyasi baskısının bir tezahürüydü. Memduh Şevket Bey'e göre, İranlılar İngiltere'yi ihmal edemedikleri gibi Türkiye'yi de ihmal edemezlerdi.⁶⁵⁶

Memduh Şevket Bey, muahedenin imzalanması için mümkün olan her türlü tedbire müracaat ederek büyük çaba sarf etti. Şah Rıza'nın huzuruna kadar giderek mevcut ihtilafın bir çözüme kavuşturulmasını istedi. Meseleden haberdar olan Şah Rıza da İran'ın Cemiyet-i Akvama üye olduğuna dair bir maddenin ilavesinin münasip olacağını ifade etti.⁶⁵⁷ Dolayısıyla Türkiye, İran'ı bu fikrinden caydırmak istediye de İran tarafı, Cemiyet-i Akvama olan yükümlülüklerinin en başta gelen şartları olduğunu vurguladılar. İran tarafı ayrıca, bu muahedede belirlenen çerçevenin dışına çıkılmayacağını ve tarafsızlık ilkesine riayet edeceklerini belirttiler.⁶⁵⁸ Müzakerelerin daha fazla tıkanmasını istemeyen Türkiye, İran'ın verdiği sözlü teminat doğrultusunda Cemiyet-i Akvam yükümlülüğü şartını kabul ederek muahedenin önünü açtı.⁶⁵⁹

Tahran Büyükelçisi Memduh Şevket Bey ve Saray Nazırı Timurtaş, devam eden müzakerelerde muahede maddelerine son şekli verdiler. Akabinde Memduh Şevket Bey, durumu Ankara'ya rapor etti. Ankara verdiği cevapta:

"İkamet, şehbenderlik, gümrük vesaire mukavelatı tanziminde hukuken yekdiğerine müsavi milletlerde teamül olan şekilde muamele olunmasını" belirterek muahede maddelerinin uygun olduğunu belirtti.⁶⁶⁰

⁶⁵⁵ BCA, 30.10.0.12.71.45-1.

⁶⁵⁶ BCA, 30.10.0.12.71.45-2.

⁶⁵⁷ BCA, 30.10.0.12.71.45-2.

⁶⁵⁸ BCA, 30.10.0.12.71.34.

⁶⁵⁹ BCA, 30.10.0.12.71.58.

⁶⁶⁰ M. Ş. Esendal, *Tahran Anıları...*, s.86.

Nihayet hükümetlerinden “*olur*” alan temsilciler, 22 Nisan 1926’da Türkçe, Farsça ve Fransızca olarak yazılan ve iki örnek olarak düzenlenen Türkiye ile İran arasındaki ilk resmi belge olan Emniyet ve Muhadenet Muahedesi imzalandı.⁶⁶¹

Tahran’da imzalanan, Türkiye-İran Emniyet ve Muhadenet Muahedesi’ni, Türkiye adına tek yetkili sıfatıyla Büyükelçisi Memduh Şevket Bey, İran adına Reis-ül Vüzera Mehmet Ali Han Furugi ile Hariciye Nazır Vekili Davut Meftah imzaladı.

Muahedenin maddeleri şöyledir:⁶⁶²

“*Madde 1- Türkiye Cumhuriyeti ile İran Devleti arasında ve bunun gibi, iki Devletin uyrukları arasında bozulmaz bir barış, içtenlik ve sonsuza dek dostluk olacaktır.*

Madde 2- Bağıtlı Taraflardan birine karşı üçüncü bir ya da birkaç devlet bir askerî eyleme girişirse, öteki Bağıtlı Taraf tarafsız kalmayı yükümlenir.

Madde 3- Bağıtlı Taraflardan her biri ötekine karşı hiçbir saldırıda bulunmamayı, üçüncü bir ya da birkaç Devletle öteki Bağıtlı tarafa ya da onun ülkesinin askerî ve deniz güvenliğine karşı yöneltilecek siyasî, iktisadî ya da malî hiçbir ittifak ve antlaşmaya katılmamayı yükümlenir. Bundan başka, Bağıtlı Tarafların her biri öteki Bağıtlı Tarafa karşı yöneltilmiş herhangi bir düşmanca eyleme de katılmamayı yükümlenir.

Madde 4- Üçüncü bir ya da birkaç devlet Bağıtlı Devletlerden birine karşı düşmanca bir eyleme ve askerî harekâta giriştiğinde, öteki Tarafın topraklarından asker, silah ve savaş gereçleri geçirmek ya da savaş gereci sayılan yiyecek, hayvan v.b. sağlamak ve geri çekilen silahlı kuvvetlerin taşınması ve geçişi için yararlanmak ya da halkını kışkırtarak ve özendirerek kendi amaçları için kullanmak, ya da askerî keşifler yapmak için söz konusu Devletin tarafsızlığını bozmaya kalkarsa, bu Devlet girişilen eylemlere karşı tarafsızlığını silahla korumak zorundadır.

Madde 5- Bağıtlı Taraflar, kendi ülkeleri içinde öteki Taraf ülkenin kamu güvenliği ve düzenini bozmak ya da hükümetini devirmek amacını güden kuruluş ve örgütlerin oluşturulmasını ya da yerleşmesini ve bunun gibi, öteki ülkeye karşı propaganda ya da başka bir yoldan mücadele amacını güden kişiler ve örgütlerin yerleşmesini kabul etmemeyi yükümlenirler.

Madde 6- Bağıtlı Taraflar sınır bölgeleri halkının esenlik ve güvenliğini sağlamak amacıyla sınıra yakın kesimlerde bulunan aşiretlerin iki ülkenin güvenliğini

⁶⁶¹ BCA, 30.18.1.19.34.3.

⁶⁶² İ. Soysal, *Türkiye’nin Siyasal Andlaşmaları*, I, s.284-286.

bozucu biçimde yaratageldikleri suç niteliğindeki eylem ve hazırlıklara son vermek için gerekli tüm önlemleri alacaklardır.

Bu önlemler iki Taraf Hükümetlerince ayrı ayrı ya da gerekli olduğunu görürlerse birlikte alınacaktır.

Madde 7- Bağlıklı Taraflar, işbu muahedenin yapılması gününden başlayarak en geç altı ay içinde Ticaret, Konsolosluk, Gümrük, Posta ve Telgraf, İkamet ve Suçluların iadesi sözleşmeleri yapılmasına girişmek konusunda anlaşmışlardır. Bu sözleşmeleri yapmak için tarafların yetkili temsilcileri Tahran'da toplanacaktır.

Madde 8- Bağlıklı Taraflar arasında ortaya çıkan ve normal diplomasi yolundan çözülemeyen uyuşmazlıkların çözümü için başvurulacak yöntemler saptanacaktır.

Madde 9- Şurası kararlaştırılmıştır ki, Bağlıklı Taraflardan her biri iş bu muahede ile karşılıklı yükümler dışında, öteki devletlerle her türlü ilişkilerinde hareket serbestliğine bütünüyle sahip olacaktır.

Madde 10- Bu muahede Türkçe, Farsça ve Fransızca dilleriyle yazılmıştır. Anlaşmazlık durumunda Fransızca metin geçerli olacaktır.

Madde 11- İşbu muahede, imzası gününden başlayarak geçerli olup, en kısa zamanda Bağlıklı Tarafların Millet Meclislerinin onayına sunulacak ve onaylanan örnekler Tahran'da teati edilecektir.

Muahedenin geçerlilik süresi beş yıl olacaktır. Eğer antlaşma, bu beş yıllık sürenin bitiminde altı ay önce Bağlıklı taraflardan biri ya da ötekince ortadan kaldırılması bildirilmezse, kendiliğinden bir yıl daha yürürlükte sayılacak ve ortadan kalkması ancak altı aylık sürenin bitiminden sonra geçerli olacaktır.”

Muahede, TBMM'nin 22 Mayıs 1926 tarihli ikinci oturumunda görüşüldü. Görüşmeler sırasında söz alan Hariciye Vekili Tevfik Rüştü (Aras) Bey, muahede ile ilgili şu değerlendirmeyi yaptı.⁶⁶³

“Arkadaşlar; şarkın en eski ve en esaslı devletlerinden biri olan komşu ve kardeş İran devleti ile aramızda muhadenet ve emniyetin ahkâmı ahdiye ile de tahriri için müzakerat cereyan etmekte olduğu ve bir taraftan garp devletleriyle mesaii sulhiyede devam ederken diğer taraftan şarkta revabıtı dostanenin teyit ve inkişafına ikdam edilmekte bulunduğu malumunuzdur.

Filhakika vaziyeti umumiye mütalaa edilince samimi ve mütekabil anlayışın gerek siyasi ve iktisadî noktai nazardan ve gerek coğrafi vaziyet itibarıyla iki devlet

⁶⁶³ TBMMZC, II/25, Ankara, 1977, s.399-400.

arasındaki menafi ve mukadderat iştirakini görmemesi kabil değildir. Zaten tarafeyn milletlerince çoktan malum ve mahsus olan bu hakikatin hükümetlere intikali ve alenen izharı her iki diyarda teyemmünen vukua gelen mesut tahavvülâtı azime sayesinde süratle imkânyabı husul olmuştur. Ve işte bugün huzuru tetkik ve tasvibinize Türk-İran emniyet ve muhadenet ahitnamesini arz etmekle mesudum. Bu muahedenin bir hususiyeti de milletlerden hükümetlere ve hükümetlerden milletlere müteakabilen ilham edilmiş bulunmasıdır. İhtiva ettiği mevad ve esasatı ise vaziyeti vakıanın ifadei tahririsinden başka bir şey değildir. İnkişafatı atıye itibarıyla her iki devletin yeni safhai tarihi ve mesut bir mukaddime! tefhim ve ikbali telakki ettiği işbu ahitnamenin süratle tasdikini heyeti muhteremenizden bilhassa istirham ederim.”

Türkiye-İran Emniyet ve Muhadenet Muahedesi, 22 Mayıs 1926’da TBMM’nin onayından geçerek yürürlüğe girdi. Memduh Şevket Bey’in girişimleri sonucu imzalanan muahede, Türkiye ve İran ilişkilerine hukuki bir boyut kazandırdı ve bundan sonra iki ülke arasında yapılacak muahedelerin temelini teşkil etti. Hatta muahededen bir müddet sonra komşu iki ülkenin hudut sorunlarını tahkik ve görüşmek üzere girişimlere başlandı. Ankara tarafından iki general ve bir subaydan oluşan bir heyet teşkil edilerek Bakü’ye gönderildi.⁶⁶⁴

Muahede sonrası dönemde Çetinsaya’nın ifade ettiği gibi, komşu iki ülke arasında geçici bir “balayı” yaşandığı görülmektedir.⁶⁶⁵ Hatta her iki ülke, birbirlerine karşılıklı jestlerde dahi bulundular. Şöyle ki, Tahran Hükümeti, muhitin en iyi binasını seçerek Türkiye Büyükelçiliğine tahsis etti.⁶⁶⁶ Aynı şekilde Ankara Hükümeti de Kavaklıdere’de bulunan ve Tunalı Hilmi Bey’e ait bir arazinin bedeli ödenerek Tahran Sefaretinin kullanımına verdi.⁶⁶⁷ Bu dönemde İran’ın, Türkiye’den beklentileri vardı. Memduh Şevket Bey’in aktardığına göre Şah Rıza, İran’ın Türkiye ile hareket etmesi gerektiğini, böylece Sovyet Rusya’yı elde tutabileceklerini ve ondan azami istifade edebileceklerini belirtmiştir.⁶⁶⁸ Şah Rıza, Türkiye’nin arabulucu olmasını umut ediyordu. Bu bağlamda Türkiye’nin, İran’ın beklentisine karşılık verdiği ve Sovyet Rusya ile İran arasında bir rol üstlendiği görülmektedir. Şah Rıza 1926 Temmuz’unda Timurtaş başkanlığında son derece gizli ve özel bir komisyon oluşturdu. Oluşturulan komisyon, İran-Sovyet Rusya ilişkilerine yeni yön vermek amacıyla Moskova’ya

⁶⁶⁴ BCA, 30.18.1.1.20.57.14.

⁶⁶⁵ G. Çetinsaya, “Atatürk Dönemi Türkiye-İran İlişkileri...”, s.153.

⁶⁶⁶ BCA, 30.18.1.1.25.39.20.

⁶⁶⁷ BCA, 30.18.1.1.19.42.18.

⁶⁶⁸ M. Ş. Esenal, **Tahran Anıları...**, s.55.

gönderildi. Şah Rıza, komisyonu Moskova'ya gönderdiğinde, arabuluculuk yapmak amacıyla Tahran Büyükelçisi Memduh Şevket Bey de bu komisyona eşlik etti. Memduh Şevket Bey'e, Tahran'da verilen 9 Ağustos 1926 tarihli diplomatik pasaport, aslında bir nevi komisyonun güzergâhını belirtiyordu. Fransızca olarak kaleme alınan diplomatik pasaportta, Türkiye Cumhuriyeti'nin Tahran Büyükelçisi Memduh Şevket Bey'in Moskova ve Ankara yolculuğu esnasında Türkiye Cumhuriyeti'ne dost devletlerin sivil ve askeri yetkililerinden serbestçe geçişine izin vermeleri ve gerekirse kendisine yardım etmeleri istenmekteydi.⁶⁶⁹

Memduh Şevket Bey'in eşlik ettiği Timurtaş'ın Moskova müzakereleri Türk basınına da yansdı. Örneğin; “*Cumhuriyet*” gazetesinin 17 Ağustos 1926 tarihli haberine göre, Sovyet Rusya, Türkiye ve İran arasında güvenlik muahedesi görüşüleceği ve Sovyet Rusya ile İran'ın sorunlarının çözüleceği yazılıyordu.⁶⁷⁰ “*Hâkimiyet-i Milliye*” gazetesi de Rusya ile komşu Şark devletleri arasında münasebetlerin tesisi noktasında önem arz eden bu müzakerelerde bulunmak üzere Tahran Sefiri Memduh Şevket Bey'in de Moskova'da olduğunu belirtmektedir.⁶⁷¹ Fakat Memduh Şevket Bey'in eşlik ettiği İran heyetinin Moskova temasları bir gelişme kaydetmedi. Müzakereler bittikten sonra Memduh Şevket Bey ve Timurtaş Türkiye'ye hareket ettiler.⁶⁷² Timurtaş yaklaşık 15 gün Ankara'da kaldıktan sonra Tahran'a döndü.

İran ve Sovyet Rusya müzakereleri istenilen neticeyi vermemişse de Türkiye'nin arabulucu rol üstlenmesi, Türk-İran ilişkilerinin pekişmesi açısından önemlidir. Bununla birlikte Komşu iki ülke münasebetlerinin karşılıklı iş birliğine dayanan olumlu bir havada devam ederken, 1927 yılı itibariyle sınır problemlerinin tekrar zuhur etmesi olumlu havayı sekteye uğratacaktır.

5- Memduh Şevket Bey'in Büyükelçiliği Dönemi Türk-İran Ekonomik İlişkileri

Memduh Şevket Bey'in Tahran Büyükelçiliği döneminde Türkiye ve İran arasında imzalanan muahede ve protokollerle siyasi bir yakınlaşmanın sağlandığı görülmektedir. Coğrafi konumları bakımından komşu iki ülkenin menfaat ve kader birliği oluşturma amacına dayalı bu yakınlaşma, ekonomik ve ticari ilişkilere de yansımıştır.

⁶⁶⁹ ATAM Arşivi, Dosya No: 31, Belge No: 46.

⁶⁷⁰ *Cumhuriyet*, 17 Ağustos 1926, s.3.

⁶⁷¹ *Hâkimiyet-i Milliye*, 21 Ağustos 1926, s.1.

⁶⁷² G. Çetinsaya, “*Atatürk Dönemi Türkiye-İran İlişkileri...*”, s.154.

I. Dünya Savaşı'ndan sonra Türkiye Milli Mücadele hareketini yürütürken, İran da İngiliz ve Rus hegemonyasından kurtulma mücadelesi vermekteydi. Mezkûr dönemde komşu iki ülkenin ticari ilişkileri gelişmemişti. 1923 yılı itibariyle Gazi Mustafa Kemal Paşa liderliğindeki Türkiye ve Rıza Şah liderliğindeki İran, ekonomik ve ticari ilişkiler tesis etmek arzusundaydı. İran yönetiminin Trabzon'da, Türk yönetiminin de Tebriz'de konsolosluk açmak istemeleri, ekonomik ilişkilerin canlandırılması arzusunun yansımasıydı. Çünkü komşu iki ülke arasındaki ekonomik münasebetlerin dayanaklarından biri ve İran-Avrupa postasının en kısa yolu Trabzon-Tebriz transit yoludur. Anadolu içlerine, Doğu Anadolu üzerinden Kafkasya'ya ve İran'a ulaşan geniş bir hinterlanda sahip olan Trabzon Limanı bu bağlamda önem arz etmekteydi. I. Dünya Savaşı'ndan önce İran'dan Avrupa'ya sevkiyat daha kolaylıkla Trabzon yolu ile yapılmaktaydı. Buna mukabil Türkiye'den İran'a yapılan sevkiyat da yine bu yolla büyük bir miktarı kapsamaktaydı.⁶⁷³ Bu durum I. Dünya Savaşı esnasında bittabi değişmiş ve takip eden yıllarda da çok aşağı inmiştir. Özellikle I. Dünya Savaşı'ndan sonra Akdeniz kıyılarında bulunan Beyrut ve İskenderun'dan İran içlerine açılan koridorlar, istikamet değişikliğine sebebiyet verdi ve Tahran, Hamedan ve Kirmanşah gibi diğer merkezler Tebriz'e rakip bir vaziyete geldi.⁶⁷⁴

Memduh Şevket Bey'in Tahran Büyükelçiliği döneminde ekonomik ilişkilerin canlandırılması hususunda sarf edilen gayretlere rağmen, Türk-İran sınırında bilhassa asayiş noktasında görülen eksikliklerden ötürü istenilen seviyeye gelinemedi. Örneğin 1926'da 43.015 parça İran transit eşyası Trabzon-Tebriz yolunda gelip geçmiş iken, bu sayı 1927'de 36.627, 1928'de 23.801, 1929'da 19.867, 1930'da 9.033 ve 1931 yılında ise 6.872'ye düşmüştür. 1932 yılında Trabzon-Tebriz transit yolun tamir edilmesi ve Türk-İran ticari ilişkilerinin tekrar olumlu bir seyir yakalamasıyla birlikte transit eşya nakliyatı da kademeli olarak arttı.⁶⁷⁵ Bununla birlikte 1934 yılında Rıza Şah'ın Türkiye'yi ziyaret etmesi, Türkiye ile İran arasındaki diplomatik ve ekonomik ilişkilere de bir ivme kazandıracaktır.⁶⁷⁶

Tahran Büyükelçisi Memduh Şevket Bey'in girişimleri sonucu imzalanan 22 Nisan 1926 tarihli Türkiye-İran Emniyet ve Muhadenet Muahedesi'nin 7. maddesi, komşu iki ülkenin ekonomik gelişimini kapsıyordu. 7. maddeye göre, taraflar, mezkûr

⁶⁷³ BCA, 30.10.0.0.168.171.2.

⁶⁷⁴ BCA, 30.10.0.0.168.171.1-2.

⁶⁷⁵ BCA, 30.10.0.0.168.171.1-3.

⁶⁷⁶ E. Aydoğan, "Üçüncü Umumi Müfettişliği'nin Kurulması ve III. Umumi Müfettiş Tahsin Üzer'in Bazı Önemli Faaliyetleri", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, XXXIII-XXXIV, (Mayıs-Kasım 2004), s.11.

muahedenin imzalandığı günden itibaren en geç altı ay içinde ticaret, konsolosluk, gümrük, posta ve telgraf gibi hususlarda sözleşmeler yapma konusunda anlaşmışlardır.⁶⁷⁷ Muahede şartlarını gerçekleştirmek için harekete geçen Türkiye, ticaret, gümrük, posta ve telgraf, ikamet ve suçluların iadesi konularını görüşmek ve neticelendirmek için Tahran Büyükelçisi Memduh Şevket Bey'i temsilci, Elçilik Müsteşarı Vasfi Bey de müşavir sıfatıyla görevlendirdi.⁶⁷⁸ Görülüyor ki, karşılıklı dostlukların tesisine önem veren Türkiye Cumhuriyeti, sınır komşusu İran ile imzaladığı dostluk muahedesinden sonra tasavvur ettiği ekonomik işbirliği ve ticaretin gelişmesini sağlamak için önemli çaba içerisinde oldu. Fakat komşu iki ülkenin sınır bölgelerinde baş gösteren hadiselerin meydana getirdiği gerginlikler, anlaşmalara yönelik görüşmelerin tehir edilmesine sebebiyet verdi.

Türkiye ve İran heyetleri arasındaki görüşmeler sonunda akdolunacak ticaret muahedesini sonuçlanıncaya kadar geçici bir anlaşmaya karar verilir.⁶⁷⁹ 24 Kasım 1926'ya gelindiğinde Tahran Hükümeti ile imzalanan geçici ticaret muahedesini hükümlerinin altı ay daha uzatılmasına karar verilmişti.⁶⁸⁰ Bu durum bir defaya mahsus olmayıp her altı ayda bir yenilenmiştir. Muhtelif tarihlerde sürekli uzatılan geçici muahede 1928'de tekrar gündeme geldi. 1 Haziran 1928'de Türkiye ve İran arasında geçici ticaret muahedesini imzalanarak tekrar uzatıldı.⁶⁸¹

İran ile arasındaki geçici ticaret muahedesini sona erdirmek arzusunda olan Türkiye, geçici ticaret muahedesinin yerini kalıcı bir muahedenin almasını istemekte ve bu konuda çalışmalarını sürdürmekteydi. Türk Hükümetinin 22 Temmuz 1928'de çıkardığı ve Türkiye-İran ticari ilişkilerini değerlendirdiği Kararnamede:

“22 Nisan 1926 tarihli Türkiye-İran Muhadenet ve Emniyet Ahidnamesinin 7. maddesi ve ahiren akdedilen teşrik-i mesai protokolü mucibince bir kat daha artan iki komşu devlet münasebatının tanzimi için İran Sefarethanesi tarafından ticaret ve ikamet mukavelenamesi akdi için Hükümet-i Cumhuriyetimizin müsaadesi iltimas edildiğinden...” şeklinde belirtilerek kapitülasyonları ilga eden İran'la olan ticari ilişkilerin tanzimi için müzakerelerde bulunmak üzere, Tahran Büyükelçisi Memduh Şevket Bey'e yetki verdi.⁶⁸² Tahran yönetimiyle sürdürdüğü ticaret muahedesini

⁶⁷⁷ İ. Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları*, I, s.285.

⁶⁷⁸ BCA, 30.18.1.1.21.64.9.

⁶⁷⁹ BCA, 30.18.1.1.19.34.2.

⁶⁸⁰ BCA, 30.18.1.1.21.72.14.

⁶⁸¹ BCA, 30.18.1.1.29.34.7; *Düstur*, III. Tertip, IX, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1929, s.1093.

⁶⁸² BCA, 30.18.1.1.29.46.8.

müzakerelerini nihayete erdirip Türkiye'ye dönme planları yapan Memduh Şevket Bey, oğlu Suat Şevket'e gönderdiği 9 Ağustos 1929 tarihli mektupta şöyle yazıyordu:⁶⁸³

*“Benim şimdi burada esaslı bir işim kaldı ki o da ticaret muahedesi imza etmektir. Bu işi, eylül nihayetinde buradan hareket edebilecek surette hazırlıyorum. Mühim tarafları zaten bitmiştir. Faaliyete başlamış olan hudut komisyonu da o zamana kadar işlerini bitirir yahut gelecek seneye bırakır, çünkü kışın hudut üstündeki dağlarda çalışılmaz.”*⁶⁸⁴

Memduh Şevket Bey uzun süredir üzerinde çalıştığı ticaret muahedesi taslağını hazırlayıp Ankara'nın olurlarına sundu. Memduh Şevket Bey süreci şöyle ifade etmektedir:⁶⁸⁵

“İmza edilecek ticaret mukavelesi için Ankara'ya yazdığım projenin cevabını bekliyorum. İki senedir çalıştığım bu işi yarıda bırakıp eli boş, sallana sallana memlekete dönmek istemem. Ama bu defa da müşkülât çıkar, işin halli tekrar bir sene yahut bilmem ne kadar geri kalırsa, artık kabahat benim değil. O zaman İran hükümeti Ankara'da müzakere etsin.”

Tahran Büyükelçisi Memduh Şevket Bey'in, Başvekâlete gönderdiği 1928 tarihli malumatta, İran'ın dış ticaretinde tek başına hareket ettiğini ve İngiltere'nin bölgedeki nüfuzunu kaybettiğini ifade ederek İran'ın yol siyasetini şöyle belirtmektedir:⁶⁸⁶

“Rıza Şah hükümeti yol siyasetinde Türkiye Cumhuriyeti'nin takip ettiği siyaseti taklit ve tatbik etmektedir. Nasıl Türkiye Cumhuriyeti demiryolları inşasına iptidar etmiş ise İran Hükümeti de demiryolu siyasetini programının başına geçirmiş ve buna çok ehemmiyet vermiştir. Şimalden Cenuba doğru bir demiryolu inşası suretiyle İran'ın memleketimiz demiryolları ile irtibat tesis ve bu veçhile Akdeniz mahreçlerinden istifadeye çalışacağını Şah bizzat söylemiştir.”

Nitekim demiryolunun yapımına önem veren Şah Rıza'nın 1930 Eylül'ünde *“Daily Telegraph”* gazetesine verdiği demeç, Memduh Şevket Bey'i doğruluyordu. İran Şahı, Türkiye ile kalıcı ticari mesai başlatma kararlılığındaydı:⁶⁸⁷

“...Bazı noktaları nazarı dikkate alarak Tahran'ı garba bağlayan bir şimendifer hattı tesisini görmek ümidindeyim. İhtimal Türkiye ile mesai-i teşrik ederek

⁶⁸³ M. Ş. Esendal, **Oğullarıma Mektuplar**, s.413.

⁶⁸⁴ 1929'da Türk-İran sınırını belirlemek için Hudut Komisyonu teşkil edildi. (BCA, 30.18.1.2.4.35.15.) Komisyonun Türk heyeti, Bayezit Valisi Ethem Bey başkanlığında çalışmalarını yürütmekte iken, 18 Aralık 1929'dan itibaren Türk temsilci heyeti başkanlığını Erkan-ı Harp Binbaşısı İbrahim Bey yürüttü. (BCA, 30.18.1.2.7.61.8.)

⁶⁸⁵ M. Ş. Esendal, **Oğullarıma Mektuplar**, s.419.

⁶⁸⁶ BCA, 30.10.0.0.261.755.25-2.

⁶⁸⁷ BCA, 30.10.0.0.261.756.22.

Karadeniz’de veya Akdeniz’de bir limandan istifade ederiz. Biz Avrupa’ya doğru bir mahrece muhtacız. Tasavvur olunan başlıca yol, ümit ederim ki, İran’a intihap edebileceği her hangi bir istikamette ihracatta bulunmak imkânını verecek olan bir şimendifer şebekesinin başlangıcı olacaktır.”

İran, Karadeniz, Akdeniz ve İran Körfezleri üzerinden yapmak mecburiyetinde olduğu ithalat ve ihracat vaziyeti için demiryolunu fazlaca önemsemiştir.⁶⁸⁸

Şunu ifade etmek gerekirse Memduh Şevket Bey’in temelini attığı müzakereler, gerek Türkiye-İran sınırındaki hadiseler ve gerek 1929 Dünya Ekonomik Buhranı gibi olumsuz gelişmeler sebebiyle beklenildiği şekilde sonuç vermese de Memduh Şevket Bey’in komşu iki ülke ilişkileri nezdinde attığı tohum, sonraki yıllarda filiz vermeye başlayacaktır. Dolayısıyla Memduh Şevket Bey’in büyükelçiliğinden sonra da devam eden Türkiye ve İran arasındaki ikili görüşmeler 1932 yılına kadar devam etti ve bu tarihte oluşturulan iktisadi komisyon ile ikili sözleşme imzalandı.⁶⁸⁹ İran’ın talebi üzerine komisyon, toplantılarına Tahran’da devam etti. Tahran’da yapılan Ticaret Muahedesi ile Türk-İran ticari ilişkileri başlamış oldu.⁶⁹⁰

Sonuç itibarıyla Memduh Şevket Bey’in Tahran Büyükelçiliği dönemi Türkiye-İran ekonomik ilişkilerindeki gelişmeler, siyasi ilişkilere bağlı bir seyir takip etmiştir. Bu bağlamda Memduh Şevket Bey’in Tahran Büyükelçiliği yıllarında Türkiye ve İran arasındaki siyasi münasebetlerde, başta güvenlik ve sınır problemleri olmak üzere ekonomik münasebetlerin gelişmesini engelleyici bir takım gerginliklerin zuhur ettiği görülmektedir.

6- Türkiye-İran Sınır Anlaşmazlıkları ve Asayiş Sorunu: Ağrı İsyanları

Türkiye ve İran ilişkilerinde bir denge unsuru olan, Büyükelçi Memduh Şevket Bey’i en çok uğraştıran konuların başında hiç şüphe yok ki sınır anlaşmazlıkları geliyordu. 22 Nisan 1926 tarihli Türkiye-İran Emniyet ve Muhadenet Muahedesi, İran’ın batısındaki Simko Ağa ve Türkiye’nin doğusundaki Şeyh Sait isyanlarının verdiği kaygıyla artan sınır anlaşmazlığının giderilmesini amaçlayan muahededir. Fakat imzalanan muahedeye baş gösteren Türk-İran yakınlaşması, bir süre sonra sınır problemlerinin tekrar ortaya çıkmasıyla sekteye uğradı.⁶⁹¹ Esasen Türkiye ve İran sınır

⁶⁸⁸ Mehmet Kaya, **Türk-İran İlişkileri (1923-1938)**, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), Elazığ, 2004, s.108.

⁶⁸⁹ BCA, 30.18.1.2.45.40.1

⁶⁹⁰ BCA, 30.18.1.2.32.77.3.

⁶⁹¹ M. Saray, **Türk-İran İlişkileri**, s.119-120.

anlaşmazlığının temeli, bölgedeki Kürt isyanlarıydı. İki ülkenin Kürt politikası farklılık arz etmekteydi. İran, Kürt politikasında bu gün olduğu gibi o gün de Türkiye'ye dürüst davranmıyordu. İran sınır bölgesindeki isyancı Kürt grupları sınır ötesi çapulculuk yapmakta, Türkiye sınır bölgesindeki Kürt gruplar da İran'dan rahat bir şekilde silah tedarik etmekteydiler. İran penceresinden bakıldığında ise kendi sınırındaki Kürtlerin, Türkiye tarafından tahrik edilmesinden kuşkulandığıydı. Meydana gelen siyasal gelişmeler iki ülkenin basınına da sirayet etti. İran basını Türkiye'nin bahaneler ürettiğini ve Türkiye'nin asıl maksadının Azerbaycan bölgesini işgal etme teşebbüsü olarak yorumlamıştır.⁶⁹² İran'da Türkiye'ye yönelik emperyalist yaklaşımlar yapılması Türk basınına da yansdı. Yunus Nadi, İran'ın bağımsız hareket edemediğini, İngiltere ve Sovyet Rusya hegemonyasının etkin olduğunu ifade etmekteydi.⁶⁹³ “*Milliyet*” gazetesi, İran basınının Ankara-Tahran münasebetine zarar veren yayınlar yaptığını ve eğer mezkûr yayınlar, Tahran Hükümeti düşüncesinin bir tezahürü ise buna sessiz kalınamayacağını yazıyordu.⁶⁹⁴ “*Hâkimiyet-i Milliye*” gazetesi de İran basınına sert bir şekilde eleştirerek sınır anlaşmazlığının ve sınır sorunlarının İran'dan kaynaklandığını belirtmekteydi.⁶⁹⁵ Komşu iki ülkenin birbirlerine karşı şüpheyile yaklaşımları ve özellikle Türkiye sınırında Kürt isyanlarının artması ve İran'ın politik ve askeri sebeplerle gizlice asi Kürt gruplarına destek vermesi, ikili ilişkilerin de dozu giderek artan gerilmelere sebebiyet verdi.⁶⁹⁶

Şeyh Sait İsyanı'nın bastırılmasından sonra kaçmak zorunda kalan asilerin bir bölümü Ağrı Dağı'na sığınmışlardı. Burada tekrar örgütlenme imkânı bulan asilerin, eşkıyalık faaliyetlerine girişmeleri sonucu I. Ağrı İsyanı patlak verdi.⁶⁹⁷ I. Ağrı Hadisesi, Mayıs 1926 başlarında Yusuf Taşo ve adamlarından müteşekkil bir takım şakinin, Beyazıd'ın Muson nahiyesine tabi Kalecik köyünden bir miktar hayvan gasp edip Ağrı Dağı'na sığınmaları üzerine başladı. Görünürde çapulculuk olarak görünen bu hadise sonucunda Beyazıd'a intikal eden 28. Alay, tertiplediği operasyon ile birlikte Ağrı Dağı'nın tepelerini kontrolüne almasına karşın, Demirkapı adlı mıntıkada mevcut

⁶⁹² **National Archives (United States)**, Collection: Turkey: Records of the U.S. Department of State, 1802-1949, File No: 767.91, p.1.

⁶⁹³ Yunus Nadi, “*Komşumuz İran*”, **Cumhuriyet**, 10 Ağustos 1927, s.1

⁶⁹⁴ **Milliyet**, 11 Ağustos 1927, s.1.

⁶⁹⁵ **Hâkimiyet-i Milliye**, 14 Ağustos 1927, s.1

⁶⁹⁶ G. Çetinsaya, “*Atatürk Dönemi Türkiye-İran İlişkileri...*”, s.155.

⁶⁹⁷ 1926-1930 dönemini kapsayan Ağrı İsyanları, I. Ağrı İsyanı (16 Mayıs-17 Haziran 1926), II. Ağrı İsyanı (13-20 Eylül 1927) ve III. Ağrı İsyanı (7-14 Eylül 1930) olmak üzere üç döneme ayrılmaktadır. (**Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyanları**, I, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1992.)

bir asi grubun imdada gelmesi üzerine zor bir vaziyette kaldı.⁶⁹⁸ Akabinde Türkiye'nin başlattığı yeni harekâtlar, sınır boyunca devam edince, asiler İran sınırına kaçmak zorunda kaldılar. Ankara tarafından, her ne kadar Tahran Hükümetinden sınırdaki gerekli tedbirleri alması ve sınır geçişlerinin engellenmesi belirtilmişse de İran gelişmeleri izlemekle yetindi.⁶⁹⁹ Ankara, bunun üzerine Türk-İran ilişkilerini gözden geçirme ve kendisine danışılmak üzere Tahran Büyükelçisi Memduh Şevket Bey'i Ankara'ya çağırdı. Tahran da o sırada Avrupa'da bulunan eski Başbakan Ali Furugi'ye Türkiye'ye gitmesi talimatını verdi.⁷⁰⁰

1926 Temmuz'un sonuna doğru sınır boylarındaki eşkıya akınları durduruldu; fakat Türk-İran arasındaki gerginlik devam ediyordu.⁷⁰¹ Memduh Şevket Bey, İngiltere Tahran Sefiri ile yaptığı 29 Temmuz 1927 tarihli görüşmesinde, sınır meselesini Tahran Hükümeti ile bir çözüme kavuşturmanın çok da zor olmayacağını, zira Osmanlı Devleti ve İran arasındaki 1913 Protokolü'nün Osmanlı Hükümeti tarafından hiçbir zaman tasdik olunmadığını ifade etmekteydi.⁷⁰² Memduh Şevket Bey'e göre, asıl mesele; *"Sınırdaki Kürtlerle nasıl başa çıkılacağıdır."*⁷⁰³ Memduh Şevket Bey, Ankara'ya gitmeden önce İran hükümet yetkilileriyle yaptığı görüşmelerde, Türkiye'nin hassasiyetini dile getirerek Kürt ve sınır meselelerinin çözüme kavuşturulması için gerekli adımların atılmasını istemekteydi. Memduh Şevket Bey ayrıca Ankara'ya verdiği malumatta, sabık Başbakan Ali Furugi'nin Ankara'ya gelmesinin ihtimal dâhilinde olduğunu da belirtmiştir.⁷⁰⁴

⁶⁹⁸ Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyanları, I, s.231.

⁶⁹⁹ Esra Sarıkoyun Değerli, *"Amerikan Basınında Doğu İsyanları (1925-1938)"*, Akademik Bakış, III/6, (Yaz 2010), s.103.

⁷⁰⁰ G. Çetinsaya, *"Atatürk Dönemi Türkiye-İran İlişkileri..."*, s.155.

⁷⁰¹ BCA, 30.10.0.0.89.592.3.

⁷⁰² Türkiye-İran sınırı 1699 Kasr-ı Şirin Andlaşması'yla belirlenmesine rağmen, sonraki süreçlerde çok sayıda düzenlenme yapıldı. Osmanlı Devleti adına bu düzenlemelerin sonuncusu 1913 İstanbul Protokolü idi. İran'da 1905 İhtilali'nden sonra baş gösteren kargaşa, merkezi otoriteyi zayıflattı. Bu durumdan istifade eden Osmanlı Devleti, uzun süredir anlaşmazlıklara sebebiyet veren sınır sorunlarının çözümü için sınır bölgelerini işgal etmeye başladı. Bu durum 1913 yılına kadar devam etti. İran üzerinde nüfuz sahibi olan İngiltere ve Çarlık Rusya, Osmanlı kuvvetlerinin işgal hareketinden rahatsızlık duydular. Sonunda sınır sorunlarının çözümü için Osmanlı Devleti ile İran arasında müzakereler başladı. İstanbul'daki İngiliz ve Rus sefirlerinin Babıali'ye yaptıkları baskılar sonucu İngiltere, Osmanlı, Rusya ve İran temsilcileri, 17 Kasım 1913'te İstanbul Protokolü'nü imzaladılar. Protokol, bütün hududu belirlemek amacıyla mezkûr ülkelerin temsilcilerinden müteşekkil yeni bir hudut komisyonunun oluşturulmasını öngörüyordu. Sınır komisyonu Ekim 1914'te çalışmalarını bitirmesine rağmen, I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesi, tespit edilen yeni sınırın resmi bir antlaşmaya dönüşmesini engelledi. Böylece 1913 Protokolü hiçbir zaman resmi bir hüviyet kazanamadı. (G. Çetinsaya, *"Tanzimat'tan Birinci Dünya Savaşı'na Osmanlı-İran ilişkileri"*, KÖK Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi Osmanlı Özel Sayısı, (2000), s.18.)

⁷⁰³ G. Çetinsaya, *"Atatürk Dönemi Türkiye-İran İlişkileri..."*, s.156.

⁷⁰⁴ BCA, 30.10.0.0.260.754.27.

Bununla beraber, komşu iki ülkenin sınır bölgelerinde baş gösteren hadiselerin meydana getirdiği gerginlikler, Ankara tarafından Memduh Şevket Bey'in yetkilendirildiği ve Türkiye ile İran arasında yapılması ön görülen posta ve telgraf, ikamet ve suçluların iadesi antlaşmalarına yönelik görüşmelerin tehir edilmesine sebebiyet verdi.⁷⁰⁵ Meydana gelen gelişmelerin Türk-İran ilişkilerine etkisi, hiç şüphe yok ki, Memduh Şevket Bey'i zor bir duruma soktu. Hatta Memduh Şevket Bey, tıkanan ilişkiler sebebiyle Ankara'ya çağrıldıktan sonra istifa girişiminde dahi bulundu. Memduh Şevket Bey, oğlu Suat Şevket'e gönderdiği 16 Aralık 1927 tarihli mektupta şöyle yazıyordu:⁷⁰⁶

“Tahran'dan buraya hareket etmiş bulundum. Ankara'ya geldikten sonra bir müddet benim işlerim karıştı. Benim Tahran'a dönüp dönmeyeceğim meseleleri çıktı ve hatta bir aralık ben siyasi sebepler sevkiyle istifa bile ettim... Biraz daha sonra tekrar başka vakalar hâdis oldu ve ahval biraz düzeldi.”

1927 yılında baş gösteren II. Ağrı İsyanı'ndan sonra Türk ordusunun gerçekleştirdiği II. Ağrı Harekâtı esnasında şakilerin bir kısmının tekrar komşu ülkeye kaçması, ikinci büyük gerginliğe sebebiyet verdi. Türkiye'nin İran'dan talep ettiği hususlar, şakilerin huduttan geçmelerinin engellenmesi ve askeri operasyonlar esnasında İran sınırına geçen şakilerin İran'a iltica etmelerinin önlenmesiydi.⁷⁰⁷

Türkiye, II. Ağrı İsyanı'ndan sonra sınır boylarındaki gelişmelerden ve İran'ın sergilediği politikadan rahatsızdı. Bu sıralarda Şah Rıza, İsviçre'de bulunan Cemiyet-i Akvam Temsilcisi Ali Furugi'yi, ihtilafın çözüme kavuşturulması için acil olarak Ankara'ya gönderdi.⁷⁰⁸ Memduh Şevket Bey'in aktardığına göre Şah Rıza, Türkiye Cumhuriyeti Hükümetiyle dostluk münasebeti tesisine gayret göstermiştir.⁷⁰⁹ Ankara'ya gelen Furugi, ilgisizlikle karşılandı. Türkiye böyle davranmakla, İran'ın yanlış politika sergilediğini ve bu politikasında düzeltme yapması lazım geldiğini belirtmeye çalışmaktaydı.⁷¹⁰

Bu arada Ankara Hükümeti 25 Ekim 1927 tarihli kararnamede, İran hududunda emniyet ve güvenliğin sağlanması ve hâlihazırdaki sınırla alakalı alınacak tedbirleri

⁷⁰⁵ BCA, 30.18.1.1.21.64.9.

⁷⁰⁶ M. Ş. Esendal, **Oğullarıma Mektuplar**, s.373-374.

⁷⁰⁷ Bülent Şener, “Ağrı İsyanı (1926-1930) ve Türkiye-İran Krizi (1930): Türk Dış Politikası Tarihinde Bir Zorlayıcı Diplomasi Uygulaması”, **History Studies**, IV/4, (Kasım 2012), s.392-393.

⁷⁰⁸ B. Şener, “Ağrı İsyanı (1926-1930) ve Türkiye-İran Krizi (1930)...”, s.393.

⁷⁰⁹ BCA, 30.10.0.0.261.755.25-4.

⁷¹⁰ Ahmet Özgiray, “İngiliz Belgeleri Işığında Türk-İran Siyasi İlişkileri (1920-1938)”, **Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası (Makaleler)**, ed. Berna Türkdoğan, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2010, s.303.

belirlemek için İran temsilcisi Ali Furugi ile müzakerelere başlamak üzere Hariciye Vekili Dr. Tevfik Rüştü Bey ve Büyükelçi Memduh Şevket Bey'e yetki verdi.⁷¹¹ Furugi uzun bir müddet Ankara'da bekletildikten sonra nihayet müzakereler başlatıldı. Ankara Hükümeti nezdinde Tevfik Rüştü Bey ve Memduh Şevket Bey'in gerçekleştirdikleri müzakerelerde, İran temsilcisinden iki şey istemişlerdir:⁷¹²

“Birincisi, Türk birliklerine saldıran Kürt gruplar hemen İran sınırını geçerek kolayca kaçmasınlar. İkincisi, Sınır çizgisi hukuki bir temele oturtulmalıdır.”

Türkiye'deki ikili görüşmelerde bir sonuç alınamamıştı. Türkiye'de bulunan Memduh Şevket Bey, 1928 Mart sonunda Tahran'a avdet ettikten sonra müzakereleri tekrar başlatma imkânı buldu. Memduh Şevket Bey'in gayretleri sonucu komşu iki ülke uzlaşma sağlayabildi. Bu arada Ankara, İran'la yapılacak işbirliği muahedesi imza için Tahran Büyükelçisi Memduh Şevket Bey ve Moskova Büyükelçisi Mehmet Tevfik Bey'i Türk Hükümeti adına yetkili kıldı.⁷¹³ Müzakereler sonunda 15 Haziran 1928'de, 1926 tarihli, Türkiye-İran Emniyet ve Muhadenet Muahedesi'ni tamamlayan Ek Protokol imzalandı. Türkçe, Farsça ve Fransızca dillerinden ikişer örnek olarak hazırlanan bu Ek Protokolü Türkiye adına Memduh Şevket Bey ve Mehmet Tevfik Bey imzalarken, İran adına da Hariciye Veziri Vekili Fethullah Han Pakrevan imzaladı.⁷¹⁴ 1926 Muahedesi tamamlayan Ek Protokol iki maddeden oluşmaktaydı. Maddeler şöyleydi:⁷¹⁵

Madde 1- Akit Taraflardan biri, üçüncü bir ya da birkaç Devletin düşmanca bir eylemiyle karşılaşır, öteki Taraf duruma çare bulmak için elinden gelen çabayı gösterecektir. Eğer, bu çabaya karşın savaş bir oldubitti olursa, Bağlı Taraflar, yüksek çıkarlarına uygun düşecek durumu aralarında, özenle ve anlayış içinde yeniden incelemeyi yükümlenirler.

Madde 2- Akit Yüksek Taraflar ekonomi alanında aralarında sıkı işbirliği koşullarını en kısa zamanda düzenlemek konusunda anlaşmışlardır. Kuşkusuz, bu işbirliğinin gerçekleşmesinde araçların seçimi ve kullanılması ile iki Tarafın ülkeleri üzerinden serbestçe transit geçiş sorunu ve iki Taraf arasında her türlü ulaşım araçlarının kurulması, Bağlı Yüksek Taraflarca atanacak yetenekli uzman Temsilcilerce özenle incelenecektir.

⁷¹¹ BCA, 30.18.1.1.26.58.17.

⁷¹² G. Çetinsaya, “Atatürk Dönemi Türkiye-İran İlişkileri...”, s.158.

⁷¹³ BCA, 30.18.1.1.29.35.8.

⁷¹⁴ **Ayn Tarihi**, XVIII/57, 58, 59, (Birincikânun, İkincikânun, Şubat 1928,1929), s.4118-4119.

⁷¹⁵ **Düstur**, III. Tertip, X, Başvekâlet Matbaası, Ankara, 1934, s.44-45.

1927'deki II. Ağrı İsyanı'ndan 1930 yılına kadar geçen sürede Kürt isyanlarının durgunluk dönemine girmesi, Türkiye-İran politik ilişkilerine bir süre için olumlu yansıdı. 1930 yılında baş gösteren III. Ağrı İsyanı komşu iki ülke ilişkilerini yeniden kopma noktasına getirdi.

III- III. Ağrı İsyanı ve Memduh Şevket Bey'in İstifası

Kürt isyanlarının durgunluk dönemine girmesi, Türkiye'nin sınır konusunda daha rahat hareket etmesine sebep oldu. Fakat Haziran 1930'da baş gösteren III. Ağrı İsyanı, Türk-İran sınır sorununu tekrar gündeme getirdi. Mezkûr gelişmeler, 1925'ten beri ifa ettiği Tahran Büyükelçilik göreviyle, Türk-İran ilişkilerinin seyrine olumlu katkı sağlamaya gayret gösteren Memduh Şevket Bey'in istifa etmesine sebep olan süreci doğurdu.

III. Ağrı İsyanı'nın kısa sürede büyümesi ve isyancıların İran sınırını rahat kullanmaları, iki ülke ilişkilerini kopma noktasına getirdi. Türk tarafına göre şimdiye kadar Ağrı isyanlarına karşı yapılan baskıların tam netice vermemesini, Tahran Hükümetinin ciddiyet ve samimiyetle sınırlarını kapatmaması ve gerekli önlemleri almamasına bağlıyordu. Asiler böylece İran'ın kendilerine verdiği kolaylıktan istifade ederek takipten kurtuluyorlardı.⁷¹⁶ İsyanı bertaraf etmek için harekât başlatan Türk birlikleri, istikameti İran iç sınır bölgesine genişleterek, Küçük Ağrı'yı tamamıyla kuşattı. Akabinde de Ağrı Dağı'nın tamamını kontrol altına almadıkça bu sorunun nihayete erdirilmesinin mümkün olmadığını gören Türk birlikleri, bu bölgeyi işgal etti.⁷¹⁷ Hatta İngiltere'nin Tahran Büyükelçisi Clive, 28 Temmuzda Londra'ya şöyle yazacaktır.⁷¹⁸

“Tebriz'den yazdığım tel aşağıdadır:

‘İran Kürtlerinin Ağrı'dakilere yardım ettiğinden yakınan Türklerin sınırı aşma tehdidi karşısında, Maku'ya⁷¹⁹ asker taşımak için Tebriz'de bütün kamyonlara el koyuldu.’

III. Ağrı İsyanı'nın yayılması ve Türk-İran ilişkilerinin gerginliği basına da yansıdı. Türk basını temmuz ayından itibaren İran aleyhinde sert bir kampanya başlattı. Türk basını ortak bir tavır takınarak Tahran yönetiminin isyancılara açıkça destek

⁷¹⁶ Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyanları, II, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1992, s.89.

⁷¹⁷ L. Hilal Akgül, “Rıza Han'ın Türkiye Ziyareti”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, IV/7, (2005), s.8.

⁷¹⁸ B. N. Şimşir, *Kürtçülük (1924-1999)*, II, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2009, s.337.

⁷¹⁹ Türkiye sınırına yakın İran'da bir şehir.

vererek cephane ve yiyecek temin ettiğini belirtmekteydi.⁷²⁰ Yine basına göre, asilerin her sıkıştığında İran'a kaçtıkları, bir müddet sonra teşkilatlanıp tekrar Türkiye aleyhine harekete geçtikleri belirtiliyordu.⁷²¹ Yunus Nadi, 13 Temmuz 1930 tarihli "Cumhuriyet" gazetesindeki yazısında, eşkıyalığa mahal verilmemesi ve İran'ın şeffaf bir politika yürütmesi gerektiğini belirtmekteydi.⁷²²

"Eğer İran, eşkıyanın püskürtülmesi konusunda Türkiye ile teşriki mesaiyi kabulden imtina ederse, onun sui niyetine o zaman hükmolunabilir."

Necmeddin Sadık'ın üslubu daha sertti.⁷²³

"Şah Pehlevi hükümeti, kendi hududu dâhilinde eşkıya çetelerinin silahlandırılarak ve iâşe edilerek kastan Türkiye topraklarına saldırılmasına göz yumarsa bunun hesabını sormak, kendini bilen her devletin borcudur"

Bununla beraber Ankara, Tahran Büyükelçisi Memduh Şevket Bey vasıtasıyla Tahran Hükümetine nota vermeyi ihmal etmedi.⁷²⁴ İran yönetimine verilen notadan sonra İran Maslahatgüzarı Mehmet Sait Han'ın 8 Temmuz 1930'da basına yansıyan bir açıklamasında:

"Bu konuyla ilgili henüz hükümetimden hiçbir cevap almadım. Bu iş hakkında Tahran'da Hariciye Vekilimiz ile Türkiye Büyükelçisi Memduh Şevket Bey arasında görüşmeler devam etmektedir. İran hükümeti ve Türkiye Büyükelçisi birlikte durumu incelemektedirler. Biz, Türkiye'nin iç huzurunun ihlal edecek bu gibi hareketleri savunmaz, cezalandırırız. Tahran'da, isyan edenlerin İran'dan geldikleri hakkındaki haber incelenmektedir. Ancak inceleme sonucunda hüküm vermek mümkün olabilecektir. Yalnız şunu söyleyeyim ki ben şahsen Türkiye aleyhine bir hareketin İran'da yer bulacağına kesin olarak ihtimal vermem" diyerek iyi komşuluk ilişkilerine vurgu yapmakta ve Türkiye aleyhinde herhangi bir faaliyetin İran'da karşılık bulduğuna ihtimal vermediğini belirtmekteydi.⁷²⁵

İran, bir müddet sonra eşkıyalığı bertaraf etmek amacıyla sınırda birtakım önlemler alarak bir nebze olsun gerginliğin azalmasını sağladı.⁷²⁶ Büyükelçi Memduh Şevket Bey vasıtasıyla İran'a verilen notaya nihayet olumlu bir sonuç alınmalıydı.

⁷²⁰ **Vakit**, 7 Temmuz, 1930, s.1; **Cumhuriyet**, 1 Temmuz 1930, s.1; **Hâkimiyet-i Milliye**, 8 Temmuz 1930, s.1; **Akşam**, 5 Temmuz 1930, s.1.

⁷²¹ **Akşam**, 3 Temmuz 1930, s.1-3.

⁷²² Yunus Nadi, "Şark'taki Hâdise ve İran", **Cumhuriyet**, 13 Temmuz 1930, s.1.

⁷²³ Necmeddin Sadık, "Tehlikeli Bir Komşu Kapısı", **Akşam**, 7 Temmuz 1930, s.1

⁷²⁴ **Cumhuriyet**, 5 Temmuz 1930, s.1; **Akşam**, 6 Temmuz 1930, s.1.

⁷²⁵ **Akşam**, 8 Temmuz 1930, s.2.

⁷²⁶ **Cumhuriyet**, 28 Temmuz 1930, s.1.

Böylece, temmuz ve ağustos aylarındaki sert politikalar, yerini diplomasiye dayalı çözüm yoluna bıraktı.

Türk-İran münasebetleri bu hassas seyir içindeyken, “Cumhuriyet” gazetesinin 24 Temmuz 1930 tarihli nüshasında, Tahran Büyükelçisi Memduh Şevket Bey’in sağlık problemleri sebebiyle istifa ettiği ve Tahran Büyükelçiliğine, Sofya Büyükelçisi Hüsrev Bey’in (Gerede) atandığına dair haber yer almaktaydı.⁷²⁷ Hüsrev Bey, Tahran Büyükelçiliğine tayini gerçekleştikten sonra, Yalova’da bulunan Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal Paşa’yı ziyaret edip gerekli talimatı aldıktan sonra Ankara’ya hareket etti.⁷²⁸ Gelişmeler hızlı bir seyir almıştı. Komşu iki ülkenin ilişkilerine olumlu katkısı bulunan Memduh Şevket Bey’in sağlık açısından bir problemi olsa da resmi makamlara sunduğu bir istifası söz konusu değildi. Bu durum, usulüne uygun bir elçi değişikliği değildi. Belli ki, Memduh Şevket Bey’in benimsediği yöntemler, hükümetler nezdinde anlaşılamamış ve fikir ayrılıkları böyle bir yol ayrımına sebep olmuştur. Memduh Şevket Bey 29 Temmuz 1930’da, Hariciye Vekâletine gönderdiği şifreli telgrafla istifasını sundu. Telgrafta şöyle yazıyordu:⁷²⁹

“Beş senedir Tahran’da Hükümetimiz siyasetinin tatbikine ihtiyar ettiğim tarzın İran’da anlaşılamamasından son günlerde istenilmeyen vaziyetler husule gelmekte olduğunu görerek Tahran Büyükelçiliği’nden çekilmeyi doğru ve lüzumlu buluyorum. Şimdiye kadar hakkımda gösterilen itimada arzı şükran ile istifamın kabulüne müsaade ve delaleti devletlerini rica ederim.”

Memduh Şevket Bey’in istifa telgrafı, Hariciye Vekili Tevfik Rüştü Bey tarafından Başbakanlık ve Cumhurbaşkanlığına arz edilerek istifanın uygun görülmesi ve Memduh Şevket Bey’in gönlünü okşayacak bir irade buyurulmasını istirham etti. Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal Paşa, Memduh Şevket Bey’in ifa ettiği hizmetlerinden dolayı memnuniyetini dile getirdi. Başbakan İsmet Paşa da Memduh Şevket Bey’in istifasının üzüntüyle kabul edildiğini ifade etmekteydi.⁷³⁰ Hariciye Vekili Tevfik Rüştü Bey, 2 Ağustos 1930’da istifanın kabul edildiğini bildiren telgrafı çekti:⁷³¹

“İstifa telgrafınızı İstanbul’da bulunan Reisicumhurumuz Hazretlerine ve Başvekil Paşa Hazretlerine arz ettim. Cevap olarak aldığım irade ve emirlerinin şahs-ı devletlerine taalluk eden kısmını aynen nakil etmeği faideli buldum ki şudur: ‘Memduh

⁷²⁷ Cumhuriyet, 24 Temmuz 1930,s.1.

⁷²⁸ Cumhuriyet, 26 Temmuz 1930,s.1.

⁷²⁹ DBA, Dahili, 2/97. Aktaran B. N. Şimşir, **Bizim Diplomatlar**, s.95.

⁷³⁰ B. N. Şimşir, **Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları**, II, s.461-462

⁷³¹ DBA, Dahili, 2/97. Aktaran B. N. Şimşir, **Bizim Diplomatlar**, s.97.

Şevket Bey'in istifasını üzüntüyle kabul ediyoruz. Tahran Elçiliği sırasında gösterdiği yüksek hizmetlerden müteşekkir olduğumuzu ve kendisine her suretle itimadımız bulunduğunu beyan etmenizi... Benim hissiyatıma gelince ona pek vakıf olduğunuz kanaatindeyim. Keyfiyeti arz ederim."

Memduh Şevket Bey'in istifasını müteakip, Hariciye Vekâletinin 13 Ağustos 1930 tarihli tezkeresi gereğince verilen teklif üzerine, İcra Vekilleri Heyeti, 17 Ağustos 1930 tarihli kararnameyle, boşalan Tahran Büyükelçiliğine Sofya Büyükelçisi Hüsrev Bey'i atadı.⁷³² Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal Paşa, Şah Rıza'ya yazdığı 13 Ağustos tarihli mektupta şöyle diyordu:⁷³³

"Aziz ve Büyük Dost,

Nezdi Hümayunlarında Büyükelçimiz sıfatile bulunmuş olan Memduh Şevket Bey'in hidematına diğer bir mahalde ihtiyacımız olmakla kendisinin geri çağrıldığını Zatı Hümayunlarına beyan ederim. Memduh Şevket Bey'in ifayı vazife ettiği müddetçe evamirimizin icrasında Zatı Hümayunlarının da tasvibine mazhar olduğuna emin bulunuyorum. Bu ümniye ile Zatı Şahinşahilerine karşı muhalasatı daimi ve İran milletinin saadet ve inkişafı hakkında beslediğim samimi arzuların kati teminatını tekrar ederim."

Hariciye Vekâletinden Memduh Şevket Bey'e çekilen şifreli telgrafta, Hüsrev Bey'in yakında Tahran'a hareket edeceğini, işlerin aksamasına mahal vermemek için Hüsrev Bey'in muvasalatına kadar Tahran'dan ayrılmaması istendi.⁷³⁴ Fakat Memduh Şevket Bey, Hüsrev Bey'in gelişini beklemeden Tahran'dan ayrıldı. Memduh Şevket Bey ve Hüsrev Bey'in Kazvin civarında karşılaştıkları görülmektedir. Hüsrev Bey bu karşılaşmayı şöyle aktarmaktadır:⁷³⁵

"Kazvin'e yaklaştığımız sırada Tahran istikametinden gelen bir otomobille karşılaştık. İçinden muhterem selefim Büyük Elçi Memduh Şevket Bey'in çıktığını görünce tabii hayret ettim. Beni bekleyememesinin sebebini aramanın bir faydası kalmadığından son vaziyet hakkında malumatımı sordum: 'İranlılar geçit hakkına razı olmuyorlar!' cevabını aldım. Bundan çıkarabildiğim mana; tedip harekâtı, kıt'alarımızın İran topraklarına girmesini zaruri kılarca buna İranlıların razı olmadıklarıydı. Zaten bu esas meseleyi bizzat Şah Pehlevi ile görüşmeye karar vermiş

⁷³² BCA, 30.18.1.2.13.58.12.

⁷³³ DBA, Müt. 3/97. Aktaran B. N. Şimşir, *Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları*, II, s.463.

⁷³⁴ B. N. Şimşir, *Bizim Diplomatlar*, s.98.

⁷³⁵ Hüsrev Gerede, *Siyasî Hatıralarım I (İran)*, Vakıf Basımevi, İstanbul, 1952, s.32.

olduğundan, bu âlim, fadıl, sempatik dosta hayırlı seyahatler temenni ederek, Tahran'a bir an evvel girmek için hızla yola devam ettim."

Memduh Şevket Bey, Tahran Büyükelçiliği süresince Türkiye Cumhuriyeti adına önemli hizmetlerde bulundu. Tahran'da bulunduğu ilk üç aya ait hatıraları, Türkiye-İran ilişkileri nezdinde kurduğu ikili ilişkiler, yaptığı olumlu işlere örnek teşkil etmesi bakımından önem arz eder. Komşu iki ülkenin halledilemeyen sınır problemleri, bu bölgedeki aşiretlerin serbestçe hareket etmelerine ve asayişin sekteye uğramasına sebebiyet veriyordu. Sınır bölgesindeki sorunlar Türk-İran ilişkilerinin belli bir düzene oturmasını engelliyordu ve sürekli gerginleşen ortamları doğuruyordu. Memduh Şevket Bey, Şah Rıza Pehlevi şahsında kurduğu ikili ilişkilerle mümkün mertebe siyasi istikrar sağlama gayreti içinde oldu. Fakat özellikle 1926-1930 tarihleri arasındaki Ağrı İsyanlarının Türkiye için önemli bir sorun haline gelmesi ve isyanları bertaraf etmek amacıyla Türk ordusunun İran sınır topraklarını da içine alan harekâta bulunması, ilişkileri kopma noktasına getirdi. Türkiye-İran sınır sorunlarında istikrarın sağlanamaması, Memduh Şevket Bey'i istifaya götürecek süreci hazırladı.

Yukarıda da belirtildiği gibi aslında Memduh Şevket Bey'in daha 1927'nin sonlarında görevinden ayrılmayı arzuladığı; fakat bir şekilde görevine devam ettiği bilinmektedir. 1930 yazında patlak veren ve gittikçe tehlikeli bir hal alan III. Ağrı İsyanı, Memduh Şevket Bey'in görevden alınıp yerine Hüsrev Bey'in atanmasına sebebiyet verdi. Memduh Şevket Bey, Ankara Hükümeti siyasetinin tatbiki konusunu İran makamlarına kabul ettirememesinin yanı sıra, Ankara Hükümeti ile görüş ayrılığına düştüğü de muhtemeldir. Oğlu Suat Esendal'ın aktardığına göre, Ağrı İsyanı esnasında Türk birliklerinin İran iç bölgelerine ilerleyişini münasip görmemiş, bu durumun bir politik aksilik olduğunu belirterek Büyükelçilik görevinden feragat etmek istemiştir.⁷³⁶ Çetinsaya, Türkiye'nin İran'a karşı uygulanacak siyaset hususunda iki farklı görüşün oluştuğunu belirtmektedir: "*Şahinler*" ve "*Güvercinler*." Şahinleri Başbakan İsmet Paşa ve Hariciye Vekili Tevfik Rüştü Bey, güvercinleri ise Mustafa Kemal Paşa ve İbrahim Tali Bey temsil etmekteydi. Çetinsaya, mutedil Memduh Şevket Bey'in görevden azledilip asker kökenli Hüsrev Bey'in Tahran Büyükelçisi sıfatıyla tayin edilmesinde şahinler grubunun etkili olduğunu iddia etmektedir.⁷³⁷ İran Saray Nazırı

⁷³⁶ M. Uyguner, **Memduh Şevket Esendal**, s.19.

⁷³⁷ G. Çetinsaya, "*Atatürk Dönemi Türkiye-İran İlişkileri...*", s.163-164.

Timurtaş ise Memduh Şevket Bey'in görevden alınmasını, Türk Genelkurmay Başkanlığı ile düştüğü fikir anlaşmazlığına bağlamaktadır.⁷³⁸

Sonuç olarak 1930'da Türkiye-İran ilişkilerinin seyrine bakıldığında, siyasi diplomasi'nin çıkmaza girdiği ve askeri boyutun ön plana çıktığı görülmektedir. Nitekim Hüsrev Bey'e göre de mesele artık askeri nokta-i nazardan mütalaa ve halli icap eden bir mahiyet almıştı.⁷³⁹ Dolayısıyla siyasetin tıkanma noktasına geldiği mezkûr süreçte, yumuşak huylu ve sanatkâr yaradılışlı Memduh Şevket Bey'in Büyükelçilik görevi, asker kökenli Hüsrev Bey'e tevdi edildi. Türkiye Cumhuriyeti, sınır anlaşmazlıkları hususunda İran üzerinde daha etkin olabilmek için bu değişikliği yaptığı muhtemeldir.

Memduh Şevket Bey, erken Cumhuriyet döneminin kıymetli bir diplomatıydı. Türkiye'nin İran ile takip ettiği devlet politikası mucibince görevden alınmış olsa da ileriki safhalarda yine büyükelçi olarak uzun yıllar başarılı bir şekilde devlete hizmet edecektir.

C- KABİL BÜYÜKELÇİLİĞİ

I- Türkiye-Afganistan İlişkilerine Genel Bakış

XVIII. yüzyılın ortalarından itibaren başlayan Türk-Afgan ilişkileri, ortak bir sınır olmasa da her zaman iyi niyet üzerine inşa edilmiştir. Afganistan Devleti, kuruluşundan itibaren batı sınırındaki Şii İranlıların faaliyetlerini bir tehdit unsuru olarak görmesi Sünni Osmanlı Devleti ile münasebete geçmesini sağladı. Afganistan Devleti'nin kurucusu Ahmed Şah Dürani, bir elçi heyetini İstanbul'a yollayarak Horasan bölgesindeki Şii İranlıların, Sünnilere verdiği ziyandan bahsederek Kızılbaşları yok etmeyi önerdi. Ancak devrin Osmanlı sultanı III. Mustafa (1757-1774), İran ile akdolunan bir muhadenet muahedesi bulunduğunu ve bu dostluğun sebepsiz yere bozulmasından yana olmadıklarını belirterek Ahmed Şah'ın teklifini nazik bir üslupla geri çevirdi.⁷⁴⁰

Osmanlı Devleti ile Afganistan arasında ilk kez III. Mustafa döneminde başlayan diplomatik ilişkiler, Tanzimat Dönemi'ne kadar durağan bir şekilde devam etti. Afganistan, bu dönemde Rusya ve İngiltere'nin yayılmacı politikalarına maruz kaldı. İngiltere ve Rusya'nın çıkar çatışmaları ve istilaları, Afganistan'daki siyasi birliğin önüne geçen önemli etmenlerdi. Ülkede asayişin sağlanamaması ve siyasi karışıklığın

⁷³⁸ G. Çetinsaya, "Atatürk Dönemi Türkiye-İran İlişkileri...", s.165.

⁷³⁹ H. Gerede, **Siyasî Hatıralarım I (İran)**, s.23.

⁷⁴⁰ A. Yılmaz Soyyer, **Bir İdeolojinin İzdüşümü: Taliban**, Fakülte Kitabevi, Isparta, 2002. s. 68.

baş göstermesi üzerine Afganistan'ın bölgesel liderleri, yardım talep etmek amacıyla 1850'de bir heyet teşkil edip İstanbul'a göndererek ikinci defa Osmanlı Devleti ile diplomatik münasebette bulundular. Osmanlı Devleti'nin, İslâm'ın lideri olduğunu belirten Afgan heyeti, Afganistan'a elçiler gönderilmesini istedi. İngiliz ve Ruslara karşı güç ve politika üretmekte zayıf olan Osmanlı Devleti, durumu geçiştirmekle yetindi.⁷⁴¹

1850'den sonra Türk-Afgan ilişkileri sık olmasa da belli bir seyirde devam etti. Sultan II. Abdülhamid Dönemi'ne gelindiğinde Türk-Afgan ilişkilerinde durum farklılık arz etti ve bu defa yardım talep eden taraf Osmanlı Devleti oldu. Rusya'nın Panslavist politikası, Osmanlı Devleti açısından bir tehdit oluşturdu ve II. Abdülhamid'i müttefik arayışına sevk etti. Bu doğrultuda bir heyet Afganistan'a gönderildi. II. Abdülhamid, Afganistan emiri Şir Ali Han'a heyetle gönderdiği mesajda, 1877 yılında zuhur eden 93 Harbi esnasında Afganistan'ın, Osmanlı Devleti'nin yanında yer alarak Çarlık Rusya'sına karşı harekete geçmesini istiyordu.⁷⁴² Fakat Osmanlı Devleti, bağımsızlıktan mahrum, İngiliz ve Rus kontrolünde bir tampon devlet durumunda olan Afganistan'dan beklediği yardım talebini alamadı.⁷⁴³

Osmanlı Devleti ile Afganistan arasında siyasi işbirliği manasında bir ilişkinin kurulduğu mümkün görünmese de ilişkilerin dostane bir şekilde geliştiği söylenebilir. İki devletin ve halklarının birbirini tanıması, dönemin seyyahları, dervişleri aracılığıyla baş gösteren kültürel ve sosyal etkileşim, Osmanlı-Afganistan ilişkilerine ivme kazandırdı.

I. Dünya Savaşı'ndan sonra meydana gelen konjonktürel değişiklik, Afganistan'a serbest bir hareket alanı sunacaktır. Afganistan, Amanullah Han liderliğinde I. Dünya Savaşı'ndan sonra kendisini İngilizlerin nüfuz ve vasiliğinden kurtarmayı başardığı andan itibaren, durağan bir seyir alan Türk-Afgan münasebetleri Milli Mücadele Dönemi ile birlikte sıkı bir dostluğa dönüşecektir.

Amanullah Han, Osmanlı Devleti'nin dağılmasından sonra Anadolu'da başlayan yeni oluşuma kayıtsız kalmadı ve TBMM Hükümeti ile diplomatik ilişkileri süratle yeniledi. Kabil'deki yeni hükümet ile Ankara'daki yeni hükümetin temel politikaları paralellik arz etmekteydi. Bağımsızlığını korumak ve ülke içinde istikrarlı kurumlar

⁷⁴¹ M. Saray, **Türk-Afgan Münasebetleri**, Veli Yayınları, İstanbul, 1984, s.9-10.

⁷⁴² B. N. Şimşir, **Atatürk ve Afganistan**, TTK Yayınları, Ankara, 2019, s.10.

⁷⁴³ M. Saray, **Dünden Bugüne Afganistan**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1981, s.92-93.

vücuda getirmek temel hedefti. Her iki hükümet de uluslararası alanda, bu amaca ulaşmada yardımcı olabilecek devletlerle münasebet kurmaya istekliydi.⁷⁴⁴

TBMM Hükümeti, 1920’de Bakü’ye Memduh Şevket Bey’i atarken, Afganistan Devleti’yle de diplomatik ilişkilerini başlatmak amacıyla Kabil’e temsilci olarak Abdurrahman Bey’i atadı.⁷⁴⁵ TBMM Hükümeti ile Afganistan arasındaki diplomatik ilişkileri pekiştirmek amacıyla 1 Mart 1921’de Moskova’da Afgan ve Türk heyetleri tarafından Dostluk Muahedesi imzalandı.⁷⁴⁶ Türk-Afgan Dostluk Muahedesi, Ankara’nın Ermenistan’la imzaladığı Gümrü Muahedesi’nden sonra uluslararası ikinci muahedesidir. Muahede, 21 Temmuz 1921’de TBMM’de onaylanarak yürürlüğe girdi.⁷⁴⁷ Bu muahede, daha sonraki Türk-Afgan andlaşmalarına temel bir çerçeve teşkil edecektir. Ankara’da temsilci bulundurmak isteyen Afganistan, Nisan 1921’de Sultan Ahmed Han’ı, Ankara Büyükelçisi olarak atadı. 27 Ekim 1921’de Fahrettin Paşa (Türkkan) da Kabil Büyükelçisi oldu.⁷⁴⁸ Böylece Türk-Afganistan ilişkilerinde dostane bir dönem başladı. Türkiye-Afganistan ilişkilerinin, 1928’de Amanullah Han’ın Türkiye ziyaretiyle doruğa ulaştığı görülmektedir.⁷⁴⁹ Hatta bu ziyaret esnasında ilişkileri pekiştiren bir gelişme de 25 Mayıs 1928 tarihli Türkiye-Afganistan Dostluk ve İşbirliği Andlaşması’nın imzalanması oldu.⁷⁵⁰ Maddi ve manevi bağlar ekseninde Türkiye ve Afganistan arasındaki samimi ilişkiler günden güne kuvvetleniyordu.⁷⁵¹ Bu bağlamda Türkiye, Afganistan ile olan ilişkilerine ehemmiyet verdiğini göstermek amacıyla 3 Haziran 1928’de Cumhurbaşkanlığı Danışmanı Hikmet Bey’i (Yusuf Hikmet Bayur) Kabil Büyükelçisi olarak atadı.⁷⁵²

⁷⁴⁴ A. Akdevelioğlu, Ö. Kürkçüoğlu “*Arap Olmayan Ülkelerle İlişkiler*”, s.207.

⁷⁴⁵ B. N. Şimşir, *Atatürk ve Afganistan*, s.37.

⁷⁴⁶ **BCA**, 30.18.1.1.3.29.11; Ali. Fuat Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s.154; İsmail Soysal, *Türkiye’nin Siyasal Andlaşmaları*, I, s.25-26.

⁷⁴⁷ **BCA**, 30.18.1.1.29.46.20.

⁷⁴⁸ **BCA**, 30.18.1.1.3.34.4.

⁷⁴⁹ M. Saray, *Afganistan ve Türkler*, Kitabevi Yayını, İstanbul, 1997, s.191.

⁷⁵⁰ **BCA**, 30.10.0.0.257.731.5; *Hâkimiyet-i Milliye*, 28 Mayıs 1928, s. 1. 25 Haziran 1928 tarihli Türkiye-Afganistan Dostluk ve İşbirliği Andlaşması, Cumhurbaşkanlığı kararnamesiyle, 1938’de bir kez daha uzatılacaktır. (**BCA**, 30.18.1.2.80.93.16; **BCA**, 30.18.1.2.82.23.6.)

⁷⁵¹ **BCA**, 30.10.0.0.83.549.11.

⁷⁵² **BCA**, 30.18.1.1.29.38.4.

II- Memduh Şevket Bey'in Kabil Büyükelçiliği ve Faaliyetleri

1- Afganistan'da Zahir Şah Dönemi ve Kabil'in Yeni Büyükelçisi Memduh Şevket Bey

Amanullah Han Afganistan'a avdet ettikten sonra yenilik sahasında birçok teşebbüslere girişti. Batı âdetlerini, kıyafetlerini memlekete sokmak istedi. Fakat Afganistan'ın zemin ve muhitinin bu değişiklikleri kabul için hazır olmaması ve tedbirlerin eksikliği sebebiyle, bölgede kabileler arasında isyan hareketleri zuhur etti. Azami derecede bağınaz bir memlekette bu teşebbüslere giriştiği esnada, kendisini destekleyen ne ciddi bir askerî güce, ne de kalabalık bir taraftar kitlesine sahip olan Amanullah Han, kısa süre içinde iç karışıklık ve isyanlarla karşı karşıya kaldı. Ülkede artan isyanlar ve kabileler arasındaki rekabetten yararlanan “Beççe-i Saka” lakaplı Habibullah-ı Kelkanî liderliğindeki grup, Kabil'i basıp yağmalamaya başladı. Kabil'in, Beççe-i Saka'nın eline geçmesi üzerine telaşa kapılan Amanullah Han memleketi terk etmek zorunda kaldı.⁷⁵³ Tahtını bırakan Amanullah Han, önce Hindistan'a, ardından Avrupa'ya geçti.⁷⁵⁴ Bunun üzerine Fransa'da sürgünde bulunan Nadir Han, 25 Şubat 1929'da Afganistan'a dönerek asayişî sağladı ve yönetimi ele geçirdi.⁷⁵⁵ 16 Ekim 1929'da Kabil'e gelen Nadir Han, Afganistan ileri gelenlerinden oluşan büyük bir toplantı yaptı. Bu toplantıya Türkiye ve İran Büyükelçileri ile Sovyet Rusya Maslahatgüzarı da davet edildi. Toplantıda bulunanlardan bazıları, Nadir Han'ın tahta çıkmasını önerdiler. Nadir Han, karasızlık gösterdikten sonra dönemin Kabil Büyükelçisi Hikmet Bey'in bu konuyla ilgili görüşünü sormayı ihmal etmedi. Bunun üzerine Hikmet Bey, Nadir Han'a Latince karşılık verir: “*Vox populi, vox Dei*” yani “*Halkın sesi, Allahın sesi.*” Bunun üzerine Nadir Han da: “*Tahtı kabul ettim*” der. Bunu işiten delegeler hararetle bir alkış tutarlar.⁷⁵⁶ Bu durum, Nadir Han'ın Türk dostluğuna verdiği önemin bir tezahürüdür.

Mezkûr toplantıdan bir gün sonra da Türk basınında Nadir Han'ın, kendisini Afganistan kralı ilan ettiğine dair bilgi yer alıyordu.⁷⁵⁷

⁷⁵³ Kabil Büyükelçisi Hikmet Bey, 14 Ağustos 1929'da Hariciye Vekâletine çektiği telgrafta, Amanullah Han'ın Afganistan'ı çok sevdiğini ve daima Afganistan'ın iyiliği için çalıştığını belirtmekle birlikte iki büyük hata yaptığını ifade etmektedir. Birincisi, kadınların yüzlerini açmaya çalışması, ikincisi ise Afganlı kızları Türkiye'ye tahsil için göndermesi idi. (BCA, 30.10.0.0.257.731.21.)

⁷⁵⁴ Genelkurmay Başkanlığı, **Geçmişten Günümüze Türk-Afgan İlişkileri**, ATASE Yayınları, Ankara, 2009, s.73.

⁷⁵⁵ İsmail Hakkı Göksoy, **Çağdaş İslam Ülkeleri Tarihi**, Fakülte Kitabevi, Isparta, 2008, s.138; M. Saray, **Afganistan ve Türkler**, s.156-158.

⁷⁵⁶ Y. Hikmet Bayur, **Hindistan Tarihi, III**, TTK Basımevi, Ankara, 1987, s.607.

⁷⁵⁷ **Cumhuriyet**, 17 Ekim 1929, s.1.

“Şah” unvanı alarak Afganistan tahtına oturan Nadir Han’ın ilk dönemlerinde, Türk-Afgan ilişkileri bir süre için durgun geçti. Bu durgunluğun sebebi, Nadir Şah’ın Afganistan’daki dini otoritelerle iyi geçinmesi ve Amanullah Han’ın halk nazarında tepkiyle karşılanan reformlarından mümkün merteye uzak kalmasıydı. Nadir Şah’ın, bir müddet sonra ülkede sükûneti sağlaması ve çağdaşlaşma yönünde attığı adımlar, Türkiye-Afganistan ilişkilerinin tekrar devam etmesini sağladı. Fakat Nadir Şah’ın Afganistan hükümdarlığı uzun sürmedi. Amanullah Han’ın eski danışmanı Gulam Nebî, halkı Nadir Şah aleyhine isyana teşvik etmesi sonucu idam edildi. Afganistan, ailevi öğ alma duygularının yoğun yaşandığı coğrafyalardan biriydi.⁷⁵⁸ Nadir Şah 8 Kasım 1933’te okullarda başarı elde etmiş öğrencileri mükâfatlandırmak için kendi sarayının bahçesinde gerçekleştirdiği merasim esnasında, Gulam Nebî’nin taraftarı olan Abdülhalik adlı bir talebe tarafından bir metre mesafede beş el ateş edilmesi sonucu hayatını kaybetti. Hatta Nadir Şah’a ilk tıbbi uygulamayı, merasimde hazır bulunan Türk doktorlardan Rıfkı (Prof. Dr. Kamil Rıfkı Urga) ve Rebi Beylerden geldi. Fakat Türk doktorların tüm müdahalelerine rağmen Nadir Şah kurtarılamadı.⁷⁵⁹ Nadir Şah’ın öldürülmesinden sonra kardeşleri, karışıklığa mahal vermemek ve istikrarı temin etmek amacıyla Nadir Şah’ın oğlu Zahir Şah’ın, Afganistan tahtına oturmasını sağladılar.⁷⁶⁰ Böylece kırk yıl sürecek Zahir Şah dönemi başlamış oldu.

Bu arada Nadir Şah öldürülmeden önce Kabil Büyükelçisi Hikmet Bey merkeze çekilirken, onun yerine tecrübeli diplomat Memduh Şevket Bey, Büyükelçi olarak atandı. Tahran Büyükelçiliği’nden sonra yurda dönen Memduh Şevket Bey, Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal Paşa’nın çıktığı yurt gezisinde kendisine eşlik eden heyette yer aldı. Akabinde 1931 Genel Seçimlerinde Elaziz (Elazığ) Milletvekili olarak meclise girdi. Elazığ milletvekilliği devam ederken 21 Ocak 1933’te Kabil Büyükelçiliğine atanan Memduh Şevket Bey’in kararnamesi şöyleydi:⁷⁶¹

“Münhal bulunan Kâbil Büyük Elçiliğine Elâziz Mebusu Memduh Şevket Bey’in tayini, Hariciye Vekilliğinin 19/I/933’de yazılan 83/26563 sayılı tezkeresi üzerine İcra Vekilleri Heyetince 21.1.933’de kabul olunmuştur.”

⁷⁵⁸ M. Saray, **Dünden Bugüne Afganistan**, s.161.

⁷⁵⁹ **BCA**, 30.10.0.0.258.733.9; s.73; Rıza Kurtuluş, “Nâdir Şah”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, XXXII, İstanbul, 2006, s.278.

⁷⁶⁰ 1914 doğumlu olan Zahir Şah genç ve tecrübesiz olması hasebiyle, hükümet işlerini Sadrazam amcası Haşim Han ve Harbiye Veziri Şah Mahmud Han tarafından idare edilerek Zahir Şah’ın hükümlerinin istikrarını sağlayacaklardır. (**BCA**, 30.10.0.0.258.733.11.)

⁷⁶¹ **BCA**, 30.18.1.2.33.6.9.

Kabil Büyükelçisi olarak tayin olan Memduh Şevket Bey, 10 Haziran 1933'te Elazığ milletvekilliğinden istifa ederek gerekli hazırlıklara başladı.⁷⁶² Memduh Şevket Bey'in, Nadir Şah'a takdim edeceği itimatnamesi ve yapacağı konuşma metni Ankara'da özenle hazırlandıktan sonra 8 Ağustos 1933'te, Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal Paşa tarafından imzalandı.⁷⁶³ Mezkûr metin şöyle kaleme alındı:⁷⁶⁴

“Türkiye Reisicumhuru Gazi Mustafa Kemal Hazretlerinin beni Fevkalade Murahhas ve Büyükelçi olarak, nezdi Şahanelerine tayin ve izam eylediklerini bildiren mektuplariyle beraber yürekten muhabbet ve selamlarını takdim ile şereflenirim. İki milleti birbirine bağlayan samimi muhadenet ve kardaşılık bağları ve hiçbir noktada taarruz etmeyen tam bir menfaat birliği ve beraberliği tabiatile, en kuvvetli bir zemin üzerine ebedi bir dostluk yapısı kurmuş bulunuyor. Necip Afgan milletinin Ala Hazreti Hümayunlarının rehberliği ve yararlığı ile o kadar ağır müşkülata karşı terakki ve yenilik yolunda itidalli adımlar atmağa başlaması Büyük Reisicumhurumuzla Cumhuriyet Hükümetinin ve Türk milletinin hararetili alaka ve takdirlerini uyandırmış ve bu uğurda sebkedenden şahane gayret ve himmetlerinin layık olduğu zengin ve mesut hasadı bir an evvel tahakkuk ettirmesi temennileri gönüllerde yer almıştır. Türk hükümet ve halkının bu kalbi tesanüt hislerini ve teminatını arz ile mübahi bulunduğum şu sırada, Afganistan Hükümet ve ahalisinin de aynı hislerle mütehassis olduklarına emin olarak, iki devlet ve millet arasındaki sıkı dostluğun bir kat daha inkişafına çalışmanın benim için pek sevimli bir vazife olacağını bilhassa kaydetmek isterim. Bu yoldaki mesaimin yüksek ve çok kıymetli yardımlarına ve Hükümeti tacidarilerinin müzaheretine nail olacağını kuvvetle ümit eder ve Zatı Mülükanelerinin afiyet ve saadetlerini ve necip Afgan milletinin refah ve tealisini dilerim.”

Konuşma metni ve itimatnamesi hazırlanan yeni Kabil Büyükelçisi Memduh Şevket Bey, gerekli hazırlıklarını tamamladıktan sonra İstanbul'dan Kabil'e doğru hareket etti.⁷⁶⁵ Fakat daha yoldayken Nadir Şah'ın suikast sonucu öldüğünü öğrendi. Memduh Şevket Bey Bombay'dan,⁷⁶⁶ oğlu Suat Şevket'e yazdığı mektupta Nadir Şah'ın vurulduğunu şöyle öğrendiğini belirtmektedir:⁷⁶⁷

⁷⁶² BCA, 30.10.0.0.74.490.7; TBMMZC, IV/16, Ankara, 1933, s.134; Memduh Şevket Bey'in Elaziz milletvekilliğinden çekilmesi üzerine, yerine Emekli Kurmay Albay Mehmet Fuat (Ziya) Bey (Çiyiltepe) seçildi. (Fahri Çoker, **Türk Parlamento Tarihi TBMM-IV. Dönem 1931-1935**) I, TBMM Vakfı Yayınları, Ankara, 1996, s.47.)

⁷⁶³ CA, A IV-6, D 54, F 172-6.

⁷⁶⁴ B. N. Şimşir, **Atatürk ve Yabancı Devlet Başkaları**, I, s.71-72.

⁷⁶⁵ M. Ş. Esendal, **Kızıma Mektuplar**, s.25-26.

⁷⁶⁶ Günümüzde Mumbai olarak telaffuz edilen ve Hindistan'da bir şehir.

⁷⁶⁷ M. Ş. Esendal, **Oğullarıma Mektuplar**, s.431.

“Bu sabah gazatada bir havadis okumuşlar... Zenci garson geldi diyor ki: ‘Nadir Şah ha? Nadir Şah in Afgan ha? Finiş, Jurnal ha...’ Anladık Nadir Şah’a bir şey olmuş. Gazata aldirdık. Afgan Konsolosluğu’na telefon ettik, anlaşıldı ki gece saat birde Afgan Konsolosluğu’na gelen bir telgrafa göre, Nadir Şah’ı vurmuşlar. Kötü bir haber. Telgrafta memleketin sükûn içinde olduğu da yazıyormuş.”

Memduh Şevket Bey, uzun ve yorucu yolculuktan sonra, 19 Kasım 1933’te Kabil’e vardı.⁷⁶⁸ Oysa itimatnamesi Nadir Şah’a hitaben yazılmıştı. İtimatname meselesini hemen çözen Ankara, Zahir Şah’a hitaben yeni bir itimatname hazırlayıp Büyükelçiye yetiştirdi. Mezkûr itimatnamede, Gazi Mustafa Kemal Paşa, Zahir Şah’a hitaben Türkiye Cumhuriyeti ile Afganistan arasında mevcut olan dostluğa vurgu yaparak Nadir Şah nezdinde Büyükelçi olarak tayin ettiği Memduh Şevket Bey’in aynı sıfatla nezdi şahanelerine memur ettiğini ifade etmekteydi.⁷⁶⁹

Zahir Şah Dönemi’nde Türkiye-Afganistan ilişkileri, koordineli bir şekilde gelişme gösterdi. Bunda 1933’te Kabil Büyükelçiliği görevine başlayan Memduh Şevket Bey’in önemli rolü oldu. Bakü ve Tahran görevlerinde olduğu gibi Şah nezdinde Kabil Hükümet mensupları ile sağlam ilişkiler kurması ve yapıcı çaba içerisinde olması, dost iki ülkenin siyasi, sosyal ve kültürel ilişkilerinin süreklilik arz etmesini sağlayacaktır.

2- Memduh Şevket Esendal’ın Kabil Büyükelçiliği Dönemi Türkiye-Afganistan İlişkileri

Memduh Şevket Esendal’ın Kabil Büyükelçiliği döneminde (1933-1941) Türkiye-Afganistan ilişkileri en parlak sürecini yaşadı. 1930’lar boyunca Türk-Afgan ilişkileri, Türkiye’nin Afganistan’a yaptığı eğitim sağlık ve askeri, sahalardaki yardımlar çerçevesinde yoğunluk arz etmesiyle birlikte, Afganistan’ın Milletler Cemiyeti Üyeliği’ne seçilmesi ve Sadabat Paktı gibi önemli organizasyonlara dâhil olması, Türkiye’nin girişimleriyle oldu.

1934 Mayıs’ında Afganistan’ın başkenti Kabil’de Afganistan Hariciye Nazırı Feyz Mehmet Han’la İran’ın Kabil Büyükelçisi Mehmet Taki İsfendiyari Han arasında Kabil Protokolü imzalandı.⁷⁷⁰ Bu protokol ile uzun süredir devam eden İran-Afganistan anlaşmazlığını nihayete erdirmek amacıyla hakeme götürülmesine karar verildi. Her iki

⁷⁶⁸ B. N. Şimşir, *Atatürk ve Afganistan*, s.271.

⁷⁶⁹ B. N. Şimşir, *Atatürk ve Yabancı Devlet Başkaları*, I, s.77.

⁷⁷⁰ Muharrem Feyzi, “Türkiye-İran ve Efganistan”, *Cumhuriyet*, 20 Mayıs 1934, s.2.

ülke de hakem olarak Türkiye’yi belirledi ve Türk hakemin vereceği karara uymayı oybirliğiyle kabul etti.⁷⁷¹ Bu durum, Türkiye Cumhuriyeti’nin Doğu milletleri üzerindeki saygınlığını ve güvenilirliğini göstermesi bakımından önemlidir. Muharrem Feyzi 20 Mayıs 1934 tarihli “Cumhuriyet” gazetesinde, Kabil Protokolü’nün Türkiye açısından önemini şöyle ifade etmektedir:⁷⁷²

“Bu vesikanın ehemmiyeti yalnız İran ve Efganistan arasındaki münasebata ait olmasından değildir. Kâbil protokolü aynı zamanda Türkiye’nin şark milletleri ve hükümetleri üzerinde fevkalâde siyasi itimat ve nüfuz kazandığını ispat etmesi itibarile de çok kıymetli ve ehemmiyetlidir.”

1934 yılı sonbaharında Fahrettin Paşa (Altay), Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal Paşa tarafından Dolmabahçe Sarayı’na çağrılarak İran ile Afganistan arasındaki sınır anlaşmazlığında hakem olması istendi.⁷⁷³ Hakem olarak tayin edilen ve hemen gerekli hazırlıklara başlayan Fahrettin Paşa’nın, beraberinde Askerî Müşavir Erkan-ı Harp Miralay Ziya, Emir Zabiti Binbaşı Fahri, Mülhak Zabit Yüzbaşı Talât, Dr. Yüzbaşı Kâmil Ahmet Beyler bulunduğu halde yola koyuldular.⁷⁷⁴ Önce İran’a, akabinde Afganistan’a geçen Fahrettin Paşa, 1935 yılının hemen başında İran-Afgan sınırını, hakkaniyetli bir şekilde belirledi ve çalışmasını tamamladı.⁷⁷⁵ Fahrettin Paşa’nın hazırladığı rapor, Türkiye Hariciye Vekâleti tarafından Ankara’daki İran ve Afganistan Büyükelçilerine tebliğ edildi. İran ve Afganistan tarafından kabul edilen hakem kararı, iki ülkenin Büyükelçileri tarafından imzalandı.⁷⁷⁶ Böylece Türkiye’nin adilane hakemliği sayesinde İran ve Afganistan arasındaki sınır ihtilafı çözülmüş oldu. Kabil Büyükelçisi Memduh Şevket Bey’in aktardığına göre, Afganistan’da “İslah” gazetesi 25 Haziran 1935 tarihli nüshasında, sınır sorununun çözülmesinin memnuniyetle karşılandığını yazıyordu. Mezkûr gazete şöyle devam ediyordu:⁷⁷⁷

“Afganistan ile İran arasındaki hudut tayini meselesinin bu iki devletin büyük kardeşi olan Türkiye Cumhuriyeti Devleti aliyesi tarafından hal edilmiş ve Afganistan ile İran Devletleri arasında uzun müzakere ve münakaşaları mucip olmuş olan hududun tahdidi meselesinin ortadan kalkmış olmasından dolayı çok sevindik.”

⁷⁷¹ B. N. Şimşir, **Atatürk ve Afganistan**, s.278.

⁷⁷² M. Feyzi, “Türkiye-İran ve Efganistan”, **Cumhuriyet**, 20 Mayıs 1934, s.2.

⁷⁷³ Fahrettin Altay, **On Yıl Savaş (1912-1922) ve Sonrası**, İnsel Yayınları, İstanbul, 1970, s.466.

⁷⁷⁴ **BCA**, 30.18.1.2.48.62.11.

⁷⁷⁵ Mustafa Şahin, **Atatürk Dönemi ve Sonrası Türk – Afgan İlişkileri**, Tasam Yayınları, İstanbul, 2015, s.86.

⁷⁷⁶ **Ayın Tarihi**, No: 18, (Haziran 1935), s.167-169.

⁷⁷⁷ **BCA**, 30.10.0.0.258.733.16.

Afganistan dünyaya kapalı bir devletti ve izlediği tarafsızlık politikası da onu uluslararası alanda yalnızlığa itmişti. Türkiye'nin uğraşları neticesinde Afganistan 27 Eylül 1934'te Milletler Cemiyetine üye seçildi ve dünya siyaset sahnesinde yer aldı. Afganistan'ın Milletler Cemiyetine girmek için yaptığı başvuru, Asamble (Milletler Cemiyeti Genel Kurulu) tarafından incelendikten sonra Siyasi Komisyona gönderildi. Bunun üzerine Türkiye Hariciye Vekili Tevfik Rüştü Bey'in başkanlığında bir araya gelen komisyon, Afganistan'ın vaziyetini inceleyerek Milletler Cemiyetine girmesi için lazım gelen şartları sağladığı görüldü ve Afganistan'ın Milletler Cemiyetine kabulünü oy birliğiyle Asambleye önerdi.⁷⁷⁸ Tevfik Rüştü Bey, Asamble önünde Türkiye'nin, Milletler Cemiyeti Konsey Üyeliği adaylığını müdafaa ederken Afganistan'dan da övgüyle bahsetti.⁷⁷⁹ Türkiye Hariciye Vekili'nin, Afganistan'ı gayet samimi bir surette müdafaa etmesi önemli bir etmendi.⁷⁸⁰ Nitekim Tevfik Rüştü Bey'in raporu hakkındaki genel müzakere esnasında İran, Irak ve Hindistan murahhasları da kabul lehine söz aldıktan sonra oy birliğiyle Afganistan'ın Milletler Cemiyetine üyeliği kabul edildi.⁷⁸¹

Türkiye-Afganistan ilişkileri samimi bir havada devam ederken 6 Ocak 1936'da Hariciye Veziri Feyz Muhammed Han Türkiye'ye resmî ziyarette bulundu.⁷⁸² Feyz Muhammed Han, aynı gün Gazi Mustafa Kemal Atatürk tarafından kabul edildi. Yaklaşık iki saat süren görüşme esnasında, Hariciye Vekili Tevfik Rüştü Aras, o sıralarda yıllık izin için Türkiye'de bulunan Kabil Büyükelçisi Memduh Şevket Esenal ve Afganistan Büyükelçisi Sultan Ahmed Han da hazır bulunmuşlardı. Aynı gün Hariciye Vekili Aras, Ankara Palas'ta Feyz Muhammed Han şerefine akşam yemeği verdi. Feyz Muhammed Han, Türk- Afgan ilişkilerine ait duygularını şöyle dile getirmekteydi.⁷⁸³

“Ben bilmem, siz Türk kardeşlerimizin dostluk ver sevgilerinize hangi bir dille cevap vereyim... Doğrudur ki, Türk ve Afgan milletleri Asya'da çok zamanlardan beri dost ve iki öz kardeş gibidirler ve birbirlerini candan severler. Biz Afganlılar Türkiye'nin ilerlemesini ve saadetini tıpkı kendi terakki ve saadetimiz sanıyoruz. Kamâl Türkiye'nin, Atatürk'ün büyük önderliği ile kazandığı zafer ve istiklal harbinden sonra bu necip milletin kazandığı yüksek mertebe, yalnız Türklerin gelecek nesilleri için bir tarih misali değil, belki bütün Asya milletleri için parlak bir örnek olup kalacaktır.”

⁷⁷⁸ **Milliyet**, 28 Eylül 1934, s.1.

⁷⁷⁹ **Cumhuriyet**, 29 Eylül 1934, s.1; **Milliyet**, 29 Eylül 1934, s.1-6.

⁷⁸⁰ M. Feyzi, “*Efganistan*”, **Cumhuriyet**, 2 Teşrinievvel 1934, s.2.

⁷⁸¹ **Vakit**, 29 Eylül 1934, s.2; **Cumhuriyet**, 29 Eylül 1934, s.1-4.

⁷⁸² **Ulus**, 7 Sonkânun/Ocak 1936, s.1.

⁷⁸³ **Ulus**, 7 Sonkânun/Ocak 1936, s.5.

Afgan Hariciye Veziri, 8 Ocak 1936'da Etnografya Müzesi ve Halkevleri gibi kültürel mekânları ziyaret etti. Aynı gün Kabil Büyükelçisi Esendal, Marmara Köşkü'nde Afgan Veziri şerefine bir öğle yemeği verdi.⁷⁸⁴

Türkiye-Afganistan dostluk münasebetlerini teyit etmek amacıyla Türkiye'ye gelen Feyz Muhammed Han, Ankara'daki resmi temaslarını bitirdikten sonra 13 Ocak 1936'da Kabil Büyükelçisi Esendal ile birlikte İstanbul'a geçti.⁷⁸⁵ Feyz Muhammed Han'ın Türkiye ziyareti boyunca Esendal kendisine eşlik etti.⁷⁸⁶ Türkiye'de on gün kalan Feyz Muhammed Han 16 Ocak 1936'da akşam ekspresiyle İstanbul'dan Viyana'ya hareket etti.⁷⁸⁷

Feyz Muhammed Han'dan sonra Ekim 1936'da da Afganistan Harbiye Veziri Mareşal Mahmut Han Türkiye'yi ziyaret etti ve ilişkilerin pekişmesi adına önemli adımlar atıldı. Bu bağlamda 1936 yılı göz önüne alındığında, Türkiye-Afganistan ilişkilerinin iyi bir düzeye geldiği görülmektedir. Yıl içinde Atatürk ile Afganistan Kralı Zahir Şah arasında samimi mesajlar teati edilerek Türk-Afgan dostluğu ve kardeşliğine vurgu yapılmıştır.⁷⁸⁸

Genç Türkiye, dış politikasını, komşu ve doğulu devletlerle iyi münasebetler kurmak prensibine, diğer taraftan da dünya yazgısına hâkim büyük devletlerin davranışlarına göre düzenlendiği söylenebilir.⁷⁸⁹ Bu bağlamda, dünya siyasetinde yapıcı bir uğraş içinde olan Türkiye, Afganistan ile olduğu gibi sınır komşuları İran ve Irak ile de iyi ilişkiler geliştirdi. 1935'te Mussolini İtalya'sının Habeşistan'a taarruzu sonucu Doğu Akdeniz'de ortaya çıkan İtalyan tehlikesi, emperyalizmden çok çekmiş olan bu dört devleti birbirlerine daha da yaklaştırdı.⁷⁹⁰ İtalya'nın yayılmacı politikasını da göz önüne alan Türkiye, İran ve Irak Devletleri, 2 Ekim 1935'te Cenevre'de bir Saldırmazlık Paktı parafladılar.⁷⁹¹ Ancak Şattülarap sınırı konusunda İran-Irak görüşmeleri Paktın imzasını geciktirdi. 4 Temmuz 1937'de bir araya gelen İran ve Irak Hariciye Nazırları, Şattülarap Meselesi hakkında uzun zamandan beri cereyan etmekte olan müzakereler, imzalanan protokolle, anlaşmazlığın giderilmesini sağladılar.⁷⁹² F. R.

⁷⁸⁴ B. N. Şimşir, *Atatürk ve Afganistan*, s.306.

⁷⁸⁵ *Cumhuriyet*, 13 İkincikânun/Ocak 1936, s.2; *Akşam*, 13 Kânunusani/Ocak 1936, s.2.

⁷⁸⁶ *Akşam*, 16 Kânunusani/Ocak 1936, s.2.

⁷⁸⁷ *Cumhuriyet*, 16 İkincikânun/Ocak 1936, s.2; B. N. Şimşir, *Atatürk ve Afganistan*, s.307.

⁷⁸⁸ B. N. Şimşir, *Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları*, I, s.95-98.

⁷⁸⁹ M. Gönlübol, vd., *Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1973)*, I, s.106.

⁷⁹⁰ F. Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasî Tarihi...*, s.346.

⁷⁹¹ B. N. Şimşir, *İlk Dönem Türk Diplomasisi Üzerine İncelemeler (1878-1946)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2017, s.292.

⁷⁹² *Ulus*, 6 Temmuz 1937, s.1.

Atay, 6 Temmuz 1937 tarihli “*Ulus*” gazetesindeki yazısında, gelişmeleri şöyle naklediyordu:⁷⁹³

“İran, Afgan, Irak ve Türkiye arasında bir saldırmazlık paktının imza edilmek üzere olduğu hakkında Tahran’dan gelen telgraflar, bütün barışseverler için 1937 yılının en mesud hâdisesini haber vermektedir. Aralarında hakikî hiçbir menfaat tezadı olmayan bu dört devlet, böyle bir paktın imzalanmasını geciktiren bütün ihtilaflı işlerini, uzlaşî vasıtası ile bertaraf ettiler.”

Afganistan Hariciye Veziri Feyz Muhammed Han’ın Türkiye’ye yaptığı ziyaret esnasında, yapılacak Saldırmazlık Paktı’na Afganistan’ın da dâhil edilmesi ilke olarak sağlandı. Esasen Afganistan’ın kurucu devlet statüsünde pakta yer alması, Türkiye’nin davet etmesinin bir sonucudur.⁷⁹⁴ Bu bağlamda Afganistan’ın güvenlik koridorunda yer almasında Kabil Büyükelçisi Esendal’ın gayretleri yadsınamaz. İtalya ve Almanya’nın, geri kalmış birçok ülkede olduğu gibi, Afgan coğrafyasında da etkinlik alanı yaratmaları ve bu devleti kendi nüfuzlarına alma çabaları, Kabil yönetimini endişeye sevk etti. Nitekim Kabil Büyükelçi Esendal’ın girişimleri sonucu Türkiye’nin, Afganistan’ı, pakta dâhil etme muvaffakiyeti, onu revizyonist İtalyan ve Alman etkisine girmekten kurtardı.⁷⁹⁵

Feyz Muhammed Han’ın, İstanbul’da Türk basınına verdiği demeçte, Cenevre’de paraf edilen pakta dâhil olduklarını ve mezkûr paktın, dört devletin Hariciye Nazırları tarafından yakın bir zamanda imzalanacağını belirtti.⁷⁹⁶ Türkiye’nin barışçıl politikası ve memleketin etrafında kurduğu dostluk ilişkileri sayesinde meydana gelen gelişmeler sonuç verdi ve 8 Temmuz 1937’de Türkiye-İran-Irak ve Afganistan arasında Sadâbad Paktı imzalandı.⁷⁹⁷ Sadâbad Paktı, TBMM’nin 14 Ocak 1938 tarihli oturumunda onaylandı.⁷⁹⁸

Beş yıl için imzalanan Sadâbad Paktı, mütekabiliyet esasları çerçevesinde sulh ve güvenlik koridorunu Akdeniz sahillerinden Asya içlerine kadar genişletmekteydi.⁷⁹⁹ Pakta imza atan devletleri, birbirlerine taarruz etmemek ve kendi emniyetlerine zarar verecek her türlü hareketten sakınmak hususunda ortak hareket etmeye sevk eden iki önemli maksat vardı. Birincisi, dört devlet, sükûn ve emniyet içinde memleketlerini

⁷⁹³ F. R. Atay, “*Şark Paktı*”, *Ulus*, 6 Temmuz 1937, s.1-6.

⁷⁹⁴ *BCA*, 30.10.0.0.261.760.10.

⁷⁹⁵ M. Saray, *Afganistan ve Türkler*, s.211.

⁷⁹⁶ *Cumhuriyet*, 15 İkincikânun/Ocak 1936, s.6; *Akşam*, 15 Kânunusani/Ocak 1936, s.4.

⁷⁹⁷ *BCA*, 30.18.01.02.80.98.13; *Ulus*, 9 Temmuz 1937, s.1-4; *Cumhuriyet*, 9 Temmuz 1937; *Akşam*, 9 Temmuz s.2; *Kurun*, 9 Temmuz 1937,s.1; *Tan*, 10 Temmuz 1937; *Son Posta*, 9 Temmuz 1937.

⁷⁹⁸ *TBMMZC*, V/22, Ankara, 1938, s.103.

⁷⁹⁹ Sadâbad Paktı metni için bk. *Ayın Tarihi*, XLIV, (Ağustos 1937), s.64-66.

kalkındırmak, halkına refah vermek ve yurtlarını çağdaş, ileri bir müessese haline getirmek; ikincisi ise milletlerarası barış ve güvenliğin devamı ülküsüne bağlılıktı. Ahmet Emin Yalman'a göre, Pakta imza atan devletlerin yenilik ve terakki yolundaki inkişafı üzerinde en hayırlı tesirler bırakmakla beraber, barış gayesi, Milletler Cemiyeti ruhu için de en güzel ve sağlam bir destek vazifesini görecektir.⁸⁰⁰ Necmeddin Sadak ise, Sadâbad Paktı'nı Yakın Doğu'da barışı kuvvetlendiren yeni bir etken olarak görmekteydi.⁸⁰¹ Ancak II. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte İngiltere'nin Irak'ı denetimi altında tutması, İran'ın da Sovyet Rusya ve İngiltere'nin işgallerine maruz kalması gibi sebeplerden ötürü Sadâbad Paktı işlevini yitirecektir.

III- Türkiye'nin Afganistan'daki Hizmetleri ve Memduh Şevket Esendal

1930'lu yıllar, Türkiye'nin, Afganistan'a muhtelif alanlarda katkı ve destekte bulunduğu bir dönemi kapsar. Afganistan muasır bir alt yapıdan yoksundu. Afganistan'ın yüksek derecede görevliye özellikle tabip, yönetici, hukukçu ve hariciyeci gibi unsurlara gereksinimi vardı. Bu gereksinimi tekabül etmek umuduyla 1932'de üniversite kuruluşuna hız veren Afganistan, eğitimini temin için Türkiye'den çok sayıda doktor, mütehassıs ve profesörün gönderilmesini istedi. Afganistan'ın çağdaşlaşmasını arzu eden Türkiye, bu isteği memnuniyetle yerine getirdi.⁸⁰²

1930'lu yıllarda, Türkiye-Afganistan ilişkilerini pekiştiren ve Türkiye'nin yaptığı yardımların en iyi şekilde yürütmesini sağlayan Kabil Büyükelçisi Memduh Şevket Esendal'dı. Esendal, Ankara'dan aldığı talimatları başarılı bir şekilde uygulayarak Türk nüfuzunun Afganistan'da artmasını sağladı. 1936-1942 yıllarında Afganistan'da bulunmuş olan Prof. Dr. Mehmet Ali Dağpunar, Kabil Büyükelçisi Esendal ile ilgili şunları aktarır:⁸⁰³

“Esendal'ın Afganistan'daki bu başarılı icraatı, yabancı meslektaşları tarafından da takdirle zikredilmiştir. Fevkalade sempatik ve girişken bir zat olan Memduh Şevket Esendal, Afgan hükümet erkânı ve kralı ile çok iyi münasebetler kurarak onların itimadını kazanmış ve bir nevi Afgan hükümetinin baş danışmanı haline gelmiştir. Afgan hükümeti pek çok mühim meselelerini onun ortaya koyduğu çözüm yolları ile halletmiştir ki, bu yalnız o devir değil bütün Türk diplomasi tarihinde bir zafer olarak hatırlanır.”

⁸⁰⁰ Ahmet Emin Yalman, “Tahran Misakı”, **Tan**, 10 Temmuz 1934, s.1-10.

⁸⁰¹ Necmeddin Sadak, “Dörtlü Şark Andlaşması”, **Akşam**, 6 Temmuz 1937, s.1.

⁸⁰² M. Saray, **Afganistan ve Türkler**, s.209.

⁸⁰³ Aktaran: M. Saray, **Afganistan ve Türkler**, s.210.

1921 yılında Türkiye ile Afganistan arasında imzalanan Türk-Afgan Dostluk Muahdesi'nin, 1928'de Türkiye-Afganistan Dostluk ve İşbirliği Andlaşması'yla yenilenmesi, ilişkilere farklı bir boyut kazandırdı. Milli Mücadele Dönemi'nde kurulan Türk-Afgan dostluğu, Türkiye Cumhuriyeti'nin uluslararası ilişkilerdeki yerini almasından sonra daha da gelişti ve Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın reformları, Afganistan'ın Batılılaşma hareketlerinde başlıca ilham kaynağı teşkil etti.⁸⁰⁴ Bunun içindir ki, 1928 Andlaşması'nın 4. ve 5. maddeleri, yapılması ön görülen ortak mesai için hususi anlaşmalar tertip edilmesini ve Türkiye'den Afganistan'a muhtelif dallarda mütehassıs sevk edilmesini öngörmekteydi.⁸⁰⁵ Bu bağlamda Türkiye, eğitim çerçevesi dâhilinde Afganistan'a, sağlık, askerî ve sivil alanlarda yardım etmeyi taahhüt etti.⁸⁰⁶ Nitekim mezkûr taahhütlerin temel sebebi, Türkiye'nin Afganistan'ı her alanda muasır ve güçlü bir devlet konumuna getirerek, bölgedeki İngiliz, Rus ve Alman nüfuzunu bertaraf etmek arzusuydu. Türkiye tarafından 1920'lerde başlanan ve Afganistan'ın bayındırlığına sunulan katkılar, 1930'larda gerek Türkiye'nin, gerekse Afganistan'ın istekleri sonucu çeşitlendirildi. Afganistan'a mütehassıs gönderilmesi sonucu, eğitim, sağlık ve askerî alanlarındaki yardımların yanı sıra, Afganlı gençlerin, Türkiye'de askerî ve sivil okullarda eğitim görmeleri ve deneyim kazanarak ülkelerine hizmet etmeleri sağlandı.

Türkiye, Esendal'ın Kabil Büyükelçiliği döneminde Afganistan'ın kurumsal bir devlet yapısına sahip olması hususunda imkân dâhilinde yardımlara devam etti. Askerî ve sivil birçok Türk mütehassıs Afganistan'a giderek yıllarca hizmet vermişlerdir. Bu bağlamda Türkiye'nin Afganistan'a yaptığı ilk hizmetlerden biri, 1926'da Kâbil'de açılmış olan İhtiyat-ı Zabitan Mektebinde eğitim vermek amacıyla birtakım subayın

⁸⁰⁴ Fahir Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasî Tarihi...**, s.331; *Amanullah Han dönemi, Afgan tarihinin en kapsamlı ve en radikal modernleşme sürecinin başladığı dönemdir. Sonuçları itibariyle, modern Afgan tarihinde durağan bir toplumda, hem dinî alanda hem de toplumsal alanda ortaya çıkan yozlaşmayı önlemeyi, toplumun radikal bir şekilde yeniden yapılanmasını gerçekleştirmeyi amaçlayan bir sürecin başlangıcı olması ve bu dokuz yıllık saltanatı süresince meydana gelen gelişmelerin Afganistan'ın sonraki dönemler üzerindeki önemli etkileri olması sebebiyle son derece önemli bir dönemdir.* (Oğuz Hamşioğlu, **Afgan Modernleşmesi ve Türkiye (1880-1933)**, Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara, 2006, s.261.)

⁸⁰⁵ *Madde 4. Bağlı Devletler ülke ve uluslarının gelişmesi ve yükselmesi için, her birinin elinde bulunup öteki tarafa yararlı olan ve ona gereksinim duyulan her türlü olanakları ve gereçleri, ayrıca düzenlenecek özel sözleşmeler ile sağlamayı ve onun gereksinimlerini karşılamaya çalışmayı yükümlenir ve öteki tarafa o konuda yardımda bulunur.*

Madde 5. Türkiye Cumhuriyeti Afganistan'ın Milli Eğitiminin ve Ordusunun gelişmesi ve yükselmesi için isteyeceği yargısal, bilimsel ve askersel alanda uzmanları seçip Afgan Devletinin hizmetine vermeği yükümlenir. (İ. Soysal, **Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları**, I, s.339.)

⁸⁰⁶ Tolga Akbaba, **Türkiye Cumhuriyeti'nin Afganistan'a Eğitim Alanındaki Katkıları (1932-1938)**, Hiper Yayın, İstanbul, 2018, s.124.

gönderilmesi oldu.⁸⁰⁷ Fakat daha sonra Amanullah Han'ın tahttan indirilmesi gibi Afganistan'daki siyasi belirsizlik ve 1929 dünya ekonomik bunalımının baş göstermesi, Türk-Afgan ilişkilerinde kısa süreli bir durağanlığa sebebiyet vermişse de 1932'de Afgan ordusuna memur edilen Türk subayların özlük haklarının iyileştirilmesiyle birlikte, Türkiye'nin Afganistan'a sunduğu hizmetler devam edecektir.⁸⁰⁸ Tabi sunulan hizmetler sadece askerî olmayıp sivil ve sağlık alanlarını da kapsamıştır.

Esendal'ın Kabil Büyükelçiliği ile beraber, Afganistan'ın istekleri doğrultusunda Türk mütehassısların organize bir şekilde hizmet amaçlı Afganistan'a gittikleri görülmektedir. Afganistan Hükümetinin taleplerine binaen, aklî ve asabi hastalıklar mütehassısı Dr. Nevzat Eşref'in 1935 yılının başında Afganistan'a gittiği görülmektedir.⁸⁰⁹ Yine Afgan yetkilileri, 1935 Ağustos'unda Kabil Büyükelçisi Esendal aracılığıyla Harbiye Mektebinde eğitim vermek amacıyla Türkiye'den, önce derslerin tayin ve düzenlenmesi için bir ders nazırı, bir süvari muallimi ve taş kömürü işlerinde mütehassıs bir mühendis istenmiştir.⁸¹⁰ Esendal'a göre, Türkiye'den istenilen yeni mütehassısların, Afganistan'daki mevcut Türk mütehassıs ve eğitimcilere ilave olarak gönderilmeleri ve Afganistan'daki hizmetleri, iki devlet arasındaki dostluk ilişkilerini muvafık bir şekilde takviye edecektir.⁸¹¹ Esendal ayrıca ilgili yazıda önemli saptamalarda bulunarak Ankara'ya bilgi vermektedir.⁸¹²

“Afgan Hükümeti hizmetinde, şimdi bir Alman süeli (askerlikle ilgili) ile bizim iki değerli süelimizden başka yabancı süel kalmamıştır. Çalışan Alman süeli de kendisinden önce çalışırken hastalanıp memleketine dönen bir alman süelinin müddetini bitirmekte ve okul işlerine karıştırılmayarak ordu işlerinde kullanılmaktadır. Afgan Hükümetince şimdilik alınan karara göre Türkiye'den başka yabancı ülkelerden süel getirilmesi gerekse bile bunlar Harbiye Okulu'ndan başka işlerde kullanılacak ve Harbiye Okulu, Tıp Fakültesi gibi yalnız Türkiye'den gidecek öğreticiler eline bırakılacaktır. Düzeltilmesi gerçek güçlükler gösteren ordu işlerine şimdilik karışmayarak yalnız Harbiye Okulu'nda çalışmamız bizce de uygun olacaktır.”

Esendal bu bağlamda, ders nazırlığı için elverişli bir eğitmenin gönderilmesi ve bu eğitmenin göstereceği lüzum üzerine başka eğitmenlerin de yollanmasının doğru olacağı kanaatindedir. Esas olan da Esendal'ın belirttiği gibi Türkiye'nin Afgan

⁸⁰⁷ BCA, 30.18.1.1. 18.20.16.

⁸⁰⁸ BCA, 30.10.0.0.20.119.18.

⁸⁰⁹ BCA, 30.18.1.2.51.1.12.

⁸¹⁰ BCA, 30.10.0.0.212.444.2-3.

⁸¹¹ BCA, 30.10.0.0.212.444.2-3.

⁸¹² BCA, 30.10.0.0.212.444.2-6.

ordusuna doğrudan müdahil olmak yerine, subay kaynağını teşkil eden Harbiye Okulunun eğitimini üstlenmesi çok daha uygulanır bir politika olacaktır. Afganistan yetkililerinin de Harbiye Okulu ve Tıp Fakültesinde eğitim vermek için sadece Türk subaylarını düşünmesi, Türkiye'nin Afganistan nezdinde tesis ettiği güvenin bir tezahürüydü.

Ankara Hükümeti, Esendal'ın belirttiği hususları dikkate almış olmalı ki, hemen akabinde Afganistan Harbiye Okulunda eğitim vermek üzere on bir kişilik Türk subay grubunu, Kabil'e gönderdi.⁸¹³ Subay grubundan kısa bir süre sonra muallim sıfatıyla Topçu Teğmen Zafer Hasan da Afganistan'a gönderildi.⁸¹⁴ Ankara İngiltere Büyükelçisi Sir Percy Loraine, "1937 Türkiye Yıllık Raporu"nda, Türkiye-Afganistan münasebetlerinin 1937 yılı boyunca samimi bir şekilde sürdüğünü belirterek, yıl içinde Afganistan askerî mekteplerinde ders vermek, talebe eğitmek ve subay yetiştirmek amacıyla bir grup Türk subayının Afganistan'a gönderildiğini belirtmektedir.⁸¹⁵

1920'lerde, Afganistan'ın tıp eğitimine katkı sunmak amacıyla seçkin Türk doktorlar Afganistan'a gönderildi. Esendal'ın Kabil Büyükelçiliği döneminde bu durum artarak devam etti. Kabil Üniversitesi Tıp Fakültesi başta olmak üzere Afganistan'ın muhtelif vilayetlerine Türkiye'den birçok doktor görevlendirildi ve Afganistan tıp eğitiminin gelişmesine yardımcı olundu. Bu bağlamda 1937 Mayıs'ında, Kabil Tıp Fakültesi Tababeti Adliye ve Ruhi profesörlüğünde çalıştırılmak üzere Dr. Şakir Tural görevlendirildi.⁸¹⁶ Yine Afganistan'ın talebine binaen Gaziantep Memleket Hastanesi Dâhiliye Mütchassısı Dr. Tahsin Tolga, Kandahar Hastanesi'nde çalışmak üzere Afganistan'a gönderildi.⁸¹⁷ Kısa bir süre sonra İstanbul Tıp Fakültesi Kimya Doçenti Saip Ragıp Atademir⁸¹⁸ ve Dr. Nuri Kâmil'in, Kabil Tıp Fakültesi hizmetinde çalışmak üzere Afganistan'a görevlendirildikleri görülmektedir.⁸¹⁹

Afganistan Hükümetinin talebi üzerine 8 Nisan 1938'de Afganistan'ın Kandahar, Herat, Mezerşerif vilayetleri hastanelerinde çalışmak üzere Çorum Memleket Hastanesi Dâhili Hastalıklar Mütchassısı Dr. Fazıl Cengiz ile Manisa Beynelmîl Moris Şinasi Hastanesi Dâhili Hastalıklar Mütchassısı Dr. Mehmet Reşit Engiz, Ağrı Memleket Hastanesi Dâhili Hastalıklar Mütchassısı Dr. Ahmet Asım Koştan ve Ankara

⁸¹³ BCA, 30.18.1.2.72.14.9.

⁸¹⁴ BCA, 30.18.1.2.73.30.5.

⁸¹⁵ B. N. Şimşir, *Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları*, I, s.374.

⁸¹⁶ BCA, 30.18.1.2.74.38.13.

⁸¹⁷ BCA, 30.18.1.2.74.38.14.

⁸¹⁸ BCA, 30.18.1.2.75.41.13.

⁸¹⁹ BCA, 30.18.1.2.78.72.13.

Belediye Hastanesi Dâhili Hastalıklar Mütchassısı Dr. Raşit Sınırgeçti'nin gönderildiği görölmektedir.⁸²⁰ İstanbul'da serbest hekimlik yapan Dr. Yakup Çelebi de aynı tarihte Kabil Tıp Fakültesine profesör unvanıyla gitmiştir.⁸²¹ Yine Afganistan'ın isteği üzerine Kabil Üniversitesinde çalışmak üzere Ankara Numune Hastanesinden Operatör muavinlerinden Dr. Faruk İlhan ile mezkûr hastane Dâhiliye muavinlerinden Adnan Atam, Kabil'e görevlendirildiler.⁸²²

Bunların yanı sıra, Kabil Muallim Mektebi kadrosunu tesis için Türkiye'den müdür ve muallimlerin gittiği bilinmektedir.⁸²³

Kabil Büyükelçisi Memduh Şevket Esendal tarafından Ankara'ya gönderilen 29 Aralık 1937 tarihli rapor, Afganistan'daki Türk mütchassısların elinde bulunan işleri sıralamaktadır. Esendal'ın sunduğu ve Türklerin kontrolünde olan işler şöyle belirtilmiştir:⁸²⁴

- Tıp Fakültesi,
- Memleket Sivil Hastanesi,
- Yardımcı Doktor Okulu,
- Sanatoryum,
- Bakteriyoloji Müessesesi,
- Kimya Tahlil ve Eczacılık İşleri,
- Röntgen Dairesi,
- Harbiye Okulu,
- Kralın Hususi Hekimliği,
- Kadın ve Erkek Diş Müesseseleri,
- Devlet Hukuk Müşavirliği,
- Askerî Müzik Okulu.

Yukarıdaki liste göz önüne alındığında Esendal vasıtasıyla Türkiye'nin Afganistan'daki nüfuz ve etkisini göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Esendal, ilgili kurumlarda otuz sekiz kişinin çalıştığını, bunların içinde subay ve doktorun çoğunlukta olduğunu ve ailelerle birlikte yüz yedi kişiye ulaştıklarını belirtmektedir.⁸²⁵ Afganistan'daki Türk Mütchassıslar, aileleriyle birlikte hatırı sayılır bir çoğunluğa

⁸²⁰ BCA, 30.18.1.2.82.29.11.

⁸²¹ BCA, 30.18.1.2.82.30.1.

⁸²² BCA, 30.18.1.2.85.98.19.

⁸²³ BCA, 30.18.1.2.85.91.20.

⁸²⁴ BCA, 30.10.0.0.258.733.26.

⁸²⁵ 12 subay, 17 doktor, 1 hukukçu, 1 Kimyacı, 1 Müzik Öğretmeni, Protezci, Çinkograf, Mulajör, 3 Laboratuvar işçisi. (BCA, 30.10.0.0.258.733.26-1.)

erişince, ihtiyaca binaen Ankara'nın oluru ve Büyükelçi Esendal'ın gayretleri sonucu Kabil'de bir Türk Lisesi dahi açılmıştır.⁸²⁶

Büyükelçi Esendal'ın ifade ettiği şekliyle, bugüne kadar elde tutulan mezkûr işlerin üstesinden gelebildiğimizi ve bu işler içinde en etkin olanın, askerlik işleri olduğudur. Bunun da başlıca sebebi, bu işin hükümetimizce bir devlet işi olarak tutulup ona göre bir nizam ve hukuk altına alınmış ve direktif verilmiş olmasıdır. Esendal, bununla birlikte tıp faaliyetlerinin de askerlik işleri kadar önemli olduğunu belirtmektedir.⁸²⁷ Tabii Afganistan'daki faaliyetlerin tamamının askerlik uğraşı kadar ciddiye alınması hususunda Esendal'ın ilgili bakanlıklara yazdığı, bakanlıkların da Esendal'ın görüşlerini dikkate alarak geri dönüşler yaptığı ve bu şekilde Türkiye'nin Afganistan nezdinde daha organize bir şekilde hareket ettiği görülmektedir.

Esendal'ın raporunda dikkat çeken bir diğer husus, Kabil Harbiye Okulundaki Türk subayların derslerini Türkçe veriyor olmalarıydı. Türkçe bilen Afgan subayları bu dersleri Farsçaya çeviriyorlardı. Bu şekilde Harbiye Okulundaki talebeler, Türkçeye aşina oluyorlardı. Esendal, bu konuda şöyle devam ediyordu:⁸²⁸

“Bu okulda, yabancı dil olarak yalnız Türkçe dili okutulup öğretilmesini Kral (Zahir Şah) emir etmiştir. Emir Han adında bizce çok değerli bir Afganlı Türkçe dersler vermektedir. Bu derslerin verimi, umulandan çok yüksek çıktı. Bu kurslarda okuyanların Türkçeyi Afgan'da öğrenmiş olduklarına inanılmaz. Gençler ve orta yaşlılar arasında Türkçeyi bilen ve konuşan birçok adamlar belirmektedir. Bunların bir kısmı dilimizi memleketimizde öğrenmiş, bir takımı da Kabil'de okumuştur. Bu adamların arasında, kendilerini ‘Türkiye tanır’ sayan ve bununla öğünen ve istekle Türkçenin propagandasını yapanlar vardır. Bunların en ileri gelenlerinden biri, Afgan edebî encümeni üyelerinden Mustafa Han Terekî adında bir genç Afganlıdır, Türkçeyi de burada öğrenmiştir.”

Esendal'ın belirttiği bir başka nokta da Afganistan Hükümeti ve münevverleri, resmi dil olan Farsçayı bırakarak Afganlıların asıl dilleri olan Peştü dilini resmi dil yapmak istemeleriydi. Bunun için de Afganlılar, resmi dil olarak Peştü dilinin Farsçanın yerini alana kadar Türkçeyi yardımcı dil olarak düşünüyorlardı. Afganlılar, Peştü dilleri için Latin harflerinden istifade ederek bir alfabe yapmayı da

⁸²⁶ Coşkun Topal, “Soğuk Savaş Öncesi Dönemde Türkiye'nin Afganistan'daki Faaliyetleri”, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, 168, (Mayıs-Haziran 2007), 168, s.183.

⁸²⁷ **BCA**, 30.10.0.0.258.733.26-2.

⁸²⁸ **BCA**, 30.10.0.0.258.733.26-2.

tasarlamaktaydılar.⁸²⁹ Diplomat kimliği yanında edebi yönü daha ağır basan Büyükelçi Esendal'ın, Türkçenin Afganistan'da etkili olması adına önemli gayretleri olduğunu belirtmek mümkündür. Esendal, bu konuda Türkiye Cumhuriyeti Kültür Vekâletinden kitap ve gazeteler isteyerek Türkçeyi Afganistan'a nüfuz etme çabası içerisinde oldu.⁸³⁰

Esendal ayrıca, Afganistan yönetiminin Kabil'de açmayı düşündüğü Siyasal Bilgiler Okulu ile Öğretmen Okulunun ve bütün kültür işlerinin Türkiye tarafından önemle ele alınmasını istemekteydi. Gerçekten de Siyasal Bilgiler Fakültesi, 1936 yılında Dışişleri Hukuk Müşaviri olarak Afganistan'a giden Mehmet Ali Dağpunar vasıtasıyla 1938'de açılacaktır.⁸³¹ Tabii fakültenin açılması, Kabil Büyükelçisi Esendal'ın, girişimleri sonucu oldu. Esendal'ın, konuyu Afganistan Sadrazamı Muhammed Haşim Han'a iletmesinden sonra fakültenin açılması yönünde Mehmet Ali Dağpunar'a yetki verildi.⁸³² Dağpunar, Sadrazam Muhammed Haşim Han'ın şahsiyetinin bu işi layıkıyla anlamasına uygun olduğunu, kendisini, Türkiye'nin büyük bir dostu ve aynı zamanda Büyükelçimiz Esendal'a daimi hürmet ve güven besleyen mümtaz bir şahsiyet olarak belirttikten sonra, Büyükelçi Esendal'ı ve Sadrazam Haşim Han'ı, Türkiye-Afganistan kültür ilişkilerinin zirve yaptığı dönemin iki büyük mimarı olarak belirtmektedir.⁸³³

Tarafsızlık politikası güden Afganistan, modernleşme sürecinde Türkiye'den başka Sovyet Rusya ve İngiltere hariç, diğer Batılı devletlerden de yardımlar aldı. Tabii Afganistan'da Türkiye daha ayrıcalıklıydı ve hassas noktalarda, özellikle askerî ve sağlık işleri Türk mütehassısların elindeydi. Kabil Büyükelçisi Esendal vasıtasıyla Türk mütehassısların Afganistan'da üstlendikleri rol, Avrupalı devletlerin Türkiye'ye karşı Afganistan'da kendi nüfuz alanlarını genişletme gayreti içinde olmalarına sebebiyet verdi. Bu bağlamda özellikle Afganistan'da kendi dillerinde bir lise açan ve Afganistan'ın bayındırlık işlerini elinde bulunduran Almanya, sağlık işlerini de kontrolüne almak için Türkiye'ye rakip olma konusunda gizli ve açık teşebbüslerde bulunmaktan kaçınmıyordu.⁸³⁴ Afganistan Kralı'nın özel doktoru Prof. Dr. Kâmil Rıfki Urga idi.⁸³⁵ Büyükelçi Esendal'a göre, Almanların elde etmek istedikleri hizmetlerden

⁸²⁹ BCA, 30.10.0.0.258.733.26-3.

⁸³⁰ BCA, 30.10.0.0.258.733.26-3.

⁸³¹ Siyasal Bilgiler Fakültesi, daha sonra "*Hukuk ve Siyasal Bilgiler Fakültesi*" adını alacaktır.

⁸³² B. N. Şimşir, *Atatürk ve Afganistan*, s. 370.

⁸³³ B. N. Şimşir, *Atatürk ve Afganistan*, s. 374.

⁸³⁴ BCA, 30.10.0.0.258.733.23.

⁸³⁵ BCA, 30.10.0.0.258.734.3; Kâmil Rıfki Urga, 1927 yılında Afganistan'ın talebi üzerine Kabil'e giden Türk doktor heyetinde yer aldı. Uzun süre Afganistan'da hizmet veren Urga, Kabil Tıp Fakültesi'nin açılmasına önyak oldu. (BCA, 30.18.1.1.24.27.17.)

biri de kralın hususi doktorluğunu Kâmil Rıfki Urga'dan alıp bir Alman profesöre verilmesiydi. Böylece Türk etkisini kırarak sağlık işlerini kontrol altına almayı amaçlıyorlardı. Fakat Almanların bu teşebbüsleri, Esendal'ın dostu olan Sadrazam Muhammed Haşim Han tarafından kabul görmemiştir.⁸³⁶ Dolayısıyla Ankara'ya uyarı niteliğinde telgraflar çekmeyi ihmal etmeyen Esendal, Afganistan'daki sağlık işlerinin kişilerin keyfi durumlarına bırakılarak gelişi güzel idare edilmemesini, devlet kontrolünde bir nizamla yürütülmesi gerektiğini vurgulamaktaydı.⁸³⁷ Büyükelçi Esendal ayrıca, Almanya'nın sağlık işlerinde nüfuz etmesini engellemek ve bugünkü şartlar altında Türkiye'nin bölgedeki etkisinin devamı için Afgan yönetiminin Türkiye'den istediği mütehassısların bir hükümet işi gibi ele alınarak düzenli bir şekilde gönderilmesi gerektiğini belirtmektedir.⁸³⁸ Esendal, ayrıca işleri yoluna koymak ve Afganistan'da, memleketimiz adına uyandırılan kültür çalışmalarının gidişini kontrol altında bulundurmak, ancak hükümetimizin bu işleri merkezde takip edecek bir daireye verilmesinin daha sağlıklı olacağı kanaatindedir.⁸³⁹

Büyükelçi Esendal'ın tavsiyeleri, Ankara tarafından ciddiye alınarak askeriyede olduğu gibi sağlık ve kültür işlerinde de bir siteme oturduğu görülmektedir. Esendal'ın 3 Ağustos 1938'de Hariciye Vekâletine gönderdiği rapor, Türkiye'nin Afganistan'da ulaştığı merhaleyi göstermesi açısından önemlidir. Esendal mezkûr raporda, Afganistan'daki hizmetlerin sürdürülebilirliği hususunda şu uyarıyı yapmaktaydı.⁸⁴⁰

“Asya'nın ortasında böyle bir irfan merkezi yaratmak ve yaşatmanın bize ne faydası olacağını düşünmek ve faydalarını aramak bizim işimiz değildir. Bu cihet devletimizce düşünülmüş ve istenilmiş olduğu buraya, Afgan'a çok müsaid şartlarla gönderilen askerî talim heyetimizden ve Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığımızın yüksek yardımları ile burada çalışan doktorlarımız için Kamutaydan çıkan kanunun delaletinden bellidir. Devletimizin bu siyaseti üzerinde yürümek ve kültür müesseselerini burada yaşatmak ancak devletimiz kuvveti ile olur. Burada çalışan arkadaşların yahut Afganlıların kendi bulacakları ve buraya getirecekleri kimselerle bu iş dönmez. Dönse bile askerlik işlerinde gösterdiğimiz düzgünlüğü gösteremez ve iş yarım kalır. İşin düzgünce ileri gitmesi istenilince şurası da göz önünde tutulmalıdır ki başta Rıfki Kâmil Urga olmak şartı ile hiçbir arkadaşımız burada ölünceye kadar

⁸³⁶ BCA, 30.10.0.0.258.734.3-2.

⁸³⁷ BCA, 30.10.0.0.258.733.23-2.

⁸³⁸ BCA, 30.10.0.0.258.733.23-3.

⁸³⁹ Neslihan Esendal Özel Arşivi, Memduh Şevket Esendal, “Afganistan”, s.1.

⁸⁴⁰ BCA, 30.10.0.0.258.734.3-4.

kalmak fikrinde değildirler. Bunların yerlerini tutacak arkadaşları vakti geldikçe hazırlamak ve hizmetleri tanzim etmek hem burasını yürütür hem de adamca memleketimize ağır olmaz sanırım...”

Esas olarak Türk kadrolarının ve kültürünün yıllardır Afganistan’da ifa ettiği hizmetler, Batılı devletlerin faaliyetlerine peşkeş çekilerek kolayca elden bırakılamazdı. Kabil Büyükelçisi Esendal, böylesi hassas bir durumun farkındaydı ve Afganistan’daki gelişmeleri iyi gözlemleyerek Türkiye’nin nüfuz alanını koordineli bir şekilde genişletme gayreti içinde oldu. Esendal’ın gayretleri sonucu Afganistan’daki Türk hizmetleri, devlet politikasının bir parçası olacaktır. Nitekim Esendal, 1945 yılına gelindiğinde CHP Genel Sekreterliği makamında iken, Afganistan’da gelinen aşamayı şöyle tasvir edecektir:⁸⁴¹

“Türkiye ve Afganistan arasındaki kültür münasebetleri ve bilhassa Türkiye’nin bilim ve ihtisas adamlarının 25-30 yıldan beri Afganistan’daki çalışmaları gözden geçirilerek bu çalışmaların her iki memleket için çok iyi faydalı sonuçlar verdiği anlaşılmıştır. Afganistan’da son yıllarda kurulan Tıp ve Hukuk Fakülteleri, Eczacı Okulu, Sağlık Memurları Okulu, Bakteriyoloji Evi, Devlet Ecza Deposu, Rıfkı Sanatoryumu, Aliâbad Hastahanesi, Akıl ve Sinir hastahaneleri gibi ehemmiyetli kurumlar Türk bilim ve ihtisas adamlarının eliyle kurulmuş olup halen de Türk bilim adamlarının eli altında işlemekte ve gelişmektedirler. Bu çalışmalar dost Afgan milletinin hayrına olduğu gibi milletimizin diğer Şark milletleri arasında büyük kardeş rolünü devam ettirme, dışarıda memleketimize yeni dostlar kazandırma ve Türk biliminin yayılması bilim ve ihtisas adamlarımızın memleket dışı işlere ve araştırmalara alışmaları ve görgü ufuklarının genişlemesi bakımından da hayırlı olmaktadır.”

Bu bağlamda Afganistan’ın müesseseseleşmesi ve Afganistan’daki Türk varlığının ivme kazanması, Büyükelçi Esendal’ın Afganistan’daki çalışmalarının bir yansımasıydı.

Türkiye-Afganistan ilişkileri sadece Türkiye’nin Afganistan’daki hizmetleri ile sınırlı değildi. Afganistanlı askerî ve sivil talebelerin Türkiye’ye kabul edilerek muhtelif mekteplerde öğrenim görmeleri sağlandı. Mesela 1928’de Türkiye’de lise öğrenimine kabul edilen yirmi dokuz Afganlı talebeden yirmi üçünün Harbiye Okuluna devam ettiği ve eğitimlerini tamamladıktan sonra memleketlerine avdet ederek orduya iştirak ettikleri bilinmektedir.⁸⁴² Yine Adana Maarif Okulundan mezun olan Afganlı talebeden bir

⁸⁴¹ BCA, 490.1.0.0.610.119.5.

⁸⁴² BCA, 30.18.1.2.74.32.6.

kısmı, Harp Okulu ve Askerî Tıbbiye'ye kabul edildi.⁸⁴³ Bu durum özellikle Esendal'ın Kabil Büyükelçiliği ile birlikte kademeli bir şekilde artmaktadır. Bununla birlikte Ankara Hukuk Fakültesi, Yüksek Ziraat Enstitüsü, Tıp Fakültesi ve Ankara Mülkiye Okulu gibi yüksek vasıflı kurumlarda aldıkları eğitimle Afganistan'a avdet edip muhtelif alanlarda memleketlerine katkı sunan sivil talebeler de mevcuttu.⁸⁴⁴

Kabil Büyükelçisi Esendal, Afganistan'daki resmi faaliyetleri yanında, bölgedeki Türkmenlerle ilişki kurmayı da ihmal etmedi ve bazı Türkmen çocukları, olanaklar dâhilinde Türkiye'ye göndererek eğitim görmelerini sağladı. Esendal, Türklüğe faydalı olacakların ancak Türkiye'de yetişebileceğine inanırdı.⁸⁴⁵ Esendal, Türkmen çocuklarına sahip çıkmanın Türklük birliğine sağlayacağı avantajı şöyle belirtmektedir:⁸⁴⁶

“Bir okula girmiş bulunsun yahut açıkta olsun bu gençlere paraca biraz yardım edecek, bir eksikleri yahut yanlışlıkları olunca doğru yolu gösterecek, bunları dinleyecek, bunlar üstünde bir babalık gölgesi kurabilecek bir kimse bulundurulması, yarın Asya'nın uzak yahut yakın köşelerine yayılacak bu çocukların gönüllerinde kan birliği hak ve ödevleri duygularını uyandırır.”

Bu bağlamda Esendal'ın, İran'daki Türkmen çocukları dâhil olmak üzere, Özbek, Türkmen, Tatar ve Doğu Türkistanlı çocukların Türkiye'ye gönderilmeleri konusunda gayretleri oldu.⁸⁴⁷ Örneğin; Doğu Türkistan'ın önemli simalarından Hotan Emiri Mehmet Emin Buğra'nın on yedi, on sekiz yaşlarında iki akrabasını Türkiye'ye göndererek askerî okullarda okumalarını sağladı.⁸⁴⁸ Bu öğrencilerden biri, sonradan Esendal'a yakınlığıyla bilinen Emekli General M. Rıza Bekin'dir.⁸⁴⁹ Esendal'ı “*gerçek Türkçü, milliyetçi*” olarak niteleyen Bekin, Afganistan'dan Türkiye'ye hareket ederken yol paralarının Esendal tarafından karşılandığını belirtmektedir.⁸⁵⁰ Bekin, Esendal'ın Türk kökenli öğrencilere yardım edişini şöyle aktarır:⁸⁵¹

“Afgan Türklerinden olup, askerî okullarda öğrenim görmekte olan Özbek ve Türkmen öğrencilerin Kabil'deki askerî okullardan çıkarılmaları, kayıtlarının silinmesi için Moskova, Afgan Hükümetine baskı yapmış, nota vermiştir. Baskılara dayanamayan

⁸⁴³ BCA, 30.18.1.2.85.92.4.

⁸⁴⁴ BCA, 30.18.1.2.78.74.7; BCA, 30.18.1.2.58.71.7; BCA, 30.18.1.2.61.3.5;

⁸⁴⁵ M. Rıza Bekin, “Ölümünün 50. Yılında Memduh Şevket Esendal”, s.47.

⁸⁴⁶ Neslihan Esendal Özel Arşivi, Memduh Şevket Esendal, “Afganistan”, s.2.

⁸⁴⁷ CA, Yer No: 2/10-29, Fihrist: 4797-66.

⁸⁴⁸ BCA, 30.18.1.2.83.50.1.

⁸⁴⁹ Neslihan Esendal ile Mülakat, 12.01.2020.

⁸⁵⁰ M. Rıza Bekin, “Ölümünün 50. Yılında Memduh Şevket Esendal”, s.s48.

⁸⁵¹ M. Rıza Bekin, “Ölümünün 50. Yılında Memduh Şevket Esendal”, s.s48.

Afgan Hükümeti bu Türk kökenli öğrencileri okullardan atmıştır. Bu öğrencilerin büyük bölümü Esendal tarafından Türkiye'ye gönderilmiştir. Bu öğrencilerin çoğu albay rütbesine kadar yükselmiş, bir kısmı diğer üniversitelere geçiş yaparak profesör ve doktor olmuşlardır.”

Yine Doğu Türkistanlı İbrahim, Enver ve Afife Altay adlarındaki üç kardeş, Türkiye'ye gönderilerek öğrenim görmeleri sağlandı. Tabii Esendal, Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk'ün talimatları ile tespit ettiği Türk menşeli öğrencileri, eğitim yapmak üzere Türkiye'ye göndermeye devam edecektir.⁸⁵²

Esendal'ın elçilik yılları, Türk-Afgan ilişkilerinin zirve yapması yanında, Türkiye Cumhuriyeti politikasının bir yansıması olarak milli şuur bağlamında Türk dünyası ile yakın temasta bulundu ve Türklüğe önemli hizmetleri oldu.

IV- Atatürk'ün Ölümünün Afganistan'daki Yansımaları ve Esendal

1938 yılına gelindiğinde Türkiye-Afganistan dostluk ilişkileri, iki kardeş ülkenin samimi yakınlıkları mucibince kökleşmiş bir vaziyet almış bulunuyordu. Bu durum, Türkiye'nin Afganistan'a karşı izlemiş olduğu çıkarsız ve istikrarlı politikasının bir sonucuydu. Afganistan yöneticileri de Atatürk Türkiye'sini model ülke olarak görmüşlerdir. Samimi duyguların bileşkesi, böylesi bir dostluğu ortaya çıkarmıştı.

1938'de Atatürk'ün hastalığının artması dünya gündeminde yer aldı. Kabil Büyükelçisi Esendal, 29 Ağustos 1938'de oğlu Ahmet Esendal'a gönderdiği mektupta, Hindistan'da çıkan gazetelerden bazıları, Amerika'daki “Daily Herald” gazetesinin verdiği bir haberi yazdıklarını ve bu habere göre, Atatürk'ün İstanbul'da kendi yatı içinde ağırca hasta yatıyor olduğuydu. Esendal mektubun devamında duygularını şöyle ifade ediyordu:⁸⁵³

“Elim varmadı ki bir telgraf yazıp ‘Bu haber doğru mu?’ diye Ankara’dan sorayım. Bir yandan da radyoları dinliyorum, hiçbir haber yoktur. Eğer bu doğru olsa radyolar söylerler, başka gazatalar da yazardı. Yalnız ne var ki ağır ve acı olan bu haber karşısında insan kendini tez avutamıyor.”

Atatürk'ün rahatsızlığı Afganistan'da üzüntüyle karşılandı. Esendal, 27 Ekim 1938 günü oğlu Ahmet'e, Atatürk'ün hastalığının Afganistan'daki yansımalarını ve onunla ilgili duygularını şöyle ifade ediyordu:⁸⁵⁴

⁸⁵² E. Dayı, “Atatürk ve Türk Dünyası”, s.545.

⁸⁵³ M. Ş. Esendal, **Oğullarıma Mektuplar**, s.270.

⁸⁵⁴ M. Ş. Esendal, **Oğullarıma Mektuplar**, s.284.

“Atatürk’ün rahatsızlıkları sanma ki yalnız bizlere dokundu, bütün Şarkta acı iz bıraktı. Afgan ileri gelenleri buradaki Mısır ve İran elçilikleri, kâtipleri radyo başında beklettiler. Afgan Sarayı kadınları adaklar adanmışlar, yoksullara sadaka dağıtmışlardır. Hint Müslümanları camilerde toplanıp sağlığına dualar etmişlerdir. Atatürk, yetiştiği memleket sınırları dışına çıkmış olanlardandır. Dost, düşman herkes onun hastalığını ağırlık duyarak sormuştur. Hele bu Şark, onu kaybetmek tehlikesi, korkusu ile titredi. Atatürk insanlığın yetiştirdiği en büyük adamlardan biridir. Ben onu, bu yıllarda yetişen adamların hepsinin üstünde görüyorum. Bütün imkânları değerlendirerek, on beş yıl zarfında bir ulusun talihini değiştirmiş ve yeryüzüne de rahatlık ve genişlik vermiştir. Lenin ve yerine gelenler kendilerini, kendi milletlerini ve bütün yeryüzünü işkence içine sokmaktan başka bir şey yapamadılar. Mussolini, İtalya’yı imparatorluk yaptı, İspanya’yı kana boyadı... Hitler de öyle. Bu işler Atatürk’ün eline geçseydi bambaşka olur, hem bu milletler kurtulur, hem de bu gürültüler olmazdı.”

Esendal, kızı Emine’ye yazdığı 30 Ekim 1938 tarihli mektupta, Atatürk’ün rahatsızlığından dolayı derin üzüntü yaşadığını ve ilk kez Kabil’deki Cumhuriyet Bayramı’nı kısa kestiklerini belirtmektedir.⁸⁵⁵

Atatürk’ün 10 Kasım 1938 tarihinde ölümü, Afganistan’da geniş yankı uyandırdı. Kabil Büyükelçisi Memduh Şevket Esendal, üzüntüsünü Kabil’de çocuklarına yazdığı mektuplara aktarmıştır. Esendal’a göre kaybettiğimiz adam yeryüzünün büyük bir adamıdır. Böyle bir adam yetiştirebildiği için Türk ulusu yaşamaya hak kazanmıştır. Atatürk’ün büyük kaybindan sonra bizi avutacak en hayırlı ve değerli iş, milletimizin olgunluğunu görmek olacaktır.⁸⁵⁶

Afgan Kralı Zahir Han, Atatürk’ün vefatından ötürü TBMM Başkanı Abdülhalik Renda’ya çektiği telgrafta üzüntülerini dile getirdi.⁸⁵⁷ Atatürk’ün ölümü, yalnızca Afganistan devlet erkânında değil, Afgan halkında da derin üzüntüler yarattı. Türkiye’nin Kabil Büyükelçiliğine akın eden Afganlılar, Büyükelçi Esendal’a taziye dileklerinde bulundular. Esendal, Afganistan’da uyanan derin üzüntüyü, 13 Kasım 1938’de Hariciye Vekâletine gönderdiği telgrafla şu şekilde ifade etmekteydi:⁸⁵⁸

⁸⁵⁵ M. Ş. Esendal, **Kızıma Mektuplar**, s.215.

⁸⁵⁶ M. Ş. Esendal, **Oğullarıma Mektuplar**, s.289.

⁸⁵⁷ B. N. Şimşir, **Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları**, I, s.106.

⁸⁵⁸ B. N. Şimşir, **Atatürk ve Afganistan**, s. 385-386.

“Atatürk’ün rahatsızlıkları ve vefatları haberi Afganistanlılar ve Hindistan Müslümanları arasında derin teessür uyandırmış, yeni Cumhurbaşkanımızın işbaşına gelmeleri de emniyet ve sevinç ile karşılanmıştır.

Afgan Kral hanedanından olan Sadrazam, Harbiye Veziri, Saray Veziri, Maarif Veziri, bütün diğer vezirler, Âyan ve Mebusan Reisleri ile bu iki Meclis azalarından on beşer kişilik birer heyet, bütün vezirliklerin ve müstakil müdüriyetlerin Müsteşar ve Umum Müdür ve Müdürleri, Kralın Başyaveri ve Başkâtibi, burada bulunan Afgan generalleri, Harbiye Vezirliği Şube Şefleri, Harbiye Mektebi Kumandan ve zabitleri, Edebî Encümen ve Ulema heyeti azaları Büyükelçiliğimize kadar gelerek taziyet etmiş ve teessürlerini bildirmişlerdir.

Şimdiye kadar başkalarına gösterilmemiş olan bu saygı dolayısıyla oradaki Afgan Büyükelçisine hoşnutluk bildirilmesi muvafık olur sanırım.

Aldığımız haberlere göre Hindistan Müslümanları camilerde toplanarak Atatürk’ün sağlığına dualarda bulunmuşlardır. Ölüm haberi üzerine büyük şehirlerde dükkânlarını kapamaları için Müslim-lig adındaki teşekkülün Başkanı avukat İsmail Cenah Beyanat yapmış ve büyük şehirlerde dükkânlar kapanmıştır...”

Atatürk’ün cenaze merasiminde, Afganistan Kralı Zahir Şah’ın amcası olan Paris Büyükelçisi Şah Veli Han ile Sultan Ahmet Han Afganistan’ı temsilen hazır bulundular ve bütün Afgan halkının, Türkiye’nin yassını paylaştığını ifade ettiler.⁸⁵⁹ Öte yandan sabık kral Amanullah Han da Atatürk’ün cenaze merasimine katılmak amacıyla İstanbul’a geldi. Amanullah Han, Atatürk’e olan sevgisini şöyle ifade etmekteydi:⁸⁶⁰

“Büyük arkadaşımın tabutu huzurunda durdum, eğildim ve ağladım.”

Afganlılar, böylece kendilerinden birini kaybetmiş hissiyatıyla Türkiye’ye karşı samimi kardeşlik duygularını göstermişlerdir.

V- Esendal’ın Kabil Büyükelçiliğinden Çekilmesi

Esendal’ın 1933’te başlayan ve sekiz yıl süren Kabil Büyükelçiliği, 31 Ekim 1941’de kendi arzusuyla sona erdi ve büyükelçilik makamını Kemal Köprülü’ye devretti.⁸⁶¹ 1920’de Bakü Mümessilliğiyle başlayan on yedi yıllık diplomatlık hayatı

⁸⁵⁹ İhsan Güneş, **Türk Parlamento Tarihi TBMM-V. Dönem (1935-1939)**, I, TBMM Vakfı Yayınları, Ankara, 2003, s.899; Salim Cönce, *“Atatürk Döneminde Türk-Afgan Münasebetleri”*, **Atatürk 4. Uluslararası Kongresi II, (Türkistan-Kazakistan, 25-29 Ekim 1999)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2000, s.1161.

⁸⁶⁰ B. N. Şimşir, **Atatürk ve Afganistan**, s. 392.

⁸⁶¹ **BCA**, 30.18.1.2.97.120.7.

sürecinde Türkiye'yi başarılı bir şekilde temsil etti. Kasım Gülek, Esendal'ın elçilik faaliyetlerini şöyle değerlendirir:⁸⁶²

“Esendal'ın İran ve Afganistan'da Büyükelçiliği Türk dış politikasının daima iftihar edeceği hizmet yılları oldu. Türkiye'nin Şark memleketlerindeki mühim mevkiine ve önderliğine inanan Esendal, İran ve Afganistan'da vazife görürken bu mevkiin ne olabileceğini göstermişti. Esendal bu iki memlekette sadece sefir değil, hükümetlerin ve hükümdarların en yakın müşaviri ve mutemedi idi.”

Esendal, Kabil'de sadece büyükelçilik vazifesini ifa etmedi. O, ifade edildiği gibi Kabil Hükümeti erkânı ve Zahir Şah ile iyi ilişkiler kurarak, onların güvenini ve Afgan halkının sevgisini kazandı. Afganistan'da tesis ettiği manevi bağlar, vazgeçilmez bir kardeşliğin göstergesi oldu. Zahir Şah'ın amcası Sadrazam Haşim Han, Esendal'ın samimi dostu idi. Esendal ile Haşim Han arasındaki dostluk, Esendal'ın mektuplarına da yansımıştır. Esendal, kızı Emine'ye yazdığı 2 Ağustos 1934 tarihli mektupta, tatil günleri (Cuma) genellikle Hariciye Veziri veyahut Sadrazam ile vakit geçirdiğini belirtmektedir.⁸⁶³

Esas olarak Esendal'ın milli şuur konularındaki hassasiyeti ve Türk kültürüne olan merakı gibi özellikleri, onun Atatürk tarafından Türk nüfusunun yoğun veya yakın olduğu bölgelere atanmasında önemli etkindir. Bilindiği üzere Atatürk, Milli Mücadele Dönemi'nden, vefat ettiği güne kadar Türkiye sınırları dışındaki Türk dünyası ile ilgilendi. Türkiye'nin bu ilgisi, etnik yönden olmasa bile siyasi, coğrafi ve kültürel yönden bir birliğe dayanan bir millet olma amacını taşımaktaydı.⁸⁶⁴

Bu bağlamda Memduh Şevket Esendal, Doğu'daki elçilik görevleri süresince, Türk topluluklarıyla ilişkilerin kurulmasında yıllarca kilit rol oynadı. Esendal Afganistan'da Türk menşeli Hazarelerle yakın temasta bulunarak, Türk milli benlik fikrini aşılama çalıştı. Hazarelerin, Cengiz Han zamanında Afganistan bölgesine geldiklerini ve kendileriyle ırkdaş olduklarını sürekli dillendirirdi. Esendal'ın Kabil elçiliği döneminde, komünist baskısından kaçan Türk menşeli gruplar Afganistan'a sığınıyorlardı. Sovyet Rusya'nın, Türkmen grupların iadesini Kabil yönetiminden istemesine rağmen, durumu Ankara'ya bildiren Büyükelçi Esendal'ın girişimleri sonucu Türkmenler, Sovyet Rusya'ya iade edilmeyerek Afganistan'ın kuzeyindeki Kunduz

⁸⁶² Kasım Gülek, “Memduh Şevket Esendal”, **Seçilmiş Hikâyeler Dergisi**, VI/5, (Haziran 1952), s.57-58.

⁸⁶³ M. Ş. Esendal, **Kızıma Mektuplar**, s.44.

⁸⁶⁴ Paul Gentizon, **Mustafa Kemal ve Uyanan Doğu**, çev. Fethi Ülkü, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1994, s.81.

bölgesine yerleştirilmeleri sağlandı. Böylece Esendal, “Güney Türkistan”ın doğmasına vesile oldu.⁸⁶⁵ Esendal, Türk etnik unsurlarla ilgilendiği gibi Türk Cumhuriyetleri ve Doğu Türkistan meseleleriyle de ilgilendi. Hotan Emiri M. E. Buğra, Esendal’ın Türkistan için büyük hizmetleri olduğunu belirtmektedir.⁸⁶⁶

1938 yılına gelindiğinde, ailesinden uzak kalmanın yarattığı özlemle de artık memlekete dönme hesapları yapan Esendal, 21 Ekim 1938’de oğlu Ahmet Esendal’a gönderdiği mektupta, Ankara kulislerinden aldığı bir malumata değinerek şöyle devam etmektedir:⁸⁶⁷

“Bizim bakanlık irice memurlarından bir Kemal Bey vardır. Bu adam bizim Hakkı Kentli’ye yazdığı bir mektupta diyor ki: ‘Vekil bey, Memduh Şevket’in yerine, harıl harıl bir adam arıyorsa da bulamıyor...’ Bu yazıdan anlaşılıyor ki bay bakan beni buradan çekmek istiyormuş. Bunu da ben istiyormuşum. ‘Ben burada kalmak istemiyorum’ diye sizlerden başka kimseye yazmadım. Bana, ‘Sen orada kalmak istemezsin!’ diye yazanlar oldu. Bunlara ‘Burada isteğimle kalıyorum ve çalışıyorum’ diye hemen karşılık verdim ki bana iyilik yapmak isteyenler bir söz karıştırıp, beni tutanlara karşı kredimi bozmasınlar. Olabilir ki bu gibi tanıdıklar ‘Canım bu adamı daha oralarda süründürecek misiniz?’ derler, o da bunları ben yazdırıyorum ve söylüyorum sanır.”

Esendal’ın Türkiye’ye avdet etmek istediği ile ilgili duyum alan Sadrazam Haşim Han, Esendal’ın Afganistan’da kalması yönünde bir çaba içerisinde oldu. Sadrazam, Esendal’ın en az beş yıl daha Afganistan’da kalmasını arzuluyordu.⁸⁶⁸ Esendal’a göre dostluğu yürekten ve samimi olan Sadrazam Haşim Han:

“O kadar insafsız değilim ki çocuğunu, çoluğunu, memleketini görme diyeyim, ancak inşallah gene gelirsin! Bizi bırakmazsın!” diyerek Büyükelçi Esendal’dan söz almak arzusundaydı.⁸⁶⁹

Afganistan’da uzun uzadıya kalmak niyetinde olmayan Esendal’ın Türkiye’ye avdet etme isteği, Atatürk’ün vefatı ve patlak veren II. Dünya Savaşı sebebiyle bir müddet askıda kaldı. II. Dünya Savaşı’nın 1941’de tehlikeli hal alması, Esendal’ın Türkiye’ye dönme arzusunu arttırdı. Esendal, savaşın her tarafa yayıldığı böylesi bir

⁸⁶⁵ M. Rıza Bekin, “Ölümünün 50. Yılında Memduh Şevket Esendal”, s.48.

⁸⁶⁶ M. E. Buğra, “Esendal ve Türklük”, s.6.

⁸⁶⁷ M. Ş. Esendal, **Oğullarıma Mektuplar**, s.281.

⁸⁶⁸ M. Ş. Esendal, **Kızıma Mektuplar**, s.215.

⁸⁶⁹ M. Ş. Esendal, **Kızıma Mektuplar**, s.222.

zamanda memlekette olmanın daha yararlı olacağı kanaatindedir.⁸⁷⁰ Sonuç olarak 31 Ekim 1941'e kadar Kabil Büyükelçilik görevini sürdüren Esendal, Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'den affını istedi. Talebinin kabul edilmesiyle birlikte bürokratik hayatına nokta koyan Esendal, bundan böyle 1941'den 1950'ye kadar sürecek parlamento hayatına adım atacaktır.

⁸⁷⁰ M. Ş. Esendal, **Kızıma Mektuplar**, s.323.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

MEMDUH ŞEVKET ESENDAL'IN PARLAMENTO FAALİYETLERİ

A- MİLLETVEKİLLİKLERİ

I- Elaziz (Elazığ) Milletvekilliği

1930'da Serbest Cumhuriyet Fırkası (SCF)'nin kurulmasında Türkiye'de ikinci defa çok partili hayata geçiş sürecinde, beklenen sonucu vermedi. Bizzat Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın direktifiyle kurulan SCF, ülkede ön görülemeyen bir destek buldu. Tabii bu vaziyet CHP'nin siyasetinden memnun görünmeyen bir tabanın olduğunun göstergesiydi. Her taraftan sesler yükselmekteydi. İşlerin iyi gitmediğini ve müdahale edilmesi gerektiğini anlayan Gazi Mustafa Kemal Paşa, SCF feshedildikten sonra, halkın nabzını yoklamak ve durum tespiti yapmak amacıyla uzman bir heyetle, kapsamlı bir yurt gezisine çıktı.⁸⁷¹

Tahran Büyükelçiliğinden istifa ettikten sonra yurda dönen Memduh Şevket Bey, bir süre sonra, Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın 1930'da yirmi ili kapsayan yurt gezisinde, kendisine eşlik eden heyette yer aldı ve fikirlerinden istifade edildi.⁸⁷² Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın yurt gezisine iştirak eden A. H. Başar, bu gezide her bakanlıktan seçilen birer müfettiş olduğunu; fakat kendisinin ve Memduh Şevket Bey'in doğrudan Gazi'ye bağlı müşavir olarak bulunduğunu belirtmektedir. Başar, Memduh Şevket Bey'in Mesleki Temsil taraftarı olduğunu, İttihad ve Terakki Dönemi'nde olduğu gibi şimdi de fikirlerini savunduğunu belirterek şöyle devam etmektedir:⁸⁷³

“(Memduh Şevket Bey'in) seyahate müşavir olarak alınması, hem kendi fikirlerinden istifade edilmek, hem de Halk Fırkasına yeni verilecek veçhede kendisinden ne dereceye kadar istifade mümkün olduğunu anlamak içindi.”

Yurt gezisinde Memduh Şevket Bey'in fikirleri Gazi'yi memnun etmiş olmalı ki, kendisi, mebus olmadığı halde Mustafa Kemal Paşa'nın direktifiyle ıslah çalışmaları kapsamında CHP Merkez İdare Heyetinde yer aldı.⁸⁷⁴ Akabinde 24 Nisan 1931 yılında

⁸⁷¹ Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın iki bölümden meydana gelen yurt gezisi, iki evreden oluşur. İlk evre, 17 Kasım 1930'da başlayıp 6 Ocak 1931'de tamamlandı. Gazi, ilk evrede Kayseri, Sivas, Tokat-Turhal, Amasya, Samsun, Bafra, Trabzon, İstanbul, Yalova, Alpulu-Kırklareli, Edirne, Mudanya ve Bursa'yı kapsayan seyahati sonrası Ankara'ya avdet etti. 23 Ocak 1931'de başlayan ve 3 Mart 1931'de sona eren ikinci evrede ise Eskişehir, Kütahya, Afyon, Uşak, İzmir, Aydın, Denizli ve Balıkesir'e, Balıkesir'den tekrar İzmir'e geçen Gazi, Antalya, Silifke ile Mersin'i ziyaret ettikten sonra Adana üzerinden Malatya'ya gitti. Malatya'dan sonra Dörtöy, Adana, Konya ve Afyon'u ziyaret ederek 13 Mart günü Ankara'ya döndü. (A. H. Başar, *Atatürk'le Üç Ay...*, s.62-111.)

⁸⁷² *Akşam*, 19 Teşrinisani 1930, s.1-2.

⁸⁷³ A. H. Başar, *Atatürk'le Üç Ay...*, s.16.

⁸⁷⁴ A. H. Başar, *Atatürk'le Üç Ay...*, s.20.

IV. Dönem Genel Seçimlerinde Elazığ milletvekili seçildi ve 4 Mayıs 1931’de Meclis çalışmalarında yer aldı.⁸⁷⁵ TBMM’nin 9 Mayıs 1931 Birleşiminde de Teşkilat-ı Esasiye (Anayasa Komisyonu) Encümeninde görev aldı.⁸⁷⁶ CHP Üçüncü Büyük Kongresinde de Umumi İdare Heyetine seçildi.⁸⁷⁷

1931 Genel Seçimlerinde, Memduh Şevket Bey’le ilişkilendirilebilecek ilginç bir unsur söz konusudur. Çünkü genel seçim mebus listelerinde sürpriz isimler vardı. Özellikle Mesleki Temsil fikrinden etkiler taşıyan ve o döneme değin, politikayla uğraşmamış birçok çiftçi ve amele, aday gösterildi.⁸⁷⁸ Hatta Gazi’nin direktifiyle Memduh Şevket Bey’in, çiftçi ve amele adaylarını belirlemek amacıyla çeşitli geziler düzenlediğine dair haberler de çıktı. “Cumhuriyet” gazetesindeki bir haberde, İstanbul’dan Zonguldak’a giden Memduh Şevket Bey’in bilhassa bu hususta inceleme ve temaslarda bulunmak üzere memur edildiği belirtilmekteydi.⁸⁷⁹ Fakat Memduh Şevket Bey, haberden bir gün sonra aynı gazeteye verdiği demeçte, Zonguldak seyahatinin bazı hususi işleri için yapıldığını belirterek şöyle devam etmektedir:⁸⁸⁰

“Gazi Hazretlerinin refakatlerindeki tetkik heyetinde bulunduğum için, bu heyet azasından her birine olduğu gibi bana da verilmiş vazifeler ve bu meyanda amele ve çiftçi işleri de vardır. Ancak bunların tetkik ve intacı zamana mütevakıftır. Binaenaleyh bu işler henüz ikmal edilmiş değildir, tetkikata devam ediyorum. Meb’usluk tahkikatı hakkında malumatım yoktur.”

Bununla birlikte meclisin sima ve teşekkülünde bir değişiklik olacağı aşikârdı. “Son Posta” gazetesine yazan M. Zekeriya, seçimlerle yenilenecek yeni meclisin niteliğinin şöyle olacağını belirtmektedir:⁸⁸¹

“İkinci ve üçüncü Mecliste hâkim olan unsur münevverler ve politikacıları... Meclis ikinci ve üçüncü meclislere nazaran daha son olacaktır. Münevverlerin ve politikacıların yerini çiftçiler, tüccar ve sanayi erbabı alacaktır. Bu suretle Meclis muhtelif içtimai sınıfları ve muhtelif menfaatleri temsil eden bir taazzuv haline gelecektir. Böyle bir meclis, hayata daha yakın olacağı için elbette evvelki meclislerden daha canlı ve belki de daha faydalı olacaktır.”

⁸⁷⁵ TBMM Arşivi, Tercüme-i Hal Dosyası; TBMM Arşivi, IV. Dönem Seçim Mazbatası.

⁸⁷⁶ TBMMZC, IV/1, Ankara, 1931, s.29; Fahri Çoker, **Türk Parlamento Tarihi TBMM IV. Dönem (1931-1935)**, II, TBMM Vakfı Yayınları, Ankara, 1996, s.204.

⁸⁷⁷ C.H.F. Üçüncü Büyük Kongre Zabıtları, 10-18 Mayıs 1931, Devlet Matbaası, İstanbul, 1931, s.286.

⁸⁷⁸ Cumhuriyet, 30 Mart 1931, s.1; Yunus Nadi, “Çiftçi ve Amele Mebuslar: Halk Fırkası Memleketin Her Tarafında Tetkikat İcra Ettirmiştir”, Cumhuriyet, 18 Nisan 1931, s.1.

⁸⁷⁹ Cumhuriyet, 10 Nisan 1931, s.1-2.

⁸⁸⁰ Cumhuriyet, 11 Nisan 1931, s.1-4.

⁸⁸¹ M. Zekeriya, “Yeni Meclisin Siması Ne Olacaktır?”, Son Posta, 29 Mart 1931, s.3.

Sonuç itibariyle 24 Nisan 1931 tarihli IV. Dönem Genel Seçimlerinde, işçilerden on üç, amelelerden de on aday, olmak üzere yirmi üç meslek erbabı mebus oldu.⁸⁸² Bu da, Mustafa Kemal Paşa'nın, yurt gezisi sırasında Memduh Şevket Bey'in Mesleki Temsilcilik fikrinden yararlandığı ihtimalini doğurmaktadır.

Seçimlerden bir müddet sonra bazı spekülâtif haberler çıkmaya başladı. Özellikle, yeni temayüllerin başladığını belirten “*Son Posta*” gazetesindeki bir haber ilgi çekiciydi. Habere göre, işçi ve amele mebusların CHP'ye bağlılıkları baki kalmakla birlikte, yarı müstakil bir hizip teşkil edecekleri belirtiliyordu. Yine mezkûr haberde çiftçi ve amele mebusların meclise girmesine katkı sunan Memduh Şevket Bey'in bu yarı müstakil hizibin başına geçeceği iddia ediliyordu.⁸⁸³ Fakat partinin muhtelif organları, çıkan haberi derhal tekzip ettiler. CHP İstanbul İdare Heyeti Reisi Cevdet Kerim Bey ile “*Son Posta*” gazetesinde isimleri geçen çiftçi ve amele mebuslar Hayrullah ve Hamdi Beyler, verdikleri izahatta, bu haberin sinsi muhaliflerin uydurduğu bir yalandan ibaret olduğunu belirtmişlerdir.⁸⁸⁴ Bunun üzerine 14 Temmuz tarihli “*Son Posta*” gazetesindeki “*Hizip Olmayacak Diyorlar*” başlıklı haberde, böyle bir hizbin teşkil edileceğine dair rivayetin mevcut olduğu noktası üzerinde ısrar ediliyordu.⁸⁸⁵ Yunus Nadi de “*Cumhuriyet*” gazetesindeki köşesinde, hizip haberlerinin tekzip edilmesine rağmen ısrar edildiğini belirterek; “*Anlaşılan memleketi mümkün olduğu kadar fazla karıştırabilmenin kestirme yollarından biri*” diye yorumlayarak söz konusu haberlerin asılsız olduğunu belirtmekteydi.⁸⁸⁶ Sonuç itibariyle yarı müstakil bir hizip teşekkülü tekzip edilmiş olsa da böyle bir olasılığın siyasi gündemi meşgul ettiği ve 1939 tarihindeki CHP Büyük Kurultayında vücuda getirilen Müstakil Grup'a ayna tutması muhtemel dâhilindedir.

Mesleki Temsil fikrinden etkiler taşıyan diğer bir unsur, Elazığ milletvekilliği sırasında Memduh Şevket Bey'den “*İş Kanunu*” yazılması istenmesidir.⁸⁸⁷ Memduh Şevket Bey, 14 Eylül 1931 tarihli günlüğünde, “*İş Kanunu*” suretini ilgililere ilettiğini belirtmektedir.⁸⁸⁸ Fakat yazdığı İş Kanunu'nun, hükümetçe dikkate alınmadığı

⁸⁸² A. Demirel, **Tek Partinin İktidarı Türkiye’de Seçimler ve Siyaset (1923-1946)**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014, s.121-122.

⁸⁸³ **Son Posta**, 13 Temmuz 1931, s.1.

⁸⁸⁴ **Cumhuriyet**, 13 Temmuz 1931, s.1-4.

⁸⁸⁵ **Son Posta**, 14 Temmuz 1931, s.1-3.

⁸⁸⁶ Yunus Nadi, “*C.H. Fırkası Grubunda Hizip Teşekkülü Efsanesi*”, **Cumhuriyet**, 22 Temmuz 1931, s.1-2.

⁸⁸⁷ Memduh Şevket Bey, gerek mektuplarında ve gerekse günlüğünde İş Kanunu yazdığını belirtmekle birlikte muhteviyatıyla ilgili bir malumat bulunmamaktadır.

⁸⁸⁸ **Neslihan Esendal Özel Arşivi**, Günlük, 14.09. 1931.

görülmektedir. Memduh Şevket Bey, oğlu Ahmet Esendal’a gönderdiği 24 Mayıs 1937 tarihli mektubunda, şöyle yazmaktadır:⁸⁸⁹

”...Afgan’a gelmeden evvel bana bir iş kanunu yazdırmak istediler, ben de oturdum yazdım. Kötü bir yazı değildi, yalnız günün istediğinin üstünde idi. Bunun böyle olduğunu bile bile ve kendime küfür ede ede gene yazdım. Sonuçta okudular, kötü demediler, bıraktılar, başkasını yazdılar.”

“Bir şey yazarken, bunu okuyanların anlamayacaklarını düşününce, onu baştan, anlayacakları gibi yazmak derdi baş gösterir” diyen Memduh Şevket Bey, mektubun devamında, o güne kadar günü gelmemiş birçok yazılar yazdığını, bu sebeple bir yer tutmadığından şikâyet etmektedir.⁸⁹⁰ Dolayısıyla Memduh Şevket Bey’in iki yıllık Elazığ milletvekilliğinde, mezkûr “İş Kanunu” uğraşı haricinde meclis zabıt kayıtlarına geçen bir faaliyet içinde olmadı. A. H. Başar’a yazdığı 18 Mayıs 1931 tarihli mektubunda çoğu zaman niçin sessiz kaldığını şöyle belirtmektedir:⁸⁹¹

”...Mecliste muvaffakiyet için, insanın sesi biraz gür ve sözü biraz dik olmalı. Ben yanlış bir (şey) söylememek için, çok defa susan bir adamım. Bu sebeple muvaffakiyetim yoktur.”

Esasen Memduh Şevket Bey’in Mesleki Temsil etrafında zikrettiği fikirleri, günün siyasal konjonktüründe ve inkılapçı kadro tabanında bir karşılık bulamamıştır. Muhtemelen yazmış olduğu ve hükümetçe dikkate alınmayan “İş Kanunu” sureti de Mesleki Temsil merkezli hazırlanmıştır. Memduh Şevket Bey’in, 1931 seçimleriyle birlikte denenmeye çalışılan Mesleki Temsilcilik merkezli fikirleri, dönemin Türkiye’sinin siyasi havasına uymadığı ve karşılık bulmadığı aşikârdır. Yarı müstakil hizip grubunun oluşturulacağıyla ilgili rivayetin Memduh Şevket Bey ile ilişkilendirilmesi, CHP’ye zarar vereceği kanaatinin zuhur etmesine, bu da ona biçilen rolün nihayete ermesiyle birlikte, milletvekilliğinin ikinci yılında Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa’nın oluruyla Kabil Büyükelçiliğine atanmasına sebebiyet vermiş olabilir. Böylece, Mustafa Kemal Paşa nezdinde CHP’nin 1930 başlarındaki siyasi formül arayışlarında, Memduh Şevket Bey’in düşüncelerinden yararlanmaktan vazgeçilmiştir. Sonuç olarak 10 Haziran 1933’te milletvekilliğinden istifa eden Memduh Şevket Bey, Türkiye’den ayrılarak yeni görev yeri olan Kabil’e doğru hareket edecektir.

⁸⁸⁹ M. Ş. Esendal, *Oğullarıma Mektuplar*, s.221.

⁸⁹⁰ M. Ş. Esendal, *Oğullarıma Mektuplar*, s.221.

⁸⁹¹ A. H. Başar, *Atatürk’le Üç Ay...*, s.127..

II- Bilecik Milletvekilliği ve CHP Genel Sekreterliği Dönemi

Türkiye adına on yedi yıl süren hariciye görevlerindeki azmi ve başarısıyla iyi intibah bırakan Memduh Şevket Esendal, 1941’de izinli olarak Türkiye’ye döndükten sonra Hariciye Bakanı tarafından kendisine Moskova elçiliği teklif edildi. Fakat memlekette kalmak istediğini belirten Esendal, teklifi ret etti.⁸⁹² Moskova elçiliği meselesi, daha Esendal’ın Kabil Büyükelçiliği döneminde gündemde olan bir konuydu. Esendal, kızı Emine’ye gönderdiği 6 Eylül 1939 tarihli mektupta şöyle yazıyordu:⁸⁹³

“Bu sırada Rusya’ya yollamadıkları da benim için iyi olmuştur. Çok yorucudur, belki dayanamazdım. Bugün Rusya’da benden istifade etmek için, beni iki yıl önce oraya yollamış olmalı idiler. İnsan, bir elçiliğe gider gitmez, hemen yararlı bir iş yapamaz. Gün geçirmek, tanışmak ister. Sonra ‘Gitti de bir iş yapamadı’ derler. Afgan uzaktır ama bugün için hiç yorucu değildir.”

25 Nisan 1941’de Bilecik Mebusu Salih Bozok’un vefat etmesi üzerine,⁸⁹⁴ açık olan Bilecik mebusluğuna Esendal seçildi.⁸⁹⁵ 11 Kasım 1941’de mebusluk yemini ederek ikinci kez meclis çalışmalarına başlayan Esendal, Hariciye Bakanlığına verdiği dilekçeyle Afganistan Büyükelçiliğinden çekildi.⁸⁹⁶ VI. VII. ve VIII. dönemlerde Bilecik Mebusu olan Esendal böylece, CHP’nin, DP’ye iktidarı kaptıracağı 1950 Genel Seçimlerine kadar parlamento çalışmaları içerisinde yer alacaktır.

Dâhiliye Bakanı Faik Öztrak, sağlık problemleri sebebiyle affını isteyerek görevinden ayrılınca Esendal’a bakanlık teklif edildiği bilinmektedir. Fakat Esendal:

“Ben Dâhiliye Vekilliği için hazırlıklı bir adam değilim. Başkaları gibi Başvekilin sırtına binerek çayı geçmek istemem” diyerek teklifi kabul etmedi.⁸⁹⁷ Bunun üzerine, CHP Genel Sekreteri Fikri Tüzer, Dâhiliye Bakanı olarak atandı. Bilecik Mebusu Memduh Şevket Esendal da 6 Mayıs 1942’de CHP Genel Sekreteri oldu.⁸⁹⁸ CHP Genel Sekreterliği, partinin Genel Başkanlığı ile Genel Başkan Vekilliğinden sonra en önemli üçüncü makamı.⁸⁹⁹

⁸⁹² M. Ş. Esendal, **Kızıma Mektuplar**, s.327.

⁸⁹³ M. Ş. Esendal, **Kızıma Mektuplar**, s.227.

⁸⁹⁴ **TBMMZC**, VI/18, Ankara, 1941, s.2.

⁸⁹⁵ **BCA**, 30.10.0.0.76.502.11.

⁸⁹⁶ **TBMMZC**, VI/21, Ankara, 1941, s.12-18; M. Ş. Esendal, **Kızıma Mektuplar**, s.335.

⁸⁹⁷ F. A. Barutçu, **Siyasi Anılar (1939-1954)**, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1977, s.250; M. Uyguner, **Memduh Şevket Esendal...**, s.20.

⁸⁹⁸ **Cumhuriyet**, 7 Mayıs 1942, s.1, **Ulus**, 7 Mayıs 1942, s.1; **Vatan**, 7 Mayıs 1942, s.1.

⁸⁹⁹ Cemil Koçak, *“Tek Adam” ve “İkinci Adam”*dan sonra CHP Genel Sekreteri’ni *“Üçüncü Adam”* olarak belirtmektedir. (Cemil Koçak, **CHP Genel Sekreterliği (1930-1945)**, Alfa Yayınları, İstanbul, 2018, s.7.)

Esendal'ın yakın arkadaşlarından Dursunoğlu'nun, İsmail Habib Sevük'e aktardığına göre, Cumhurbaşkanı İnönü'nün istemesine karşın, Dâhiliye Bakanlığını kabul edemeyeceğini belirten Esendal, hep İttihadcı arkadaşlarla çalıştığını, böylesi önemli bir bakanlığa doğal olarak güvendiği kişilerle çalışması gerektiğini, bu durumda da: *"İttihadcılar topladı"* şeklinde dedikoduların zuhur edeceğini ifade etmekteydi.⁹⁰⁰

İttihadcı bir gelenekten gelen Esendal'a göre, çalışmaların muvaffakiyeti ekip teşekkülüne bağlıdır.⁹⁰¹

"Çalışmalar şahsi olduğu takdirde semeresiz ve devamsız olur. Fakat evvela etrafınızdakilerin fikirlerini bir araya getirip muhit yaparak o muhitin topluluk ifade edecek olan varlığı ile çalışmak usulü sayesinde ki muvaffakiyet esaslı ve devamlı olur. Muhitiniz fikir topluluğunun yardımcı kudretini hazırlar. Her işte muvaffakiyet sırrı bundandır."

Esendal, mebus olarak ikinci kez meclise girdiğinde, daha yüksek makamların kendisini beklediği izlenimini, kızı Emine'ye yazdığı 30 Ekim 1941 tarihli mektupta belirtmişti. Esendal mezkûr mektupta şöyle devam ediyordu:⁹⁰²

"...Şurasını da sana gizlice yazayım ki yalnız mebuslukla benim yakamı bırakmayacaklarını anlar gibi oluyorum. Başıma başka bir iş de çıkacak sanıyorum. Eğer böyle olursa, iki yerinden işim bozulur. Biri, istediğim gibi gezemeyeceğim; ikincisi de yazılarımla uğraşmağa vakit olmayacak."

Esendal'ın CHP Genel Sekreterliğine atanması, genellikle olumlu karşılandı. Mesela, Barutçu, Esendal'ın atanmasını, isabetli karşılayanlardandı. Ona göre, CHP Genel Sekreterliğine işin ehli bir zat getirilmişti. Esendal'la birlikte parti teşkilatının ve hayatının yeniliğe, bir idealizme doğru değişiklik ve hareket göstermesi beklenebilir.⁹⁰³ Esendal'ın Genel Sekreter olmasıyla birlikte, teşkilatta bir takım hareketlerin başladığını belirten S. Ağaoğlu'nun değerlendirmesi ise şu şekildeydi:⁹⁰⁴

"Memduh Şevket Bey'in, dönemin tek partisi ve hâkimi bir teşekküle Genel Sekreter olması, o yıllarda çeşitli yollarla yeniden hızla yayılmaya başlayan, üniversite profesör ve doçentleri arasında kollar bulan, devlet dairelerine, hele Milli Eğitim Bakanlığı'nın önemli yerlerine taraftarlarını yerleştirebilen koyu solculuğa karşı bir

⁹⁰⁰ (İsmail Sevük, <http://www.memduhsevketesendal.com/hakkinda/sevuk.html>.)

⁹⁰¹ F. A. Barutçu, **Siyasi Hatıralar**, II, s.727.

⁹⁰² M. Ş. Esendal, **Kızımın Mektupları**, s.332.

⁹⁰³ F. A. Barutçu, **Siyasi Hatıralar**, I, 21. Yüzyıl Yayınları, Ankara, 2001, s.567.

⁹⁰⁴ S. Ağaoğlu, **Siyasi Günlük...**, s.25.

tepki diye karşılandı. Gerçekten de Esendal'ın Halk Partisi Genel Sekreteri olmasıyla beraber bu parti teşkilatında o zamana kadar görülmemiş bir canlılık beliriverdi."

Ömer Türkeş, II. Dünya Savaşı'nın tüm şiddetiyle devam ettiği böylesi bir süreçte, Esendal'ın CHP Genel Sekreterliğine getirilmesini, onun hassas dengeleri gözetken sessiz, uyumlu ve komiteci özelliği ya da ülkeye ve Cumhurbaşkanı'na olan sadakati yanında, öteden beri Almanların II. Dünya Savaşı'nda yenileceğine dair değişmez inancına bağlamaktadır.⁹⁰⁵

Koçak ise Esendal'ın CHP Genel Sekreterliğine atanmasını, partinin, hükümet/devlet düzeneğinden yeniden bir kopuş çabası olarak değerlendirir.⁹⁰⁶ Bilindiği üzere, 1936'da başlatılan ve Parti Genel Sekreterliği ile Dâhiliye Vekâletini birleştiren uygulamaya geçilmişti. Atatürk'ün vefatı sonrası ve II. Dünya Savaşı arifesinde Türkiye'nin siyasal iktidarı İsmet İnönü'nün kontrolüne geçti. Dolayısıyla 1939'daki CHP 5. Kurultayında tüzük değişikliğine gidilerek Parti Genel Sekreterliği ile Dâhiliye Bakanlığını birleştiren uygulamaya son verildi. Böylece Dâhiliye Bakanı ile Genel Sekreter'in ve il başkanları ile valilerin aynı kişiler olması ilkesi terkedildi.⁹⁰⁷

Bütün bu değişimler, hatta Esendal'ın 1942'de Genel Sekreter olması, parti içindeki büyük oluşumun ve değişimin bir sonucu olması yanında, CHP içindeki demokratikleşme ve partiyi bürokratik anlayıştan kurtarma eğiliminin gelişmeleri niteliğindedir.

1- Esendal'ın Genel Sekreterlik Döneminde Doğu Vilayetleri Gezisi

1923'ten itibaren ulus-devlet modeli üzerine inşa edilen Türkiye Cumhuriyeti, bu ideolojisine uygun bir insan tipi yaratmaya çalıştı. Yeni rejimin kimlik inşasını halka anlatmak ve cemiyetleşmek için önemli çalışmalar yapıldı. Tabii farklı etnik unsurların barındığı Doğu ve Güneydoğu bölgesi, bu aşamada devletin zorlandığı yerlerin başında geldi. Türkiye ve bütün ulus-devletlerin kimlik inşasında gösterilen otoriterlik elbette milliyetçiliğin kendisine yüklenen anlamlarından besleniyordu. Türkiye'de de topluma dâhil olmanın temel ölçütü Türkçe konuşulması idi.⁹⁰⁸ Bu da Cumhuriyeti kuran kadronun, çok kimlikli Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde yaşadığı trajedileri bizzat

⁹⁰⁵ Ö. Türkeş, "Memduh Şevket Esendal", s.241.

⁹⁰⁶ Cemil Koçak, **Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945)**, II, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, s.284.

⁹⁰⁷ **C.H.P. Nizamnamesi (5. Büyük Kurultayın 1 Haziran 1939 Tarihindeki Toplantısında Kabul Edilmiştir)**, Ulus Basımevi, Ankara, 1939, s.9, 25; Hikmet Bilâ, **Sosyal Demokrat Süreç İçinde CHP ve Sonrası**, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1987, s.128.

⁹⁰⁸ Ömer. Obuz, **Siirt'in Cumhuriyet Serüveni (1923-1950) Gelenek, Modernite, Milli Kimlik**, Akıl Fikir Yayınları, İstanbul, 2017, s.80-81.

tecrübe etmiş olmasından kaynaklanıyordu. Cumhuriyetin ilk yıllarında baş gösteren ayrılıkçı hareketler sonrası Doğu’da zuhur eden etnik hareketlilik, bölgede atılacak adımların şekillenmesi hususunda durum tespitlerine gidilmesi zorunluluğunu getirdi. Bu bağlamda, devletin önde gelen isimleri, yeni rejimin kimlik inşasının yerleşmesiyle ilgili mezkûr bölgeye yönelik raporlar hazırladılar. Bu raporlardan biri de dönemin CHP Genel Sekreteri Memduh Şevket Esendal’a aittir.

Memduh Şevket Esendal, CHP Genel Sekreterliği döneminde Anadolu’ya üç gezi gerçekleştirdi. İlk gezisi Haziran 1942’de Akdeniz ve Ege bölgesindedir. En son İzmir Bayındır’da iken, Başbakan Refik Saydam’ın vefatı (8 Temmuz 1942) üzerine Ankara’ya dönmek zorunda kaldı.⁹⁰⁹ Esendal’ın ikinci gezisi ise bu yazının konusu olan, 7 Eylül 1942’de başlayan ve yaklaşık altı hafta süren Doğu vilayetleri gezisidir. Esendal üçüncü gezisini de 1944’te gerçekleştirdi. Esendal’ın 1944 gezisinin rotası, Erzurum üzerinden Karadeniz vilayetleri olmakla birlikte, vatan hizmetini ifa eden oğlu Dr. Ahmet’i görmek amacıyla Van’a da uğradı. Dört gün Van’da kalan Esendal, Karadeniz illerini kapsayan seyahate çıktı.⁹¹⁰

Esendal’ın 1942 Eylül’ünde gerçekleştirdiği Doğu vilayetleri gezisini diğer iki geziden ayıran unsur, Esendal’ın bu gezi sırasındaki gözlem ve incelemelerini içeren seksen yedi sayfalık bir rapor hazırlamış olmasıdır.⁹¹¹ Mezkûr raporun başında; “*Sayın Esendal’ın Genel Sekreterliği zamanında 944 senesinde Şark vilayetleri gezi raporu*” anlatımı yer alsa da Esendal’ın raporundaki gezi güzergâhı, 1942 Eylül ve Ekim aylarını işaret etmektedir. Ayrıca Esendal’ın gezi güzergâhını çizen “*Ulus*” gazetesi de bu durumu teyit etmektedir.⁹¹² 7 Eylül’de geziye çıkan Esendal, 14 Ekim’de Ankara’ya dönerek gezisini sonlandırdı.⁹¹³ Raporun işleme konulduğu tarih 14 Haziran 1945 olması, Esendal’ın Genel Sekreterlikten istifa ettikten sonra dosyaya konmak üzere vermiş olması ve ilgili kâtip tarafından 1944 tarihinin sehven yazılmış olması muhtemeldir.

7 Eylül 1942’de Ankara’dan trenle yola çıkan Esendal’ın gezi güzergâhı, Elazığ, Tunceli, Bingöl, Muş, Ağrı, Van, Bitlis, Siirt, Batman, Diyarbakır, Mardin, Urfa,

⁹⁰⁹ M. Ş. Esendal, **Kızıma Mektuplar**, s.366.

⁹¹⁰ M. Ş. Esendal, **Kızıma Mektuplar**, s.423-426.

⁹¹¹ **BCA**, 490.1.0.0.571.2274.1.

⁹¹² “*Ulus*” gazetesinin 8 Eylül 1942 tarihli haberinde, CHP Genel Sekreteri Memduh Şevket Esendal’ın 7 Eylül saat 15.00’te trenle hareket ederek memleket seyahatine çıktığını, seyahatte Elazığ, Muş ve Van yolunun takip edileceğini, dönüş için de Bitlis, Siirt, Diyarbakır, Mardin, Urfa ve Gaziantep güzergâhlarının kullanılacağı belirtiliyordu. (**Ulus**, 8 Eylül, 1942, s.1.)

⁹¹³ **Ulus**, 15 Birinciteşrin 1942, s.1.

Gaziantep, Maraş ve Malatya şeklinde oldu. Diyarbakır Umumi Müfettişi Abidin Özmen de Muş'tan Gaziantep'e kadar Esendal'a eşlik etti.⁹¹⁴

Resmi ve kuru bir dille yazılmış dönemin diğer rapor hazırlayanlarıyla kıyaslandığında, Esendal'ın raporunda göze çarpan ilk husus kullanılan üsluptur. Esendal'ın raporu alışlageldik resmi anlayıştan ziyade, kendisinin edebi şahsiyetine özgü bir tutumla sohbet havasında kaleme alınmış bir seyahatname izlenimi vermektedir.

Esendal, Doğu vilayetleri gezisini iki sebep doğrultusunda yaptığını belirtmektedir:⁹¹⁵

“1. Doğu vilayetlerimizde de Parti teşkilâtı kurarak buraları ülkemiz birliği ve bütünlüğü içinde bir yama gibi olmaktan kurtarmaya bir yol aramak.

2. İki yıldır kuraktan ve süne böceği üşüşmesinden, ekinleri olmamış olan bu vilayetlerimizde durumu yakından görerek, elden gelen yardımı yapmakta Hükümetimize yardımda bulunmak.”

Bununla birlikte Esendal'ın raporu dâhil olmak üzere, bölgeyle ilgili hazırlanan raporlar kendi içinde farklılık gösterse de uluslaşma döneminin en önemli ayırıcı özelliği, ortak bir tarih ve dil vurgusu oluşturduğundan, raporların genellikle bu sahalara yoğunlaştığı görülmektedir.⁹¹⁶

Esendal'ın bütüncül ve sistematik analizden uzak gözlemleri, özellikle bürokratik yapı eleştirisi ve etnik sorunlara bakışı çerçevesinde karşımıza çıkmaktadır. Sunduğu çözüm önerileri ise Türk dilini yaymak ve bunun için de halkevlerini geliştirmek için çalışmalar yapılması gerektiğidir.

a) Geziden İzlenimler

aa) Bürokratik Zihniyet

Mesleki Temsilcilik taraftarı olmasının tabii bir yansıması olarak memur devleti anlayışını tenkit eden Esendal, Doğu vilayetleri gezisinde gözlemlediği unsurlardan biri de bürokratik yapıydı. Esendal'ın ilk gözlemleri, Ankara'dan hareket ettiği ilk anlarda, daha tren yolculuğunda başlar. Esendal, trende karşılaştığı ve sohbet ettiği Korgeneral Mümtaz Akay'ın Şark hizmetleri için sunduğu görüş üzerinden, bürokratların/memurların devletin ihyasını değil; kendi rahatlıkları doğrultusunda

⁹¹⁴ BCA, 490.1.0.0.571.2274.1.

⁹¹⁵ BCA, 490.1.0.0.571.2274.1-83.

⁹¹⁶ Mehmet Pınar, “Cevat Dursunoğlu'nun Şark Raporu (Öneriler, Farklılıklar, Benzerlikler)”, **Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 46 (Kış 2019), s.384.

fikirler üretmelerini eleştirir. General Aktay'ın görüşüne göre, memleketin bütün vilayetlerini, demiryolu, denizyolu, mektep, oturacak ev, sinema olup olmadığına göre sıraya koyup memur ve subayları sıra ile buraya yollamaktır. Böyle yapılacak olursa memur ve subayların rahatları düşünülmüş ve keyifleri yerine getirilmiş olacaktır. General Aktay'ın bu düşüncelerini eleştiren Esendal şöyle devam etmektedir:⁹¹⁷

“General'in hesabında memur ve subayların rahatları birinci planda olup, fedakârlık ve feragatle çalışılıp doğu şehirlerimiz hizmetlerini nasıl ileri götürecekleri, ikinci plânda bile değil. General'i dinleyince insan, bu Vilâyetlerimizin hep ‘Şark’ olarak kalacaklarına inanır gibi oluyor. Nasıl olup da bu Vilâyetlerimizin şenleneceği hakkında General'in bir buluşu yok.”

Esendal, Elazığ'da bulunduğu sırada, iki genç hâkim gördüğünü ve bunlara yol gösterildiği takdirde değerli insanlar olacağına inandığını belirtmektedir. Öte yandan Umumi Müfettişlik müşavirleri ve memurları ile Elazığ Valilik memurları için aynı kanaatte değildir:⁹¹⁸

“Bir görüşle insanlar hakkında hüküm vermek doğru değil ise de eski deneme ve görgülerime güveniyor ve çok aldanmadığımı sanıyorum. Bu adamlar günlerini geçirmeye çalışan, olan işlerin iyi olup olmadığı hakkında kesin bir inanları olmayan yurdumuzun geleceğine de umutla bakmayan eski memur tipleridir. İçlerinde hiçbir tane ateşli, heyecanlı adam göremedim.”

Esendal, Umumi Müfettişlik ve Tunceli vilayeti memurlarının işe yarar adamlar olmadıklarını Elazığ Umumi Müfettişi General Abdullah Alpdoğan'dan da teyit etmiştir.⁹¹⁹

Elazığ Valisi Hüsnü Uzgören de Esendal'ın eleştirisinden nasibini alır. Esendal'a göre, Uzgören eski memur tipinde bir adamdır ve bütün bu adamların Arap harfleriyle okur-yazar olduklarına şüphe edilemez.⁹²⁰ Esendal, Latin harfleriyle yazdığı bir şifreyi, Umumi Müfettişlik Başmüşaviri tarafından, kapatılması için şifre memurlarına yollarken Arap harflerine çevirdiğini belirterek şöyle devam etmektedir:⁹²¹

“Bunu niçin yaptığını sordum. Benim arap harflerine taraftarlık etmeyişimi hafifliğime ve snopluğuma verdiğini yüzünden okudum. Zaman, yalnız yaşlıları değil,

⁹¹⁷ BCA, 490.1.0.0.571.2274.1-3.

⁹¹⁸ BCA, 490.1.0.0.571.2274.1-11.

⁹¹⁹ BCA, 490.1.0.0.571.2274.1-11.

⁹²⁰ BCA, 490.1.0.0.571.2274.1-12.

⁹²¹ BCA, 490.1.0.0.571.2274.1-12.

gençleri de içinde olmak üzere bu adamları geride bırakmış olduğu pek açıkça görülüp duruyor.”

Esendal’ın aktardığı anekdotlar göz önüne alındığında, eski sistemden tamamen kopuşu simgeleyen, harf inkılabı gibi radikal oluşumların, halka kılavuzluk eden devletin memuru da olsa, toplumun her kesimince aynı şekilde karşılanmadığını göstermektedir.

Esendal’a göre, iki tür memur tipi vardır:⁹²²

“Birincisi, treni yürüten, gemiyi götüren, bankayı işleten, yolu ve köprüyü yapan iş memurlarıdır. Ötekileri de büro memurlarıdır. Oturur, aldığımız aylıkların vergilerinin yüzdelerini ve buna benzer işleri yapmaya uğraşır, yaptıkları işin değersizliğini de bilirler.”

Esendal, bu bağlamda Muş’taki gözlemlerine dayanarak Muş Valisi Tevfik Gür’ü, gördüğü valiler içinde boş durmayan, iş arkasında koşan ve halkı da koşturan üretken biri olarak görmektedir. Gür’ün evinde bir çalışma odası ve hatırı sayılır sayıda kitabı olduğunu ifade eden Esendal, “Kalem Efendisi” olarak gördüğü diğer valilerle ilgili şu yorumu yapmaktadır:⁹²³

“Başka valilerimizin okuyup yazma ile uğraştıklarını gösterir hiçbir işleri gözüme çarpmadı. Okullarını bitirince kitaplarını kapamış kimselere benziyorlar.”

Van Valisi Dilâver Argun’u da “büro memurları” kategorisine alan Esendal, Van’da bulunduğu sıralarda vilayete yirmi beş kilometre uzaklıkta bulunan bir yerde linyit olduğunu işittiğini; fakat Van Valisi’nin merak edip mezkûr bölgeye gitme zahmetinde bulunmadığını belirterek, iş üretmeyen ve oturduğu yerden yönetmeye devam eden idarecilerin kötü yönetimlerinin bölgeye olumsuz yansıdığını vurgulamaktadır.⁹²⁴

Memurların halka sert davranmalarının hükümete karşı tepkiyi arttıracak görüşünde olan Esendal, Mardin’e geldiğinde valinin yurttaşları dövdüğünü işitmesi, ona karşı mesafeli davranmasına sebebiyet vermiştir:⁹²⁵

“Bu günde ne için olursa olsun ve ne denirse densin adam döğen bir Vali benden çok uzaktadır. Hiçbir noktada bu adam ile anlaşılamayız. Bu adam bize yalnız düşmanlar kazandırır. Bin emek ve üzüntü ile yapılmış işlerimizi bir tokat ile bozar. Ben Valinin ne adam olduğunu anlayınca ağır durdum... Ben, her nedense bu gibi işleri

⁹²² BCA, 490.1.0.0.571.2274.1-19.

⁹²³ BCA, 490.1.0.0.571.2274.1-29.

⁹²⁴ BCA, 490.1.0.0.571.2274.1-34.

⁹²⁵ BCA, 490.1.0.0.571.2274.1-55.

biraz acıklı buluyorum. Mardin’de bulunduğumuzun ikinci günü öğrendim ki: bu Vali buraya gelirken Mardinliler için, biraz sert fikirlerle dolu gelmiş. Bu adamları dayakla adam edeceğini söylemiş.”

Vilayetlerin siyasal, sosyal, kültürel ve ekonomik kalkınmasını, valinin ve mülki kademenin işleyişine, halkla iletişime bağlayan Esendal, bir nevi Şark’a gönderilen bir kısım valinin yetersiz ve Cumhuriyet ideallerine uzak olmalarının bölgeye etkisi bakımından dikkat çeker. Bu da tek parti yönetiminin Şark bölgesinde teşkilatlanmamasının bir sonucu olarak bürokrasi üzerindeki etkisizliğinin bir yansımasıdır. Yalnız Esendal’ın gözlemlediği aksaklıklara rağmen, gittiği vilayetlerde, otel veya misafırhane gibi konaklayacak tesislerin olmaması, bazen vali evlerine misafır olmasına sebebiyet vermiştir.⁹²⁶ Valinin ailesiyle tanışması, sofralarına oturması, onun misafır olduğu valilere söz söylemede hesaplı ve çekingen olmasına sebebiyet vermiştir. Esendal:

“Yarın değiştirilmesini isteyeceğiniz adamların ekmeklerini yemiş, arkadaşlıklarını yapmış bulunuyorsunuz” diyerek bu durumlarda duyduğu üzüntüsünü de dile getirmiştir.⁹²⁷

Celal Bayar da İktisat Vekili olarak 1936’da, daha çok ekonomik hassasiyete dayanarak hazırladığı raporunda, mülki amirlerin yetersizliğine değinerek Esendal’a benzer görüşler sarf etmektedir.⁹²⁸

“Karadeniz’den itibaren gördüğüm bir zihniyet noksanlığını arz etmeyi vazife sayarım. İdare amirlerimiz ve memurlarımız milli iktisat ile uğraşmaklığın lüzumunu bile henüz anlamamış görünüyorlar. Bir ilbaya (vali) tesadüf ettim. Vilayet hakkında bana izahat veren askerî kumandanın fikir ve değerlendirmeleri karşısında yabancı kaldığını gösteriyordu. Çünkü vilayetin ekonomisi hakkında bir fikir sahibi değildi.”

1935 yılında Doğu gezisine çıkan dönemin Başbakanı İsmet İnönü’ye göre, ehil olmayan idarecilerin ihmal ve kötü yönetimleri sorunları büyötmekteydi.⁹²⁹

Çalışma hayatında muhit ve ekip işine ehemmiyet veren Esendal’a göre, çalışmalar şahsi olduğu sürece semeresiz ve devamsız olur. Bir kurumda oluşturulacak fikir topluluğu başarının anahtarıdır. Bu bağlamda bölgedeki izlenimlerini aktaran Esendal, Elazığ ve Diyarbakır Umumi Müfettişleri için:

⁹²⁶ Sadece Urfa’da belediyeye ait otel vardı. (BCA, 490.1.0.0.571.2274.1-60.)

⁹²⁷ BCA, 490.1.0.0.571.2274.1-36.

⁹²⁸ Celal Bayar, *Şark Raporu*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2006, s.66.

⁹²⁹ Saygı Öztürk, *İsmet Paşa’nın Kürt Raporu*, Doğan Kitap, İstanbul, 2007, s.60

“Umumi Müfettişlerimizden, ben yalnız General (Abdullah) Alpdoğan ile Abidin Özmen’i gördüm. Bunların ikisi de eyi ve doğru insanlardır. Her ikisi de yanlarındaki müşavirleri işletip çalıştıracak ve düşündürüp söyleştirip istifade edecek kimseler değillerdir. Birer eski Vali gibi çalışır işlerini yürütmek isterler” diyerek alışılmış ve pratik işler dışında geniş kültürlü kimseler olmadıklarını ifade etmektedir.⁹³⁰

Esendal, Umumi Müfettişlik teşkilatını çok faydalı ve her bakımdan verimli olacak bir devlet kurumu olarak görmektedir. Dahası, ona göre Umumi Müfettişlikler yalnız bir idare kademesi değil, bir terbiye müessesesi, ideal yaşayışı sağlayacak bir kurum olmalıdır.⁹³¹ Bu da vasıflı ve iş yürüten bir ekiple mümkündür.

Esendal, Umumi Müfettişlik teşkilatının sorumluluklarının yeniden yapılandırılarak yasal bir çerçeveye alınmasının, bürokrasi zihniyetini bertaraf edeceğini, böylece bölge ihyası hususunda değerli bir adım olacağını belirterek şöyle devam etmektedir:⁹³²

“(Umumi Müfettişlik teşkilatı) oralarda çalışacak mühendislerle, öğretmenlerle, kaymakam ve hâkimlere iş ve aşk muhiti olabilir. Biz bu Vilayetleri açıp buraları yeniden elde etmek için bu gibi devlet kurumları yapmaya ve ora işlerini bürokrasiden kurtarmaya borçluyuz.”

Sonuç itibariyle Esendal, Osmanlı bakiyelerinden kalma büro memur/bürokrat sisteminden değişikliğe gidilmedikçe, nüfusu az; fakat işi çok olan yurt bölgelerinin fayda görmeyeceği kanaatindedir.

Esendal’ın bürokratik yapıya yönelik eleştirel yaklaşımlarını, hikâyelerine de konu etmiştir. Behçet Çelik’in ifade ettiği gibi, Esendal’ın hikâyelerinde asıl problem “çalışmak” kavramı üzerinden dile getirilir. Esendal’ın eserlerinde üretmeye çalışan, daha iyi bir yaşamı çalışarak kuranlarla, üretmeden tüketenler karşı karşıyadır.⁹³³ Esendal, görevini özümsemeyen, liyakatten yoksun, “Kalem Efendisi” diye tabir ettiği ve idare-i maslahatçı bir tavır sergileyen memurları/bürokratları, eleştirel bir üslupla tasvir ederek bunları, mülki kademedeki işleyişi aksatan önemli bir unsur olarak görür. “Kuvvetli Hükümet”,⁹³⁴ “Yeni Vali”,⁹³⁵ Monte Nuvare Belediye Başkanı”,⁹³⁶ “Mebus

⁹³⁰ BCA, 490.1.0.0.571.2274.1-53; BCA, 490.1.0.0.571.2274.1-75.

⁹³¹ BCA, 490.1.0.0.571.2274.1-52.

⁹³² BCA, 490.1.0.0.571.2274.1-86.

⁹³³ Behçet Çelik, “Esendal’ın Hikâyelerinde Bize Özgü Olan”, **İmge Öyküler**, Say:2, (Nisan-Mayıs 2005), s.144.

⁹³⁴ M. Ş. Esendal, **Mendil Altında**, s.164-181.

⁹³⁵ M. Ş. Esendal, **Veysel Çavuş**, haz. Muzaffer Uyguner, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2007, s.111-118.

⁹³⁶ M. Ş. Esendal, **İhtiyar Çilingir**, haz. Muzaffer Uyguner, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2015, s.85-112.

Olursa”,⁹³⁷ *“Dedikleri”*,⁹³⁸ *“Falanca Bey”*,⁹³⁹ *“Taşhavan”*,⁹⁴⁰ gibi hikâyeleri, söz konusu eleştirel bakış açısına örnek gösterilebilir. Devlet hassasiyeti ön planda olan ve Cumhuriyet ideallerine bağlı bir karakter görüntüsü çizen Esendal’a göre, halkın isteklerine kayıtsız kalmak, hükümete/devlete karşı güvensizliği doğurur.

ab) Etnik Sorunlar

Cumhuriyet’in kuruluşuyla birlikte üniter devlet anlayışına uygun bir toplum inşa etmek kararında olan İnkılapçı kadro, özellikle geleneksel yapıyı koruyan, muhtelif etnik gruplardan müteşekkil Doğu ve Güneydoğu vilayetlerindeki toplumsal hiyerarşiyi kırmayı ve homojen bir toplum oluşturmayı hedefledi. Bu bağlamda dil birliği tesisi hususunda önemli çabalar sarf edildi. Çünkü dil, milletin doğuşu ve toplumu meydana getiren bireylerde aidiyeti ve ortaklığı sağlayacak temel kimlik unsuru olarak görüldü.

941

Doğu ve Güneydoğu bölgelerinde Arapça, Doğu’da ise çoğunlukla Kürtçe konuşulmaktaydı ve bu durum aidiyet ve ulus bütünlüğü hususunda problem teşkil etmekteydi. 1920’lerden itibaren, bölgenin etnik boyutuyla beraber, dil meselesi de oldukça önemli görüldü ve meselenin boyutuyla ilgili muhtelif raporlar hazırlandı. Doğu vilayetleri gezisi sonrasında izlenimlerini aktardığı raporda, mezkûr meseleye değinenlerden biri de Memduh Şevket Esendal idi. Esendal, Tunceli İsyanı’nı bastıran General Abdullah Alpdoğan ile yaptığı görüşme sonrası, konuya dair ilk düşüncelerini belirtmektedir. Esendal’ın aktardığına göre, General Alpdoğan, Tunceli ve çevresindeki adların Türkçe kökenli olduğunu ve Kürtlük iddiaları gibi boş ve aslı olmayan unsurları bırakıp kendi gerçeklikleri olan Türklüklerini kendilerine hatırlattığını belirterek böylece Kürtlüğü tasfiye ettiği iddiasındadır. Esendal, General’in sözlerinden doğruluk payı bulsa da temkinli yaklaşır:⁹⁴²

“General’in sözleri olabilir ki doğrudur. Yahut doğru olan yerleri de vardır. Yalnız bu doğru sözleri söylemiş olmakla Tunceli halkının Türkleşeceklerine inanılmayacağı pek açıktır.”

General Alpdoğan, Tunceli’de asayiş işlerinin yoluna konulduğunu ve kültürel faaliyetlere değinerek, on dokuz olan okul sayısını altmış üçe çıkardıklarını

⁹³⁷ M. Ş. Esendal, **Şahan Külbastı**, haz. Muzaffer Uyguner, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2008, s.26-31.

⁹³⁸ M. Ş. Esendal, **Şahan Külbastı**, s.32-35

⁹³⁹ M. Ş. Esendal, **Kelepir**, haz. Muzaffer Uyguner, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1986, s.84-89.

⁹⁴⁰ M. Ş. Esendal, **Veysel Çavuş**, s.96-103

⁹⁴¹ Ö. Obuz, **Siirt’in Cumhuriyet Serüveni (1923-1950)...**, s.68.

⁹⁴² **BCA**, 490.1.0.0.571.2274.1-5.

belirtmektedir. Alpdoğan böylece ırk ve mezhepsel ayrılıkları ortadan kaldırmış olduğuna inanmaktaydı.⁹⁴³ Esendal olaya, Alpdoğan'dan farklı bir bakış açısıyla yaklaşmaktadır. Tunceli'de yapılan yol, köprü, kışla gibi imar çalışmalarının ve kültürel uğraşların, Tunceli halkını Alevilik adı altında sihirli bir dine inanmaktan alıkoyamayacağı, yaşam tarzlarını genişletmeyeceğini ve Tunceli'de her istenilen unsurun yapıp bitirilmiş sanılmamasını belirterek, sorunun çözümünü istihdama ve Tunceli'de Türkçe öğreniminin pekiştirilmesiyle sağlanabileceğini vurgulamaktadır. Ayrıca ona göre, Tunceli ile Hatay Alevileri, diğer etnik unsurlara nazaran daha çabuk Türkleşeceklerdir. Mesele bunları Türkleştirmekten çok, bunların Türklüklerini halkımıza tanıtip anlatmaktır.⁹⁴⁴ Esendal'a göre bu da parti teşkilatı ve halkevlerinin çalışmalarıyla sağlanabilir.⁹⁴⁵

Esas itibariyle Esendal'daki temel kaygı, bölgede Türkçe dışında Kürtçe ve Arapça konuşulması ve bu durumun, ulus-kimlik bütünlüğüne zarar vermesidir. Doğu vilayet merkezlerinde kalan ahali, evde Türkçe konuşuyorken, çevreleri Türkçe bilmediği için vilayetlerin pazar dilleri Kürtçe veya Arapçadır. İlçelere gidildikçe Türkçenin etkisi azalır. Nahiye ve köylerde ise tamamıyla kaybolur. Esendal'a göre bu bağlamda, Doğu vilayetleri sadece görünüşte değil, gerçek olarak da ülke üstünde bir yama olarak durmaktadır.⁹⁴⁶

Diyarbakır üzerinden örnek veren Esendal, bölgede Türkçenin yaygınlaşamamasını şöyle değerlendirmektedir:⁹⁴⁷

“Demiryolu buralara geldiğinden beri Diyarbakır'ın nüfusu artmış. Bitlis'ten, Siirt'ten bir takım adamlar gelip buraya yerleşmişler. İşi gezginciliğe vurmuş bir takım Kürt köylüleri de gelip Diyarbakır'a sokulmuşlar. Bu sebeple Diyarbakır çarşılarında eskiden Kürtçe pek az konuşuluyorken bu son yıllarda, şehrin dilinde Kürtçe daha çok işitilmeye başlamış. Şehrin Pazar esnafı kendi dillerini konuşmakta yalnız alış verişi çokça yapabilmek şiarını elde tutmakta oldukları için daha ileri bir dil olan Türkçenin gelen Kürtlerce öğrenilmesi daha doğru iken şehirliler arasında Kürtçenin artması ve şehirlilerin Kürtçeyi öğrenmeleri göze batan kayıtsızlıklardan sayılabilir.”

Nitekim Emniyet Genel Müdürü Cemal Gökten'in 1958'de hazırladığı raporda, Esendal'ın görüşüne benzer tespitlerde bulunmaktadır. Gökten, Cumhuriyetin ilk

⁹⁴³ BCA, 490.1.0.0.571.2274.1-74.

⁹⁴⁴ BCA, 490.1.0.0.571.2274.1-6.

⁹⁴⁵ BCA, 490.1.0.0.571.2274.1-7.

⁹⁴⁶ BCA, 490.1.0.0.571.2274.1-84.

⁹⁴⁷ BCA, 490.1.0.0.571.2274.1-49.

dönemlerinde Doğu vilayetlerinde ekseriyetle Türkçenin konuşulduğunu, Kürtçenin ise sadece kırsal alanla sınırlı kaldığını, 1950’lerde ise şehirleşmenin artmasıyla kırsaldan merkeze doğru göçlerin arttığını, böylece Kürtçenin yaygınlaştığını belirtmektedir.⁹⁴⁸

Esendal, CHP’nin Doğu’da teşkilatlanamamasını, okuma-yazma bilenlerin azlığından ziyade, Türkçeyi bilir insanların bulunamamasına bağlar. Hal böyleyken, bölgede parti teşekkülünden önce kültür işlevi gören halkevleri tahsis etmek ve dil çalışmalarını yürütmek daha doğrudur.⁹⁴⁹ Bununla birlikte, Van, Elazığ, Bitlis, Diyarbakır, Urfa ile ev dilleri Türkçe olan ilçelerde, aşamalı bir şekilde parti teşkilatı vücuda getirilmesinin faydalı olacağını belirterek şöyle devam etmektedir:⁹⁵⁰

“Bu açılış, ana dilleri Türkçe olan halkımız üzerinde, geçen acı tatlı bir takım olayların acı hatıralarını silmeye yardım edecek ve yeni bir bağlılık ruhu uyandıracaktır.”

Esendal, Doğu vilayetlerinde sadece Kürtçe değil, Arapça konuşulmasından da rahatsızlık duymaktadır.⁹⁵¹

“Urfa eskiden Halep pazarına bağlı bir yer imiş. Köylerinin çoğu Arap köylüleridir. Bağlı olduğu Halep pazarı ve Arap köyleri Urfa’nın Türklerini hemen de Araplaştırmış. Urfa Belediye Reisi Türk ise de Türkçeyi koyu bir Arap gibi konuşuyor. Arap harflerini biz Türklerin hiç beceremeyeceğimiz bir ustalıkla Araplar gibi kullanıyor... Urfa dolayındaki Arap köylerinin çoğu Urfa ağalarınındır. Bu köylüler kendi dillerini beylerine ve çarşıda esnafa öğretmişler. Hükümetin Türkler elinde olması, millet şuuru uyanmamış olmasından olmalıdır ki, bu Haleplilere bu Araplara Türkçeyi öğretememiş.”

Esendal, Türkçenin Doğu ve Güneydoğu bölgelerinde etkili olması ve yayılması için yeterli derecede eğitmen olmadığından, özellikle halkevleri çalışmalarının ahali üzerinde iz bırakacağı kanaatiyle bu kültür kurumlarının dil öğretim işlerine ehemmiyet vererek Türkçe konuşulmasının yaygınlaştırılması gerektiğini vurgulamaktadır. Ona göre dil çalışmaları, halkevlerinde oldukça geniş bir muhit bulacak ve yeni çalışmalar kazanacaktır. *“Böylece ülkemizde konuşulan diller, oldukları yerde sayarken Türk dili büyük adımlar atmış olur.”*⁹⁵²

⁹⁴⁸ CA, Yer:3/9-14, Fihrist:5642-6-3

⁹⁴⁹ BCA, 490.1.0.0.571.2274.1-84.

⁹⁵⁰ BCA, 490.1.0.0.571.2274.1-86.

⁹⁵¹ BCA, 490.1.0.0.571.2274.1-62.

⁹⁵² BCA, 490.1.0.0.571.2274.1-50.

Esendal’a göre Doğu vilayet merkezlerinde Türkler, nahiye ve küçük yerleşim yerlerinde ise Kürtler kalmaktaydı. Dolayısıyla Esendal’ın etnik mesele hususunda, Doğu’daki demiryolu ulaşımını değerlendirme tarzı ilginçtir. Ona göre demiryolu demek, başta Van olmak üzere vilayetlerdeki Türk nüfusunun zamanla azalması demektir.⁹⁵³

“Gelecekte Van’ın çok ileri gideceğini genişleyip kalabalıklaşacağını sanırım. Bu gün görülen Van yerlileri kaybolacaklardır. Tiren Van’a varır varmaz Van çevresi köyleri Van’a dolacaklardır. Bu şehirlerin Kürtler istilasına uğraması demektir. Nasıl ki Diyarbakır’da oluyor.”

Bununla birlikte devlet adamı Esendal ile ev ortamındaki Esendal’ın çelişkiler yaşadığı da gözden kaçmamaktadır. Kızı Emine’ye yazdığı 21 Eylül 1942 tarihli mektubunda, demiryolunun önemine değinerek, Van Gölü çevresine hayran olduğunu, fakat buraların boş kaldığını ve *“ne yapıp yapmalı buraya treni getirmeli”* demektedir.⁹⁵⁴ Esendal’ın bu şekilde çelişkili düşünceler yaşaması, bölgedeki etnik sorunların yarattığı tezahürün bir sonucu olarak kabul edilebilir. Esendal böylece demiryolu konusunda, bölgeye yönelik rapor hazırlayan diğer kişilerden farklı bir görüş beyan etmektedir. Abdülhalik Renda’nın 1926’da yazdığı rapora göre Doğu’da yaşayan Türkler, pazarlarda Kürtçe konuşmaktaydı. Devlet, otoritesini sağlamak için demiryolu politikasına önem verilmeliydi.⁹⁵⁵ Cevat Dursunoğlu, demiryolu ile ulaşım olanaklarının geliştirilmesinin Türkleştirme hedefine hizmet edeceği görüşündeydi.⁹⁵⁶ İnönü de 1935’deki raporunda bölgeyle bütünleşmenin demiryolu politikalarıyla sağlanabileceğine atıfta bulunmaktaydı.⁹⁵⁷ Görüldüğü gibi İnönü başta olmak üzere devletin önde gelen isimleri tarafından Doğu ile ilgili rapor sunanlar, demiryolu ulaşımının Türkleşmeye hizmet edeceği yönünde görüş beyan ederken Memduh Şevket Esendal, farklı olarak demiryolunun Kürtleştirmeyi arttıracığı görüşündeydi.

Esendal etnik sorunları belirttikten sonra çözüm önerileri üzerinde durmaktadır. O, bölgenin Türkleştirilmesini birinci öncelik olarak gördü. Bunun sağlanması için de Türkçe’nin yaygınlaştırılması gerektiğini belirtmekteydi. Tabii bu görevi de halkevleri üstlenecekti. Ancak bu işte büyük işlev yüklediği halkevlerinin vereceği hizmetin göz doyuracak kadar fayda sağlamayacağını da bilmektedir. Bundan sonra Esendal’ın

⁹⁵³ BCA, 490.1.0.0.571.2274.1-31.

⁹⁵⁴ M. Ş. Esendal, **Kızıma Mektuplar**, s.373.

⁹⁵⁵ Necmeddin Sahir Silan, **Doğu Sorunu Necmeddin Sahir Silan Raporları (1939-1953)**, haz. Tuba Akekmekçi-Muazzez Pervan, Tarih Vakfı Yurt Yayınları İstanbul, 2010, s.XIII.

⁹⁵⁶ BCA, 490.01.0.61.233.6-31.

⁹⁵⁷ S. Öztürk, **İsmet Paşa’nın Kürt Raporu**, s.83.

faydacı çözüm önerisi devreye girmektedir. O, farklı bir yol denenerek etnik unsurların mübadele gibi yollarla İran, Irak ve Suriye'ye gönderilmesinin mantıklı olacağı kanaatindedir. Esendal:

“Bu işi tez ve kökünden bitirmek çok düşünülmüş olsa gerektir. Böyle işi kökünden bitirmek istenir ise, başlamak için en elverişli günün hangi gün olacağı da düşünülmüş olduğuna inanırım. Ya böyle esaslı bir yoldan işin bitirilmesi doğru görülmemiş, yahut günü gelmediği kararlaştırılmış olmalıdır ki bugüne kadar işe girilmedi. Kürt fars fülinden başka bir dil değildir. Fars dilinin bozuk, melez bir diyeleğidir. Bu dil okutulmak istenince fars dili olur ve Kürtleri bu dilleri ile kimse farslardan daha kolay sindiremez. İran'da oturan Türkler de Türk'türler. Halk değiştirmek de yapılmış işlerden biridir. Irak ve Suriye topraklarına bitişik yaşayan insanlar da ya Arap'tırlar yahut Araplara benzeyen semitik eski milletlerden kalmış melezler. Bunlar da Irak ve Suriye'de daha rahat yaşayacakları söylenilse yanlış olmaz” diyerek boşalan yerlerin rahatlıkla doldurulabileceğini de sözlerine eklemektedir.⁹⁵⁸ Cevat Dursunoğlu da benzer şekilde Hatay, Urfa, Mardin ve Siirt'te Arapça konuşan 200.000 civarında etnik unsurun Arap devletleri sınırında yaşadıklarından ötürü etkiye maruz kaldıklarını ve yapılan kültürel çalışmaların yetersiz kalacağını belirterek bu unsurların göçe tabi tutulmaları gerektiği görüşündeydi.⁹⁵⁹

Memduh Şevket Esendal, ulus-kimlik inşası bağlamında fikirlerini belirtirken, dönemin diğer rapor hazırlayan elitleriyle kesiştiği ve ayrıştığı yerlerin olduğu görülür. Esendal, *“Dağ Türkü”* ve *“Dağ Türkçesi”* anlayışından farklı olarak Kürtleri, Türklüğün dışında bir etnisite olarak tanımlasa da ulus bütünlüğünü sağlamak amacıyla yapılacak kültürel çalışmalarla Kürtlerin Türkleşmelerini gerekli görmekteydi. Bu bağlamda Türkleşmenin simgesi olarak odaklanılan unsur Türkçeydi. Bu kültürel dönüşümde toplumsal yapıyı tasarımılamak ve milli kimlik inşasını tesis etmek için de halkevlerine büyük rol düşüyordu. Halkevlerinin vereceği hizmette yetersiz kalması halinde ise Türk olmayan unsurların mübadeleye tabi tutulması, devlet otoritesini pekiştireceği gibi Doğu'daki çalışmaların da yol almasını sağlayacaktır.

Netice itibariyle CHP Genel Sekreteri sıfatıyla Memduh Şevket Esendal'ın Doğu vilayetleri gezisi ve bu geziye dair tespitlerini kaleme aldığı rapor, dönemin resmi söylemini yansıtmaması bakımından önemlidir.

⁹⁵⁸ BCA, 490.1.0.0.571.2274.1-85.

⁹⁵⁹ BCA, 490.1.0.0.61.233.6-23

2- II. Dünya Savaşı ve Esendal

1939 Eylül ayının ilk günü, Almanya'nın Polonya'yı işgaliyle patlak veren ve 1945'e değin süren II. Dünya Savaşı, 6 yıl süresince, özellikle Avrupa başta olmak üzere diğer coğrafyalarda da yaşamı muazzam etkiledi. Bilhassa stratejik konumunun etkisiyle, savaşın etkilerini derinden yaşamış ülkelerden biri de Türkiye'dir. Türkiye II. Dünya Savaşı'na her ne kadar askeri anlamda katılmamışsa da savaşın etkilerinin dışında kalamadı ve savaş süresince etkili bir aktör olarak yer aldı.

Türkiye, bir taraftan Almanya öncülüğündeki Mihver Devletler, diğer taraftan da İngiltere'nin başını çektiği Demokrasi Cephesi arasında bir denge politikası sürdürerek savaş dışı kalma çabası içerisinde oldu. Almanya, Türkiye'yi bitaraf tutmaya çalışırken, Müttefiklerin politikası ise Türkiye'yi kendi saflarında savaşa sokmaya ikna etmek/zorlamak yönünde oldu. I. Dünya Savaşı ve İstiklal Harbi dönemlerinin ağır şartlarını yaşamış olan Türkiye ise maceracılığa kaymadan, yeni bir savaşa girmemek hususunda kararlı davranarak, savaş sonuna kadar denge politikasını devam ettirdi. Türkiye, hem dâhili, hem harici politikasını, savaşın seyrine göre, attığı stratejik adımlarla günü gününe ayarladı.

Bir yandan I. Dünya Savaşı sonrasında yapılan barış andlaşmalarının temelsiz bir zemine dayanması, öte yandan yaşanan siyasal hadiseler, II. Dünya Savaşı'nda saldırgan olan devletin Almanya olacağını açık hale getirdi.⁹⁶⁰ Türkiye savaş öncesinde, Almanya'nın yayılmacı politikaları ve hızla gelişen Sovyet Rusya-Almanya yakınlaşmasının 23 Ağustos 1939'da Rus-Alman Saldırmazlık Andlaşması'nı doğurması karşısında, İngiltere ve Fransa'nın desteğini sağladı.⁹⁶¹ Akabinde 19 Ekim 1939'da Türkiye-İngiltere-Fransa arasında Üçlü İttifak Andlaşması imzalandı.⁹⁶² Memduh Şevket Esendal, Üçlü İttifakı, Balkan tehlikesi ve beraberinde gelişen olaylar karşısında, İngiliz tezinin, Türk devletince doğru ve haklı görüldüğünün ilanı olarak belirtmektedir.⁹⁶³ İ. Tekeli ve S. İlkin, Türkiye'nin İttifaklar yaparak ve silahlı gücünü arttırarak Almanya'nın stratejik planlarını etkilemeyi başardığını ifade etmektedirler.⁹⁶⁴

1941 yılı, vuku bulan hadiseler dolayısıyla, siyasi ilişkilerin giderek yoğunlaştığı bir dönem oldu. 1941 baharında Almanya Balkanlara yönelince, savaş da Türkiye

⁹⁶⁰ İlhan Tekeli, Selim İlkin, **Dış Siyaseti ve Askerî Stratejileriyle İkinci Dünya Savaşı Türkiye'si**, I, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014, s.21.

⁹⁶¹ Necdet Ekinci, *"İnönü Dönemi ve II. Dünya Savaşı Yılları"*, **Türkler**, XVI, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s.708.

⁹⁶² İ. Soysal, **Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları**, I, s.608-611.

⁹⁶³ M. Ş. Esendal, **Oğullarıma Mektuplar**, s.339.

⁹⁶⁴ İ. Tekeli, S. İlkin, **Dış Siyaseti ve Askerî Stratejileriyle İkinci Dünya Savaşı Türkiye'si**, I, s.24.

sınırlarına kadar dayanmış oldu. Savaş Akdeniz’e yayılmadığı müddetçe, Türkiye harbe dâhil olmayacaktı.⁹⁶⁵ Esendal, Almanya’nın Türkiye’ye saldırma ihtimalini zayıf görüyordu. Ona göre, Türkiye ile bir savaşa girişmek Almanya’nın hedefleri arasında yoktu.⁹⁶⁶ Nitekim Hitler, 28 Şubat 1941’de İnönü’ye yazdığı mektupta, Türkiye’ye güvence vermesi, Türk-Alman yakınlaşmasını başlattı.⁹⁶⁷ Almanya’nın Ankara Büyükelçisi Franz Von Papen’in girişimleri neticesinde, 18 Haziran 1941’de Ankara’da Türk-Alman Saldırmazlık Andlaşması imzalandı.⁹⁶⁸ Mezkûr andlaşma, Türkiye’nin savaş dışında kalabilmesini sağlayan etmenlerden biridir. Dönemin Hariciye Bakanı Şükrü Saraçoğlu’nun ifade ettiği şekliyle, Türkiye’nin imzaladığı paktlarla İngiltere ile “müttefik” olan Türkiye, Almanya ile “dost” olmuştu.⁹⁶⁹ Esasen Türkiye’nin II. Dünya Savaşı başında en büyük çekincesi Sovyet Rusya tehdidiydi. Sovyet Rusya, Boğazlar Meselesi’ni gündeme getirerek kendisine serbest bir alan yaratma arayışındaydı. Esendal’a göre, Türkiye’nin yakın gelecekteki rahatlığı Rusların usluca ya da delice düşünmelerine bağlı idi.⁹⁷⁰ Türk-Alman Saldırmazlık Andlaşması’ndan dört gün sonra 22 Haziran’da Alman ordusunun Rus sınırına girerek Sovyet Rusya’ya saldırması Türkiye’nin rahat nefes almasını sağladı. Bu durum Türk halkınca memnuniyetle karşılandı.⁹⁷¹

Esendal CHP Genel Sekreteri olduğunda, II. Dünya Savaşı, üçüncü yılında tüm şiddetiyle devam etmekteydi. Olaylara Türkiye’nin beka penceresinden bakan Esendal’ın II. Dünya Savaşı’na ve savaşan devletlere ait fikirlerini, mektuplarında görmek mümkündür. “*Kim ne derse desin ben kendi gücüne, kuvvetine göre Türkler kadar hesaplı yürüyen bir hükümet göremiyorum*” diyen Esendal, daha Kabil Büyükelçisi iken, 14 Mart 1938’de oğlu Ahmet Esendal’a yazdığı mektubunda, Sovyet Rusya nezdinde Rus Komünist Partisinin karışık ve güvenilmez olduğunu, Almanya’nın kabadayılığı ele aldığını, dolayısıyla 1914’teki yalnızlığına düşeceğini, faşist İtalya’nın ne yapacağını bilmez bir politika yürüttüğünü belirtmektedir.⁹⁷² Bununla beraber,

⁹⁶⁵ Cevdet Teke, “II. Dünya Savaşı’nda Adana Görüşmeleri ve Etkileri”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, IX/45, (Ağustos 2016), s.302.

⁹⁶⁶ M. Ş. Esendal, **Oğullarıma Mektuplar**, s.297.

⁹⁶⁷ Mektubun tam metni için bk. Osman Öndeş, **İkinci Dünya Savaşı**, İstanbul, 1976, s. 755.

⁹⁶⁸ **Cumhuriyet**, 20 Haziran 1941, s.1; İ. Soysal, **Türkiye’nin Siyasal Andlaşmaları**, I, s.647.

⁹⁶⁹ Şerafettin Turan, **İsmet İnönü Yaşamı, Dönemi ve Kişiliği**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2000, s. 244.

⁹⁷⁰ M. Ş. Esendal, **Oğullarıma Mektuplar**, s.308.

⁹⁷¹ Gothard Jaeschke, “I. Ve II. Dünya Savaşlarında Türkiye’nin Dış Politikası”, **Türkler**, XVI, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s.800.

⁹⁷² Almanya’nın Fransa’ya taarruz ettiği 10 Mayıs 1940 tarihinden iki gün sonra Esendal Kabil’den, oğlu Ahmet’e gönderdiği mektupta şöyle yazıyordu: “...Ben bu Alamanları 1914’deki Alamanlara çok benzetiyorum. Bir fark ile bunlar, savaşı dağıtmayıp bir yerde toplamak istiyorlar. İşin bitirim yeri

İngiltere'ye ayrı bir parantez açan Esendal, İngilizlerin sağlam bir devlet kuruluşuna sahip olduğunu vurgulamaktadır. Esendal mektubun devamında, gençlerimizin İngilizleri örnek alarak soğukkanlı ve çok çalışkan olmaları, Fransız ve Almanları örnek tutmaktan daha elverişli olduğu kanısındadır.⁹⁷³ Esendal, Almanya'nın savaş öncesi uyguladığı yayılmacı politikayla güç bir durumda kalacağını ve bu durumun Almanya'yı yıkıntıya uğratabileceği sezinde bulunarak adeta Almanya'nın savaş sonunda karşı karşıya kalacağı durumu tasvir etmiştir.

a) Türkiye'nin Savaşa Girme Meselesi ve Esendal

II. Dünya Savaşı'nın zuhur etmesiyle birlikte, tarafsız kalma politikasını temel alan Türkiye, kendini güvenceye almak amacıyla imzaladığı paktlarla savaş dışı kalma gayretinde oldu. Fakat harbin ileriki süreçlerinde Türkiye, gerek Mihver ve gerek Demokrasi Cephesi, tarafından harbe kendi saflarında iştirak etmesi veya kendi amaçlarına uygun bir savaş dışı politikası izlemesi için uygulanan ve çoğalan tazyiklere maruz kalmaya başladı. Örneğin; Deringil'in ifade ettiği gibi, *"İngiliz ve Türk tarafları 1939'daki İttifak Andlaşması'na taban tabana zıt iki bakış açısından yaklaşıyorlardı. Türkler için andlaşma en son kertede başvurulacak bir sigorta unsuru, İngilizler için ise Balkanlar'da ve Yakın Doğu'da Türkiye'nin savaşa fiilen katılımını sağlayacak bir araçtı."*⁹⁷⁴

Savaşan tarafların Türkiye üzerinde yürüttükleri politikalara karşılık, Türkiye'nin faaliyeti ise mümkün mertebe harbin haricinde kalmak ve ülkeyi harbin çöküntülerinden muhafaza etmek oldu. Harbin büyük yıkım ve açlığa sebebiyet verdiğini ifade eden Genel Sekreter Esendal, mezkûr politikaları şöyle değerlendirmektedir:⁹⁷⁵

"Şurası da var ki İngilizler az yorulup başkalarını çok yoruyorlar. Bu fırtına arasında İngilizler bizi daha kendi hesaplarına harbe sokamamış olduklarını düşünürlər. Alamanlar da Türkiye'yi kendilerine çekebilseler, çok faydalı olacağını sanırlar."

Fransızların karşısındır. Bu işi orada bitirmek istiyor gibi görünüyorlar. Beceremezlerse, savaşı dağıtsalar da işleri dumandır. İş kazanırlarsa bütün Avrupa, Asya ve Afrika hâpı yutar. Kötü olur. Ama daha sonra ne olur? Bilinmez. Napolyon da Avrupa'yı, Asya'yı, Mısır'ı ele geçirdi ama sonra ne oldu? Hiç!" (M. Ş. Esendal, **Oğullarıma Mektuplar**, s.305.)

⁹⁷³ M. Ş. Esendal, **Oğullarıma Mektuplar**, s.250-251.

⁹⁷⁴ Selim Deringil, **Denge Oyunu İkinci Dünya Savaşında Türkiye'nin Dış Politikası**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları İstanbul, 2015, s.101-102.

⁹⁷⁵ M. Ş. Esendal, **Kızıma Mektuplar**, s.349.

II. Dünya Savaşı seyrinde Demokrasi Cephesi'nin baskın geleceğini belirten ve bunu mektuplarına da aktaran Esendal, Doğu'da, Balkanlar'da, Akdeniz'de her ne olursa olsun işlerin, güçlü bir İngiltere'de biteceğini vurgulamaktadır.⁹⁷⁶ Fakat Türkiye'ye yönelik olası bir Sovyet Rusya tehdidinin bertaraf edilmesi adına, Rus-Alman savaşında Almanya yanlısı bir görüntü çizdiği görülmektedir. Almanya karşısında mağlup olan ve zayıflayan bir Sovyet Rusya, tehdit unsuru olmaktan çıkacaktı. Esendal, bu konudaki fikirlerini şöyle belirtmektedir:⁹⁷⁷

“Almanlar galebe çalarlarsa mesele yok. Ruslar yıkılırlarsa yine mesele yok. Fakat Rus cephesi yıkılmaz da Almanlar mağlup olur ve hava tersine dönerse millete sonunda verilecek cevap bulamayız. Böyle yalnızlık siyasetinde bizi tek Alman galebesi kurtarabilir...”

1943 yılına gelindiğinde Türkiye'nin savaş dışı kalma politikasına karşın, Esendal'ın öngörüsü, Almanya karşısında galip gelecek bir Rusya'nın oluşturacağı tehdidi bertaraf etmenin ve Türkiye'yi yalnızlıktan kurtarmanın yolu, İngilizlerle hareket edip savaşa girmektir. Bu konuda Sovyet Rusya'nın Stalingrad zaferi, Esendal'ın görüşüne etki eden önemli bir dönüm noktasıdır. Genel Sekreter Esendal, bu husustaki şahsi fikirlerini Cumhurbaşkanı İnönü'ye şöyle aktarmıştır:⁹⁷⁸

“Almanya karşısında Rus cephesi çökmeyecekse harbe girmeyelim ve altı ay sonra için harbe girebileceğimizi bugünden söyleyelim. Niçin? Biz şimdiye kadar vaziyeti çok iyi gördük ve idare ettik. Bundan sonrası için de vaziyeti yine iyi görmeye ve idare etmeye ihtiyaç vardır. Çünkü yalnız kalırsak Rusya bizim için çok tehlikeli olur. Bizim ordumuz büyük milletlerle beraber oldukça güçlüdür. Nasıl ki geçen umumi harpte Almanlarla beraber olduğumuz için kuvvetti. İngilizlerle beraber oldukça Türk ordusu büyük kuvvettir. Fakat yalnız kalırsa hangi silah mühimmat, tren, tayyare ve tank ile ordumuz koşularak hesaba katılır kuvvettir. Yardımcı, büyük kuvvet olmazsa kötü olur. Biz Rusya'ya karşı İngiltere tarafından kabili müdafaa vaziyetinde bulunmalıyız... Biz İngiltere'den ayrılır, yalnız kalır ve sonra Rus tehlikesi ile karşılaşsak millete hesap veremeyiz.”

*“Politikamızın yönünü, tarihin ve coğrafyanın zorunlulukları çizmiştir”*⁹⁷⁹ diyen Esendal'a göre, savaş dışı politikası, Türkiye'yi İran yapabilir. Savaş felakettir; fakat

⁹⁷⁶ M. Ş. Esendal, **Oğullarıma Mektuplar**, s.311.

⁹⁷⁷ F. A. Barutçu, **Siyasi Hatıralar**, II, s.646.

⁹⁷⁸ F. A. Barutçu, **Siyasi Hatıralar**, II, s.645.

⁹⁷⁹ F. A. Barutçu, **Siyasi Anılar (1939-1954)**, s.279.

mecbur kalındığı takdirde savaştan kaçınmak da felakettir.⁹⁸⁰ Aydemir, Esendal'ın parti organları içinde; *"Milletlerin savaşa girmesi ağaçların budanması gibidir. Budandıkça sürer"*⁹⁸¹ şeklinde sözler sarf ettiğini belirtmektedir. Dolayısıyla Türkiye'nin savaşa girmesi gerektiğini belirten Esendal, yalnız bunu yaparken, Almanya'nın durumuna iyi teşhis koymak gerektiğini de vurgular.⁹⁸² Esendal'ın tasavvur ettiği kanaat, Almanya'nın muvaffak olamaması ihtimaliyle ilişkilidir. Esendal'ın Umumi İdare Heyetinde belirttiği hususlara rağmen hükümetin savaş dışı kalma politikası, savaşın son yılına kadar devam edecektir. Çünkü savunma pozisyonuna geçmesine rağmen Türkiye dibindeki Bulgaristan sınırına yığınak yapan Almanya, Türkiye'nin savaş dışı kalmasındaki önemli etkenlerdendi.⁹⁸³

Savaşın seyrini iyi gözlemleyen ve savaşa duygusal bir yaklaşımdan ziyade, faydacı bir anlayışla yaklaşan Esendal, özellikle Türkiye üzerindeki Alman baskısının kalkmasıyla beraber, 1943 yılından itibaren Türkiye'nin savaşa girmesi gerektiğini belirtmektedir. Esendal, Türkiye'nin savaşa girmesinin savaş sonunda şekillenecek yeni dünyada, galip devletler arasında yer almanın Türkiye menfaati açısından bir kıymet olacağı görüşündedir.

Esendal, Türkiye'nin takip ettiği savaş dışı siyasetin, günün birinde fayda vermeyeceği görüşündedir.⁹⁸⁴ Nitekim 1944 yılına gelindiğinde, savaş dışı politikasını sürdüren Türkiye'nin, İngiltere ile ilişkilerinde bir gerginlik ve soğuma görülmeye başlandı. Bununla birlikte Türk yönetimi, İngiltere ile bağların tamamen kopmaması yönünde çaba harcamışsa da kaygıya sebebiyet vermiştir. Memduh Şevket Esendal, oğlu Ahmet Esendal'a yazdığı 12 Ağustos 1944 tarihli mektubunda savaş dışı kalmanın ve İngiltere ile birlikte hareket etmemenin, Türkiye'yi yalnızlığa sürükleyeceği endişesindedir:

*"Dünyanın ucu uzun, yarın ne olacağı bilinmez ama bugünün gidişine bakarsan galiba biz, savaşa girme fırsatını kaçırdık. Ucundan, kıyısından biraz bulaşsak iyi olacaktı"*⁹⁸⁵ diyerek Türkiye'nin devam eden savaş dışı kalma politikasının değişmesi

⁹⁸⁰ F. A. Barutçu, **Siyasi Hatıralar**, II, s.646.

⁹⁸¹ Ş. S. Aydemir, **İkinci Adam (1938-1950)**, II, s.269.

⁹⁸² F. A. Barutçu, **Siyasi Hatıralar**, II, s.650.

⁹⁸³ Stefanos, Yerasimos, **Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye**, III, çev. Babür Kuzucu, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1976, s.1332.

⁹⁸⁴ M. Ş. Esendal, **Oğullarıma Mektuplar**, s.339.

⁹⁸⁵ M. Ş. Esendal, **Oğullarıma Mektuplar**, s.348; Esendal Türkiye'nin savaşa girmesi gerektiğini genellikle savaşın Demokrasi Cephesi lehine döndüğü 1943 yılından sonra dillendirmiştir. Bununla birlikte, satır aralarında İnönü'nün izlediği savaş dışı politikadan memnun olduğu görülmektedir. Kızı Emine'ye yazdığı 23 Mart 1945 tarihli mektubunda: *"Bu milletin ona neler borçlu olduğunu tarih*

gerektiğini belirtmektedir. Esendal, kızı Emine Turgut'a yazdığı yine 12 Ağustos tarihli diğer bir mektubunda da savaş işlerinin pek belli olmadığını; fakat gidişata bakılırsa Türkiye'nin savaşa girme fırsatını kaçırdığını ifade etmektedir.⁹⁸⁶ Bununla birlikte Esendal'ın belirttiği hususlar bir tarafa bırakılırsa, Türkiye'nin, İnönü önderliğinde izlediği savaş dışı politikası, milletin kaderine en etkili müdahale olarak görmek gerekir.

b) Türkiye'nin Almanya'ya Savaş İlanı ve Esendal

1944 yılı, Türk dış politikasında değişimlerin yaşandığı bir süreci kapsar. 18 Nisan 1943 tarihli Türk-Alman Ticaret Andlaşması gereği Türkiye, Almanya'ya krom ihraç ediyordu. 30 Nisan 1944'te müddeti sona erecek olan andlaşmayı yenilemek üzere bir Alman ticaret heyeti Ankara'ya geldi. Bunun üzerine Amerikan ve İngiliz hükümetleri, 14 Nisan'da Ankara Hükümetine verdikleri notalarda, Almanya'ya krom verdiği takdirde Türkiye'yi abluka edeceklerini bildirdiler. Türkiye, bu durum karşısında 20 Nisan 1944'te krom sevkiyatına ambargo koydu.⁹⁸⁷ Türkiye böylece yürütmüş olduğu denge siyasetine son vermiş oluyordu. Zaten hali hazırda Almanya yeniliyordu ve Türkiye'ye yönelik bir tehditte bulunamazdı.

Bu dönemde Sovyet Rusya'nın Balkanlar'da nüfuz sahibi olması, Türkiye'yi tedirgin etti. Bu durum Genel Sekreter Esendal'ın daha önce dile getirdiği ve endişe duyduğu hususlarda haklı çıktığının resmiydi. Böylece savaş sonuna gelindiğinde, savaş sonrası karşılayacağı zorlukları tahmin eden Türkiye, Demokrasi Cephesi'ne daha fazla yanaşma çabası içinde oldu. Bu doğrultuda, 2 Ağustos 1944'te olağanüstü toplanan TBMM, Memduh Şevket Esendal, Hasan Saka, Kazım Özalp ve Ali Rana Tarhan tarafından, İngiltere ile aramızdaki 19 Ekim 1939 İttifak Andlaşması icaplarına uyarak verilen tahrir doğrultusunda, Almanya ile siyasi ve iktisadi ilişkilerini kesme kararı aldı.⁹⁸⁸ Akabinde 3 Ocak 1945'te Memduh Şevket Esendal, Rana Tarhan ve Faik

yazacak" diyerek sağlığına dua edilmesi gerektiğini belirtmektedir. (M. Ş. Esendal, **Kızıma Mektuplar**, s.430.)

⁹⁸⁶ M. Ş. Esendal, **Kızıma Mektuplar**, s.422.

⁹⁸⁷ **BCA**, 30.10.0.163.140.18; F. Armaoğlu, "İkinci Dünya Harbinde Türkiye," **AÜ. SBFD**, XIII, (Haziran 1958), s.172.

⁹⁸⁸ **TBMMZC**, VII/13, Ankara, 1944, s.11; Mezkûr olay, Türk basınında da geniş yer tutacaktır. (F. R. Atay, "Büyük Meclisin Dünkü Kararı", **Ulus**, 3 Ağustos 1944, s.1-3; Nadir Nadi, "Kararımızdan Çıkan Manalar", **Cumhuriyet**, 3 Ağustos 1944, s.1-3; Etem İzzet Benice, "Başvekilin Tarihin Nutku ve Türkiye'nin Tarihi Günü", **İkdam**, 2 Ağustos 1944, s.1; Selim Ragıp Emeç, "Politikamız Esaslı Bir Değişiklik Geçirecek mi?", **Son Posta**, 2 Ağustos 1944, s.1; Necmeddin Sadak, "Türkiye'nin Yeni Kararı Karşısında", **Akşam**, 4 Ağustos 1944, s.1; Ahmet Emin Yalman, "Almanlarla Münasebetlerimizin Bilançosu", **Vatan**, 4 Ağustos 1944, s.1.)

Öztrak'ın takrirleri mucibince, 6 Ocak 1945'te Japonya ile diplomatik ilişkiler kesildi.⁹⁸⁹

Esendal, Almanya ile siyasi ve iktisadi ilişkilerin kesilmesi kararının, dış vaziyetin yarın alacağı şekillere bağlı olarak Alman veya müttefiklerce nasıl anlaşılacağıının ve bizi savaş ile karşılayıp karşılamayacaklarını bugünden söylemenin mümkün olmadığını; fakat ihtimalleri değerlendirmek gerektiğini belirtmektedir. Esendal'a göre, Türkiye ister savaşa girsin, ister girmesin, dış siyasette, uyanık olmasını icap ettirecek şekilde kaldıkça, milletler arasındaki yeri ve itibarı artacaktır.⁹⁹⁰

Esendal, Türkiye'nin dış ilişkiler bağlamında bu son zamanlarda aldığı kararları, yurdun menfaatlerine uygun bir yolda tutmak düşüncesiyle, Almanya ile iktisadi ve siyasi münasebetlerin kesilmesinin, türlü tefsirlere, dedikodulara yol açacağını, dolayısıyla bu duruma mahal vermemek için parti teşkilatlarının halkla irtibatı sağlayarak Türkiye'nin dış politikada aldığı kararların, kendi kudreti dâhilinde alındığının yansıtılmasını istemektedir.⁹⁹¹

“Bütün bunlardan bizim istediğimiz, yurttaşlarımızın kendilerini ve bütün milleti kudretsiz, kabiliyetsiz, hiçbir işi tam yapamaz, eli akli yetmez bir milletmiş gibi değil, olduğu gibi kendi kudret ve kabiliyetleri ile görmesidir.”

Esendal alınan dış politika kararlarının, iyimser bir geleceğe yatırım olduğunu belirterek şöyle devam etmektedir:⁹⁹²

“Şurasını da halkımıza bildirmelidir ki: Büyüklerimizin düşündükleri, savaşa girmek yahut girmemek değil yurdumuzu selamete erdirmektir, emniyeti olan bir sulh âlemine kavuşturmaktır. Bu amaca erişmek için savaşa girmek gerekirse savaşa da girmekten çekinmeyeceğiz. Bugüne kadar harbe girmedığımız de bunun içindir. Milletimiz istiklal mücadeleleri yıllarındaki ruhu kaybetmemelidir.”

1945'e gelindiğinde artık Demokrasi Cephesi zafere çok yakındı. ABD, İngiltere ve Sovyet Rusya, savaş sonrası barış esaslarının belirlenmesi yönünde hayata geçirmek istedikleri gayelerini görüşmek üzere 4-11 Şubat 1945 tarihleri arasında Yalta'da bir araya geldiler.⁹⁹³ Burada alınan karara göre, 1 Mart 1945'e kadar Almanya ve Japonya'ya savaş ilan etmeyen devletler, nisan ayı sonunda toplanması kararlaştırılan

⁹⁸⁹ TBMMZC, VII/15, Ankara, 1945, s.11

⁹⁹⁰ CHP Genel Sekreteri Esendal'ın notları arasında bulunan 9 Ağustos 1944 tarihli metin. İçeriğine dikkat edildiğinde, halkın, devletine olan itimadını sıcak tutmak ve halkı aydınlatmak amacıyla, parti teşkilatlarına gönderilmek üzere kaleme alınmış bir metin olması muhtemeldir. (Nelihan Esendal Özel Arşivi, Memduh Şevket Esendal, “9.8.1944”, s.1.)

⁹⁹¹ Nelihan Esendal Özel Arşivi, Memduh Şevket Esendal, “9.8.1944”, s.2.

⁹⁹² Nelihan Esendal Özel Arşivi, Memduh Şevket Esendal, “9.8.1944”, s.4.

⁹⁹³ Oral Sander, *Siyasi Tarih (1918-1994)*, İmge Kitabevi, Ankara, 2001, s.193.

San Fransisco Konferansına katılamayacak ve Birleşmiş Milletler azası olamayacaktı. Bu durum, Türkiye’yi kesin bir karar verme mesuliyeti karşısında bulundurdu. Nitekim 20 Şubat 1945’te İngiltere, Ankara Büyük Elçisi Sir Maurice Peterson aracılığıyla Türkiye’ye nota vererek, Almanya ve Japonya’ya savaş ilânında bulunmasını istedi.⁹⁹⁴ Alman inadı sebebiyle savaşların uzadığını, insanların huzura ermesi için savaşları sona erdirmek gerektiğini belirten Esendal: *“Beni bıraksalar, gider Alamanlara savaş açar... Bu işleri bitiririm”* diyerek, böylece ölümlerin önüne geçebileceğini ve dünyaya barış getireceğini vurgulamaktadır.⁹⁹⁵ Bununla birlikte Birleşmiş Milletlere katılmak arzusu ve savaş sonrası oluşturulacak yeni dünya nizamında yerini almak isteyen Türkiye, 23 Şubat 1945’te Memduh Şevket Esendal, Rana Tarhan, Kazım Özalp ve Fayık Öztrak’ın TBMM’ye sundukları tavrı mucibince Japonya ve Almanya’ya savaş ilan etti.⁹⁹⁶

Türkiye’nin almış olduğu bu kararın, gayet tabii ve memleketin hayırına olduğunu ifade eden CHP Genel Sekreteri Memduh Şevket Esendal, 1939’da Fransa ve İngiltere ile yaptığımız andlaşmaların hep ana politikamıza uygun ve ona paralel kararlar olduğunu, dolayısıyla Türkiye’nin aldığı kararlar doğrultusunda, cephesini kesin olarak tayin ettiğini ve Almanya ve Japonya’ya savaş ilanı kararıyla neticelendirdiğini belirtmektedir.⁹⁹⁷

Mihver devletlerin takip ettiği dış politikayı daima güvensiz ve tehlikeli bulan CHP Genel Sekreteri Esendal, Türkiye’nin Japonya ve Almanya’ya harp ilan etmesinden sonra, 14 Mart 1945’te CHP il ve ilçe İdare Kurulu Başkanlıklarına gönderdiği yazıda, Türkiye’nin savaş ilanı kararının milli gereklilik olduğu unsurunun halka anlatılmasını isteyerek şöyle devam etmektedir:⁹⁹⁸

“Bu yazımla arkadaşlarımdan ricam şudur ki, savaşı önleyici tedbirler almak üzere toplanacak bir konferansa katılmak suretiyle de barışseverliğini bir daha göstermiş olan Türkiye’nin bu savaş kararını almada, memleketin en yüksek menfaatlerini düşündüğünü, gereklikçe ve uygun vesilelerle halka anlatmaktan geri durmasınlar ve lüzum hasıl olursa bu kararının milli icaplarını yerine getirmekten de kaçınmayacağını söylesinler.”

Esendal, Türkiye’nin II. Dünya Savaşı’nda takip ettiği dış politikanın Misak-ı Milli’den bu yana değişmeden devam ettiğini ve ulusal hudutlarımız dâhilinde hür

⁹⁹⁴ TBMMZC, VII/15, s.125.

⁹⁹⁵ M. Ş. Esendal, **Kızıma Mektuplar**, s.429.

⁹⁹⁶ TBMMZC, VII/15, s.181.

⁹⁹⁷ BCA, 490.1.0.0.5.26.7-2.

⁹⁹⁸ BCA, 490.1.0.0.5.26.7-4.

yaşayıp ilerlemek ve bu mukaddes hakkı tüm uluslar için tanımak temeline dayandığını belirtmektedir. Dolayısıyla Türkiye'nin siyasetine hayat veren bu telakki, tüm politik hadiselerdeki devinim tarzına ışık olmuş ve tüm dış meselelerin bu telakki çerçevesinde çözülmesi, Türkiye'nin uluslar içinde mevki ve saygınlığını sürekli pekiştirmiştir.⁹⁹⁹

3- 1943 Seçimleri ve Esendal'ın Rolü

1943 Genel Seçimleri, tek parti devrinin son seçimleridir. Türkiye'de 1943 seçimlerine gelinceye kadar, Cumhuriyet devrinin bütün genel seçimleri 1908 tarihli İntihab-ı Mebusan Kanunu'na göre yapılıyordu. 1942 yılında ise ilk kez bir seçim yasası hazırlandı ve 1943 Genel Seçimleri de bu yeni yasa mucibince yapıldı.¹⁰⁰⁰

II. Dünya Savaşı tüm şiddetiyle devam ederken, 12 Ocak 1943'te CHP Meclis Grubunda seçim kararı alındı.¹⁰⁰¹ Akabinde TBMM'nin 14 Ocak 1942 tarihli toplantısında, Memduh Şevket Esendal, Ali Rana Tarhan ve Hasan Saka'nın, sundukları takdir doğrultusunda seçimlerin yenilenmesi kararı oy birliğiyle kabul edildi.¹⁰⁰²

Daha önceki seçimler gibi iki dereceli olarak gerçekleştirilen 1943 seçimlerinde, dört yüz elli beş milletvekili meclise girdi. Seçilen dört yüz elli beş milletvekilinin üç yüz on altısı (% 69,5) bir önceki dönemde yer alan kişilerden oluşurken, yüz otuz dokuzu (% 30,5) yeni isimlerdi.¹⁰⁰³

1943 Genel Seçimlerinde dikkat çeken unsurlardan biri de CHP Genel Sekreteri Memduh Şevket Esendal'ın aday gösterilecek kişileri saptamaya çalışmasıydı. Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, harp ve devlet siyasetine yön verirken teşkilatın iç siyasetini uygulamak da Esendal'a düşüyordu.¹⁰⁰⁴ TBMM'nin gençleştirilmesi hususunda İnönü ile mutabık olan Esendal'ın, seçim öncesi gerek çevrede gezinerek gözüne kestirdiği kişileri cep defterine kaydetme, gerekse Ankara Halkevinde tertiplemediği sohbetlerle, çoğu genç, okumuş ve çevrelerinde az çok dikkat çeken kişileri meclise sokma gayretinde oldu.¹⁰⁰⁵ Kızı Emine'ye yazdığı 19 Kasım 1942 tarihli mektubunda, söz konusu tarihlerde genç bilim insanlarıyla istişarelerde bulunarak onları

⁹⁹⁹ BCA, 490.1.0.0.5.26.7-1.

¹⁰⁰⁰ 14 Aralık 1942'de uygulamaya giren ve çift dereceli seçim yönetiminin devam edilmesini öngören "4320 Sayılı Mebus Seçimi Kanunu", seçim yöntemi bakımından bir değişiklik sağlamamakla beraber, derli toplu bir hukuki belge olma özelliğini taşımaktadır. 4320 Sayılı Mebus Seçimi Kanunu", elli altı madden oluşmaktaydı. (BCA, 490.1.0.0.356.1492.2.)

¹⁰⁰¹ Ulus, 13 Ocak 1943, s.1.

¹⁰⁰² TBMMZC, VI/30, Ankara, 1943, s.216.

¹⁰⁰³ A. Demirel, Tek Partinin İktidarı..., s.277.

¹⁰⁰⁴ Mehmed Kemal, "Raftaki Demokrasi", Cumhuriyet, 28 Nisan 1980, s.10.

¹⁰⁰⁵ Tahsin Banguoğlu, "Milli Şef Devri Hatıraları", s.5.

yeni bir oluşum ve yeni bir hayat için hazırlama çabasında olduğunu belirtmekteydi.¹⁰⁰⁶ Esendal'ın bu tür faaliyetler içinde olması, hem meclise yeni genç insanları taşımak arzusu, hem de fikirlerini benimsetebileceği bir grup oluşturma gayesini taşımaktaydı.

S. Ağaoğlu, bu konuda Esendal ile ilgili şu ifadede bulunmaktadır:¹⁰⁰⁷

“Memduh Şevket Bey, bu aslında çok önemli yeri çevirmiş duvarları yıkmak, partiyi geniş ve yeni bir havaya çıkarmak ister gibi idi. Bir yandan genç milletvekillerini yanına toplayarak onlara işler veriyor; bir yandan da çeşitli yollarla parti dışındaki dünyaya köprü atmaya çalışıyor; Ankara Halkevi'nde yaptığı gece sohbetlerinde öğretmen, profesör, memur, serbest meslekten çoğu genç insanları çağırarak, o zamana kadar partiden en ufak ilgi görmemiş bu kimselerin biraz ürkek, biraz korkak, bir hayli de şaşkın tavır ve bakışları arasında uzun uzun konuşuyor, milliyetçilik, milli gelenekler, Türklere özel medeniyet üzerinde, hatta bazıları partinin prensiplerine aykırı fikirler, iddialar ortaya sürüyordu. Hedefi, yaklaşan seçimlerde Meclise sokmayı düşündüğü yeni insanları seçmektir.”

Esendal'ın Genel Sekreterlik döneminde kendisiyle çalışan F. A. Barutçu da 1943 Genel Seçimleri için milletvekili aday listelerinin şekillenmesinde Esendal'ın rolüne dikkat çekmektedir. Listeler hakkında kimsenin genel bir bilgisinin olmadığını, aktaran Barutçu, partinin genel yönetim kurulu üyelerinin bile listelerden bihaber olduğunu, hatta Başbakanın da pek müdahil olmadığı 1943 seçimlerinin aday belirleme işinin genellikle Genel Sekreter Memduh Şevket Esendal'da olduğunu ve tabii Cumhurbaşkanı İnönü ile sürekli istişare halinde olduğunu ifade etmektedir.¹⁰⁰⁸

Esendal'a göre, devlet idaresinde temelden ıslahat yapmak lazımdı. Şartlar değişmekteydi ve o günkü tek parti ve meclisiyle bir yol kat edilemezdi. Dolayısıyla ciddi murakabe yolu tutulmalıydı ve aydın gençler de yeni hizmet kadrolarında yer almalıydı.¹⁰⁰⁹

Esendal'ın Meclisi gençleştirme çabası, İnönü tarafından desteklendi. Bu durum İnönü'nün 23 Şubat 1943'te yayınladığı ve kamuoyuna duyurduğu beyannamede görülmektedir. Beyannamede, mebus adayları içinde genç şahsiyetlerin olduğunu belirten İnönü, yeni mecliste zamanın öğretebileceği isabetli tedbirleri muhafaza edecek tecrübeli siyasetçilerle, memleketin gelecek yönetiminde sorumluluk alacak genç siyasetçilerin birlikte çalışmalarını sağlamaya çalıştıklarını, bu bağlamda hem mebuslar

¹⁰⁰⁶ M. Ş. Esendal, *Kızıma Mektuplar*, s.379.

¹⁰⁰⁷ S. Ağaoğlu, *Siyasî Günlük...*, s.26.

¹⁰⁰⁸ F. A. Barutçu, *Siyasi Hatıralar*, I, s.613.

¹⁰⁰⁹ Altan Deliorman, “Yarınlara Bir Ses-3”, *Türk Edebiyatı*, (Haziran 1989), 188, s.14.

arasında muvazene oluşturmayı hem de meclisi gençleştirmeyi hedeflediklerini ifade etmektedir.¹⁰¹⁰

Nihat Erim, 1943'te yapılması öngörülen mebus seçimi için TBMM'nin önemli derecede gençleştirilmesinin kararlaştırıldığını duyduğunu, Genel Sekreter'le Ankara Halkevinde sekiz-on gencin bulunduğu bir toplantıda tanıştıklarını belirtmektedir. Erim, Esendal'ın herkesi konuşturarak konuları ele aldığını, sıra kendisine geldiğinde tek partiyi eleştirdiğini, memleket yönetimi hususunda eleştiriler yaptığını, buna karşılık Esendal'ın tek partiyi savunduğunu vurgulayarak şöyle devam etmektedir:¹⁰¹¹

“Münakaşalar dört saat sürdü. Bir, iki gün sonra o toplantıda bulunan bir arkadaşımın babası ile görüşürken Esendal'ın şöyle dediğini haber aldık: ‘Senin oğlun da Nihat da Meclise bu sefer değil, ileride mutlaka girmelidirler. Bu seferki Meclis onlara tahammül edemez.’”

Esendal'ın hazırladığı 1943 mebus listesinde pek çok genç isim vardı. Mezkûr listede, dönemin tanınmış simaları olan. Nihat Erim, Suut Kemal Yetkin, Tahsin Banguoğlu, Ahmet Hamdi Tanpınar, Ahmet Kutsi Tecer ve Ömer Bedrettin gibi otuzlu ve kırklı yaşlarda aydınlar yer alıyordu. Esendal tarafından listeye dâhil edilip; fakat daha sonra İnönü tarafından liste dışı bırakılan kişiler de vardı. Bunlardan biri de Necip Fazıl Kısakürek'tir.¹⁰¹² Bu arada milletvekili seçimi vesilesiyle memleketin muhtelif vilayetlerindeki il ve ilçe teşkilatları tarafından, aday listesinde yer almaları için CHP Genel Sekreterliğine gönderdikleri mektuplarla isim tavsiyesinde bulunmuşlardır.¹⁰¹³ Fakat teşkilatlardan gelen tavsiye mektupları, Genel Sekreterlik makamında pek dikkate alındığı söylenemez.

Meclise giren dört yüz elli beş milletvekilinden yüz otuz dokuzu yeniydi. Cemil S. Barlas'ın belirttiğine göre, meclisin daha da gençleşmesini arzulayan Esendal, altmış-yetmiş genci meclise sokmayı başardı.¹⁰¹⁴ ABD Hariciye Bakanlığına sunulan bir raporda, Esendal'ın himaye ettiği ve meclise soktuğu bir kısım gencin ileri düzey İngilizce konuştuğu bilgisi veriliyordu.¹⁰¹⁵

¹⁰¹⁰ **Cumhuriyet**, 24 Şubat 1943, s.1; **Ulus**, 24 Şubat 1943, s.1; **Akşam**, 24 Şubat 1943, s.1.

¹⁰¹¹ Nihat Erim, *“Kendi Felsefesini Yaratın Adam”*, **Seçilmiş Hikâyeler Dergisi**, VI/5, (Haziran 1952), s.37-38.

¹⁰¹² **Taha Toros Arşivi**, 3 Eylül 1993; Oktay Akbal, **Şairlere Ölüm Yok**, Özgür Yayıncılık, İstanbul, 1994, s.46.

¹⁰¹³ **BCA**, 490.1.0.0.345.1444.1.

¹⁰¹⁴ Cemil S. Barlas, *“Memduh Şevket Esendal'ın Ölümü”*, **Pazar Postası**, 25 Mayıs 1952, s.4.

¹⁰¹⁵ National Archives (United States), Collection: Turkey: Records of the U.S. Department of State, 1802-1949, File No: 867.00/7-2546. p.3.

Askerliğini bitirdikten sonra 1942’de Ankara’ya geldiğini ve bu süre zarfında partili arkadaşları vasıtasıyla Esendal’ın kendisini çağırdığını belirten Kemal Satır, böylece 1943 seçimlerinde Adana Milletvekili olarak meclise girdiğini ifade etmektedir.¹⁰¹⁶

Tahsin Banguoğlu ise Esendal ile irtibatını ve milletvekilliğine giden süreci şöyle anlatmaktadır:¹⁰¹⁷

“Ben 1943 tarihinde Ankara Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi’nde doçent idim. Bir gün; ‘Memduh Şevket Bey seni çağırıyor’ dediler. O sıralarda CHP genel sekreteri olan Memduh Şevket Esendal beni az tanıyordu. Bir konferansa gelmiş ve bir-iki defa Ülkü dergisinin odasında toplantılarımıza katılmıştı... Partiye, Memduh Şevket Beye gittim. Telefonla konuşuyordu. Eliyle işaret etti, oturdum. Telefonu kapattı, hal-hatır sordu. Sonra: ‘Tahsin Bey seni mebus yapacağız’ dedi. Teşekkür etmekle beraber boş bulundum. ‘Neden icap etti efendim’ gibi bir söz söyledim. ‘Lâzımsın da ondan’ dedi ve sonra benimle hiç beklemediğim bir konuşma yaptı. Bizim o zamanlar, ancak çok dar çevrelerde konuşabildiklerimizi söylüyordu. Şimdi koskoca bir genel sekreter bana idarenin kötüleştiğini, rejimin soysuzlaştığını anlatıyor, bunun böyle gitmeyeceğini söylüyordu. Hakkımda müsbet şeyler de işitmiş olmalıydı ki, itimatla ve bir ittihatçı pervasızlığıyla konuşuyordu. Birçok bölgeleri dolaştığını, halkı perişan bir halde gördüğünü, idarede murakabe ve mesuliyet fikri kalmadığını, hükümetin ise acz ve rehavet içinde bulunduğunu, Meclis’in ihtiyarladığını, tembelhâne haline geldiğini anlatıyordu. Oradan gençliğe düşen vazifeye geçti. Devlet idaresinde temelden ıslahat yapılmak lazım geldiğini, bunun da bugünkü Tek Parti usulü ve Meclisi’yle mümkün olmayacağını, normal rejime gitmemiz, ciddi murakabe yolunu tutmamız gerektiğini söyledi. Nihayet, ‘aydın gençlerin yeni hizmet kadrolarında yer almaları lazımdır’ diye sözü bağladı... Birkaç gün sonra, benim de Bingöl’den CHP adayı olduğumu, yani mebus tayin edildiğimi öğrendim.”

Tek parti döneminin siyasi ve fikri sansürüne rağmen, Banguoğlu’nun ifade ettiği ve Cumhuriyet’in kuruluşundan bu yana konuşulmayan unsurların, Esendal tarafından korkusuzca dile getirilmesi, bir nebze de olsa İnönü’nün bilgisi dâhilinde olduğu aşikârdır.

Milletvekili seçiminin sona ermesiyle 8 Mart 1943’de VII. TBMM Dönemi de başlamış oldu. Genç vekillerin meclise girmesi, yirmi üç yıldan beri mecliste bulunan

¹⁰¹⁶ M. Kemal, “Raftaki Demokrasi”, s.10.

¹⁰¹⁷ T. Banguoğlu, “Millî Şef Devri Hatıraları”, s.5.

yaşlı milletvekillerini tedirgin etti. Bir sonraki dönemde sıra kendilerine gelebilirdi. Dolayısıyla yaşlı vekillerin, genç vekilleri sıcak karşıladıkları söylenemez. VII. Dönem Bingöl Milletvekili olarak meclise giren Banguoğlu, yaşlıların:

“*Memduh Şevket Meclis’i çocuk-çolukla doldurdu*” diye serzenişte bulunduklarını belirtmektedir.¹⁰¹⁸ Oysa 1923’ten bu yana tanınmış birçok yaşlı mebus, sırtını partiye dayamış ve TBMM’yi bir geçim yeri olarak görmüşlerdir.

Türkiye, 1943 Genel Seçimleri süreci ve TBMM’nin VII. Dönemi, dikkate değer siyasi faaliyetlere sahne oldu. Meclisteki bu danışıklı yenileme bir hazırlık evresiydi. Milli Şef nezdinde Genel Sekreter Memduh Şevket Esendal’ın meclise soktuğu genç milletvekillerin de dâhil olduğu ve parti içi murakabeyi sağlamak amacıyla otuz kişilik bir Müstakil Grup kuruldu. Bu durum II. Dünya Savaşı sonrası İnönü’nün demokratikleşme yolundaki tasavvurlarına bir işaret sayılabilirdi.

4- Irkçılık-Turancılık Davası ve Esendal

II. Dünya Savaşı döneminde Türkiye’nin sergilediği dış politika, savaşın seyrine göre değişkenlik arz etti. Dönemin dış koşulları, iç politikaya ilişkin kararların ve uygulamaların da belirleyicisi oldu. II. Dünya Savaşı’nda, dış politikasını savaştan kaçınmak üzerine inşa eden Türkiye, değişen güç dengelerine göre de dış politikasında kısmi değişikliklere gidebiliyordu. Örneğin 1941 yazından itibaren Almanya’nın Sovyet Rusya’ya saldırması sonrası iyi neticeler elde etmesi, Türkiye’de Alman yanlısı bir anlayışı doğurdu. Hatta Şükrü Saraçoğlu, Almanya’nın Ankara Büyükelçisi Papen ile bir görüşmesinde, bir Türk olarak Sovyet Rusya’nın çökmesini; ancak Başvekil olarak Türkiye’nin tarafsızlık politikasını sürdürmesi gerektiğini belirtmekteydi.¹⁰¹⁹ Türk kamuoyu da genel olarak Almanya’nın Sovyet Rusya karşısındaki üstünlüğüne duyarsız değildi. Alman ordularının Rus topraklarındaki ilerleyişi, Türk basınında olumlu karşılanmıştı.

Türkiye’deki bu durumdan faydalanmak isteyen Almanya, hem Türkiye’yi hem de Sovyet Rusya topraklarında yaşayan Türk kökenli halkları kendi tarafına çekebilmek için, Turancı akımları destekleyen bir politika sergiledi. Bu aşamada, Almanya’nın iki amacı vardı. Birincisi, Ankara Büyükelçisi Franz Von Papen aracılığıyla Ankara’ya resmi işbirliği önererek Kırım ile Kafkaslar’daki Türk kökenli halkların sorun ve

¹⁰¹⁸ T. Banguoğlu, “*Milli Şef Devri Hatıraları*”, s.5.

¹⁰¹⁹ Sezen Kılıç, **Türk Basınında Hitler Almanya’sı**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2010, s.261.

çözümünü masaya yatırmak, üstelik ölçüyü aşarak, Türkiye'nin bu topraklarda yayılmasını onaylamaktı. İkincisi ise gayri resmi olarak Turancı teşkilat ve basın kuruluşlarını desteklemek ve geniş panturanist propaganda ile kamuoyunu ve dolayısıyla da, Ankara Hükümetini Sovyet Rusya karşıtı politika izlemeye teşvik etmekte.¹⁰²⁰ Almanya'nın böyle bir politikaya yönelmesinin sebebi, Sovyet Rusya'nın yenilmesinin ve Bolşevik sistemin yıkılmasının Türkiye'nin çıkarlarına olduğu kanaatiydi.

Almanya'nın Ankara Büyükelçisi Papen, 1941'de Berlin'e ilginç bir rapor sundu. Papen sunduğu raporunda, Alman askeri başarıları ile birlikte Türk hükümet çevrelerinin, Sovyet sınırı dışındaki Türk halklarının, özellikle de Azeri Türkleri'nin mukadderatı ile daha yakından ilgilenmeye başladığını belirtiyordu. Ankara'da hükümet çevreleri, 1918 olaylarına dönmek ve Bakü petrolerini hâkimiyetine alma arzusundaydı. Bu vesileyle bir uzmanlar komitesinin kurulduğundan bahsetmektedir. Komitenin amacı, Türk nüfusun yaşadığı bölgeleri Türkiye'ye ilhak etmek için, taraftar toplamaktı. Papen'nin komitede yer aldığını belirttiği kişilerden biri de dönemin Türkiye Kabil Büyükelçisi Memduh Şevket Esendal idi. Ancak, Esendal, Türkiye adına mümessillik gibi resmi bir statüde olması hasebiyle, Ankara'nın verdiği talimata göre hareket edecekti.¹⁰²¹

1941-1943 yılları Türkiye'de geniş bir faaliyet alanı bulan Pan-Türkçülük söylem ve örgütlenmelerin, ivme yaptığı bir dönemdir. Ankara Hükümeti, Almanya ile tesis edilen iyi ilişkiler ve Almanya'nın savaşta aldığı galibiyetler bağlamında Turancı söylem ve örgütlenmelere göz yumarak Almanya'nın beklentilerine yanıt vermek üzere kullandı.¹⁰²² Hatta bizzat hükümet çevrelerinde de destek buldu. Bu, Almanya savaşta galip çıktığı takdirde Türkiye'nin kendini emniyete alma politikası idi.¹⁰²³

Ne var ki, 1944 yılına gelindiğinde II. Dünya Savaşı'nın şartları değişti ve Almanya farklı cephelerde birbiri ardına yenilgiler yaşadı. Sovyet Rusya, Almanya'ya karşı savunmadan taarruza geçerken, Türkiye de Almanya politikasında ciddi bir dönüşüm yaşadı. Tabii bu durum iç politikaya da yansdı ve daha önce Turancı

¹⁰²⁰ C. Koçak, **Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945)**, I, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996, s.660.

¹⁰²¹ C. Koçak, **Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945)**, s.661-662.

¹⁰²² Günay Göksu Özdoğan, **“Turan”dan “Bozkurt”a Tek Parti Döneminde Türkçülük (1931-1946)**, çev. İsmail Kaplan, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015, s.169.

¹⁰²³ E. J. Zürcher, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, s.298.

söylemlere ve yayınlara gösterilen hoşgörü sona erdi. Kısa bir süre sonra da Turancı çevrelere yönelik bir tasfiye hareketi başlatıldı.¹⁰²⁴

1944 Mayıs'ından itibaren Turancı gruplara karşı takibatlar başladı. 18 Mayıs'ta yayımlanan resmi tebliğe göre, içlerinde Zeki Velidi Togan, Reha Oğuz Türkkan ve Nihal Atsız'ın bulunduğu Turancı gruba; *“İrkçılık ve Turancılık gayeleri güden, Anayasa esaslarına aykırı faaliyette bulunmaları”* suçları isnat olundu.¹⁰²⁵ Bir sonraki gün Cumhurbaşkanı İnönü, 19 Mayıs nutkunda, Türk milliyetçisi olduğunu fakat Turancılığın karşısında olduğunu vurguladı. İnönü, Turancılığı boş bir hayal olarak görmekteydi.¹⁰²⁶ Böylece Turancılık fikrine sahip olanların ve fikri yaymaya çalışanların tevkif edildiği görülmektedir.

Gelişen olaylar, 7 Eylül 1944-29 Mart 1945 tarihleri arasında zuhur eden ve *“İrkçılık-Turancılık Davası”* olarak literatüre geçen siyasi bir yargılamanın başlamasına sebebiyet verdi. Yargılama sonunda, Zeki Velidi Togan, Reha Oğuz Türkkan, Nihal Atsız ve Alparslan Türkeş'in aralarında olduğu yirmi üç şahıs tutuklandı.¹⁰²⁷ Bernard Lewis, Turancıların yargılanıp mahkûm edilmelerini, açıkça Sovyet Rusya'yı yatıştırmaya yönelik bir hareket olarak belirtmektedir.¹⁰²⁸

İrkçılık-Turancılık davasının görüldüğü dönemde, CHP Genel Sekreteri Esendal'ın yargılamalara karşı çıktığı ve Turancıları sahiplendiği dillendirilmektedir. Reha Oğuz Türkkan, Türk milliyetçilerini zararlı maceracılar olarak göstermek için; *“darbe yapıp, Almanlarla birlikte Sovyetlere savaş ilan etmek, oradaki Türkleri böylelikle kurtarmaya kalkışmak”* gibi üretilen uyduruk komplo teorileri konusunda, Esendal'ın tevkiften önce kendisine gönderdiği mektupta dikkatli olmaları hususunda uyardığını belirtmektedir.¹⁰²⁹ R. Bekin'in belirttiğine göre, Esendal için güçlü bir Türkiye, dış Türklerle daha yakın ilişkiler kurabilir ve meseleleri çözüme kavuşturabilir. Dolayısıyla 1944'deki hareketin zamansız olduğuna inanmaktadır. Bekin devamla:

*“Bu görüşlerine rağmen, CHP Genel Sekreteri makamına rağmen, hapse girenlere dostları vasıtasıyla destek vermiştir”*¹⁰³⁰ diyerek Esendal'ın Turancılarla yardımcı olduğunu söylemektedir.

¹⁰²⁴ Metin Toker, **Demokrasimizin İsmet Paşa'lı Yılları Tek Partiden Çok Partiye (1944-1950)**, s.28.

¹⁰²⁵ Metin Toker, **Demokrasimizin İsmet Paşa'lı Yılları Tek Partiden Çok Partiye (1944-1950)**, s.28.

¹⁰²⁶ **Akşam**, 20 Mayıs 1944, s.1.

¹⁰²⁷ Nadir Nadi, **Perde Aralığından**, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1979, s.244; G. G. Özdoğan, **“Turancıdan”** **“Bozkurt”**a... s.110.

¹⁰²⁸ Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, s.404.

¹⁰²⁹ Reha Oğuz Türkkan, *“44 Olaylarında Doğrular, Yanlışlar”*, **Türk Yurdu**, XXII/178, (Haziran 2002), s.35.

¹⁰³⁰ M. R. Bekin, *“Ölümünün 50. Yılında Memduh Şevket Esendal”*, s.53.

CHP içinde bir eleştiri ortaya çıktığını belirten S. Ağaoğlu ise Esendal ile ilgili şöyle bir hadiseden bahseder:¹⁰³¹

“Nihal Adsız’ın yazılarıyla başlayan ‘19 Mayıs tevkifleri’ tam terör halini almak manzarasını gösterdi. Devrin hakimleri ‘Bu insanların asıl gayeleri bizi devirmektir’ diyerek uzaktan yakından milliyetçi tanınmış herkesin hapslere tıklmasını istedikleri gün (Memduh Şevket Esendal) karşılına çıktı. ‘Ben de milliyetçiyim, kararınız bu ise önce beni tevkif ediniz’ dedi. Onun derviş tabiatından, mistik kafasından, tecrübelerle pişmiş aldırış etmemezliğinden bu hareketi beklemeyenler önce şaşırdılar, sonra da neticeleri yalnız memleket için değil, şahısları için de çok fena olabilecek kararlarından vazgeçtiler.”

Fakat Ağaoğlu’nun mezkûr iddiası dışında, CHP’nin üst organlarında Irkçılık-Turancılık Meselesi hakkında herhangi bir anlaşmazlığın olduğunu gösterecek bir bilgiye rastlanmadı. Aksine, Memduh Şevket Esendal’ın, oğlu Ahmet Esendal’a gönderdiği 20 Mayıs 1944 tarihli mektubu, S. Ağaoğlu’nun tezini zayıflatmaktadır. Esendal, mektupta Turancıları ağır bir şekilde eleştirmektedir:¹⁰³²

“Burada, bugünlerde birkaç akılsız hergele, eğer hükümet uyanık olmazsa, az daha başımıza Romanya’yı savaşa sokan ‘Çelik Muhafızlar’ gibi bir iş çıkarıyorlardı. Bolşevik geçinen birkaç akılsız ve edepsiz ile milliyetçi geçinen birkaç akılsız, bir yıldan beri gazata, risale çıkarıp boğuşuyorlardı. Milliyetçi geçinenlerin başları sayılan ve Atatürk aleyhine bir kitap çıkarmış olan Nihal Atsız bu son günlerde Orhun adındaki mecmuasında, bir açık mektup yazıp, öğretmenlerin komünist geçinenlerinden birkaçını hıyanetle itham eder ve işten çıkarılmalarını ister.¹⁰³³ Ortada bir cürüm olmadığı için hükümet aldırılmaz. Gençlik bu gazataları kapışa kapışa okur. Hiçbiri de gidip bu Atsız’a, ‘Ulan hergele, sen kim oluyorsun ki başvekile mektup yazıyorsun!’ demez. Komünist öğretmen dava eder, gençlik mahkemeye gidip nümayiş yapmak ister... Bir ufak tahkikat yaparlar, anlaşılır ki bunların aralarında teşkilatları varmış. Bunlar Atatürk’ü, İnönü’yü beğenmiyorlar; hiç kimseyi beğenmiyorlar. Bunların başları Nihal Atsız. Bir başları da Reha Oğuz Türkkan. Bir başları da Prof. Dr. Zeki Velidi denilen herif...”

¹⁰³¹ S. Ağaoğlu, **Babamın Arkadaşları**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998, s.137.

¹⁰³² M. Ş. Esendal, **Oğullarıma Mektuplar**, s.334-335.

¹⁰³³ Bahsi geçen komünist öğretmen Sabahattin Ali’dir. Sabahattin Ali’nin Nihal Atsız’a dava açması sonucu, iftiradan suçlu görünen Atsız dört aylık bir cezaya çaptırıldı; ancak cezası ertelendi. Sabahattin Ali-Nihal Atsız’ın mahkeme duruşmaları boyunca, Türkçü gençler adliye önüne gelerek Atsız lehine protesto gösterileri yaptılar. Hükümet nezdindeki kamu düzenini bozucu bu hareketler, “*İrkçılık-Turancılık Davası*”na zemin hazırlayarak Turancı hareketin tasfiye edilme sürecini başlattı. (G. G. Özdoğan, “**Turan**”dan “**Bozkurt**”a..., s.104-105.)

Genel Sekreter Esendal, Cumhurbaşkanı İnönü'nün 19 Mayıs nutkundan sonra 7 Haziran 1944'te, Irkçılık-Turancılık Meselesi dolayısıyla, parti örgütüne gönderdiği tamimde, esası yanlış olmakla birlikte Turancılık fikirleri doğrultusunda, gençleri tahrik etmenin ve onları sokak politikacılığına sürüklemenin, memlekete vereceği zarara değinerek şöyle devam etmektedir:¹⁰³⁴

“İlkin şurasını aydınlatmak isteriz ki, bu tahrikçilerin maksatları her ne olursa olsun, birtakım okul çocuklarının siyaset yapmağa kalkışıp sokak politikacılığına düşmeleri bizim milletimize asla yakışır işlerden değildir. Başka milletlerin tarihlerinde de yapılan bu türlü gösterişlerin iyi neticeler vermiş olduklarına kimse örnek gösteremez... Komşu milletlerin geçen birkaç yıllık tarihlerinde, bu gibi gençlik hareketleri şeklinde başlayan veya öyle gösterilmek istenen hareketlerin bu memleketleri ne kadar acıklı durumlara sürüklemiş olduğunu görmekteyiz. Bu gibi taşkınlıklar başlangıçlarında yabancı ellerin tahriki ile yapılmış olmasalar bile, bünyeleri millî birliği bozacak mahiyette olduğundan yabancı tahrikçiler bunları kendi menfaatlerine doğru sürüklemekte asla geç kalmazlar.”

Esendal, Turancılık faaliyetlerini, dış mihrakların bir tezahürü olarak Türkiye'yi, menfaatine uymayan bir savaşa sürüklemek şeklinde yorumlamaktadır. Esendal'a göre, Türkiye'nin milli birliğinden ve tutulan siyasetteki sağlamlıktan rahatsızlık duyanlar, halka hoş görünecek bir dava ile ortaya çıkmaları tabiidir. Nitekim bu sefer de kullandıkları argüman, milliyetçilik idi. Asıl gayenin ise devletin dahili ve harici siyasetine etki etmektir.¹⁰³⁵ Türkiye'nin millet anlayışı ve bu anlayışa göre yürüttüğü idare ve siyaset tarzının örnek alınacak bir olgunlukta olduğunu belirten Esendal, şöyle devam etmektedir:¹⁰³⁶

“Biz milliyetçiyiz. Bu milliyetçiliğimizin ne olduğu da Partimizin programında açıkça yazılıp aydınlatılmıştır... Bu programdaki geniş hayat görüşü karşısında bizi ırkçılık gibi müphem ve dağıtıcı, Turancılık gibi karanlık ve çıkmaz yollara sürüklemek isteyiş ve çocuklarımızı sokak politikasına sürükleyiş yalnız akılsızlık ve zavallılık ile izah edilemez, bunu milletimize karşı hıyanet olarak telâki etmeğe mecburuz.”

Esendal, iyi niyetli oldukları halde, Turancılık gibi hayal ürünü fikirlere kapılanların, parti programını anlamamış olmalarına bağlar. Bu tür faaliyetlerin önüne

¹⁰³⁴ M. Ş. Esendal, **İrkçılık-Turancılık**, TİTE Yayınları, Maarif Matbaası, Ankara, 1944, s.17-18.

¹⁰³⁵ M. Ş. Esendal, **İrkçılık-Turancılık**, s.18.

¹⁰³⁶ M. Ş. Esendal, **İrkçılık-Turancılık**, s.19.

geçmenin yolu ise parti teşkilatının, programını halka anlatmaktan geçer.¹⁰³⁷ Böylece başlı başına ideal bir sistem idrak edilecek ve ülkelerimizin yabancı ölçülere göre şişirilmesine ve zayıflatılmasına meydan verilmeyecekti.

Memduh Şevket Esendal'ın Türkçü yönünün bilinmesiyle birlikte Pan-Turanist hareketleri gereksiz olarak görürdü. Irk birliğinden ziyade, “dil birliği”, “iş birliği” ve “kültür birliğini” savunurdu. Zira CHP Genel Sekreteri sıfatıyla parti teşkilatına gönderdiği tamimde, İnönü'nün 19 Mayıs nutkuna göre daha yumuşak bir üslup kullanmış olsa da Turancılara karşı sarf edilen görüşler benzerlik arz ediyordu. Bu da Esendal'ın kişisel yardımlar yaptığı muhtemel olmakla birlikte, Turancılar lehine açık bir şekilde tavır takındığı anlayışını zayıflatmaktadır.

5- Esendal'ın CHP Genel Sekreterliğinden Ayrılması

6 Mayıs 1942'den itibaren, CHP Genel Sekreteri sıfatıyla parti teşkilatına hareketlilik kazandıran Memduh Şevket Esendal, 1944 Mayıs'ında politika işlerinin kendisine ağır geldiğini belirterek, çekilmek için İnönü'den izin istedi. Fakat İnönü, Esendal'ın bu isteğini geri çevirdi.¹⁰³⁸ 1945 yılına gelindiğinde ise Esendal'ın İnönü ile görüş ayrılığı yaşaması ve istediği tarzda hizmet olanağı bulamaması, Genel Sekreterlikten istifa etmesine sebep oldu.

Esendal'ın istifasının yankıları geniş oldu. Bu konuda çeşitli yorumlar dile getirildi. Esendal'ın yakındaki isimlerden biri olan A. Nesimi'ye aktardığına göre, Genel Sekreterlikten ayrılmasını, Cumhurbaşkanı İnönü ile anlaşmazlığa düştüğü şu diyaloga bağlamaktadır:¹⁰³⁹

“(Esendal): ‘Bugün Türkiye’de pek çok istimlâk yasası var. Yerin özelliğine göre bu yasalardan yararlanarak toprak ve orman konularını çözümleyelim, topraksız, ya da az topraklı köylüyü topraklandıralım, orman köylerine yaşama olanakları tanıyalım, böylelikle topraksız ya da az topraklı köylüler ile orman köylülerini partimize bağlayalım. Bu durumda CHP’ye karşı kurulacak partilerle ancak toprak ve orman konularında yapılan reformlar üzerinde diyalog kurma imkânı verelim. Böylelikle seçimlerde yoksul köylüye reformlarımızla size sağlanan haklarınızı korumak istiyorsanız oyunuzu bize verin diyebilecek duruma geliriz. Karşımızdaki partileri de seçimlerde yeneriz’ dedim. Bunun üzerine İsmet Paşa:

¹⁰³⁷ M. Ş. Esendal, *İrkçılık-Turancılık*, s.19.

¹⁰³⁸ M. Ş. Esendal, *Oğullarıma Mektuplar*, s.332.

¹⁰³⁹ A. Nesimi, *Yılların İçinden*, s.215.

‘Yok, sen bunları programına al. Köylüye eğer oyunuzu bize verirseniz bunları yapacağız dersiniz’ dedi. Bunun üzerine ben İsmet Paşa’ya:

‘Paşam, partinin taşra örgütü topraksız köylü değil, topraklı köylüdür. Seçimlerden önce ben bunu söylersem partim dağılır. Partimden bunu söyleyecek insan bulamam. Bu şartlarda da CHP’yi yönetemem’ dedim. Kısa bir süre sonra İsmet Paşa:

‘Bu koşullarda CHP’yi yönetecek kişiler vardır’ haberini yolladı. Ben ve benim gibi düşünenler CHP idare heyetinden istifa ettiler. Bu işe yatkın olan kişiler CHP sorumluluğunu üzerlerine aldılar.”

Esendal için “ustam” diyen Salim Şengil, Esendal’ın istifasını, Celal Sait Siren’in yerine kimin Ticaret Bakanı olacağıyla ilgili İnönü’yle olan görüş ayrılığına yormaktadır. İnönü, Ticaret Bakanlığı için Trabzon Milletvekili Raif Karadeniz’i uygun görmektedir. Esendal ise R. Karadeniz’in Ticaret Bakanlığını beceremeyeceğini ve bakanlığı Karadenizlilerle dolduracağını belirtir. Esendal, Vehbi Koç gibi iş insanlarının atanmasını daha uygun görmektedir. Fakat meclis dışında bakan atanamayacağını belirten İnönü, Karadeniz hususunda diretince Esendal da istifa etmek zorunda kalır.¹⁰⁴⁰ Gerçekten de 31 Mayıs 1945’te Siren’in çekilmesi üzerine Ticaret Bakanlığı’na R. Karadeniz atanmıştı.¹⁰⁴¹

Barutçu ise Esendal’ın istifasını, Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu çerçevesinde yapılan müzakereler sırasında Saraçoğlu Hükümeti ile yaşadığı anlaşmazlığa bağlamaktadır Barutçu’ya göre, Toprak Kanunu ve bütçe müzakereleri sırasında gerekli desteği görmeyen Saraçoğlu’nun şikâyetleri, Esendal’ı istifaya götürmüştür. Barutçu, gelişmeleri şöyle aktarmaktadır:¹⁰⁴²

“Toprak Kanununun 17.maddesinin değiştirilen şekline ait tahrir etrafındaki politika dedikoduları ve ihtirash politikacıların parti umumi idare aleyhindeki tezvirleri devam ediyor. Fırsat çıktı yıkmaya çalışmak ve yerlerine geçmek lazım, dava hep bu. Katibi umumi Memduh Şevket Bey güya Erzurum Mebusu Sabit Bey’e: ‘Bu Toprak Kanununun içine eden başvekildir!’ demiştir. Bu sözü sabık Ticaret Vekili Mümtaz Ökmen başvekile söylüyor!... Cumhurbaşkanı’nın köşkündeki yemekte vekiller varmış. Başvekil, İnhisarlar vekili ve bir de Maarif vekili, Memduh Şevket’in aleyhinde bulunmuşlar... Memduh Şevket’i İnönü adeta ekarte etmiş gibi üç günden beri Meclise geldiği halde çağırıyor. Bu gün Mecliste koridorda kendisine (Esendal) tesadüf

¹⁰⁴⁰ Salim Şengil, **Anılarda Kalan Portreler**, Cem Yayınevi, İstanbul, 1991, s.62-63.

¹⁰⁴¹ **BCA**, 30.10.0.0.14.80.9.

¹⁰⁴² F. A. Barutçu, **Siyasi Hatıralar**, s.723.

ettim... Biz kendisine, Şefe gidip her şeyi açık açık söylemesini, şahlanan gayretler arkasında gizlenen maksatları ve hakikati ortaya koymasını tavsiye ettik. O buna taraftar değil. Şef davet ederse giderim diyor. Bu yaştan sonra ben bu dedikoduların içine girecek kadar küçülemem diyor.”

Koçak da Çiftçi Topraklandırma Kanunu müzakereleri esnasında, hükümete yeterli desteği vermeyen parti idaresinin tasfiyesi olarak değerlendirmektedir.¹⁰⁴³

Esas olarak Esendal’a göre, her şey İnönü’nün bilgisi dâhilinde yapılmaktaydı. İnönü istemeyecek olsa bu havalara estirilemezdi.¹⁰⁴⁴ Kızı Emine’ye gönderdiği bir mektubunda şöyle yazıyordu:¹⁰⁴⁵

“Usanmışım. İçimde dedikodu ile boğuşmak isteği kalmamış. Bir isteğim var o da oturup alaylı hikâyeler yazmak.”

Genel Sekreterlik makamından ayrılan Esendal, TBMM’nin 11 Haziran 1945’teki oturumunda, üç yüz kırk beş oyla kabul edilen Çiftçi Topraklandırma Kanunu oylamasına katılmayan yüz dört milletvekilinden biriydi.¹⁰⁴⁶

Cemil S. Barlas, Esendal’ın Parti Genel İdare Kurulunun görev ve yetkileri hakkında İnönü’yle görüş ayrılığı yaşadığını belirtmektedir. Esendal, hükümetin, Genel İdare Kurulunca murakabesini istiyordu. Esendal böylece, parti ile hükümet arasında yararlı bir işbirliğinin oluşacağını vurgularken, İnönü ise yeni bir İttihad ve Terakki tarzında bir genel merkez kavramının vuku bulacağından endişe ediyordu. Bu hususta İnönü ile ortak paydada buluşamayan Esendal, görevinden çekildi.¹⁰⁴⁷

Yukarıda bahsedilen görüş ayrılıkları, Esendal’ın Genel Sekreterlikten ayrılmasının önemli sebepleri olmakla birlikte, asıl etken, Esendal’ın zayıf olarak gördüğü Saraçoğlu Hükümeti ile yaşadığı anlaşmazlıklardı. Esendal, hükümet mensuplarının partililer arasında itibar kaybı yaşadıklarını, dolayısıyla Saraçoğlu Hükümetinin düşmesini ve böylece yeni bir kabine ile seçimlere girmenin daha iyi olacağı hesabını yapmaktaydı.¹⁰⁴⁸ Esendal’ın bu konuda İnönü ile anlaşmazlık yaşadığı muhtemeldir. Nitekim ABD Hariciye Bakanlığına ulaşan istihbarat raporları da bu durumu teyit etmektedir. Raporlarda verilen malumata göre, CHP Genel Sekreterliğinden ayrılmasının en mantıklı açıklaması olarak Esendal’ın, Cumhurbaşkanı

¹⁰⁴³ C. Koçak, **İkinci Parti Türkiye’de İki Partili Siyâsi Sistemin Kuruluş Yılları (1945-1950)**, I, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010, s.358.

¹⁰⁴⁴ F. A. Barutçu, **Siyasi Hatıralar**, s.724.

¹⁰⁴⁵ M. Ş. Esendal, **Oğullarıma Mektuplar**, s.332.

¹⁰⁴⁶ **TBMMZC**, VII/ 18, 11 Haziran 1945, Ankara, 1945, s.234.

¹⁰⁴⁷ C. S. Barlas, *“Memduh Şevket Esendal’ın Ölümü”*, s.4.

¹⁰⁴⁸ **Neslihan Esendal Özel Arşivi**, Memduh Şevket Esendal, *“CHP Sorunları”*, s.5.

İnönü'nün hükümeti hala eleştirememesinden duyduğu hoşnutsuzluktu.¹⁰⁴⁹ Yine başka bir malumatta, Esendal'ın güçlü karakterli bir kişi olmadığı ve kesinlikle parti üyelerinin güvenine haiz olmadığı için tutunamadığı bilgisi yer alsa da¹⁰⁵⁰ Esendal'ın özellikle 1943 Genel Seçimlerinden sonra parti içinde önemli bir güç merkezi haline geldiği bilinmektedir. Banguoğlu da Esendal'ın parti içinde popülaritesinin olduğunu belirtmektedir.¹⁰⁵¹ Esas olarak onun parti içindeki rolü ve gücü, birtakım tezvirleri beraberinde getirdi. Sonuç itibarıyla Esendal'ın Genel Sekreterlikten ayrılması, çok partili bir düzene geçileceği Türkiye'nin yeni siyasal oluşumunda CHP'deki görev değişikliğinin bir yansımasıydı.

Memduh Şevket Esendal 31 Mayıs 1945'te Genel Sekreterlik görevinden ayrılırken 1925-1931 yıllarında CHP Genel Sekreteri olan Saffet Arıkan'ın ismi daha fazla geçmesine rağmen¹⁰⁵² 1 Haziran 1945'te Esendal'ın yerine vekâleten Nafi Atıf Kansu atandı.¹⁰⁵³ Barutçu'nun aktardığına göre, Esendal istifa etmek üzere Köşk'e çıktığında, İnönü'ye, Genel Sekreterlik için memleketin en yaşlı adamı sıfatıyla arz etmeyi vazife saydığı Saffet Arıkan veya Nafi Atıf Kansu'yu önermiştir.¹⁰⁵⁴ Dolayısıyla N. A. Kansu'nun CHP Genel Sekreter Vekili olması Esendal açısından güzel bir karardı. Demek ki, İnönü'nün Esendal'a itimadı hala devam ediyordu. Genel Sekreterlik için N. A. Kansu tercihi esas olarak kurulu düzenin bozulmaması anlamına gelmekle birlikte, Esendal'ın da bir nebze olsun partideki ağırlığının devam edeceğinin bir tezahürüydü.

Esendal, Genel Sekreterlik görevinden ayrıldıktan sonra geri planda kalsa da CHP iktidarı müddetince parti içindeki etkisi devam edecek ve özellikle genç milletvekilleri tarafından danışılan bir şahsiyet olacaktır.

6- 35'ler Hareketi ve Esendal

Türk siyasi hayatının önemli evrelerinden biri de çok partili hayata intikal sürecidir. Savaş sonrası değişen şartlar içinde bütün cihanda olduğu gibi Türkiye'de de yeni bir sürecin başladığı görülmektedir. Savaşın Demokrasi Cephesi gibi çok partili rejimlerin lehine sonuçlanması ve Mihver devletleri olan Almanya ve İtalya gibi

¹⁰⁴⁹ **National Archives (United States)**, File No: 867.00/6-245. p.2; **National Archives (United States)**, File No: 867.00/6-1445.

¹⁰⁵⁰ **National Archives (United States)**, File No: 867.00/6-245. p.3.

¹⁰⁵¹ T. Banguoğlu, "*Millî Şef Devri Hatıraları*", **Tercüman**, 23 Mayıs 1986, s.5.

¹⁰⁵² **National Archives (United States)**, File No: 867.002/5-3145.

¹⁰⁵³ **BCA**, 490.1.0.0.5.26.21; **Cumhuriyet**, 1 Haziran 1945, s.1; **Ulus**, 1 Haziran 1945, s.1; **Vatan**, 1 Haziran 1945, s.1; **Tan**, 1 Haziran 1945, s.1.

¹⁰⁵⁴ F. A. Barutçu, **Siyasi Hatıralar**, s.726.

totaliter rejimlerin mağlup olması, tek parti sisteminin de mağlubiyetini beraberinde getirdi.

Memduh Şevket Esendal, bir münasebetle Başbakan Şükrü Saraçoğlu'nun kendisine: *"Bu İnönü sağ iken biz normal duruma girmeliyiz"* şeklinde bir ifade kullandığını belirtmektedir.¹⁰⁵⁵ Esendal, bu dönemde tek parti sistemine inançlarının kalmadığını ve artık bu sistemi eksik gördüklerini de sözlerine eklemektedir.¹⁰⁵⁶ İnönü, yeni dünya şartlarında Türkiye'nin çok partili bir hayata girmek zorunda olduğunu vurgulayarak, CHP'yi bu bağlamda çok partili bir yönetime göre düzenleme görevini de Esendal ve onun genç vekillerine bırakmıştı.¹⁰⁵⁷ Gerçekten de dünyada değişen dengeler, Türkiye'de de çoğulcu demokrasi yönünde gelişmelerin yaşanmasına etki etti.¹⁰⁵⁸ 1945 yılı ile birlikte Türkiye'de çok partili hayata geçme gayesiyle önemli adımlar atıldı. Milli Kalkınma Partisinin kuruluşuyla birlikte çoğulcu demokrasiye geçilmesi yanında, özellikle Ocak 1946 tarihinde DP'nin tesis edilmesi yeni bir sürecin başlangıcını teşkil etti.

21 Temmuz 1946 Genel Seçimlerine giren DP, meclisteki 450 milletvekilinden 64'ünü alarak muhalefetteki yerini aldı. Tabii seçime hile karıştırıldığını beyan eden ve sonuçlardan memnun olmayan DP, hükümeti suçluyordu. Bu da meclisin açılışının ilk gününde Şükrü Saraçoğlu'nun Başbakanlıktan çekilmesini sağladı. Bunun üzerine, hükümeti kurma görevi Recep Peker'e tevdi edildi. M. Toker, Peker'in başbakanlığa getirilmesiyle, İnönü'nün uygulamak istediği siyaseti şöyle izah etmektedir:¹⁰⁵⁹

"Sanırım ki İnönü'nün gözü Recep Peker'deydi. Onun kendisi için 'uysal başbakan' olmayacağını biliyordu ama aklındaki 'tatlı sert' politika bakımından bu eski kurmay subay biçilmiş kaftandı. Tabiatı, temayülleri, zihniyeti ve alışkanlıkları itibarıyla Peker uygulanacak politikanın sertliğini temsil edecekti. Tatlılığı Cumhurbaşkanı kalacaktı. Bu da onun, düşündüğü hakemlik görevini kolaylaştıracaktı."

S. Ağaoğlu'nun ifade ettiği şekliyle tuttuğu yolun, kendisini partinin başı olmaya götürecek bir sürecin başladığını zanneden Başbakan Recep Peker, *"Demir Pençeli Başbakan"* olarak güçleri elinde toplamaya çalışarak CHP'nin merkezinde olmak

¹⁰⁵⁵ Neslihan Esendal Özel Arşivi, Memduh Şevket Esendal, *"Çok Parti"*, s.1.

¹⁰⁵⁶ Neslihan Esendal Özel Arşivi, Memduh Şevket Esendal, *"Çok Parti"*, s.1.

¹⁰⁵⁷ A. Nesimi, *Yılların İçinden*, s.213.

¹⁰⁵⁸ M. Kemal, Almanya'nın II. Dünya Savaşı'nı kazanması halinde, Türkiye'nin de faşist bir sistemle devam edeceğini belirtmektedir. (M. Kemal, *"Raftaki Demokrasi"*, *Cumhuriyet*, 24 Nisan 1980, s.10.).

¹⁰⁵⁹ M. Toker, *Demokrasimizin İsmet Paşa'lı Yılları Tek Partiden Çok Partiye (1944-1950)*, s.133.

amacını güdecek; fakat hakikatte ise İnönü'nün oyununa gelerek yıpranacaktı.¹⁰⁶⁰ Bununla birlikte, İnönü'nün gayret ve teşvikine ve iktidarla muhalefet arasında uzlaşmaya varma çabasına, Peker'in katılmadığını söylemek mümkündür. Nitekim Peker'in bir yıldan biraz fazla süren Başbakanlık dönemi (7 Ağustos 1946 - 10 Eylül 1947) sükûnet içerisinde değil, sancılı olarak geçti.

Peker Dönemi, DP muhalefetine yanında, CHP içerisinde de gruplaşmaların yaşandığı bir dönemdir. Dönemin başında belirtildiği gibi, CHP içinde mutediller ile müfritler arasında siyasi mücadele dönemi vuku buldu. Memduh Şevket Esendal'ın, partiye yeni bir dizayn vermek ve murakabeyi sağlamak amacıyla meclise soktuğu genç vekillerden oluşan mutediller, rekabete dayalı bir siyasal düzeni istemekte iken, müfritler ise tek partili anlayışın müdafiliğini yapmakla birlikte, Peker Hükümetinin devamından yana idiler. Esendal, işlerin dağınıklığını ve siyasi düzensizliği, mecliste herkesin aynı fikirde olmasını ve hükümetin murakabeden yoksun oluşuna bağlamaktaydı.¹⁰⁶¹ Ona göre, siyasi işler pekiyi gitmiyordu ve böyle devam ederse Atatürk'ün kurtarıcı ana partisi de niteliklerini yitirerek sıradan bir parti hüviyetine bürünecektir.¹⁰⁶² Esendal, bu bağlamda Genel Sekreterliği dönemiyle birlikte CHP'de dengeleri değiştirmek ve yeni bir güç merkezi meydana getirme gayretinde oldu.¹⁰⁶³ Esendal, etrafında topladığı genç milletvekillerine, devamlı telkinlerde bulunarak memleketi iyi tanımalarını ve mecliste daha aktif ve daha serbest konuşmaları gerektiğini vurgulardı.¹⁰⁶⁴ Bu durum partinin yirmi yıllık geleneğine aykırı olmakla birlikte, Türkiye'de çoğulcu demokrasi yolunda atılan önemli gelişmelerdendir.

Esendal'ın yaratmak istediği hareketi, ruhani bir zihniyet olarak niteleyen Peker, bu eğilime şiddetle karşı duracağını belirtmekteydi.¹⁰⁶⁵

Peker'in DP muhalefetine karşı sert politika takip etmesi, CHP içinde de bir kuvvet denge unsuru olarak mutedillerin kendilerini hissettirmelerine sebep oldu. Özellikle Cumhurbaşkanı İnönü'nün 12 Temmuz 1947 tarihli Beyannamesi ile iktidara ve muhalefete eşit mesafede duracağını beyan etmesi sonrası, Peker'e karşı mutedillerin sesi daha çok çıkmaya başladı.

¹⁰⁶⁰ S. Ağaoğlu, **Babamın Arkadaşları**, s.139-140.

¹⁰⁶¹ **Neslihan Esendal Özel Arşivi**, Memduh Şevket Esendal, "*Çok Parti*", s.1.

¹⁰⁶² M. Ş. Esendal, **Oğullarıma Mektuplar**, s.558.

¹⁰⁶³ Engin Tonguç, **Bir Eğitim Devrimcisi İsmail Hakkı Tonguç (Yaşamı, Öğretisi, Eylemi)**, Güldiken Yayınları, İstanbul, 2001, s.484.

¹⁰⁶⁴ T. Banguoğlu, "*Millî Şef Devri Hatıraları*", s.5

¹⁰⁶⁵ S. Ağaoğlu, **Siyasi Günlükler**, s.29.

Mutediller, zamanla Peker Hükümetine çok sert çıkışlarda bulunarak CHP içindeki gelişmelere hareketlilik kazandırdılar. Peker ise kendisine yöneltilen eleştirilere karşı geri adım atmak yerine, gücünü ispatlamak ve politikasını kuvvetlendirmek amacıyla 26 Ağustos 1947 tarihli CHP Grubu toplantısında bir güvenoyu isteme yolunu tercih etti.¹⁰⁶⁶ Güven oylamasının yapıldığı gün, Peker Hükümetine karşı en sert saldırıları Hamdullah Suphi Tanrıöver yaptı.¹⁰⁶⁷ Akabinde Tanrıöver'i, Memduh Şevket Esendal'ın meclise soktuğu ve organize ettiği genç vekiller takip etti. Genç vekillerden Kasım Gülek, Tahsin Banguoğlu ve İsmail Rüştü Aksal, Peker Hükümeti aleyhine birer konuşma gerçekleştirerek, tek parti zirvesinden halk idaresine inmek durumunda olduklarını belirttiler.¹⁰⁶⁸ Tabi kurultaydan önce 11 Ağustos'ta Esendal'ın; *"tertîp almak lazımdır"* demesi, sarf edilen konuşmaların bir plan dâhilinde yapıldığını göstermektedir.¹⁰⁶⁹

Sonuç itibarıyla Başbakan Peker Hükümetine, Grup'tan yapılan açık oylamada üç yüz üç güvenoyuna karşılık otuz dört milletvekili de güvensizlik oyu verdi.¹⁰⁷⁰ Bir sonraki gün Esendal da oyunu ekleyince, güvensizlerin oyu otuz beşe çıkmış oluyordu.¹⁰⁷¹ Böylece CHP tarihinde *"35'ler Olayı"* olarak bilinen hareket ortaya çıkmış oluyordu. Güvensizlik oyu veren milletvekilleri şunlardı:¹⁰⁷²

"Ali Fuat Cebesoy, Hamdullah Suphi Tanrıöver, Nihat Erim, Vedat Dicleli, Kasım Gülek, Kasım Eren, İsmail Rüştü Aksal, Cavit Oral, Sinan Tekelioğlu, Fahri Kurtuluş, Mahmut Nedim Gündüzalp, Cevat Dursunoğlu, Celâl Sait Siren, Şevket Raşit Hatipoğlu, Nazif Erkin, Tahsin Banguoğlu, Tezer Taşkiran, İhsan Hamit Tigrel, Sait Odyak, Sedat Çumralı, Muhsin Adil Binal, Hasan Şükrü Adal, Avni Refik Bekman, Muhtar Ertan, Ali Kemal Yiğitoğlu, Abdurrahman Melek, Vehbi Sarıdal, Hilmi Atlıoğlu, Kâmil Kitapçı, Hilmi Öztarhan, Suut Kemal Yetkin, Raşit Börekçi, Osman Agan, Bekir Kaleli ve 35'inci de Memduh Şevket Esendal."

Banguoğlu, CHP Grup Toplantısında yaptığı konuşmadan sonra koridorda Esendal'a denk geldiğini, yaptığı konuşmadan ötürü kendisini tebrik ettiğini, fakat

¹⁰⁶⁶ Bekir Koçlar, *"Çok Partili Hayata Geçiş Döneminde Hükümet-Muhalefet İlişkisi"*, **Türkler**, XVI, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s.762,

¹⁰⁶⁷ M. Toker, **Demokrasimizin İsmet Paşa'lı Yılları Tek Partiden Çok Partiye (1944-1950)**, s.199.

¹⁰⁶⁸ T. Banguoğlu, *"Millî Şef Devri Hatıraları"*, **Tercüman**, 26 Mayıs 1986, s.5.

¹⁰⁶⁹ N. Erim, **Günlükler (1925-1979)**, I, haz. Ahmet Demirel, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2005, s.169.

¹⁰⁷⁰ **Ulus**, 27 Ağustos 1947, s.1; **Cumhuriyet**, 27 Ağustos 1947, s.1.

¹⁰⁷¹ T. Banguoğlu, *"Millî Şef Devri Hatıraları"*, **Tercüman**, 26 Mayıs 1986, s.5.

¹⁰⁷² M. Toker, **Demokrasimizin İsmet Paşa'lı Yılları Tek Partiden Çok Partiye (1944-1950)**, s.200.

Esendal'ın kalbi tuttuğu için oylamaya katılamadan meclisten ayrılmak zorunda kaldığını belirtmektedir.¹⁰⁷³

“35’ler” muhalefетinin, CHP’yi önemli ölçüde sarstığını söylemek mümkündür. Çünkü Peker Hükümetine güvenoyu çıkmasından ziyade, aleyhinde oy veren azınlıktaki mutedillerin tutumu önemliydi. Esendal, CHP’de baş gösteren karışıklıklar neticesinde, olası bir tasfiyenin parti adına iyiye işaret olacağını belirtmektedir.¹⁰⁷⁴ Bir taraftan DP ile şiddetli çekişmeler, diğer yandan parti içi saldırılarla karşı karşıya kalan Peker Hükümetinin zor bir dönem beklemekteydi. Hükümette revizyon yapılarak altı bakan değişikliğine gidildiyse de bu durum Peker’i kurtarmaya yetmedi.¹⁰⁷⁵ İnönü tarafından da gerekli desteği görmeyen Peker Hükümeti, 9 Eylül’de istifa etmek zorunda kaldı. Yeni kabineyi Hasan Saka kurdu.¹⁰⁷⁶ Esasen 35’lerin elini kuvvetlendiren unsur 12 Temmuz Beyannamesi’dir. Recep Peker’in savunmak istediği sistem, 12 Temmuz Beyannamesi ile zedelenmeseydi, daha uzun bir müddet onu iktidardan alıkoyacak bir sebep görülmeyebilirdi. Nadir Nadi’nin belirttiği gibi 12 Temmuz Beyannamesi, Peker Hükümetinin yürüttüğü politikanın iflasını ilan ediyordu.¹⁰⁷⁷

Peker Hükümetini istifaya götüren 35’ler teşekkülünde birinci derece etkili olan kişi Memduh Şevket Esendal’dır. N. Erim bu süreci değerlendirirken Esendal’ın, 35’ler hareketinin en büyük dayanaklarından biri olduğunu ifade etmektedir.¹⁰⁷⁸ S. Ağaoğlu ise Peker-Esendal çekişmesinde şöyle bir tespitte bulunur:¹⁰⁷⁹

“(Recep Peker’in) liderlik rolünde Atatürk’ün ölümüne kadar tek rakibi Şükrü Saraçoğlu’ydu. Atatürk’ten sonra Memduh Şevket Esendal karşısına çıktı. 1931’de Serbest Fırka macerasından sonra meb’us olan gençlerin bir kısmı Saraçoğlu, bir kısmı da bunun (Esendal) tarafından ortaya sürülmüşlerdir.”

Mezkûr dönemde CHP Genel Sekreterliği ve Genel Başkan Vekilliği yapan Hilmi Uran, 35’ler olayını ve Esendal’ın rolünü şöyle değerlendirmektedir:¹⁰⁸⁰

“(Peker’in) mecliste kendisine bir taraftar çoğunluğu sağlamak suretiyle İnönü’nün vesayetinden sıyrılma ve o vesayeti sıfıra indirmek hususundaki gayretini daima hissetmişimdir. Nitekim bu gayret İnönü’nün de Peker’e karşı Meclis’te mukabil

¹⁰⁷³ T. Banguoğlu, “Millî Şef Devri Hatıraları”, **Tercüman**, 26 Mayıs 1986, s.5.

¹⁰⁷⁴ M. Ş. Esendal, **Kızıma Mektuplar**, s.485.

¹⁰⁷⁵ **Ulus**, 5 Eylül 1947, s.1.

¹⁰⁷⁶ **Ulus**, 10 Eylül 1947, s.1; **Cumhuriyet**, 10 Eylül 1947, s.1.

¹⁰⁷⁷ Nadir Nadi, “Şahıs Değil Zihniyet”, **Cumhuriyet**, 11 Eylül 1947, s.1-3.

¹⁰⁷⁸ N. Erim, “Kendi Felsefesini Yaratan Adam”, s.38.

¹⁰⁷⁹ S. Ağaoğlu, **Babamın Arkadaşları**, s.133.

¹⁰⁸⁰ Hilmi Uran, **Meşrutîyet, Tek Parti, Çok Parti Hatıralarım (1908-1950)**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2008, s.383.

bir hizip yaratmak istemesi neticesini vermiştir ki, Cumhuriyet Halk Partisi tarihinde Otuzbeşler diye anılan hizip işte budur. Bu hizip çoğu Memduh Şevket Esendal merhumun hususi gayretiyle meclise girmiş olan gençlerden teşekkül ediyordu. Bunlar başlangıçta hükümete girmemeyi ve sadece parti içinde hükümeti tenkit etmeyi kendilerine şiar edinmişlerdi. Böylece bir feragat göstermiş oluyorlardı... Kanaatimce Otuzbeşler hizbi, Cumhuriyet Halk Partisi'nin iktidar partisi olarak muhalefet karşısında, kendi elimizle yaratılmış bir zaafı olmuştur. Çünkü bundan sonradır ki muhalefet çevreleri ve gazeteleri Otuzbeşler dışında kalan Halk Partilileri gözden düşürmeye çalışır ve onları 'Müfritler' diye anar olmuştur."

Bununla birlikte Esendal, bazı çevrelerce CHP içinde meydana gelen hizipleşmenin sorumlusu olarak görüldü ve okların hedefinde yer aldı. Bu konuda en sert eleştiri F. R. Atay'dan geldi. CHP'de çirkin oyunlar başladıktan sonra "Ulus" gazetesinden ayrıldığını belirten Atay, "Cumhuriyet" gazetesinde Mekki Said Esen'e verdiği röportajda şunları söylüyordu:¹⁰⁸¹

"Hizipçilik partiyi öldürür; fakat içlerinden galiba biri; 'parti yıkılsa da ne çıkar?' bile demiştir. Sayıları pek az olsa da bazıları muhalefetten itibar görmekten hoşlanır oldular... Güya parti ve meclis çokluğu demokrasiyi istemiyormuş da bunlar zorluyormuş gibi bir süs takınarak... partinin şerefli ve karakterli şahsiyetlerine karşı yıpratma mücadelesi açtılar... İnönü adını, parti ve Meclis çokluğuna karşı oyuna girenlerden ne İnönü'ye ne partiye, ne de demokrasiye hayır gelir."

Atay, konuşmasının devamında en sert eleştiriye ise isim vermeden Esendal'a yönelik yaptı. Esendal'ı vaktiyle "Kemalizm" kelimesini bile parti tüzüğünden çıkarmaya teşebbüs etmek ve parti içi hizipleşmeden yararlanarak yeniden rol oynamak hevesine kapılmakla suçluyordu.¹⁰⁸² Bilindiği üzere, Esendal başkanlığındaki CHP Genel Sekreterliği Encümeni tarafından, parti programı giriş kısmında yer alan; "Partiye esas olan bütün bu prensipler Kemalizm yoludur" kısmının çıkarılması hususu, 1943 tarihli CHP 6. Büyük Kurultayına sunulmuştur.¹⁰⁸³ Fakat mezkûr kurultayda bir değişiklik olmamıştır.¹⁰⁸⁴ Bu duruma büyük tepki gösteren Atay, 1960'larda da Kemalizm hassasiyetinin zayıf olduğu birtakım CHP'lileri eleştirirken 1942-1945 yıllarında CHP Genel Sekreterliği yapan Esendal'a atıfta bulunup:

¹⁰⁸¹ Mekki Said Esen, "Faliş Rıfkı Atay 35'lere Hücum Ediyor", **Cumhuriyet**, 16 Kasım 1947, s.1-4.

¹⁰⁸² M. S. Esen, "Faliş Rıfkı Atay 35'lere Hücum Ediyor", s.4.

¹⁰⁸³ **BCA**, 490.1.0.0.216.856.1.

¹⁰⁸⁴ **BCA**, 490.1.0.0.215.854.1.

“Kaç defa tüzükten ‘Kemalizm’ sözü kaldırılmak istenmiştir. Buna çalışan umumi kâtip (Genel Sekreter) bir zamanlar Kara Kemal’in adamı olduğu için biz: ‘Kemalizm yerine Kara Kemalizm mi koyacağız’ diye dayatmıştık” diyerek tekrar hedef tahtasına koymuştur.¹⁰⁸⁵

“Bozkırdaki Çekirdek” romanında 35’ler olayını konu edinen Kemal Tahir ise; “Çok değil, Batıda okumuş otuz beş kırk milletvekili uydurmak” diyerek yarım asırdır pusuda fırsat bekleyen diye nitelediği Esendal’ın hizip çıkararak partiyi kontrolüne almak istediğini iddia etmektedir.¹⁰⁸⁶

CHP’li Cevdet Kerim İncedayı da Esendal’ın Gandhi gibi ortaya çıkararak bir takım gençleri mürit gibi etrafında topladığını ve bu şekilde memleketi batıracaklarını ifade etmekteydi.¹⁰⁸⁷

Memduh Şevket Esendal, her ne kadar 1945’te CHP Genel Sekreterliğinden ayrılmış ve görünürde aktif siyasetin içinde bulunmayıp hikâye yazma işleriyle daha fazla meşgul olmayı tercih etmişse de perde arkasında, 1943 seçimleriyle TBMM’ye soktuğu genç aydın milletvekilleri üzerindeki etki unsurunu kullanmaya devam ettiği görülmektedir. Muhtelif kesimlerce, “görünmez peygamber”¹⁰⁸⁸ olarak da nitelendirilen Esendal, TBMM’de murakabe sağlanması için tasavvur ettiği fikriyatını, mezkûr milletvekillerine aşılama gayretinde oldu. Bu bağlamda Peker Hükümetini istifaya götüren süreç, bu gayretin bir neticesi olarak değerlendirilebilir. Sonuç itibarıyla, Türk siyasal literatürüne giren 35’ler Olayı, değişen dünya düzenine paralel olarak, şartların olgunlaşmaya başladığı ve totaliter “Milli Şef” kavramından, demokratik “Cumhurbaşkanı” mantığına geçişin yaşandığı o günün Türkiye’sinin de geçirmekte olduğu değişimlerin akışı içerisinde önemli bir aşamadır.

7- 1950 Genel Seçimleri ve Esendal’ın Siyasi Hayattan Çekilmesi

1946 Genel Seçimlerinde, DP meclise girmeyi başarsa da hükümetin seçimlere hile karıştırdığı yönünde yoğun itirazları oldu. Seçim sisteminin mevcut ihtiyaçlara cevap vermemesi, bu tür sıkıntıların yaşanmasına sebebiyet verdi. DP, bundan sonraki seçimlerde aksaklık yaşanmaması için şaibeye mahal vermeyecek şekilde bir seçim kanunu yapılması yönünde teminat istiyordu. Bu bağlamda 1950’ye gelindiğinde Türk siyasi hayatında, demokrasi yolunda önemli bir adım atıldı. İktidar, muhalefetin

¹⁰⁸⁵ F. R. Atay, **Batış Yılları**, s.182-183.

¹⁰⁸⁶ Kemal Tahir, **Bozkırdaki Çekirdek**, İthaki Yayınları, İstanbul, 2015, s.17.

¹⁰⁸⁷ N. Erim, **Günlükler (1925-1979)**, I, s.225.

¹⁰⁸⁸ M. Ş. Esendal, **Oğullarıma Mektuplar**, s.570.

talepleri doğrultusunda harekete geçerek Şubat 1950’de yeni seçim kanunu tasarısını meclis gündemine koydu. Nihayet TBMM’nin 16 Şubat 1950 tarihli oturumunda Milletvekili Seçim Kanunu kabul edildi. Milletvekili Seçim Kanunu’na göre; *“Milletvekili seçimi tek derecelidir ve ekseriyet usulüne göre genel, eşit, gizli oyla yapılır. Oy serbest ve şahsidir. Oyların sayılması ve ayrılması açıktır”* ilkesi uygulandı.¹⁰⁸⁹

TBMM’nin 24 Mart 1950 tarihli oturumunda, Konya Milletvekili Tevfik Fikret Sılay ve Trabzon Milletvekili Faik Ahmet Barutçu’nun TBMM seçimlerinin yenilenmesi hakkındaki takrirleri, oy çokluğuyla kabul edilerek 14 Mayıs 1950 Genel Seçimlerinin yapılmasına karar verildi.¹⁰⁹⁰ Böylece partileri yoğun bir mesai beklemekteydi.

Memduh Şevket Esendal 1946 Genel Seçimlerinde Bilecik Milletvekili olarak tekrar meclise girmişti.¹⁰⁹¹ Esendal, CHP Genel Sekreterliğinden ayrıldıktan sonra, bir yandan arka planda kalarak özellikle meclisteki genç milletvekillerine tecrübesini yansıtırken, diğer taraftan da kendini daha çok edebi uğraşa vererek hikâyeler yazdı ve yapıtlarını kitaplaştırmaya çalıştı.

Partilerin aday belirleme işleri tamamlandıktan sonra her biri seçim bölgesine gidip çalışmaya koyuldu. Esendal da seçim bölgesi olan Bilecik’te bir ay boyunca seçim çalışmalarını yürüttü.¹⁰⁹²

CHP, 1950 seçimleri yaklaşırken demokratik sistemi tesis etmek niyetindeydi. Çok partili bir sisteme karşı olan bir düşüncenin (Mesleki Temsil) temsilcisi Esendal da çok partiye karşı görünmemekle birlikte, daha zamanı gelmediği kanısındaydı. Seçimler yaklaştıkça Esendal’ın endişesi de artmaktaydı. Çünkü o, CHP ve DP’yi fikir partileri değil, aksiyon partileri olarak tanımlıyordu. Dolayısıyla aksiyon partileriyle demokrasi yapılamazdı. DP’nin 1950 seçimlerinden muhakkak zaferle ayrılacağını ifade eden Esendal’a göre, DP bir gün iktidarı kaybetme endişesiyle karşı karşıya kaldığında, iktidarda kalmanın yollarını arayacaktı. Bu yol da bellidir: *“Muhalefetten kurtulmak.”* Sonuç itibarıyla dönüp dolaşıp tekrar tek parti sistemine gelinecek.¹⁰⁹³ İnönü’ye sürekli

¹⁰⁸⁹ TBMMZC, VIII/24, Ankara, 1950, s.667.

¹⁰⁹⁰ TBMMZC, VIII/25, Ankara, 1950, s.1046.

¹⁰⁹¹ TBMM Arşivi, VIII. Dönem Seçim Mazbatası.

¹⁰⁹² M. Ş. Esendal, *Kızıma Mektuplar*, s.595.

¹⁰⁹³ S. Selek, *“Demokrasiye Geçiş”*, *Milliyet*, 1 Ocak 1975, s.6.

ikazlarda bulunduklarını; fakat bu gerçeği bir türlü ona anlatamadıklarını belirten Esendal, şöyle devam etmektedir:¹⁰⁹⁴

“O (İnönü), eski otoritesinin hep devam edeceğini sanıyor. Karşımızdakiler (DP) kötü bir hareketin içine girdikleri zaman Paşa; ‘burada durun’ diyecek ve onlar da duracaklar. Böyle zannediyor. Hâlbuki bir defa çizgiden çıktıktan sonra, ilk hedefleri Paşa olacak.”

Türkiye’de çoklu demokrasi için hala zamana ihtiyacı olduğu inancında olan Esendal, partiler arası yumuşak mücadele zemini oluşturmanın, dönemin siyasal yapısında mümkün görmemektedir. Esendal, özellikle CHP içindeki bölünmeden meydana gelen DP’nin, yalnızca iktidarı kendi eline almak kastı ve düşüncesi ile işe başlarsa, hükümeti ele alması halinde, onu elde tutmak amacıyla sonradan işi en sert şekillere sürüklemeyeceğinin teminatı olmadığını ifade etmektedir.¹⁰⁹⁵

Gerçekten de 1950-1960 yılları arasındaki DP iktidarı boyunca yaşanan gelişmeler, göz önüne alındığında Esendal’ın tahmin ettiği endişelerinde haklılık payı çıkacaktır.

Esendal’ın 1950 seçimlerine kaygıyla bakmasının sebebi, CHP’nin iktidarı kaybedeceğine dair öngörüsüydü. Bunda 1946 Genel Seçimleri önemli bir faktördür. 1946 seçimlerinden sonra halkın önemli bir kısmının CHP’ye karşı göstermiş olduğu sevgisizlik açıkça görüldü.¹⁰⁹⁶ Bu durum, CHP’deki nüfuz kaybının alametiydi.

İki parti de 1950 seçimlerine yoğun propaganda faaliyetleri altında girdi. Esendal’a göre, CHP ile DP’nin programları ilkesel olarak pek farklı değildi.¹⁰⁹⁷ Bununla birlikte DP, yirmi yedi yıllık CHP iktidarına karşı oluşan toplumsal hoşnutsuzluğu kendi lehine kullanmayı bildi.

Sonuç olarak, tek dereceli yapılan 14 Mayıs 1950 Genel Seçimlerinde, halk oyunu kullanmak için sandık başına gitti. Bu seçimlerde seçmen katılım oranı yüksekti (%89,3) ve saat 17.00’da sona eren seçimin kazananı belli olmaya başlıyordu. Seçim bölgesi Bilecik’te yoğun bir şekilde çalışan Esendal, seçim günü kızı Emine’ye gönderdiği mektubunda, seçimlerden umutsuz olduğunu belirterek şöyle devam etmektedir:¹⁰⁹⁸

¹⁰⁹⁴ S. Selek, “Demokrasiye Geçiş”, s.6.

¹⁰⁹⁵ Neslihan Esendal Özel Arşivi, Memduh Şevket Esendal, “CHP Sorunları”, s.4.

¹⁰⁹⁶ Neslihan Esendal Özel Arşivi, Memduh Şevket Esendal, “CHP Sorunları”, s.6.

¹⁰⁹⁷ S. Selek, “Demokrasiye Geçiş”, s.6.

¹⁰⁹⁸ M. Ş. Esendal, **Kızıma Mektuplar**, s.595.

“Hemen bir aya yakın buradayım. Gezmediğim köy, dağ bayır kalmadı. Şimdi bugün de seçim sonuçlarını bekliyoruz. Bu bekleyişin ne kadar üzüntülü olduğunu bilmezsin. Birtakım köylerden gelen, umut verici sonuçlar değildirler. Bu da sıkıntıyı artırıyor. Bu satırları da o sıkıntı ile yazıyorum. Ne yapayım, yapacak başka bir şey yok. Biz burada kaybedersek biraz ‘acı’ olursa da eğer Parti endamı ile kaybederse durum acıdan da biraz daha ağır olur. Bakalım. Başka ilçelerden yüz güldürecek bir haber çıkar mı?... Hayat bu. Her sefer insanın istediği gibi olmaz ya! Buna kızmak, gücenmek olmaz.”

Esendal’ın dediği gibi, bu sefer CHP’nin istediği gibi olmadı ve seçimin galibi DP oldu. DP, meclisteki milletvekili sayısını dört yüz sekiz yaparken, CHP altmış dokuz, Millet Partisi bir, bağımsızlar ise dokuz milletvekili çıkarabildi.¹⁰⁹⁹ CHP’nin, iktidarı DP’ye devri sessizce ve normal bir şekilde yapıldı.¹¹⁰⁰ Esendal, yirmi yedi yıl çalışmış bir partinin, böylesine rahat bir şekilde iktidarı bırakmasını güzel bir rastlantı olarak yorumlar.¹¹⁰¹

1950 seçimlerinde Başbakan Şemsettin Günaltay olmak üzere birçok eski mebus meclise giremedi. Bunlardan biri de Memduh Şevket Esendal idi. Partisinin iktidardan düşmesini, kendi adına iyi bir tesadüf olarak gören Esendal böylece siyasi defterini de kapatmış oluyordu.¹¹⁰²

Türkiye’de 1945’te tek parti rejiminden çok partili sisteme geçişin yaşanmasından beş yıl sonra iktidarın seçim yoluyla devredilmesi, demokrasi tecrübesi bakımından önemli bir ivme olarak değerlendirilmelidir.

B- MEMDUH ŞEVKET ESENDAL’IN VEFATI

Esendal yüksek tansiyon hastasıydı ve bu hastalığın başına bir iş açmasından korkuyordu. Tabi Esendal’daki bu korku, ölmek korkusu değildi, insanlara yük olma, sevgilerini kaybetme korkusuydu.¹¹⁰³ Nitekim yüksek tansiyon sebebiyle beyin kanaması geçiren Esendal, 17 Mayıs 1952’de sabaha doğru vefat etti.¹¹⁰⁴ Esendal’ın

¹⁰⁹⁹ Kâzım Öztürk, **Türk Parlamento Tarihi TBMM IX. Dönem (1950-1954)**, I, TBMM Vakfı Yayınları, Ankara, 1999, s.8; .S. Ağaoğlu DP’nin bu başarısına istinaden, yüzyıllar boyu içinde hemen tek halk hareketi olarak nitelendirmektedir. (S. Ağaoğlu, **Demokrat Partinin Doğuş ve Yükseliş Sebepleri**, Baha Matbaacılık, İstanbul, 1972, s.9.

¹¹⁰⁰ Kemal H. Karpat, **Türk Demokrasi Tarihi (Sosyal, Kültürel, Ekonomik Temeller)**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010, s.328.

¹¹⁰¹ M. Ş. Esendal, **Kızıma Mektuplar**, s.596.

¹¹⁰² M. Ş. Esendal, **Kızıma Mektuplar**, s.596.

¹¹⁰³ C. Dursunoğlu, “M.Ş.E. Kırk Yıllık Dostun Arkasından”, s.555.

¹¹⁰⁴ **Ulus**, 17 Mayıs 1952, s.1.

cenazesi 18 Mayıs günü öğle namazını müteakip Hacıbayram Camii'nden kaldırılarak Cebeci Asri Mezarlığı'na defnedildi.¹¹⁰⁵

Beni kendi kendime bıraktıkları gün ben oturup hikâye yazarım” diyen Memduh Şevket Esendal, siyasi yaşamındaki yoğunluğa rağmen kendisini hep bir hikâyeci olarak tanımlardı. Çünkü kendi tabiriyle, sadece hikâyeciliğe aşkı vardı.¹¹⁰⁶

1950 seçimlerinde meclise giremeyen Esendal, böylece İttihad ve Terakki ile başlayan siyasi hayatını tamamlamış oluyordu. O, artık kendi kendine bırakıldı ve daha çok edebi uğraşlar içinde oldu. Bu, onun en haz aldığı uğraştı. Esendal, hayatının geri kalan iki yıllık ömrünü, edebi uğraşlara, ailesine ve konuklarına ayırdı. Bu dönemde evinin müdavimleri artık siyasiler değil, edebiyatçılar oldu.

Doksan yaşına kadar ömür sürmek istediğini belirten Esendal, geçirdiği hayatıyla ilgili şu yorumda bulunur:¹¹⁰⁷

“Yaşayış denilen bu varlık dalgası, bir takımlarının yedikleri kadar acı ve biçimsiz olmadığı gibi, bir takımlarının da övdükleri kadar tatlı ve biçimli bir şey değildir. Bence yaşayışın hoşluğu bahtiyarlık, kendini sevmek ve beğenmek; bahtsızlık da kendini sevmemek ve beğenmemek demektir. Ben kendimi çok sevip beğenmedim, çok da kendimi sevmemezlik ve beğenmemezlik etmiyorum. Ben içinde yaşadığım cemiyete istediğim kadar bol bol hizmetler edebilmiş bir adam değilim. Hiç hizmet etmemiş, bir işe yaramaz, boş yere ortalığın parasını alır, yer bir adam da sayılmam. Bana hizmet düştüğü, iş çetine sardığı gün inan, boyun kırıp kaçmadım, boynumu da kaçırmadım.”

Şahsına münhasır bir yaşam tarzı ve hayatı algılaması olan Esendal, çok yönlü bir kişilikti. Devlet adamı kimliği yanı sıra Türk edebiyatına da önemli hizmetleri oldu. Esendal, memleketi her şeyin üstünde görürdü. Vatan sevgisi ve ideallerinden ödün vermedi. Tevazu bir karaktere sahipti ve dolayısıyla ön planda olma hırsı taşımadan, bir görev adamı sorumluluğuyla memleketine hizmet etti. Genel Sekreterliği zamanında makam koltuğunda değil, bir köşeye attığı tahta sandalyede otururdu. Onun elde ettiği tek maddi zenginliği, üzerine atılan vatan toprağıydı.

Ölümü de hizmetleri gibi sessizce oldu.

¹¹⁰⁵ **Ulus**, 18 Mayıs 1952, s.1.

¹¹⁰⁶ M. Ş. Esendal, **Oğullarıma Mektuplar**, s.502.

¹¹⁰⁷ M. Ş. Esendal, **Oğullarıma Mektuplar**, s.212.

SONUÇ

Memduh Şevket Esendal (1883-1952) edebiyatçı, bürokrat ve siyasetçi kimliği ile bir döneme tanıklık etti. Çorlu'da çiftlik işleriyle uğraşan bir aileye mensuptu. Osmanlı Devleti'nin iç ve dış pek çok siyasal, içtimai problem ve ayrılıkçı hareketlerle boğuştuğu bir dönemin seyri içinde düzenli ve sürekli bir eğitim hayatı görmeyen Esendal, kendisini geliştirmeyi başarmış, gayretli karakterinin bir yansıması olarak da Rusça, Fransızca ve Farsça öğrenmişti. Esendal, toplumda her ne kadar edebiyatçı kimliğiyle tanınsa da aslında siyasetin içerisinde aktif bir şekilde yer aldı. Ömrünün büyük bir bölümü politik mücadele ve bürokratik görevlerle geçti. Yirmili yaşlarında iken anayasalı monarşinin yeniden tesisi amacıyla girdiği İttihad ve Terakki Cemiyeti ile başlayan siyasi hayatı, ömrünün sonuna değin sürdü. Kısa zamanda cemiyetin önemli pozisyonlarında görev aldı. Esendal, İttihad ve Terakki içinde Talat Paşa muhitindeki önemli şahsiyetlerdendi. Bilhassa cemiyet içindeki askeri kanada karşı sivil kanadın gücünün şekillenmesinde ve dengenin sağlanmasında etkili olan Kara Kemal ile birlikte oluşumun merkezinde yer aldı. Babıali Baskını'nın hazırlık ve aksiyon safhalarında bulundu. Memduh Şevket Esendal, esnaf cemiyetlerinin örgütlenmesi ve ekonominin millileştirilmesi çabalarında önemli rol oynayarak Türklerin menfaatlerini muhafaza etmeyi, bir Türk girişimci sınıfı yaratmayı gaye edinen bir iktisat politika anlayışı çarkı içinde yer aldı. İstanbul Kâtib-i Mesulu iken I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle birlikte Teşkilat-ı Mahsusa bünyesinde faaliyette bulunarak Osmanlı Devleti'ni ihya çabalarında yer aldı. Yine cemiyet müfettişliği görevlerinden dolayı Anadolu'nun bazı şehirlerini görme imkânını elde etti. Böylece Anadolu köylüsünü daha yakından tanıma fırsatını buldu. Mesleki Temsilcilik ve yatay medeniyet gibi siyasi ve içtimai fikirlerin de hayatının bu dönemlerinde şekil almaya başladığı muhtemeldir.

Memduh Şevket Esendal, Kara Kemal'in yetiştirdiği bir ittihadçıydı. II. Meşrutiyet Dönemi boyunca, Kara Kemal'in faaliyet alanında ve rol oynadığı unsurlarda Esendal'ı görmek mümkündür. Hatta Esendal, Kara Kemal'in siyasetteki yardımcısıydı. Esendal'ın cemiyet içindeki aktifliğine rağmen bilerek öncü arkasından yürümeyi ve genellikle geri planda kalmayı tercih etmiştir. Bu tercih, onu belki de ileride Mustafa Kemal Paşa'ya düzenlenen suikast girişimi sonucunda 1926 İstiklâl Mahkemesi'nde idama mahkûm edilen Kara Kemal Bey ile aynı akıbete uğramasını engellemiştir. Zira Esendal'ın ismi İstiklâl Mahkemesi yargılamalarında geçerek İzmir

Suikastı ile ilişkilendirilmişti. Fakat mezkûr suikastın düzenlendiği tarihlerde kendisi Tahran'da büyükelçiydi.

Mondros Mütarekesi'nin ardından, İttihad ve Terakki lider kadrosu terk-i vatan etti. Cemiyet çevresinde devr-i sabık tartışmalarının yaşandığı bu dönemde, İstanbul Hükümetince kovuşturmaya uğrayan Memduh Şevket Esendal, İttihad ve Terakki hiyerarşisi içerisinde geri planda gözüke de hem İngilizler hem de mevcut hükümet tarafından aranan bir kaçak oldu. Temel fikriyatı, devlete hizmet üzerine kurulu olan Esendal, birkaç ay İtalya'da kaldıktan sonra Mütareke Dönemi ile başlayan bir başka yolculukta buldu kendini. Mustafa Kemal Paşa'nın çağırması üzerine Ankara'ya geçti ve Milli Mücadele saflarında yer aldı.

Ömrünün sonuna kadar devletine hizmet eden Esendal, TBMM'nin harice atadığı ilk elçi vasfına naildir. TBMM Hükümetini temsil göreviyle yurt dışında bulunduğu yıllar, hayatının önemli bir bölümünü teşkil etti. Esendal, bir ideolog veya eylem adamı karakterinden ziyade, bir görev adamı sıfatıyla karşımıza çıkmaktadır. 1920'de başlayan elçilik görevleri, aralardaki bazı kesintilerle birlikte 1941 yılına kadar sürdü.

TBMM Hükümeti, Sovyet Rusya ve Kafkaslarla münasebetlerin tesisi bağlamında koridor olarak gördüğü Bakü'ye, dönemin komünist yönetiminin benimsediği, aristokrat veya burjuva sınıfından olmayan, tamamıyla avamdan biri olarak gördüğü Memduh Şevket Bey'i mümessil atayarak diplomatik ilişki kurmak istedi. Politik ve içtimai şahsiyeti bakımından Bakü Mümessilliğine tayin edilışinin iyi bir tercih olduğu görülen Memduh Şevket Bey'in çabalarının bir yansıması olarak, kardeş iki devletin ilişkilerinin pekiştirilmesi ve manevi köprülerin kurulması hususunda önemli adımlar atıldı. Bununla birlikte Memduh Şevket Bey'in görev yeri Bakü olmasına rağmen, TBMM tarafından kendisine verilen görev sahası esasen bütün Kafkasya idi. Bu da çetin bir dönemde, Memduh Şevket Bey'e biçilen rolün ehemmiyetini göstermektedir.

Cemiyetin kendisini feshetmesinden sonra yurtdışına kaçan İttihadcı erkânın önemli bir kısmı Kafkasya ve Sovyet Rusya'da bulunmaktaydı. Memduh Şevket Bey'in mesai harcayacağı Bakü, İttihad ve Terakki erkânının yoğun bulunduğu yerlerden biriydi. Dolayısıyla serde İttihadcı olan ve şimdi de ulusal hareketin yanında yer alan Memduh Şevket Bey, bir ilişki ağı içinde oldu ve Enver ve Cemal Paşalar ile değerli saptamalar ihtiva eden yazışmaları oldu. Memduh Şevket Bey, bir görev adamı disipliniyle, mezkûr yazışmaları ve İttihadcılarının faaliyetlerini yakından takip etmesi ve

Mustafa Kemal Paşa'ya rapor etmesi, onun İttihadcılıktan ulusal hareket saflarına evrilisinin iyi bir örneğini teşkil etmektedir.

Memduh Şevket Bey, Bakü Mümessillliği döneminde sadece politik uğraşlar içinde olmadı. Azerbaycan'daki kültürel, içtimai değişim ve gelişmeleri de yakından takip etti Azerbaycan'da Arap alfabesinden Latin alfabesine geçiş çalışmalarını gözlemleyerek Ankara'yı bu konuda sürekli bilgilendirdi. Bu durum, 1928'de harf inkılabını gerçekleştirecek olan Türkiye için belli bir mesafenin kat edilmesini sağlayacak ve tecrübe kaynağı olacaktır.

Memduh Şevket Esendal, ileri seviyede Farsça bilmekle birlikte İran coğrafyasına ve siyasi işleyişine de vakıftı. Esendal'ın bu özelliği hasebiyle, Tahran Büyükelçiliğine atanarak Türk-İran ilişkilerine yeni bir yön kazandırması bakımından önemlidir. Esendal'ın, İran Şahı Rıza Pehlevi'nin huzuruna çıktığı 14 Kasım 1925 tarihinden itibaren ikisi arasında samimi bir muhabbetin zuhur etmesi, komşu iki devletin ilişkilerine katkı sağladı. Dış güçlerin baskılarına maruz kalan İran'ın I. Dünya Savaşı'ndan sonraki ahvalı, Türkiye'nin karşı karşıya kaldığı işgal dönemine benzemekteydi. Bu bağlamda Mustafa Kemal Paşa'nın Türkiye'de gerçekleştirdiği inkılaplar, Rıza Han için bir model teşkil etmekteydi. Bunun bilincinde olan Esendal, Rıza Han ile kurduğu hususi ilişki dâhilinde, İran'ın Cumhuriyet rejimine geçmesi konusunu telkin etme çabası içinde oldu. Fakat Rıza Han'ın arzu etmesine rağmen İran'ın karakteristik yapısı, Cumhuriyet idaresine geçmeye engel teşkil etti. Bununla birlikte, Tahran Büyükelçiliği döneminde Türkiye Cumhuriyeti adına önemli hizmetlerde bulunan Esendal'ın girişimleri sonucu Türkiye ve İran, ilişkilerini yasal bir zemine oturtmak amacıyla imzalanan muahede, daha sonraki Türkiye-İran muahedelerine temel teşkil etti.

Türkiye- İran ilişkilerinin olumlu bir havada seyir etmesini sağlayan Esendal'ı meşgul eden konuların başında, komşu iki ülkenin halledilemeyen sınır problemleri gelmekteydi. Bilhassa Ağrı İsyanlarının Türkiye için önemli bir sorun haline gelmesi ve isyanları bastırmak amacıyla Türk kuvvetlerinin İran sınır topraklarını da içine alan bir harekâtta bulunması, ilişkileri kopma noktasına getirdi. Türk birliklerinin İran'ın iç bölgelerine girmesini uygun görmeyen Esendal, Ankara ile görüş ayrılığına girdi. Türkiye'nin İran'a karşı takip ettiği politikanın seyri 1930 yılına gelindiğinde tıkanma noktasına geldi. Bu da Esendal'ın görevden alınmasına sebebiyet veren süreci doğurdu. Dolayısıyla ılımlı ve sanatkâr yaradılışlı Memduh Şevket Esendal'ın diplomatik uğraşının iflası, yerini askeri güce dayanan bir politikaya bıraktı.

Esendal'ın dış politikadaki başarısını tescilleyen unsur, Kabil Büyükelçiliği dönemidir. Esendal'ın Kabil Büyükelçiliği dönemi, Türkiye-Afganistan ilişkileri koordineli bir şekilde gelişerek en parlak dönemini yaşadı. Bu da Esendal'ın önceki elçiliklerinde olduğu gibi sempatik, yapıcı ve girişken kişiliğiyle Afganistan'daki hükümet çevreleriyle kurmuş olduğu sağlam ilişkilerin bir yansımasıydı. Esendal'ın çabalarının bir tezahürü olarak Türkiye ve Afganistan'ın politik, içtimai ve kültürel münasebetleri süreklilik kazandı. Afganistan'ın Sadabat Paktı gibi önemli organizasyonlara dâhil olarak güvenlik koridorunda yer alması, Kabil Büyükelçisi Esendal'ın gayretinin sonucudur.

1930'lar boyunca Türk-Afgan münasebetleri, Türkiye'nin Afganistan'a yaptığı eğitim sağlık ve askeri, sahalardaki yardımlar çerçevesinde yoğunluk arz etmektedir. Bu durumu çok iyi organize eden Esendal, Atatürk'ün tavsiye ve direktiflerini başarılı bir şekilde uygulayarak Türk nüfuzunun Afganistan'da artmasını sağladı. Bunun yanı sıra, bölgedeki Türkmenlerle irtibata geçerek Özbek, Türkmen, Tatar ve Doğu Türkistanlı bir kısım çocuğu, olanaklar dâhilinde Türkiye'ye göndererek eğitim görmelerini sağladı. Çünkü Esendal'a göre, Türklüğe faydalı olacaklar ancak Türkiye'de yetişebilirdi. Ayrıca Türk menşei topluluklarla yakın temasta bulunarak onlara milli benlik fikrini aşılama çalıştı. Esendal'ın milli şuur telakkisi ve Türk kültürüne yaklaşım biçimi, onun Türk nüfusunun yoğun olduğu bölgelere atanmasında önemli etkindir.

Memduh Şevket Esendal'ı konu edinen eserlerin bir kısmı, onun Moskova'da da elçilik yaptığı yanlışına düşmektedirler. Oysa Esendal'ın Moskova'da elçilik yapmadığı, gerek mektuplarında ve gerekse arşiv belgeleriyle sabittir. Esas olarak Esendal, 1930'lu yıllarda Moskova'ya elçi olmayı arzu ediyordu. Fakat Ankara Hükümeti, Esendal'ın diplomatik tecrübesinden, Türk-Afgan ilişkileri babında faydalanmayı tercih etmişti. 1941 yılına gelindiğinde ise kendisine teklif edilen Moskova Büyükelçiliğini, II. Dünya Savaşı'nın tüm şiddetiyle devam ettiği bir süreçte faydalı olamayacağı düşüncesiyle kabul etmemiştir.

Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın SCF'nin kapatılmasından sonra toplumdaki huzursuzluğu teşhis edip, çözüm önerileri üretmek adına 1930 yılının sonunda çıktığı yurt gezisinde, İran'daki dış görevi sona eren Esendal'a yer vermesi, aslında Esendal'ın dış politikadaki formasyonu yanında iç politika ile ilgili sorunların çözümü aşamasında da etkili olduğu tezini ortaya çıkarmaktadır. Memduh Şevket Esendal, Mesleki Temsilcilik fikrinin temsilcisi idi ve tabii olarak çok partili hayata karşıydı. Dolayısıyla Esendal'ın geziye iştirakı, siyaset mekanizmasına yeni formüller arama arzusunun bir

tezahürüdür. 1931 Genel Seçimlerinde, Mesleki Temsilcilik fikrinden etkiler taşıyan ve o döneme kadar siyasetle meşgul olmamış birçok çiftçi ve amele meclise girdi. TBMM'nin sima ve oluşumunda meydana gelen bu değişiklik, Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın, Memduh Şevket Esendal'ın fikirlerinden istifade ettiğini göstermektedir. Seçimlerden bir süre sonra murakabenin sağlanması için işçi ve amele mebusların, Esendal liderliğinde yarı müstakil bir hizip teşkil edeceği haberleri tekzip edildiyse de nabız yoklama babında gündemi meşgul ettiği ve 1939 yılında oluşturulan Müstakil Gruba temel teşkil etmesi hasebiyle önem arz etmektedir. Ayrıca Memduh Şevket Bey, bu süre zarfında muhtemelen yine Mesleki Temsilcilik merkezli hazırladığı İş Kanunu ve zikrettiği düşünceleri, merkeziyetçi teamüllere uyuşmadığından, dönemin iktidarlardan tarafından kabul görmedi. Bu da Halk Fırkasına verilecek yeni istikamette, Memduh Şevket Bey'e biçilen rolün sonu demektir.

1941 yılında ikinci defa meclise giren Esendal, 1942-1945 yılları arasında CHP Genel Sekreterliği görevini yürüttü. Esendal'ın Genel Sekreterliğe getirilmesi, Milli Şef'e olan bağlılığı yanında, parti içindeki demokratikleşme ve teşkilatı bürokratik zihniyetten kurtarma eğilimi olarak gösterilebilir. Esendal, CHP'ye yeni bir yön vermek ve ciddi bir murakabenin zuhur etmesi amacıyla, 1943 seçimlerinde birçok genç münevverin meclise girmesini sağladı. Parti içinde önemli bir güç haline gelen Esendal'ın dayanak teşkil ettiği genç mebuslar, 1947'de Recep Peker Hükümetini istifaya götüren 35'ler hareketini ortaya çıkardı. Dolayısıyla Esendal'ın parti içi siyasete getirdiği bu yeni biçim CHP'nin yirmi yıllık geleneğine aykırı olmakla birlikte, çoğulcu demokrasi yönünde atılmış önemli bir adımdır.

Esendal'ın Genel Sekreterliği dönemi, II. Dünya Savaşı dolayısıyla uluslararası siyasi ilişkilerin giderek yoğunlaştığı bir dönem oldu. Mihver Devletlerin takip ettiği harici siyaseti daima güvensiz ve tehlikeli bulan Esendal, mezkûr savaşta Almanya'nın mağlup olacağına dair bir inancı vardı. Ona göre Demokrasi Cephesi baskın gelecek ve bu da güçlü bir İngiltere ile olacaktı. Dolayısıyla savaşın seyrini iyi gözlemleyen ve savaşa pragmatist bir bakış açısıyla yaklaşan Esendal, 1943 yılına gelindiğinde, Türkiye'yi yalnızlıktan kurtarmanın yolu olarak İngilizlerle hareket edip savaşa girmek görüşünü savundu. Çünkü Türkiye'nin takip ettiği savaş dışı siyasetin ileride fayda vermeyeceği görüşündeydi. Esendal'ın bu görüşü, aslında olası bir Sovyet Rusya tehdidini bertaraf etmenin reçetesi idi. Bu vesileyle Esendal, 1945'in başında, Almanya ile Japonya'ya savaş ilanı için TBMM'ye verilen önergelere imza attı.

1945 yılına gelindiğinde Esendal'ın, zayıf gördüğü Saraçoğlu Hükümeti ile yaşadığı anlaşmazlıklar ve bu konuda İnönü'den destek görmemesi, CHP Genel Sekreterliğinden istifa etmesini gerektirmiştir. Genel Sekreterlik görevini bıraktıktan sonra, aktif siyasetin dışında görünse de siyaseti noktaladığı 1950 seçimlerine kadar parti içindeki etkisi ve ağırlığı devam etti.

Memduh Şevket Esendal, her ne kadar Cumhuriyet ideolojisini şekillendiren kadronun içinde etkin bir rol almamış gibi gözükse de ifa ettiği bürokratik ve siyasi görevleri, onu, Cumhuriyet ideolojisinin inşa sürecinde, önemli vazifeleri yerine getirmiş bir şahsiyet olarak karşımıza çıkartmaktadır.

Memduh Şevket Esendal, siyasi ve içtimai hayattaki fikirleri ile de önemli bir karakterdir. Kendine özgü bir yaşam tarzı ve hayatı algılaması olan Esendal, çok yönlü bir kişiliktir. Esendal, Meşrutiyet Dönemi'nin solidarist yaklaşım biçimi olan, halkçılığa dayanan ve çok partili bir sisteme karşı olan bir düşüncenin (Mesleki Temsil) temsilcisiydi. Dolayısıyla Türkiye'nin, 1945'te çok partili hayata geçmesine sıcak bakmadı. Daha zamanı gelmediği kanısındaydı. Çünkü ona göre Türkiye'deki mevcut partiler, (CHP ve DP) fikir partilerinden ziyade aksiyon partileriydi. Dolayısıyla aksiyon partileriyle demokrasi yapılamazdı. Bu da tekrar tek partiye dönüşü getirecekti.

Esendal, sanayileşmeye ve dolayısıyla Batılılaşmaya karşıydı. Ona göre, Batı'yı beğenmemek gerilik değil, asıl gerilik başka bir millete bağlılıktır. Esendal, temelde kültürel bir milliyetçiydi. Anadilini çok seven ve iyi kullanan bir aydıındı. Türkçeyi bağımsız bir dil olarak yerleştirmek ve Türk kültürünü keşfetmekle meşgul oldu. Türk tarihi, dili ve kültürel anlamda Türk milletine duyduğu ilgiyle motive oldu. Türkleri, gelenekleri içinde de ilerleyebilecek bir millet olarak görmekteydi. Küçük sanatlara dayanan bir Türk ekonomisi tasavvuru vardı. Köy ve köylüye ilgi duyan bir aydıındı. Onun toprak medeniyeti kavramında Köycülük yönü ağır basar. Fakat yatay medeniyet denilen toprak medeniyetine inandığı anlayışı, söyleşilerinde, eserlerinde ve ondan bahseden kaynakların ekseriyetinde telaffuz edilse de Esendal'ın, fikir yapısında ikilemler yaşadığı ve satır aralarında Batıyı, dolayısıyla sanayileşmeyi desteklediği de görülmektedir. Esendal aslında ideal bir gelecek kurma amacında oldu. Er geç toprak medeniyetinin galebe çalacağına inandığını belirtirken, farklı bir zaman aralığında da gidilmesi gereken yolun sanayi olduğunu ifade etmesi ve bu şekilde çelişkili bir düşünce yapısına sahip olması onun ideal amacının bir yansımasıydı.

MEMDUH ŞEVKET ESENDAL'IN KRONOLOJİK HAYATI

29 Mart 1883'te Tekirdağ Çorlu'da doğdu.

1906'da İttihad ve Terakki Cemiyetine girdi.

1910'da kurulan Esnaf Odaları Mümessilliğine getirildi.

1915'te İttihad ve Terakki Cemiyetinin Ankara mümessili oldu.

1920'de Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin başkenti Bakü'ye mümessil olarak atandı.

1921'de 13 Ekim tarihli Kars Andlaşması'nı imzalayan heyette yer aldı.

1924'te Rusların Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin bağımsızlığına son vermesi üzerine, Bakü'den ayrılarak İstanbul'a döndü.

1924'te Kabataş, Galatasaray ve İstanbul Erkek Liselerinde öğretmenlik yaptı.

1925'te Ortaelçi kadrosuyla Tahran Büyükelçisi oldu.

1926'da imzalanan Türkiye-İran Emniyet Muahdenet Muahdesi'ne, Türkiye adına tek yetkili olarak imza attı.

1930'da Tahran Büyükelçilik görevinden ayrıldı.

1930'da Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın çıktığı yurt gezisinde yer aldı.

1931'de CHP Merkez İdare Heyetinde yer aldı.

1931 IV. Dönem Genel Seçimlerinde Elazığ Milletvekili seçildi.

1931'de Teşkilat-ı Esasiye (Anayasa Komisyonu) Encümeninde görev aldı

1933'te Kabil Büyükelçisi oldu.

1941'de Kabil Büyükelçiliği görevinden istifa etti.

1941'de vefat eden Bilecik Milletvekili Salih Bozok'tan boşalan yere, CHP Bilecik Milletvekili seçildi.

1942'de CHP Genel Sekreterliği ve CHP Umumi İdare Heyeti Azalığı görevlerini üstlendi.

1943'te VII. Dönem Genel Seçimlerinde Bilecik Milletvekili seçildi.

1943 VII. Dönem Genel Seçimlerinde, genç münevverlerin meclise girmesini sağladı.

1945'te Mihver Devletleri ile münasebetlerin kesilmesi, Almanya ve Japonya'ya savaş ilanı hususlarında TBMM'ye sunulan takrirlerle imza attı.

1945'te CHP Genel Sekreterliği görevini bıraktı.

1946'da VIII. Dönem Genel Seçimlerinde Bilecik Milletvekili seçildi.

1946-1948 yıllarında Kızılay Yönetim Kurulunda yer aldı ve Kızılay İkinci Başkanlığı görevini yürüttü.

1947’de Recep Peker Hükümetini istifaya götüren 35’ler hareketinde yer aldı.

1947-1950 yılları arasında Birleşmiş Milletler Türk Derneği Başkanlıklarını yaptı.

1949’da kurulan Avrupa Parlamentolar Birliği Türk Gurubu Başkanı oldu.

1949’da UNESCO Türkiye Milli Komisyonunun Başkanvekili seçildi.

1950 Genel Seçimlerinde meclise giremeyen Esenal, siyasi hayatını tamamlamış oldu.

17 Mayıs 1952’de vefat etti.

EKLER

BELGELER

B 1: Kalem-i Mahsus'dan "Ahvallerini tahkik için cemiyet müfettişlerinden Memduh Şevket Bey gönderilmiştir" şeklinde Kayseri Mutasarrıflığı'na çekilen cevabi telgraf (BOA).

B 2: Hariciye Vekâleti tarafından Bakü Mümessili Memduh Şevket Bey'e verilen 15 Ağustos 1920 tarihli elçilik talimatnamesi (ATAM Arşivi).

B 3: 15 Ağustos 1920'de Hariciye Vekâleti tarafından tanzim edilen ve pasaport yerine geçen belgede, dost veya müttefik ülkelerin sivil ve askeri makamlarından, TBMM Hükümeti temsilcisi Memduh Şevket Bey'e serbest geçiş izni vermeleri hususu belirtilmekteydi (ATAM Arşivi).

B 4: Memduh Şevket Bey'in Enver Paşa'ya gönderdiği 4 Mayıs 1921 tarihli mektup (TTK Arşivi)

B 5: Bakü Mümessili Memduh Şevket Bey'in Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdiği 6 Ağustos 1921 tarihli mektup (CA).

B 6: Mustafa Kemal Paşa'nın TBMM Hükümeti Sefiri Memduh Şevket Bey'e 16 Teşrinisani 1921 tarihli mektubu (ATAM Arşivi).

B 7: Bakü Mümessili Memduh Şevket Bey'in, Moskova Sefiri Ali Fuad Paşa'ya gönderdiği 7 Haziran 1921 tarihli mektup (TİTE Arşivi).

B 8: Hükümetimiz ile İran arasında 22 Nisan 1926'da Tahran'da imzalanan Muhadenet Muahedesi'nin tasdikine dair (BCA).

B 9: TBMM Âzayı Kiramına Mahsus Muhtasar Tercüme-i Hal Varakası, Dosya No: 305/22 (TBMM Arşivi).

B 10: CHP Genel Sekreteri Memduh Şevket Esendal'ın 1942 yılında Doğu illerine yaptığı gezinin raporu (BCA).

B 11: CHP Genel Sekreteri Memduh Şevket Esendal'ın, Türkiye'nin Almanya ve Japonya'ya savaş ilan ettiği ile ilgili CHP İlçe İdare Kurulu Başkanlığı'na gönderdiği yazı (BCA).

B 12: Türkiye Hilâliahmer Cemiyeti Merkezi Umumi Zabıt Defteri, 2 Nisan 1946, (Kızılay Arşivi).

B 13: Memduh Şevket Esendal'ın kendi el yazısıyla, "*Sanayileşme*" (Neslihan Esendal Özel Arşivi).

B 14: Memduh Şevket Esendal'ın kendi el yazısıyla, "*Yeni Türkiye*" (Neslihan Esendal Özel Arşivi).

B 15: Memduh Şevket Esendal'ın kendi el yazısıyla, “*Demokrat Parti*” (Neslihan Esendal Özel Arşivi).

B 16: Kars Konferansına iştirak eden Türk Murahhasları Veli Bey, Bakü Mümessili Memduh Şevket Bey ve Muhtar Bey (Vakit, 3 Teşrinievvel 1921.)

B 17: İran Saray Nazırı Timurtaş başkanlığında Moskova'ya giden İran heyetine eşlik eden Tahran Büyükelçisi Memduh Şevket Bey'in Moskova'da bulunduğu dair haber (Hâkimiyet-i Milliye, 19 Ağustos 1926).

B 18: Başvekil İsmet Paşa, TBMM Başkanı Kâzım (Özalp) Paşa ve Tahran Sefiri Memduh Şevket Bey'in mülakatlarını gösteren bir haber. (Milliyet, 11 Ağustos 1927).

B 19: Türkiye-İran hududunda yaşanan hadiseler ve İran'ın eşkıyaya erzak ve silah temin ettiği hususunda Türkiye'nin Tahran Büyükelçisi Memduh Şevket Bey vasıtasıyla nota vermesi (Akşam, 6 Temmuz 1930).

B 20: Memduh Şevket Esendal 6 Mayıs 1942'de CHP Genel Sekreteri oldu (Ulus, 7 Mayıs 1942).

B 21: CHP Genel Sekreteri Memduh Şevket Esendal'ın İstanbul'daki tetkikleri (Ulus, 10 Haziran 1942).

جيد نواف
ع. احوال في كتيبة
متميزة في
الخدمة

مكتوب

62
32

OSMANLI ARŞİVİ		
DH.ŞFR		
62	32	

DH.ŞFR.00062.00032.001

B 1: Kalem-i Mahsus'dan "Ahvallerini tahkik için cemiyet müfettişlerinden Memduh Şevket Bey gönderilmiştir" şeklinde Kayseri Mutasarrıflığı'na çekilen cevabi telgraf (BOA).

ازدربایجان جمهوریتی ایله قافقاسیانک و دیگر جمهوریتلری نزدیکه
توکلیا بویولک ملت مجلی حکومتی شکل معترض اولدن کورج
شوکت بیک افندی تعلیمات

اسلا آذربایجانده انقای وظیفه ایله هکشان : فقط خدر دوزی ایله قاراشنه آراسنه کی بیزخ ، قدیجا بر
صوبه اقوامحر و قهرالمدنی کی ، بولونده آذربایجان ، لوجی و ایسی کلیمتدیه مکان اطیه - آره لرنده دخی
نایه شدلی اختلافان و بلیک فعلیه حدود مساکلی معبود اولدیفنده ، و بومهم حادنانک - خاصه بولکون -
توکلیا ایله عودتس باهر بولندیفنده ، بالکن آذربایجان اولدیه القفا و لوغیریه بوتونه بیزخ اوزرنه جریان ایله
وقایمی عملی نظرالتنده بولندیرمه ، و اهمیتیه کیمسده حاکم لوبینه حادنان قایل المدنی قدر باقینه تعقیبه و تدقیقه
اولدیرمه ، خارجه وکالتنه - حکمه اولدن سرعده - معلومات اعطا قیلنمه اقتضایه -
وظیفه حقنه تفصیلات بروجه آتیر :

- ۱- الیم آذربایجانده موجود حکمتک هاکیاسات داتره سنه ، ندوجیه موقیته ایله تکمیل و تنظیم قیلنمه بیلدیلی
- ۲- بولکون موتمنا اقتضایه بولنان ذواتک کیمیا المدنی ، نکلره بولندیرمه ، آرا لرنده اختلاف نظر اطیه اولدیرمه و
اختلاف و ادب ندره عبارت اولدیرمه و حکمتک مخالف فرقد لک قدرتی ، و مخالف قدر لرا عهسانک شخصی و نه صوری اطیه
اولدیرمه
- ۳- آذربایجانده تویک و عثمانی توکلری حقنه ، مختلفه محافظه کیم افکار معبود المدنی
- ۴- آذربایجانک لوجیان ، ارمنستان آره سنه موجود و مختلفه خیمه سائلک ندره عبارت المدنی
- ۵- آذربایجانک کوجیان و ارمنستان داخلنده احوال اقتصادی و مالی ندره نکلره المدنی
- ۶- عثمانی توکلرنده اطیه الیم آذربایجانده بیلان ذواتک ندره ، ندره لره فقط بولندیرمه
- ۷- روسیه سوودن جمهوریتی ایله بولکون تکرار آسنه کی مناسبات ایله بولمناسباتک ندره عبارت المدنی
- ۸- توکلیا کلیمتله آذربایجان ، ارمنستان و کورجستان آره سنه مناسبات تأ سسده مناسبات اختلافاتله ازالسی نه
صورتکیمکله بلیک کلیم و انگیز تمه کیماتک ندوجیه مؤثر اولدیرمه
- ۹- شمالی ایمانده معبود توکلر ایله آذربایجان آره سنه برضایه معبود اطیه اولدیرمه و معبودایه نه حالده
بولندیرمه ، دکل ایله نه صورتک تأ سسی الکنه بلیک کلیم نظر لری تدقیقه الکنه حقدیر .
بوند قیقان - همجوری صیلد - ایران و توکستان و - کیم احوالی حقنه آکنه صبه معبودانک دخی عداوه
اولمنه اخطاره لرنه بوقدر -

امور خارجه و کتیافه
محمد

ATAM ARŞIVI MERKEZİ ARŞIVI
Yer No : _____
Dosya No : _____
Yerleşim No : _____
Arşiv No : _____

B 2: Hariciye Vekâleti tarafından Bakü Mümessili Memduh Şevket Bey'e verilen 15 Ağustos 1920 tarihli elçilik talimatnamesi (ATAM Arşivi).

Copie.

Signalement

Taille: moyenne

Cheveux: noirs

Yeux: chatains

Moustache: grises

Barbe: néant

Age: 36

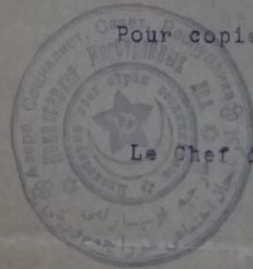
Nous, soussigné, Commissaire du Peuple aux Affaires Etrangères du Gouvernement de l'Assemblée Suprême Nationale de Turquie, prions les autorités civiles et militaires des Pays amis ou alliés de laisser libre passage à monsieur Mémoudh Chévket Bey, représentant de Turquie auprès du Gouvernement de l'Azerbaïdjan, se rendant à Baku et de lui donner en cas de besoin, aide et protection.

Fait à Angora, le 15 Août 1920.

Commissaire du Peuple aux
Affaires Etrangères

(Sign.)

Pour copie conforme:

Le Chef de Bureau

B 3: 15 Ağustos 1920'de Hariciye Vekâleti tarafından tanzim edilen ve pasaport yerine geçen belgede, dost veya müttefik ülkelerin sivil ve askeri makamlarından, TBMM Hükümeti temsilcisi Memduh Şevket Bey'e serbest geçiş izni vermeleri hususu belirtilmekteydi (ATAM Arşivi).

۱ نفره

۱۶ / ۱۷ / ۱۲۷۵

مردم شوق بد اقصی
۱۶ آغوست ۱۲۷۵ تاریخ مکاتیب محتوای آن
تجربه بکند ده تفصیلات کافی آنست
۱- وضعیت داخله مر : بعضی دیدی خودی
غنا مملکت وضعی شایان مخوانند
۲- قایا مظفر سله ۱- دوشن مضاهونه
۳- قایا قوی ده بید بکند ده
یوکلدی قایا میانه
بد زیاده فضله لندی قایا میانه
مقایس متعاقب (ا کتبه - اخویه صفا)
ظلم قد رحه ۱- دوشن تعقیب الله الکفا
ایک دوشن مرکات ا عوت
مزلقه ایاب اتیدی ا دنگم
بعضی وضعی سیم ایاب اتیدی
مفولنه وضعی سیم ایاب اتیدی
یونانه ا دوشن بک رضیه ا دوشن مفولنه

B 6: Mustafa Kemal Paşa'nın TBMM Hükümeti Sefiri Memduh Şevket Bey'e 16 Teşrinisani 1921 tarihli mektubu (ATAM Arşivi).

۹۴۶
نویسندگان: میرزا ابوالفتح دودرینیه، میرزا
نایب طهرانی، تقی و افاضل و امین
و میرزا معصود نادر و نقدیه دار
خانقاه لایق: ۱۷ آبان ۱۳۰۶

در قریب وقتیه امده صید احمد رجب میرزا محمد حسن

در قریب وقتیه امده صید احمد رجب میرزا محمد حسن
مصدق امده بولغاری

مصدق صورتلره مخصوص		
میز	مقابله ایدینلر	مبعض

03 18 04 01 019 36 3

B 8: Hükümetimiz ile İran arasında 22 Nisan 1926'da Tahran'da imzalanan Muhadenet Muahedesi'nin tasdikine dair (BCA).

305/22

22

T. B. M. M. Âzayı kiramına mahsus muhtasar tercüme-i hal varakası

İntihap dairesi	İzazip	Eserleri	Başta kara yazılmış İzazip mekale ve hikâyeler
İsmi	Mumuklu Şevket	İlmî rütbeleri	
Aile ismi	Şevket	Meslek ve meşgulyeti	Bir zaman lise larda tarih okutmuş sonra ticarete meslekine girmişti
Babasının ve ana- sının ismi	Mehmet Şevket Emine Saldıye	Evlî olup olmadığı ve kaç çocuğu bulunduğu	Evlîdir. Bir kız, iki erkek çocuğu vardır.
Doğduğu yer	İstanbul	İntihaptan evvel son me- muriyeti	Bahran büyük elçiliği
Oturduğu yer	İstanbul	Memur değilse intihaptan evvel son vaziyeti	
Doğduğu tarih	1884 mart 29	İntihap mazbatasının tarihi	
Tahsili	Hif, bir mektepten meşhur olmuştur.	Kaç rey ile mebus intihap olunduğu	
Bildiği diller	Bir az Fransızca, Rusca ve Farsî	Mazbatasının Meclis Heye- ti Umumiyesince tasdik ta- rihi []	
Nede ihtisası ol- duğu		Meclise iltihak tarihi	1931 mayıs 4

Muhtasar tercüme-i hal

B 9: TBMM Âzayı Kiramına Mahsus Muhtasar Tercüme-i Hal Varakası, (TBMM Arşivi).

Tirenlerde kalabalık

Seferler azaltıldığı, yolcu ise hiç azalmadığı için trenlerde kalabalık artmış. Çok trenlerde, yolculardan birazı koridorlarda, vagonların sahanlıklarında yerleşip, yatıp gidiyorlar .

Bunlardan çoğu , üçüncü mevki vagonların kalabalıklığından taşıp birinci, ikinci ve yataklı vagonlar aracıklarına yayılan çoluk çocuk ve köylü kadınlarla askerlerdir .

Bu kalabalığın karşısında, tren memurları da biraz yumuşamış ve gevşemiş görünüyorlar .

Geçim ve yiyim gibi gerekli şeylerin eksikliği ve azlığı dolayısıyla Hükûmetin aldığı her yeni tedbir, halkı biraz korkutuyor ve düşündürüyor ve işinde çalışmasına bir gevşeklik veriyor sanıyorum . Bu gevşeklik tren memurlarında da gözle çarpıyor .

Buradan Elazığ'a gitmek için yataklıdan bir yer istemiştım ; biletlerin iki hafta önceden satıldığını yer olmadığını söylediler . Kalabalık olunca Mebus vagonlarının da dolduğunu söyledikleri için istediğim günde bana bir yer bulmalarını Mınakalât Vekilliği müsteşarından rica etmiye borçlu oldum . Onların yardımlarıyla bir yer bulundu ve yolculuğumuzu yapabildik.

Tirende köylüler

"Köylülerimiz çok para kazandılar, boyuna yolculuklar ediyorlar . İçki içip kumar oynuyorlar " diye söylenildiği işitiliyor. Bu sözler büsbütün doğru değilse bile hiç asılsız da değildir . Eskisine bakarak köylülerimizin yolculukları artmıştır. Bu harbler başlamadan da , trenlerde köylülere rasgeliniyordu. Bu son yıllarda eli

87
490 01

571 2224 1

B 10: CHP Genel Sekreteri Memduh Şevket Esendal'ın 1942 yılında Doğu illerine yaptığı gezinin raporu (BCA).

179612

Aktarım : 24/1/1943

CUMHURİYET HALK PARTİSİ
Genel Sekreterliği

Sayı
3/2610

C.H.P. İlçe İdare Kurulu Başkanlığına

Türkiyemizin güttüğü dış politika tâ (Millî Mi-
sak) dan beri değişmeden devam etmektedir. Bu millî politikamızın
temeli şöyle ifade olunabilir : Millî sınırlarımız içinde bağımsız
yaşayıp gelişmek ve bu kutsal hakkı bütün milletler için tanımak,

Türkiye Cumhuriyetinin politikasına ruh veren bu
anlayış bütün gelip geçen siyasi olaylarda hareket tarzlarımıza ışık
vermiş ve bütün dışla ilgili meselelerin bu ışık altında co-
şuklukla Türkiye'nin milletler arasında yerini ve itibarını durma-
dan kuvvetlendirmiştir .

Dünyanın çapraşık siyasi cereyanları arasında tat-
bikleriyle de pekişmiş olan bu politika anlayışı Millî Şefimizin söz-
leri ile en açık ifadelerini bulmuştur .

Nitekim Büyük Millet Meclisinin 1.11.1943 yılı açıl-
ışında söyledikleri sözler - bu bakımdan her zaman okunmaya ve gözle-
minde bulundurmaya değer bir ehemmiyet taşımaktadır . Bu söylev-
lerinde Millî Şefimiz buyuruyorlar ki : " Ülkümüz milletlerin hür-
riyeti ve istiklâli esasına dayanan bir medeniyetin temellerini
seçilmiştir . Faaliyetimiz, onu yıkmaya matuf bütün gayret-
lere karşı dikilmek olmuştur . Harbi önlemek için en cesur hareket-
lere tereddütsüz atılmış olan memleketimiz, milletlerin esir sevi-
yesine düşmemesi için de tehlikeli zamanlarda metin bir duruş al-
maktan çekinmedi . Bugünkü dünya buhranı, tahmin ettiğimiz gibi, git-
gide yıkıcı, yakıcı bir şekil almaktadır . Göz açıp kapayıncaya ka-
dar geçen kısa zamanlarda, harabe haline gelen şehirlerin yıkıntı-
ları altına yalnız medeniyetin büyük eserleri değil, doğrudan doğru-
ya kendisi gömülüyor . Tahakküm zihniyetinin sebep olduğu bu anarşi

490	01			5.267

B 11: CHP Genel Sekreteri Memduh Şevket Esendal'ın, Türkiye'nin
Almanya ve Japonya'ya savaş ilan ettiği ile ilgili CHP İlçe İdare Kurulu
Başkanlığı'na gönderdiği yazı (BCA).

TÜRKİYE HİLÂLIAHMER CEMİYETİ

MERKEZİ UMUMİSİ

ZABIT

TARİH 2 Nisan 1946
Salı

SAAT 10 AÇILDI
SAAT 12,35 KAPANDI

İÇTİMADA HAZİR BULUNAN AZA:

Bay Ahmed Hanif	: Tüccar
" Dr. Asım Arar	: Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı eski Müsteşarı.
" Cemil Uybadın	: Tekirdağ Milletvekili
" Dr. Cevad Akkerman	: Gazi Terbiye Enstitüsü Anatomi ve Fizyoloji Öğretmeni.
" Cevdet Gület	: Ziraat Bankası Genel Müdürü
" Emin Şazak	: Bakırçay Milletvekili
Bayan Dr. Fatma Memik	: Edirne Milletvekili
Bay Hasan Alendâr	: Tüccar
" İsmail Hakkı Görelî	: Danıştay Başkanı
" Kamal Zaim Sunel	: T.C. Merkez Bankası Genel Müdürü
" Mehmed Ali Apak	: Sayıştay Üyelerinden
" Mansuh Şevket Esendel	: Bilecik Milletvekili
" Rahmi Köken	: İzmir Milletvekili
" Salih Bağetaş	: Erzurum eski Milletvekili
" Seyfi Oran	: Sayıştay Başkanı
Bayan Şehinş Yunus	: İzmir Milletvekili
Bay Dr. Talat Siner	: Bursa Milletvekili
" Vehbi Keç	: Ankara Ticaret Odası Başkanı
TÜng. Dr. H. Kâzım Akdoğan	: Askerî Müahhaz, M.3.E. Sağlık İşleri Dairesi Başkanı.

-19-

İÇTİMADA BULUNMAYAN AZA:

Bay Ali Rana Tarhan	: İstanbul Milletvekili
" Cemal Yeşil	: Başbakanlık Müsteşarı
" Faik Baysal	: Kayseri Milletvekili
" Fuad Ağralı	: Elazığ Milletvekili
" Hasan Saka	: Dışişleri Bakanı
" Hayrettin Keren	: Balıkesir Milletvekili
" Dr. Hulusi Alataş	: Aydın Milletvekili
" Mitat Yenel	: Emlak ve Eytam Bankası Genel Müdürü
" Dr. Mustafa Cantekin	: Çorum Milletvekili
" Mukerrem Karaşuğ	: Isparta Milletvekili
" Receb Peker	: Kütahya Milletvekili
" Şükrü Saraçoğlu	: Başbakan

H.E.

-12-

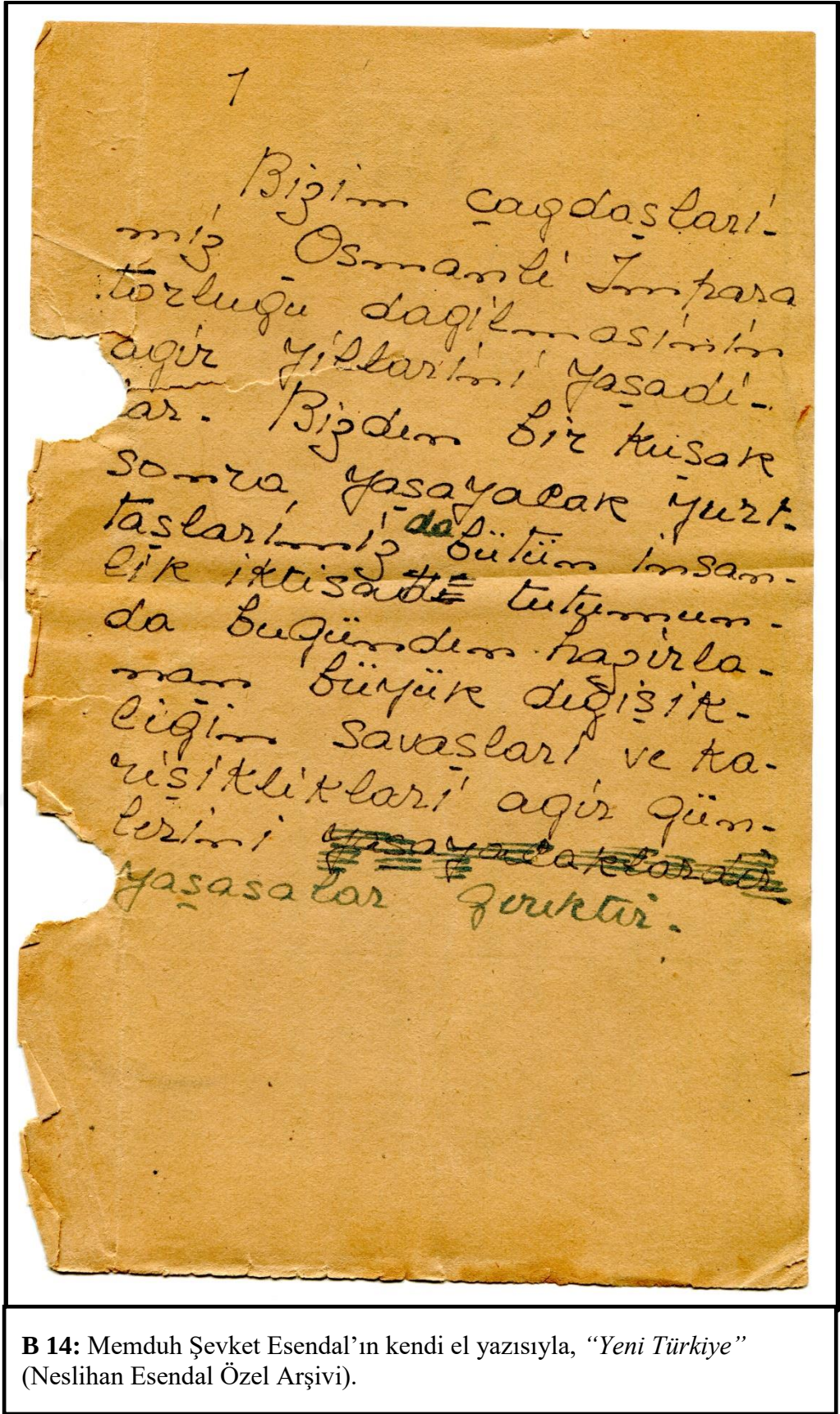
B 12: Türkiye Hilâliahmer Cemiyeti Merkezi Umumi Zabıt Defteri, 2 Nisan 1946, (Kızılay Arşivi).

(1)

Biz Avrupalı'yız. Avrupa
kültür ailesindeniz.
O ailenin tam içinde
değil ipek en çok ona
yakın bulunmaktayız.
İnsanlığın bugünkü
medeniyeti de Avrupa
medeniyetidir. Bugün
yeryüzünde başka bir me-
deniyet yoktur. Yeryüzü
de başka bir medeniyet
kuracak kadar geniş
değildir.

Bizim üzerinde çalış-
mamız yol bütün
Avrupalı' olmak ve bütün
vasıtalarından istifade
ederek bu medeniyetin

B 13: Memduh Şevket Esendal'ın kendi el yazısıyla, "Sanayileşme"
(Neslihan Esendal Özel Arşivi).

B 14: Memduh Şevket Esendal'ın kendi el yazısıyla, "Yeni Türkiye"
(Neslihan Esendal Özel Arşivi).

Büyük Önderimize bağlı.
 Eğilmiş kağıtsız şartsızdır.
 Onun tuttuğu Yolu Beğensik,
 Yahut Beğenmesek içinde yü-
 rüyeceğiz. Her türlü aykılık ları-
 mız, ~~Barınakta~~ anlaşılmaz-
 lıklarımız onun karşısında
 bilecek, her türlü benlik
 kavgaları onun karşısında
 susacaktır. Yurdumuzun,
 Milletimizin Selameti bun-
 da görüyoruz. Dostlara, düş-
 manlara gösterebileceğimiz
 en büyük kuvvet Önderimiz-
 in arkasında tek parça,
 som bir millet olarak bulun-
 maktır. Bu daha uzun yıl-
 lar da böyle olacaktır. ~~Bütün~~
~~İhtiyaçlarımızı~~ ~~bu~~ ~~büyük~~
~~İhtiyaçlarımızı~~ ~~bu~~ ~~büyük~~
 Aramızdaki bütün

B 15: Memduh Şevket Esendal'ın kendi el yazısıyla, "Demokrat Parti"
 (Neslihan Esendal Özel Arşivi).

B 16: Kars Konferansına iştirak eden Türk Murahhasları Veli Bey, Bakü Mümessili Memduh Şevket Bey ve Muhtar Bey (Vakit, 3 Teşrinievvel 1921).

B 17: İran Saray Nazırı Timurtaş başkanlığında Moskova'ya giden İran heyetine eşlik eden Tahran Büyükelçisi Memduh Şevket Bey'in Moskova'da bulunduğuna dair haber (Hâkimiyet-i Milliye, 19 Ağustos 1926).

276

PERŞEMBE

7

MAYIS
1942

5 Kuruş

ULUS BASIMEVİ

Çankırı Caddesi, Ankara

Telgraf: ULUS Ankara

— (Telefon) —

Bağcılarlık 1371

Yazı İşleri Müdürü . . . 1061

Müessese Müdürü . . . 1144

Yazı İşleri 1062

İdare 1064

U
ADIMI

İki mühim tâyin

Dahiliye Vekili ve C. H. P.

Genel Sekreteri değişti

Dahiliye Vekilliğine Dr. Fikri Tuzer ve C. H. P. Genel Sekreterliğine Memduh Şevket Esendal tâyin edildi

Yeni Dahiliye Vekilimiz ve eski
C. H. Partisi Genel Sekreteri
Doktor B. Fikri Tuzer

ANKARA, 6 a.a. — Da -
hiliye Vekili Tekirdağ Me-
busu Faik Öztrak rahatsız-
lığı dolayısıyla Vekâlet va-
zifesinden affını rica etmiş
ve bu arzusunun kabulü ile
Dahiliye Vekâletine Erzu -
rum Mebusu Dr. Fikri Tu-
zer'in tâyini yüksek tasdika
iktiran etmiştir.

ANKARA, 6 a.a. — Er -
zurum Mebusu Dr. Fikri Tu-
zer'in Dahiliye Vekilliğine
tâyini üzerine açılan C.H.P.
Umumî İdare Heyeti âzalı-
ğına ve C.H.P. Genel Sek -
reterliğine Bilecik Mebusu
Memduh Şevket Esendal
tâyin olunmuştur.

Yeni C. H. P. Genel Sekreterimiz
Bilecik Mebusu
B. Memduh Şevket Esendal

B 20: Memduh Şevket Esendal 6 Mayıs 1942'de CHP Genel Sekreteri oldu (Ulus, 7 Mayıs 1942).

ULUS

ADIMIZ ANDIMIZDIR

Bugün 2. inci sayfada

Spor dâvası ve

Beden terbiyesi

Umum Müdürlüğü

ak
nda

e Doçent

rojeleri

ecildi

do Foskini'nin
rı kararlaştı

nciliği alan proje
receği mütahassıs bir
bir proje yapılacaktır

edilmiştir :

örk için yapılacak Anı-Kabir proje-
venince mükâfata lıysk görülen iş

Profesör Johannes
Krüger'in projesi

C. H. P. Genel Sekreterinin İstanbul'daki tetkikleri

C. H. P. Genel Sekreteri B. Memduh Şevket Esendal'ın bir müddettenberi İstanbul'da Parti işlerine dair incelemeler yaptığını, bu arada İstanbul C.H.P. vilâyet idare heyeti erkânıyla, İstanbul valisiyle ve başka şahsiyetlerle Partiyi ve yapılacak olan Talebe Yurdunu ilgilleyen işler hakkında temaslarda bulunduğunu yazmıştık. Yandaki resimler, Genel Sekreter B. Memduh Şevket Esendal Eminönü Halkevi'ni ziyaret ettiği sırada almıştır.

Asker ailelerine yardım kanunu

Talimatname hazırlandı valiliklere tebliğ edildi

Dahiliye Vekilliği asker ailelerine yardım hakkındaki kanunun tanzuk şeklini gösterir bir talimatname hazırlanmış ve valiliklere tebliğ etmiştir. Talimatnameye göre hâzırda ve seferde 45 günden fazla müddetle askerlik hizmetinde bulunanların muhtaç ailelerine

Yardım, askere alınma tarihinden başlayarak tertisi takibeden 15 günün sona ermesinde nihayet bulacaktır. İznini gelenlerin ailelerine yardıma devam edilecektir. Yardım miktarı bu bulunduğu yerde en az miktarda geçimi temin edecek kadar olacaktır. Köylerde imcenin müddet yardım dışında para yar-

B 21: CHP Genel Sekreteri Memduh Şevket Esendal'ın İstanbul'daki tetkikleri (Ulus, 10 Haziran 1942).

FOTOĞRAF VE RESİMLER

R 1: Memduh Şevket Esendal'ın çocukları M. Suat Esendal ve Ahmet Esendal (TTK Arşivi).

R 2: Memduh Şevket Esendal'ın çocukları M. Suat Esendal ve Ahmet Esendal (TTK Arşivi).

R 3: Kara Kemal Bey (ortada oturan) (ATAM Arşivi).

R 4: İttihad ve Terakki Cemiyeti İstanbul Merkezi
Müfettişi Memduh Şevket Bey (TTK Arşivi).

R 5: Memduh Şevket Bey ve Kars Konferansı Heyeti. 13 Ekim 1921 tarihli Kars Andlaşması imzalanırken (ATAM Arşivi).

R 6: Memduh Şevket Bey, Kâzım Karabekir Paşa ve Kars Konferansı Heyetinden bir kare (ATAM Arşivi).

R 7: Memduh Şevket Esendal'ın Kabil Büyükelçiliği dönemi (Neslihan Esendal Özel Arşivi).

R 8: Cumhurbaşkanı İsmet İnönü ve CHP Genel Sekreteri Memduh Şevket Esendal (Neslihan Esendal Özel Arşivi).

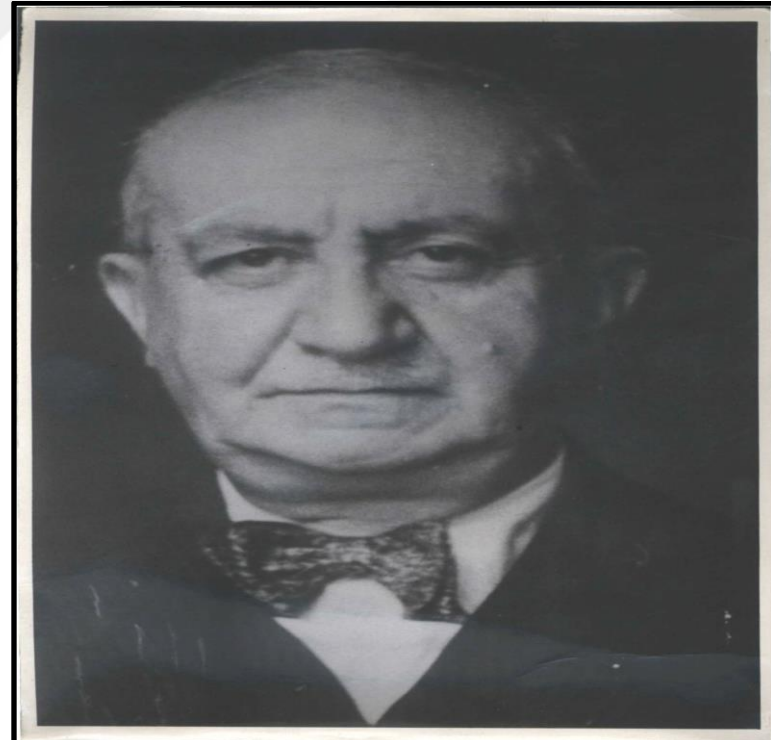
R 9: CHP Genel Sekreteri Memduh Şevket Esendal, 8 Haziran 1943'te CHP 6. Büyük Kurultayında üyelere hitap ederken (İnönü Vakfı Arşivi).

R 10: Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün eşi Mevhibe İnönü, Memduh Şevket Esendal ile (İnönü Vakfı Arşivi).

R 11: Memduh Şevket Esendal ve kızı Emine Hanım
(Neslihan Esendal Özel Arşivi).

R 12: Bilecik Milletvekili Memduh Şevket Esendal
(TTK Arşivi).

T.C. 1566 B T. C. 15 KURUS 15 Karî veriliştir 2287 NÜFUS HÜVİYET CÜZDANI A 167 1301 İşbu cüzdan diğer iki sayfadır.		Aile ismi, yani lâkap ve şöreti Esendal Adı Mustafa Memduh Bey Babasının adı Mehmet Şevket Bey Anasının adı Emine Sâdiye H Doğum yeri İstanbul Doğum tarihi 1301

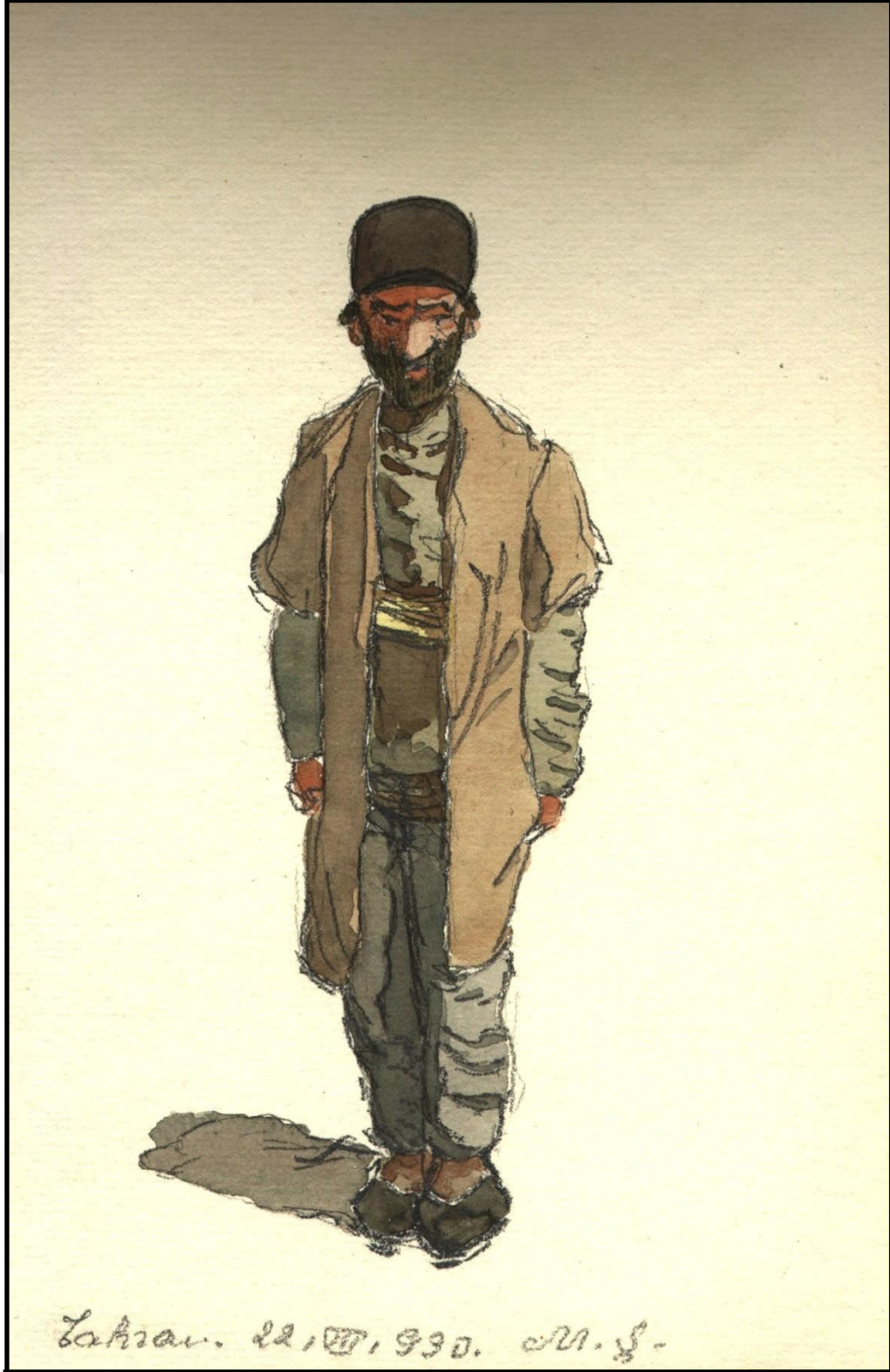
R 13: Memduh Şevket Esendal'a ait nüfus hüviyet cüzdanı (Neslihan Esendal Özel Arşivi).

R 14: Memduh Şevket Esendal'a ait VI. Dönem milletvekilliği kimlik cüzdanı (Neslihan Esendal Özel Arşivi).

R 15: Memduh Şevket Esendal'ın Tahran Büyükelçiliği döneminde abdest alan bir İranlıyı çizmesi (Neslihan Esendal Özel Arşivi).

R 16: Memduh Şevket Esendal'ın Tahran Büyükelçiliği sırasında çizdiği İranlı bir berduş (Neslihan Esendal Özel Arşivi).